

Külföldi zenészek a XVII. századi erdélyi fejedelmi udvarban és hatásuk

Bárdos Kornél emlékének

A zenetörténet-írás eddig még nem sok figyelmet szentelt a XVII. századi erdélyi fejedelmi udvarban alkalmazott külföldi muzsikusok tevékenységének. Habár elszórt adatokat számos publikációban találunk, a téma átfogó feldolgozása, vizsgálata és elemzése hiányzik. Az alábbi áttekintés megkísérli legalábbis hozzávetőlegesen bemutatni azt, amit a külföldről érkezett erdélyi udvari muzsikusok tevékenységéről jelenleg tudunk. Ez a tanulmány egy készülő nagyobb munka anyagának kivonata; a hivatkozott adatok egy része már ismert, mások azonban még közöletlenek.

Mint tudott, az erdélyi udvarok esetében a forráshelyzet nem valami kedvező. Az elsődleges források — számadáskönyvek, udvartartás-jegyzékek, konvenciók stb. — szinte teljes hiánya nagymértékben nehezíti a tájékozódást, hiszen így elsősorban a másodlagos forrásokban — mint például a városi számadásokban, levelekben, krónikákban stb. — felbukkanó adatokra kell támaszkodnunk. Sajnos azonban éppen ezek a források a külföldiekre vonatkozóan gyakran félrevezetők, mivel a korabeli gyakorlatnak megfelelően számos esetben magyar névvel — nem is ritkán önkényesen adott magyar névvel — említenek olyanokat is, akik valójában külföldiek voltak. Ennek talán legjellemzőbb példájaként érdemes hivatkozni arra az 1594. május 17-i kolozsvári számadáskönyvi bejegyzésre, amely szerint az „angliay kewett [követ], Angliai Pal” utazott át a városon.¹ Hasonló példák a zenészekkel kapcsolatban is bőven akadnak:

1609. február 4–6. között szerepel a kolozsvári városi számadásban, Báthory Gábor fejedelem udvartartásának tagjaként, egy bizonyos Virginás György.² Ő felbukkan a Bethlen Gábor által Iffjú Jánosné Török Kata ellen kezdeményezett perben 1614. február 13-án Nagyszebenben tanúként kihallgatott, korábban Báthoryt szolgáló muzsikusok között. A jegyzőkönyv „Georgius Virginás de Ratisbona”-ként említi.³ A kolozsvári számadásban magyar megnevezéssel szereplő zenész tehát valójában Németországból, Regensburgból származott. Ismert Bethlennek egy 1615. február 10-én a nagyszebeni bíróhoz írt levele is, amelyben Szebenből az udvarába rendelte „német Virginás Györgyöt több muzsikásokkal virginájával, regálliaival együtt”, vagyis nyilvánvalóan a fenti zenészt.⁴ Tekintve, hogy a nagyszebeni evangélikus templomban lévő emléktábla szerint 1615 és 1639 között Georg Dendler töltötte be az orgonista posztját,⁵ így Dendlerrel azonosíthatjuk az említett *Virginás Györgyöt*, *német Virginás Györgyöt*, illetve *Georgius Virginást*.

Bethlen 1617. február 6-án a segesvári bíróhoz fordult, mivel: „Az elmúlt esztendőbeli virginásunknak Virginás Jánosnak ... kinek országinkban, idegen levén, semmi atya-

¹ Kolozsvár város levéltára a kolozsvári Állami Levéltárban (Fond: Primăria Cluj), Kolozsvár város számadáskönyvei (a továbbiakban: Kv. szk.) 1594. 6/VIII. 13.

² Kv. szk. 1609. 12b/IV. 197, 200, 203.

³ Szendrey János: *Török Kata bűnpere*. Történelmi Tár 1891. 323, 324.

⁴ Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor levelei*. Történelmi Tár 1885. 241.

⁵ *Gabriel Reilich Geistlich Musikalischer Blum- und Rosen-Wald, Anderer Theil 1677*. Közr.: Hans Peter Türk. Bukarest, 1984. 297. Ugyanezt idézi A. Porfetye nyomán *Magyarország zenetörténete* II. (1541 — 1686) Szerk.: Bárdos Kornél. Budapest, 1990. 73., de a név Dandler formában szerepel.

fiai nincsenek”, a Segesvárott maradt hagyatékát az egyik udvari hegedűsének, Hegedűs Mihálynak adományozta.⁶ Mint látható, ezúttal a szövegkörnyezetből derül ki, hogy a magyar névvel említett Virginás János valójában külföldi volt.

Benkő András publikálta Bethlen két levelét, amelyekkel 1624. október 30-án, majd pedig 1625 elején megparancsolta a besztercei tanácsnak, hogy az ottani orgonistát, Bethlen szóhasználata szerint: „elébbeni Virginasunkat Preyszinger Jánost”, aki korábban a fejedelmi udvarban szolgált, azonnal küldjék el.⁷ A segesvári krónikás Georg Kraus nyomán azonban tudjuk, hogy Preissinger Németországból jött Bethlen udvarába.⁸

1630. január 8-án azt jegyezte fel a kolozsvári sáfár, hogy „Erkezik Trombitas András Német, harmad magaval, Váradról, még Vrunck eó Felsege ott létekor törött volt megh az lába, és új kellett volt el maradnj”.⁹

Mindezek az adatok mutatják, hogy a magyar keresztnév és foglalkozásnév alapján nem következtethetünk még feltétlenül magyar nemzetiségű muzsikusra. Ugyanakkor viszont ez a helyzet végül is érthetően nagy gondot okoz, hiszen nem tudhatjuk, hogy a XVII. századi forrásokban felbukkanó nagyszámú udvari muzsikusközül ki volt valójában magyar, illetőleg erdélyi, s ki jött külföldről. Az eddigi tapasztalatok pedig arra mutatnak, hogy a jelenleg csak magyar elnevezéssel ismertek között még jó néhány külföldi gyanítható.

Sokszor azonban még az egyértelműen nem magyar név sem segít, hiszen például mindeddig nem sikerült megállapítani, hogy a Báthory Gábor korától egészen II. Rákóczi György idejéig, vagyis 1614 előttől 1651-ig, összesen több mint 38 éven keresztül udvari muzsikusként dokumentálható Ciprian virginás, vagyis Ciprianus Seyler (avagy Scheiber) itteni volt-e, vagy pedig külföldről jött.¹⁰

Báthory Gábor korából jelenleg csak az előbb már hivatkozott regensburgi Georg Dendler, alias Virginás György említhető mint külföldi muzsikusként. Ciprianus Seyler/Scheiber virginás származása kétséges. A következő fejedelem, Bethlen Gábor tizenhat éves uralkodásának idejéből viszont ugrásszerűen megszorodnak a külföldiekről szóló források.

Német zenészek

A kolozsvári számadások 1622-től fogva egészen 1630-ig rendszeresen említenek a fejedelem, majd özvegye, Brandenburgi Katalin kíséretében lévő „Nemet Musicasok”-

⁶ Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei*. Budapest, 1879 (a továbbiakban: Szilágyi 1879). 85-86.

⁷ Benkő András: *Besztercei muzsikusként a gyulafehérvári udvarban*. *Korunk* 27(1968). 1704—1705.; 1. még: Kolozsvár város levéltára. *Rechnungen der Stadt Nössen IV/a. 30. 57. old.* (1625. febr. 10.): „Item de[m] furleuth[en] und de[m] trabante[n] so de[n] Preisinger furte[n]. [fl.] 4.”

⁸ Georg Kraus: *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers*. Wien, 1862. *Fontes Rerum Austriacarum*. Abt. I. Bd. III. (a továbbiakban: Kraus) 56.: „auss dem Reich teutsches landes hat er ebener massen die besten Organisten, als Joannem Preüssinger so sich hernacher zu Nössen mit einer vornehmen Frauen verheurahtet vnd auch alda gestorben ... hollen lassen”; Preissinger 1629 decemberében még kimutatható a besztercei városi számadásban. Beszterce város levéltára a kolozsvári Állami Levéltárban (Fond: 44 Bistrița) IVa. 26. 205. 1.

⁹ Kv. szk. 1630. 18a/VIII. 62.

¹⁰ Szendrey: *i. m.* 1891. i. h.: Nagyszeben, 1614. február 13. „Ciprianus Seyler, annorum circiter 21, aulae familiaris suae, musicus” tanúvallomása.; Kv. szk. 1619. 15a/XII. 88.; 1623. 16/III. 139, 120.; 1624. 16/XXI. 67.; 1625. 16/XXXIV. 203.; 1625. 16/XXXV. 203.; 1629. 18a/II. 475.; 1631. 18b/VI. 143.; 1631. 18b/VII. 320.; 1646. 24/XV. 75.; 1651. 27/IV. 3, és 1651. 27/V. 55.; Egy bizonyos Cyprianus Scheyber/Scheiber, aki feltehetően azonos a muzsikussal, szerepel a kolozsvári polgárok között. 1. Kv. szk. 1627—1636. 20/VII. 31. és passim; 1. még Kv. szk. 1630. 18a/VIII. 266.: „Zabo Sam[u]jelné kétt Louán Cyprián kett Louán, Viszik Cháky István ... Postayat”.

at.”¹¹ Ezek számát a sáfár 1624-ben tíz főben,¹² 1625-ben pedig hét főben adta meg,¹³ míg nem sokkal a fejedelem kassai esküvője után, 1626. március 21-én öt fő¹⁴ s röviddel Bethlen halála előtt, 1629. november 10-én négy fő szerepel a fejedelemmel utazó udvarban.¹⁵ Ezzel szemben 1630. április 5—7. között Brandenburgi Katalin kíséretében hat német muzsikos volt.¹⁶ Habár ezek az adatok látszólag létszámcsökkenést mutatnak, vigyáznunk kell az értékeléssel, mivel a számadásokban külön is szerepelnek hangszeresek, lantos, hegedűs, hárfás stb., s ez utóbbiaknál többnyire nem tudni, hogy milyen nemzetiségűek voltak.

A „Nemet musicasok”-on kívül 1624. június 18—21. között szerepel a fejedelem kíséretében „Musicas nemet Jnas” is.¹⁷ Emellett Georg Kraus krónikájában megemlékezett arról, hogy Bethlennek volt két jeles 13—14 éves német lantos fiúja is, Konrad és Dietrich, akik állandóan mellette tartózkodtak s egyben a fejedelemasszony szobájának vigyázói voltak.¹⁸ Ezek a lantosok 1621 októbere és 1625 novembere között felbukkannak a kolozsvári számadásokban is „Vrunk apro Lantossi”, „Ket lantos giermek”, „Lantos kús giermek”, „ket kis Nemet Lantos musicasok”, illetve „Ket Nemet gier[mek] Music[us]” stb. elnevezéssel.¹⁹ A két német lantos fiú tehát legkevesebb négy évnél tovább szolgált az erdélyi udvarban. Későbbi sorsukról éppúgy nem tudunk semmit, mint ahogy pontos származásuk is ismeretlen. Külön kérdés, hogy ezek egyike volt-e az a német lantos gyermek, akit Kemény János — Bethlen akkori inasa, a későbbi fejedelem — Brandenburgi Katalin Kassára érkeztek a fejedelemi menyasszony hintójában látott. Mint írta: „két igen fő lantos gyermek cifra öltözetben: egyik német, másik francia” ült a hintó ablakában.²⁰

Már szó esett a Németországból jött Johannes Preissingerről, akit Bethlen 1624 októberében „elébbeni Virginasunk”-nak nevezett. Ezek szerint Preissingner valamikor 1624 ősze előtt az udvarban szolgált.

A kolozsvári számadások számos adatot szolgáltatnak a fejedelmi muzsikosok, avagy azok családtagjainak ide-oda utazásáról. Így az 1623. április 16-i számadásban olvashatunk egy német asszonyról, a fejedelem „fő musicassanak feleségi”-ről.²¹ A német feleség nyomán logikusnak látszik arra következtetni, hogy a muzsikos is német lehetett. Ki volt pontosan, honnan származott, jelenleg ismeretlen.

¹¹ Kv. szk. 1622. 15b/XXII. 100.; 1623. 16/XIX. 38, 50, 102, 118.; 1624. 16/XXI. 71.; 1625. 16/XXXIV. 147, 151, 154, 156, 161, 212.; 1626. 17b/VIII. 88, 169, 217.; 1629. 18a/IV. 145, 152, 289.; 1630. 18b/I. 60. és 1630. 18b/II. 2, 27, 117.

¹² Kv. szk. 1624. 16/XXIV. 103, 108.

¹³ Kv. szk. 1625. 16/XXXIV. 147.; 1625. 16/XXXV. 86, 89, 100, 105.

¹⁴ Kv. szk. 1626. 17b/VIII. 88.

¹⁵ Kv. szk. 1629. 18a/II. 198, 252, 286—287, 333—335.

¹⁶ Kv. szk. 1630. 18b/I. 60. és 1630. 18b/II. 2, 27, 117.

¹⁷ Kv. szk. 1624. 16/XXI. 68.

¹⁸ Kraus 58.: „Ess hatte auch der Bethlen Gabor neben andern Musicanten ... zween teutsche knaben 13 und 14 Jahren treffliche lautenisten, welche stetz um und bei ihm sein müssen, der eine Conrad der andere Dietrich genandt und wahren zu gleich miller Zeit hütter und aufseher in seinem Frawen Zimmer ... und hatten selbiger knaben ihm Losament und bleiben stetz ihm Frawen Zimmer”.

¹⁹ Kv. szk. 1621. 15b/IX. 89, 90, 166.; 1622. 15b/XXII. 104, 114, 120.; 1623. 16/XIX. 38, 41, 50, 102.; 1624. 16/XXI. 68, 75, 76.; 1624. 16/XXIV. 103, 108.; 1625. 16/XXXIV. 148, 156, 161.; 1625. 16/XXXV. 89, 100.

²⁰ Kemény János és Bethlen Miklós művei. Közr.: Windisch Éva. Budapest, 1980. 63.

²¹ Kv. szk. 1623. 16/XVIII. 11.: „hat loán és szekeren Váradról az német asszonyokat” egy szebeni ember behozta, illetve „Vrunk eo felseghe Nemet Kepirojanak es fő musicassanak felesegit giermekeit” vitték Váradról Marosújvárra. Az utóbbit idézi: Balogh Jolán: *Várad vára*. II. Budapest, 1982. 150.

Az 1624. szeptember 17-i kolozsvári számadásban a szekerezésnél az szerepel, hogy „Valami Musikasok érkezve[n] vrunkhoz akarva[n] menniek”. A vegyes kiadásoknál viszont ugyanekkor az olvasható, hogy „Erkezve[n] Onna[n] felliul Gerig Eriechirg [?] Eo-teod magaval Nemetek vrunkhoz akarvan menni”.²² Tekintve, hogy más olyan aznapi avagy előző napi számadás nincs, amely a zenészekre vonatkozatható lenne, így valószínű, hogy e németek voltak az udvarba menő muzsikuskok.

Különféle 1624-es számadásokban szerepel egy német hegedűs is, aki a fejedelem megbízásából Csanády Antallal Bécsbe ment zenészeket hozni, illetve visszahozni.²³ A kassai kamara egy feljegyzése Michael Puchingerként említi („Musico Germano fidicini Michaeli Puchinger”),²⁴ de a szeptember 1-i kolozsvári számadás Stephanus Puschingernek nevezi,²⁵ s Csanády egy héttel későbbi udvari elszámolásában is az olvasható, hogy „Istvánnak, az ő felsége hegedűsének, adtam Bécsben 19 [tallért]”.²⁶ Mindezek alapján tehát arra következtethetünk, hogy a kassai feljegyzés téves, és a hegedűst nem Michael Puchingernek — habár ez a név a zeneörténeti munkákban már meghonosodott —, hanem Stephan Puchingernek, avagy Buchingernek kell neveznünk. A kassai feljegyzés, mint látható, németnek mondja a muzsikust. Származásáról nem tudunk semmi biztosat, de érdemes arra utalni, hogy egy Buching nevű helység Füssen közelében, Bajorországban található. Ez alapján talán délnémet származásra következtethetünk. István hegedűs, vagyis Puchinger, felbukkan egy bécsi költségekkel kapcsolatos 1624. november 12-i udvari elszámolásban is,²⁷ s alighanem rá vonatkozik az az 1625. január 16-i kolozsvári számadás, amely arról tudósít, hogy „Erkezue[n] Kassarol Hegedws Istva[n] teob Musikasokkal, es hazok nepeuel eggjüt es Feuerrarra akarua[n] menni”.²⁸

Az 1625. április 1-i kolozsvári számadásában szerepel „Benedictus Adam V[runk] E[ő] fel[sége] Musicussa 2. mag[ával]”.²⁹ Más számadások nyomán úgy tűnik, hogy Benedictus Adam, másként „Adam Musicus”, német lehetett.³⁰

1625. május 10-e táján Bethlen udvari sáfára azt jegyezte fel a bevásárlási számadásokba, hogy „Listhius Ferenc uram ő n[agyság]ja Németországból holmi lantosokat, muzsikásokat hozván, költött az mint ratio szerint beadta tallért 177.”³¹

²² Kv. szk. 1624. 16/XXIV. 134, 58.

²³ Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (a továbbiakban: OSZK) Kézirattár Fol. lat. 916. fol.27r: 1624. jún. 18. „egregio Anthonio Chanádi, cum uno Musico pro conducendis reducendis alijs Musicis ad rationem Serenitatis, Viennam expeditis”, uo. fol. 40r szept. 25. „Eidem, musico fidicini suae Serenitatis per suam Serenitatem ratione conducendorum musicorum Viennam expedito pro salario ex commissione suae Serenitatis soluti hung. fl. 87. d. 50”; Radvánszky Béla: *Udvartartás és számadáskönyvek. I. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. II.* Budapest, 1888. (a továbbiakban: Radvánszky) 188, 202.

²⁴ OSZK. Kézirattár, Fol. lat. 916. fol. 39v: 1624. szept. 7-én a kassai kamara fizetést adott — a számadásból megállapíthatóan visszamenően — „Musico Germano fidicini Michaeli Puchinger, ratione salarii sui ex commissione erogati hungar. flor. 16”; Radvánszky 202.

²⁵ Kv. szk. 1624. 16/XXIV. 47.: Csanádival együtt „Erkezve[n] Onna[n] felliul Musikasok Stephanus Puschingert”.

²⁶ OSZK. Kézirattár, Fol. Hung. 67. fol. 49r; Radvánszky 82.

²⁷ OSZK. Kézirattár, Fol. Hung. 67. fol. 53r: „István hegedűsnek adtam ...3 [tallért]”; Radvánszky: *i. m.* 1888. 90.

²⁸ Kv. szk. 1625. 16/XXXIV. 16, 202.

²⁹ Kv. szk. 1625. 16/XXXV. 35.

³⁰ Kv. szk. 1625. 16/XXXV. 86, 89, 105.: 1625. augusztus 28-án a városi sáfár ellátást adott „Vrunk Musicussinak Nemetek”, másnap pedig „Adam Musicusnak 7. mag[ával]”, míg a 31-i feljegyzésben „nemet Musicusoknak 7” szerepel.

³¹ OSZK. Kézirattár, Fol. Hung. 67. fol. 62v.; Radvánszky 105.; A kolozsvári számadás szerint azonban június 4-én „Listhius Ferenc Oranjs Frankfurtból jött”. I. Kv. szk. 1625. 16/XXXV. 41.

Már régóta ismert, hogy 1626-ban Brandenburgi Katalin kíséretében érkezett Magyarországra Michael Hermann (1602—1660) orgonista, aki azonban csak rövid ideig maradt az udvarban, mert még ugyanez év április 11-én, amikor a fejedelem feleségével és kíséretével együtt Brassóban járt, a városban maradt. Hermann 1637-ig orgonistaként, majd azután bíróként működött.³²

1629. február 26-án azt jegyezte fel a kolozsvári sáfár, hogy „Erkezek Kassáról ... négy Orgonához Valo Discantosok”. Ezeket a másnapi számadásban „Orgonához Valo Nemetek”-nek nevezte s a „nemet Musikasok”-at említi a szekerezésnél is.³³ Ezek szerint tehát négy német énekes érkezett az erdélyi udvarba. Figyelemre méltó a sáfár szóhasználata, aki az énekeseket az orgonával — vagyis nyilvánvalóan az egyházi zenével — hozta kapcsolatba.

Az 1629. április 14-i kolozsvári számadásban az szerepel, hogy „Erkezek az Német Musikas János ... megyen Vrunckhoz”.³⁴ Mint a szekerezésből kiderül, e zenész másodmagával ment a gyulafehérvári udvarba. 1629. június 25-én megint csak német muzsikusok érkezését jegyezte fel a kolozsvári sáfár. A számadás szerint: „Erkezek Széchj István az orgona Chinalo Mesterekkel négi zekerral, ... Felesegestöl, giermekestöl, tizen harmad magokkal, azon kívül ket Nemet Musikas vellek”.³⁵

A német muzsikusok mellett a kolozsvári számadások 1622-ben és 1623-ban említenek a fejedelem kíséretében lévő „Nemet Trombitasok”-at is, de mindannyiszor létszám nélkül.³⁶ 1629. november 10-én azonban a városi sáfár „Az Urunk eo Felsege Negi Nemet Trombitasinak” adott ellátást.³⁷ Brandenburgi Katalin 1630. április 5—7-i kolozsvári tartózkodásakor öt német trombitást említett a sáfár, míg szeptember 18—20. között, a kolozsvári országgyűlés idején — amikor Brandenburgi Katalint lemondatták a fejedelemségről — hatot.³⁸ Ezek egyike lehetett az a német Trombitás András, akiről már szó esett. Feltehetőleg ő volt az a Trombitás András, akit a következő év november 2-án Rákóczi György trombitásaként említ a kolozsvári számadás.³⁹

Ausztriai zenészek

Benkő András adata szerint Bethlen már 1615-ben is kerestetett Bécsben hangszerjátékosokat.⁴⁰

Már szóba került, hogy Csanádi Antal és Stephan Puchinger hegedűs Bécsből néhány zenészt hozott, illetve visszahozott Bethlen udvarába. 1624. szeptember 2-án arról számolt el a kolozsvári sáfár, hogy „Csanadj Ura[m] onna[n] felliuul erkezu[e]n] eo felsege zamara egy Hintot es egy Nehany Musicasokat keomivesseket hozua[n]” a városba érkezett, továbbá feljegyezte, hogy „Az Musikasnak felesegesteol giermekesteol” adott

³² *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*. IV. Brassó, 1903. 103.; Hermannnt megemlítette Georg Kraus is a krónikájában. I. Kraus 56.: „auch den N. F. W. H. Michaellem Hermannum jezigen woll bestellen H. Richter zu Kronen hollen lassen”.

³³ Kv. szk. 1629. 18a/IV. 40, 278.

³⁴ Kv. szk. 1629. 18a/rV. 56, 305.

³⁵ Kv. szk. 1629. 18a/IV. 92, 285.

³⁶ Kv. szk. 1622. 15b/XXII. 97, 109, 118.; 1623. 16/XIX. 114.

³⁷ Kv. szk. 1629. 18a/II. 199, 286-287, 333-335.

³⁸ Kv. szk. 1630. 18b/I. 60.; 1630. 18b/II. 1, 26, 116.; 1630. 18a/VIII. 219, 224, 226, 232, 239.

³⁹ Kv. szk. 1631. 18b/VII. 280.: „Trombitas Andras erkezek Patakrol vru[n]k Eö Na[gysá]ga Trombitassi Hatod Magaval Leuen”.

⁴⁰ Benkő András: *Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéről*, = *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1979. 98. 46. j.

ellátást.⁴¹ Csanádi szeptember 7-i elszámolása ugyancsak megerősíti, hogy a név szerint nem ismert zenész egész családjával és ingóságaival költözött Bécsből az erdélyi fejedelmi udvarba.⁴² November 5-én ismét zenészek jöttek. Mint a kolozsvári sáfár elkönyvelte: „Erkezve[n] Batzy janos Beczbeol Urunknak ualamj Musicasokat hozatua[n], uelle ide erkezie[n] hato[n] leue[n]”, illetve „Batzy Janossal erkezuen ualami feo Nemet Musikasok onnan feliul Feieruarra akarua[n] menniek”.⁴³ A fejedelmi udvar bevásárlási feljegyzései között szerepel egy 1624. november 12-i elszámolás, amely valószínűleg ugyanezekre a muzsikusra vonatkozhat. Itt számos úti és étkezési kiadás között „Az mostan hozott német muzsikuskoknak lött fizetés és az reájok való költség” alcím alatt arról olvashatunk, hogy „Az muzsikásoknak adott Mikó uram Bécsben 120 [tallért]”.⁴⁴

Benkő András közölte Bethlennek egy 1625. május 23-án keltezett levelét, amelyben felszólította a beszercei tanácsot, hogy: „az mely ot valo Virginas mostan Beczből le jeöt, azt ez levelünk veven mingiarast külleön küldgie ide hozzank; hogy az ot fenleveő Musicusok állapotia felől tudakozhassunk tüle.”⁴⁵ E levél jól példázza a fejedelem zene iránti érdeklődését és információéhségét, de ugyanakkor igényességét is, hiszen az Erdélyből nézve kétségtelenül jelentős zenei centrumnak számító Bécsből akart újabb muzsikuskokat szerezni. Kérdés, hogy vajon a később tárgyalandó Thesseliusnak az erdélyi udvarba hívását nem éppen ez a tájékozódás eredményezte-e.

Az 1625. szeptember 19-i kolozsvári számadás azt közli, hogy „Erkezie[n] Posenbol Keserw Peter, kj ualami musikasokkal jeött ala, es harmad maghawal leue[n]” ellátást kapott.⁴⁶ Lehetséges, hogy e zenészek éppen a Pozsonyhoz közel lévő Bécsből jöttek?

Bécsből érkezett Erdélybe 1625-ben a már említett Johannes Thesselius, aki azután Bethlen együttesét vezette. Őt zenetörténet-írásunk már régóta ismeri — igaz Radvánszky téves olvasata nyomán *Thesselnisként*. Thesselius szerepel külföldi szakmunkákban is — ezeknek szerzői viszont az életút erdélyi részéről nem tudnak.⁴⁷ Végeredményben, ellentétben sok más Erdélybe került külföldi muzsikussal, Thesseliusnál elég szerencsés helyzetben vagyunk. Nemcsak életrajza körvonalazható, hanem műveinek egy része is ismert.

Johannes Thesselius a thüringiai Erfurtból származott, s a XVI. század utolsó negyedében, alighanem 1580 és 1590 között született. 1605-ben immatrikulált a lipcsei egyetemre,⁴⁸ s 1605. július 18-án megjelentetett Lipcsében egy *Carmen musicum* című ötszólamú kóruskompozíciót, amellyel egy ottani professzor házasságkötését köszöntötte.⁴⁹ Ez a legkorábbi ismert műve. A kiadvány címlapján lipcsei diáknak és erfurti zenésznek

⁴¹ Kv. szk. 1624. 16/XXIV. 133, 47.

⁴² OSZK. Kézirattár, Fol. Hung. 67. fol. 49r: „A mostani muzsikáknak adtam előljáró pénzt, kit fizetésébe kell tudni ... 20 [tallér], ... az muzsikusknak, minthogy ház eszköz egyet másával költözött ... 21 1/2 [tallér]”; Radvánszky 82.

⁴³ Kv. szk. 1624. 16/XXIV. 72, 139.

⁴⁴ OSZK. Kézirattár, Fol. Hung. 67. fol. 53r.; Radvánszky 90.

⁴⁵ Benkő: *i. m.* 1968. i. h.

⁴⁶ Kv. szk. 1625. 16/XXXIV. 112.

⁴⁷ Radvánszky 109—111.; A Thesselnis alakot semmiféle forrás nem hitelesíti, ugyanakkor viszont előfordul erdélyi dokumentumban a Thosselius névforma. A nagyszebeni templomban található egy az orgonistákat és kántorokat felsoroló tábla, s ezen Caspar Johann Thosselius-ként szerepel. I. Reilich: *i. m.* 1984. 297. A Caspar keresztnév azonban eddig más forrásokból nem ismert; Thesseliusra I. még: *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. Szerk.: Friedrich Blume. Kassel, 1949—1979. Thesselius szócikk; *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. London, 1980. Thesselius szócikk; Király Péter: *Bethlen Gábor udvarának zeneéletéről. I. Johannes Thesselius kapellmester*. *Muzsika* 33(1990). 8—9. sz. 37—43.

⁴⁸ Georg Erler: *Die jüngere Matrikel der Universität Leipzig*. I. Leipzig, 1909.464.: „Thebelius Ioh[annes], Erphord[iensis]”

⁴⁹ Egyetlen példánya: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 14. 3. Mus. Coll. INC. Csak a Cantus I—II. és Tenor szólam maradt fent.

nevezte magát.⁵⁰ Mindeddig kiderítetlen, hogy Erfurtban hol és kitől szerezte a zenei ismereteit. Elképzelhető azonban, hogy Lipcsében esetleg az ott 1594-től Thomaskan-torként működött Sethius Calvisius tanítványa volt, hiszen Calvisius 1605 táján az egyetemi templom Kapellmeisteri tisztjét is ellátta.

Ma még tisztázatlan, hogy Thesselius pontosan meddig maradt Lipcsében. Az 1609-ben Nürnbergben közreadott munkája, *Neue Liebliche Paduanen Intradan und Galliardden*⁵¹ című táncgyűjteményének előszavában azonban már a felső-ausztriai Karl Jörger báró zenészeként jelentkezik.⁵² A Jörgerhez szóló dedikációban megemlítette, hogy „mivel én már eddig is a művészettel foglalkoztam, ezért elkészítettem csekély értékű új padovanáimat, intradáimat és galliardáimat mindegyik hangnemben, úgy, ahogy azt kegyelmednél asztali zenének muzsikálni szokás”.⁵³ Jelenleg kérdéses, hogy meddig maradt Thesselius Jörger szolgálatában. A Jörger család Linzben őrzött iratai nem tartalmaznak semmiféle Thesseliusra vonatkozó utalást.⁵⁴ Tekintve azonban, hogy egyrészt a Habsburg-hatóságok 1620. október 26-án Karl Jörgert mint protestáns felkelőt letartóztatták, s Jörger 1623 végén meghalt a fogságban, valamint 1624-ben konfiskálták a birtokait, másrészt viszont Thesselius 1625-ben Bécsből ment Erdélybe, így feltehető, hogy egészen Jörger bukásáig, vagyis 1620–1624 tájáig az osztrák főúr szolgálatában lehetett. Mit csinált, hol volt 1625 őszéig, amikor is felbukkan a neve Bethlen udvarának dokumentumaiban, ma még nem tisztázott.

Az első erdélyi utalás egy 1625. szeptember 12. táján keletkezett udvari elszámolásban található. E szerint „Kolozvárott lakó Várad Miklós” vett Bécsben egy hintót 78 tallérért, amin Thesseliust Erdélybe hozta, valamint „Thesselius capellae magister instrumentumok vételére és muzsikosok szükségére kültött el ... 160 [tallért]”.⁵⁵ Azt, hogy Thesselius Bécsből jött, Georg Kraus is jelzi a krónikájában. A muzsikos 1625. november 22-én felbukkan a kolozsvári számadásban. Mint a sáfár feljegyezte: „Johannes Thesselius Kappelmeister érkezven Waradrol” ellátást kapott.⁵⁶ Az 1626. március 21-i kolozsvári számadás említi a Kassán tartott második esküvőjéről visszatérő Bethlen kíséretében lévő „Orgonások[na]k Cappelamesternek” adott ellátást, illetve a másnapi feljegyzés szerint a „Capell Meister Musicus”-nak, vagyis Thesseliushoz adott ételmet.⁵⁷ Ez tehát közvetve azt bizonyítja, hogy Thesselius jelen volt a kassai esküvőn s ott az igen nagyra felduzzasztott udvari együttest vezette.⁵⁸

1626 után nincs konkrét adatunk Thesseliusról, de kérdés, hogy nem ő volt-e az a már említett „Német Musikas János”, akit 1629. április 14-én Kolozsvár városa egy társával

⁵⁰ Thesselius erfurti származását az erfurti levéltár nem tudta megerősíteni. Levélbeli közlésük szerint ez a név az ottani dokumentumokban nem fordul elő.

⁵¹ Egyetlen példánya: Dresden, Sächsische Landesbibliothek, Mus. 1-B-164.

⁵² A Jörger család székhelye a Linz közelében fekvő Aschachban (Aschach an der Donau) volt.

⁵³ „Weil ich dann mich diBhero in der kunst geübet so hab ich diese meine neue geringfügige Paduanen, Intradan unnd Galliardden, auff alle modos (wie man sie pfleret vor E. G. Tafel zu Musiciren) gesetzt vnd verfertigt.”

⁵⁴ Néhai Rudolf Moser, Gunskirchen, Ausztria közlése. Segítségét ezúton is köszönöm.

⁵⁵ OSZK. Kézirattár, Fol. Hung. 67. fol. 64v.; Radvánszky 109–111.

⁵⁶ Kv. szk. 1625. 16/XXXIV. 163.; Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. I. Budapest—Szeged, 1965. 191.

⁵⁷ Kv. szk. 1626. 17b/VIII. 88, 92.

⁵⁸ A kassai esküvőn közreműködő együttesről jó képet ad az 1626. márc. 20–23. közötti kolozsvári számadás, amely öt német, négy lengyel, öt magyar és meghatározatlan számú olasz „muzsikásokat” (illetve olasz énekeset), továbbá „Orgonások”-at „Cappelamester”-t, valamint nyolc (illetve tizenkét) trombitást, három lengyel trombitást, hat sípost, egy rézdobost és végül tíz gyalogdobost említ. L. Kv. szk. 1626. 17b. VIII. 80–167. passim.

együtt a fejedelemhez szállított. Mindemellett 1629. november 10-én, amikor a fejedelem és második felesége nagy kísérettel Kolozsvárra érkezett, akkor a városi sáfár feljegyezte, hogy „Az Urunk eo Felsege Orgonas mesterenek ket Szemelire gazdalkodta[m]”.⁵⁹ Ebből a feljegyzésből nem derül ki név szerint, hogy kire vonatkozott, de a fenti 1626-os számadás nyomán talán nem kizárt, hogy az „Orgonás mester” Thesseliusra értendő, annál is inkább, mert ő működött orgonistaként is.

Thesselius további sorsáról Georg Kraus tudósít. Eszerint a muzsikus Nagyszebenben megházasodott, majd ott is halt meg 1643-ban.⁶⁰ Nem ismert, hogy Thesselius pontosan mikor került Szebenbe. Az evangélikus templomban lévő emléktábla szerint 1639 és 1643 között volt a város orgonistája.⁶¹

A már említett művek mellett egy Thesselius-kompozíció felbukkan a Budapesten őrzött Bártfai Gyűjtemény egyik kéziratában is. Egy hatszólamú kórusmű töredéke *Wem ein tugendsam Weib bescheret* szöveggel.⁶² Kérdés, hogy honnan került a Thesselius-mű Bártfára. Az erdélyi udvarból, vagy pedig esetleg német vagy osztrák kéziratokból?

Visszatérve a kronologikus rendhez, 1626. június 22-én azt jegyezte fel a kolozsvári sáfár, hogy „Erkezenek Vrunck eo F[elsege] Musicassi Beczbe mennek. Vrunck levele nalok mindenesteol 8. vadnak”, illetve, hogy „Michael Pistoriusnak az teob musicusokkal es jubilerokkal 8” személyre adott ellátást.⁶³ Ezek szerint tehát a Bethlen udvarát elhagyó nyolc személyből a zenészek száma legfeljebb ha hatra tehető, míg a többiek ékszerészek voltak. A zenészek nyilvánvalóan azután távoztak az udvartól, hogy közreműködtek a kassai esküvőn, valamint az azt követő országjárás alatt az udvar fényének emelésében. Feltehető, hogy ezek az előző évben Bécsből, illetve Németországból érkezett zenészek közé tartozhattak s alighanem csak meghatározott időre szerződtek le. Kérdéses, hogy a számadásban említett Michael Pistorius (Becker ?) muzsikus volt-e.

Sziléziai zenészek

1622. szeptember 7-én a kolozsvári sáfár azt jegyezte fel, hogy „Eo f[else]ge onna[n] fellywl Schlessyabol Musikasokat hozattwa[n] Varad felöl ide erkezenek”. Ezek egyike azonban Kolozsvárott pestisben meghalt. Ezért csak két nap múlva könyvelte el a sáfár, hogy „Az onnan fellywl hozatott eo f[e]ll[sé]ge Musicassy es azoknak instrumentumi ala kellettet adnunk 3 zekeret”.⁶⁴

1629. május 15-én a boroszlói tanács levélben fordult Bethlenhez. Ebben a Magyarországról levelet írt „Gregorius Beck musicus et organista noster” kívánságára arra kérték a fejedelmet, hogy szolgáltassa ki Beck Fridericus nevű fiának — aki három évig Bethlen szolgálatában állt — a hagyatékát, amelyben néhány zenei könyv és igen jó hangszer volt,⁶⁵ továbbá fizesse ki a fejedelem az apának a fiú hátralékos fizetését, s végül még azt is kérték, hogy ne számolja fel a fiú orvosi ellátására fordítottakat. Ezek szerint tehát Fridericus Beck 1626 tája óta szolgálhatta a fejedelmet, s így alighanem vagy az 1626-os esküvőre toborzott zenészek sorába tartozhatott, vagy pedig esetleg a Szilézián

⁵⁹ Kv.sz. 1629. 18a/II. 199.

⁶⁰ Kraus 56.: „einem Capelmeister von Wienen Joannem Thosselium, so ihn die Hermannstadt geheuratet vnd Anno 1643 alda gestorben, welches Söhne vnd haeredes iezunder burger der Stadt sein.”

⁶¹ Reilich: *i. m.* 297.

⁶² OSZK. Zeneműtár, Bártfa Ms. 17. Csak a Cantus, Tenor I. és Bassus szólam maradt fent.

⁶³ Kv. szk. 1626. 17b/III. 93, 94.

⁶⁴ Kv. szk. 1622. 15b/XXI. 152, 221.

⁶⁵ Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor fejedelem levelezése*. Budapest, 1886. (a továbbiakban: Szilágyi 1886) 383—384.: „In qua libri aliquot musici et ejusdem artis quaedam optima instrumenta fuere”.

KÜLFÖLDI ZENÉSZEK A XVII. SZÁZADI ERDÉLYI FEJEDELMi UDVARBAN ÉS HATÁSUK 9
áthaladó Brandenburgi Katalin kíséretéhez csatlakozott. További kérdés, hogy Beck
apjához hasonlóan billentyűs muzsikusként volt-e.

Olasz zenészek

Már Radvánszky közlése óta ismert, hogy Hatvani István 1622-ben Velencében Joan Battista Cattitól vett „1 Teorbatt, 1 lantot, 1 cytherát és 1 muzsika hegedűt”, valamint, mint a számadásában leírta, „Benedeknek az lantosnak adtam kész pénzt, kivel Velencében adósítól váltotta ki magát ... 82 frt. 75. dr.; Györgynek az hegedűsnek hasonló módon adtam ... 49 frt. 35 dr”.⁶⁶ A feljegyzésből nyilvánvaló, hogy Hatvani a szerződötteskor szokásos foglaló helyett kifizette a zenészek adósságait. Jelenleg ismeretlen, hogy mennyi ideig maradtak a muzsikuskok erdélyi szolgálatban. A hegedűs esetében mindenesetre felmerül, hogy azonos-e azzal a Hegedűs Györgynek nevezett udvari zenésszel, aki az 1626. május 18-i kolozsvári számadásban szerepel.⁶⁷

1623 és 1629 között más külföldiekhez hasonlóan folyamatosan kimutathatók „olasz Musicussok” is az erdélyi udvarban.⁶⁸ Ezek számáról nincs biztos adatunk, mindössze az 1629. november 10-i kolozsvári városi számadás utal a fejedelem kíséretében „Az Urunk eo Felsege Negi Olos[z] Musikasi”-ra.⁶⁹

Az Olaszországból visszaérkezett erdélyi küldött, Zeller (Seller) Márton 1624. december 24-i bevásárlási számadásában leírta, hogy négy forintot költött „Paddában muzsikuskokért való utamban”, valamint elszámolt arról, hogy mennyibe került „Prosperonak az vocalis discantistának” Erdélybe szerződöttesése.⁷⁰ A kolozsvári számadások szerint, amikor 1625. szeptember 2-án Bethlen távozott a városból, akkor Prosperót egy társával együtt betegen hátra kellett hagynia. Szigorúan megparancsolta azonban, hogy míg zenészei meg nem gyógyulnak, addig a város gondoskodjon ellátásukról. Ezt Kolozsvár több mint két héten keresztül teljesítette, s a gyógyulást elősegítendő még egy süveg nádmézet is vettek Prosperonak. A szeptember 20-i számadásban már arról olvashatunk, hogy négylovas szekéren „kappa[n] Prosperus Discantistat” a fejedelem után Váradra vitték.⁷¹ E feljegyzés „kappan” jelzőjéből kiderül, Prospero kasztrált énekes volt. Más biztos adatunk jelenleg nincs róla. Figyelemre méltó azonban, hogy az 1626. március 21—24. közötti kolozsvári számadás egyszer „Eö fel[sé]ge olasz musikasinak”, másszor viszont „Vrunk enekessinek Olafo”-nak adott ellátásáról szól.⁷² Ezeknek az énekeseknek egyike alighanem Prospero lehetett, hiszen mindössze fél év választotta el a korábbi említését ettől az adattól. Az olaszok kétségkívül részt vettek Bethlennek és Brandenburgi Katalinnak alig több, mint egy hónappal korábban Kassán tartott esküvőjén.

1628 januárjában megérkezett Fogarasba egy nagy csoport Páduában és Velencében szerződöttesített udvaronc, köztük egy spanyol táncmester és muzsikusk, Don Diego de

⁶⁶ OSZK. Kézirattár, Fol. Hung. 67. fol. 39r.; Radvánszky 64.; Josef Zuth: *Handbuch der Laute und Gitarre*. Wien, 1926—1928. (Repr. Hildesheim, 1978) 34. az áll Robert Eitner: *Biographische-bibliographischer Quellenlexikon der Musik und Musiker*. Leipzig, 1900—1904 nyomán, hogy ez a Benedek 1622 táján augsburgi szolgálatban állt. Ez azonban egy félreértésen alapuló tévedés.

⁶⁷ Kv. szk. 1626. 17b/VIII. 127, 222.

⁶⁸ Kv. szk. 1623. 16/XIX. 38, 49, 102, 105, 111, 117.; 1624. 16/XXI. 67, 72, 75—76.

⁶⁹ Kv. szk. 1629. 18a/II. 198, 246, 286-287, 333—335, 374—376, 425—427.

⁷⁰ OSZK. Kézirattár, Fol. Hung. 67. fol. 56v.; Radvánszky 97.; Prospero esetében felmerül, hogy esetleg azonos volt azzal a korábban Báthory Zsigmondot szolgáló firenzei Prospero Pontéval, akiről Szamosközy tudósít. L. *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje*. Kézr.: E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor. Budapest, 1991. 32.

⁷¹ Kv. szk. 1625. 16/XXXIV. 102, 104—112, 196, 214.

⁷² Kv. szk. 1626. 17b/VIII. 88, 94, 98, 217.

Estrada, akinek emlékirata szerint a jövevények közé tíz muzsikus is tartozott.⁷³ A fejedelem azonban nem sokkal a zenészcsoporthoz érkezése után, március 7-én már ismét azt parancsolta az olaszországi tanulmányúton járó unokaöccse, Bethlen Péter kíséretének, hogy „igen fő muzsikusokat és cavalcatort ha találtok Velencében, vigyetek onnet, ittassátok be.”⁷⁴ E megbízatás eredményéről a szászsebesi Georg Kraus krónikája számol be. Kraus szerint Bethlen az unokaöccse révén az udvarába akarta hívatni a római lantost, Giuseppe Baglionit. A terv azonban meghiúsult, Baglioni utazására a fejedelem halála miatt nem kerülhetett sor. Krausnak mindezt Baglioni mesélte 1630-ban, amikor Kraus mint diák Rómában járt.⁷⁵ A rendelkezésre álló dokumentumok lényegében igazolják Kraus elbeszélését, habár abban ellentmondást is találunk. Kraus ugyanis azt írta, hogy Baglioni szerződését a fejedelem halála akadályozta meg. Tudjuk azonban, hogy Bethlen Péter 1628. augusztus elején járt Rómában, vagyis Baglioni felkérésére 1628 nyarán kerülhetett sor. A lantosnak tehát lett volna ideje Erdélybe menni. Miért nem utazott, ma már kideríthetetlen. Azt, hogy 1628 után Rómában maradt, igazolja egy 1629. október 1-én írt ajánlólevél, amelyben Baglioniak „a lant és tiorba-, avagy lauto tiorbato játékában mutatott nem mindennapi tehetségéről” is olvashatunk.⁷⁶ Ebből kiderül, hogy a lantos nem volt római, de akkor már évek óta a jezsuiták római Collegium Hungaricum-Germanicumában élt. A levél tanúsága szerint valamilyen ok miatt szerette volna Rómát elhagyni, s ehhez kérte az ajánlólevelet. Nyilván ezért is bocsátkozott korábban tárgyalásba a Rómában járt Bethlen Péterrel. Baglioniól lantdarabok jelenleg csak egy forrásból ismertek, egy perugiai lantkönyvből.⁷⁷ Ennek alapján megállapítható, hogy Baglioni képzett lantos volt, akinek stílusa némileg emlékeztet a kor ünnepelt olaszországi lantosának, Johann Hieronymus (Giovanni Girolamo) Kapsbergernek a műveire. Kétségtelen, hogy Kraus igazat írt, valóban a kora színvonalán álló, az akkori legmodernebb olasz stílushoz kapcsolódó lantos ment volna Erdélybe.

Bethlen halála után az özvegye hamarosan elbocsátani kényszerült a zenészek egy részét: 1630. január 16-án a kolozsvári sáfár azt jegyezte fel: „Erkezenek Azzonjunk eo Felsege Musikasi haton Dendingo Olasz, Simon, es Andras, Feyer Várról, mennek Nemet Országban”.⁷⁸ Habár az megállapítható, hogy az egyik távozó, „Dendingo”, a spanyol Don Diego de Estrada volt, a továbbiakban azonban a számadás szövege nem egyértelmű, hiszen nem világos, hogy az említett Simon és András is zenész volt-e. Július 18-án újra muzsikusok hazautazását örököltette meg a kolozsvári sáfár. Eszerint

⁷³ *Autobiografias de sodalos siglo XVII*. Közr.: José de Cossio. Madrid, 1956. Biblioteca de autores espanyoles. XC. 382.; Király Péter: *Bethlen Gábor udvarának zeneéletéről*. II. *Don Diego de Estrada spanyol táncmester*. Muzsika 33(1990), 11. sz. 33.

⁷⁴ Történelmi Tár 1881. 197—198.

⁷⁵ Kraus: *i. m.* 1862.: „letzig als er von enem vberaus. vortreffligen Lautenisten Josepho Baglioni so vom Papst zu Rom Urbano octavo Jahrling taussendt Duckaten zum besoldung gehabt, gehöret, hat er denselben eben auff gleiche besoldung alss der Bethlen Peter seines bruder Sohn zu Rom gewesen, ruffen lassen weil aber der Fürst mitlerzeit gestorben, selbiger Zuch keinen Vortgang gehabt und hat mir Beschreiben diesses, diesse geschicht Anno 1630 oben gedachter Lautenist Josephus Baglioni mein gutter freundt, ... offit selbst erzehlet hat vnd eben zu Rom”. A Baglioniival kapcsolatos epizódot a Bethlen korával foglalkozó munkákban általában tévesen szokták idézni. Arról éppúgy olvashatunk, hogy Baglioni Bethlen udvari lantosa volt, mint arról, hogy a tervezett alkalmazást a muzsikus halála hiúsította meg; l. még Király Péter: *Bethlen Gábor udvarának zeneéletéről*. III. *Giuseppe Baglioni*. Muzsika 34(1991), 1. sz. 26—28.

⁷⁶ Thomas D. Culley: *Jesuits and Music*. I. Roma, 1970. 166, 323.: „e si come egli con il suo talento non ordinario nel toccare liuto, e tiorba, o sia lauto tiorbato da gusto grandissimo a chi lo sente”.

⁷⁷ *Libro di leuto di Giosepe Antonio Doni. Ms. Perugia, sec. XVII*. (Faksimile kiadás) Firenze, 1988.; l. még Dinkó Fabris: *Andrea Falconieri*. Roma, 1987. 90—91, 93.

⁷⁸ Kv. szk. 1630. 18a/VIII. 68.

„Erkezének Olasz Musikasok, Olasz Demién (Hatod magával) Feyemárról, ennek vizza Velenczében, Azzonyunk el bochatta eokett hazájukban”.⁷⁹

Lengyel zenészek

1618. október 4—6. között, amikor a fejedelem Kolozsvárott járt, akkor a városi sáfár „6 Lengiel Trombitas[na]k” adott ellátást.⁸⁰ Egy hónap múlva, november 8-án azonban már azt jegyezte fel, hogy „Vrunk az lengiel Musikasokat el Ereztvén Zeller Marton mene el uelek Vrunk Mandatumara”.⁸¹ Hamarosan ezután, 1619. január 1-én a fejedelem megbízta Hatvani Istvánt, hogy „Miután a szolgálatunkban állott lengyel muzsikuskok haza mentek idejök lejártával”, ezért Hatvani menjen Lengyelországba „újabbak szerzése végett”.⁸² Nem sokkal e megbízást követően, 1619. január 12-én a fejedelem — egy gyakran idézett levélben — Esterházy Miklóshoz fordult. Mint írta: „Jóllehet ennekelőtte állapotunk szerint kwlső országokbeli idegen nemzetekből álló Musicusoknakis szerit tevéen, Udvarunkban fizetéswnkön tartottunk; Mindazaltal cziak szintén ez előtt nem sok wdövel nemelliek Attiok Anniok és egieb Attiafiay temetésekre s egieb dolgokra tölwnk ell buczuizvan elis mentenek; Es heliekben, ugi vagion, hogy vyab Musicusokért idegen országokban elis kwldöttwnk; mindazonáltal az wdőnek rövid voltához képest érkezések felől Teméntelenek levén.”⁸³ Éppen ezért arra kérte Esterházyt, hogy segítse ki Rhédei Pál küszöbön álló esküvőjére egy hárfással. A fentiek nyomán világos, hogy a levélben említett külföldiek a lengyelek voltak. Megjegyzendő, hogy általában csak arra szoktak hivatkozni, hogy Bethlen Esterházytól hárfást kért, mert neki ilyen nem volt. A bemutatottak azonban árnyaltabb képet adnak, hiszen azt tanúsítják, hogy csak időleges muzsikushiány áthidalásáról volt szó, amiben végül is Esterházy nem segített. Feltehető, hogy az egyik eltávozott muzsikusk hárfás volt. Bethlennek ugyanis 1615-ben még volt hárfása, aki nyilvánvalóan azonos a korábban Báthory Gábort szolgáló Hárfás Jánossal.⁸⁴

Egy fejedelmi megbízott, Tornyi János, 1620-ban Krakkóban leszerződtetett egy lantost, valamint, mint a számadásában közölte: „Az Barthos muzsikás fiának, az Jánnak levelet küldvén, az postának, ki az levelet megvitte”, négy forintot adott.⁸⁵ E feljegyzés nyomán úgy tűnik, mintha az említett Barthos már Bethlen szolgálatában állt volna s a fiát is Erdélybe szándékoztak volna hívni.

1623 és 1626 között a kolozsvári számadások a német és olasz udvari muzsikuskok mellett rendszeresen megemlítik Bethlen kíséretében a „Lengjiel Musicusok”-at is.⁸⁶ Ezek száma 1623 júniusában öt s 1624—1625-ben pedig hat fő volt, míg 1626. március 20-án a

⁷⁹ Kv. szk. 1630. 18a/VIII. 168.

⁸⁰ Kv. szk. 1618. 14b/XVIII. 114, 120, 127.

⁸¹ Kv. szk. 1618. 14b/XXI. 138

⁸² Történelmi Tár 1881.314.

⁸³ Horváth Mihály: *Kismartoni regeszták*. Magyar Történelmi Tár X. 1861.8.; Szabolcsi Bence: *A XVII. század magyar főúri zenéje*. = Uő.: *A magyar zene évszázadai*. 1. Budapest, 1959. 214.

⁸⁴ Szendrey: *i. m.* 1891. i. h.: „Joannes Hárfás annorum circiter 28, aulae familiaris suae musicus” tanúvallomása; Kv. szk. 1615. 13b/VIII. 78, 141, 144. Megjegyzendő, hogy 1622-től ismét volt hárfás Bethlen udvarban, 1. Kv. szk. 1622. 15b/XXII. 111., s az 1626—1629 közötti források megint csak egy Hárfás Jánost említenek, 1. Kv. szk. 1626. 17b/VIII. 127, 222.; 1629. 18a/II. 43, 199, 464.; 1629. 18a/IV. 14, 221, 229, 237, 245. Tisztázandó, hogy ő azonos volt-e a korábban Bethlent szolgáló Hárfás Jánossal, vagyis visszatért-e a korábbi fejedelmi muzsikusk az udvarba.

⁸⁵ OSZK. Kézirattár, Fol. Hung. 67. fol. 26r; Radvánszky 1888. 43.

⁸⁶ Kv. szk. 1623. 16/XXIX.38, 49, 102, 110, 117.; 1624. 16/XXI. 74, 76—77, 103, 157.; 1624. 16/XXIV. 104, 110.; 1625. 16/XXXIV. 147, 150, 154, 156, 161.; 1626. 17b/VHI. 80, 86, 88, 170.

sáfár „Nemet es Lengjel 9 musikasok[na]k” adott ellátást, amelyekből öt volt német és négy a lengyel.⁸⁷

Hatvani István 1625. december 8-án a számadásában beadta, hogy: „Egy muzsika lantost hoztam az én kegyelmes uram ő felsége számára, kinek szükségére adtam Danczkában 12 ezüst tallért.”⁸⁸ Nem sokkal Hatvani után, még az 1626 elején megtartott fejedelmi esküvő előtt, érkezett meg Rózsás István Krakkóból, aki az udvarnak benyújtott „krakkai vásárlásának regestrumá”-ban felsorolta azt, amit az ott felfogadott trombitásokra költött.⁸⁹ Alighanem ezek lehettek az a „Haro[m] lengjel Trombitas”, akiket az 1626. március 21-i kolozsvári számadás említ a fejedelem mellett.⁹⁰ 1626. szeptember 1-én viszont, amikor Bethlen magyarországi hadjáratra indulva megállt Kolozsvárott, akkor a városi sáfár a „lengiel Síposoknak” juttatott ellátást könyvelte el.⁹¹ Kérdéses azonban, hogy ezek valóban síposok, vagyis fafúvósok voltak, vagy pedig a számadás szövege téves és valójában az előbbi trombitásokra értelmezendő-e.

Székely Bálint 1629. február 26-án Varsóból keltezett levelében megírta a fejedelemnek, hogy „Trombitásokat mind eddig sem kaphaték, mert akár mint ajánljuk is itt az jó állapotot, de az mammonának jelen volta nélkül mind semmi, és az mint szokták mondani: dobra wolja stoj za nicz. Az kik ezelőtt igyekeztenek volt megmásoltták az jó akaratot”, de végül mindehhez mégiscsak hozzátehetette: „azonképpen egy trombitás is vagyón”.⁹²

Cseh zenészek

A fejedelem 1620. március 21-én azzal bízta meg a cseh királyhoz, a „Winterkönig”-hez, Pfalzi Frigyeshez Prágába induló Thurzó Imrét, hogy „Fő muzsika hegedüst, lantost, ki theorbat is verjen, cornétistát szerezni kegyelmed ne feledkezzék dolgai közt”.⁹³ Tudjuk, habár a fejedelem még három további levelében is figyelmeztette hívét a megbízás fontosságára, Thurzó csak „egy jó mesterséges öreg hegedőn musikáló musikást möly musika fiola gambának hivattatik” kapott. Thurzó utalt arra is, hogy „kár k[e]g[ye]lmes uram, hogy a mezerici hegedős, möly F[elsé]gednél Kassán volt, visszatért, mert én olyat keveset hallottam még Prágában is, nem is kaphatni bizony olyant mostani üdőben”.⁹⁴ Bethlen postafordultával válaszolt Thurzónak: „szeretettel kérem kegyelmedet az mezericzi hegedűsnek írasson egy levelet es hivassa ki, csak az gyűlésen legyen nálunk, munkájáról contentáljuk a jámbort, nem fog méltó panasza lehetni. És maga mellé, ha mi musikusoknak szerét teheti, legyen azon, az gyűlésre jöjjön egy nehány magával”.⁹⁵ Bethlen e leveléből tehát kiderül, a zenészek sürgős toborzásának célja a küszöbön álló besztercebányai országgyűlés volt, amelyen azután kimondották a Habsburg-ház trónfosztását és Bethlent magyar királlyá választották. Nyilvánvaló, hogy uralkodóhoz méltó udvari együttest akart szerepeltetni a megjelentek előtt. Bethlen mástól is kért zenészeket. Mint az április 27-én Sárospatakról Thurzóhoz írt levélben megem-

⁸⁷ Kv. szk. 1626. 17b/VIII. 80.

⁸⁸ OSZK. Kézirattár, Fol. Hung. 67. fol. 67v.; Radvánszky: *i. m.* 1888. 115.

⁸⁹ OSZK. Kézirattár, Fol. Hung. 67. fol. 77v: „Az trombitásoknak adtunk előpénzt 80 [forintot]” stb.; Radvánszky 136.

⁹⁰ Kv. szk. 1626. 17b/VIII. 86.

⁹¹ Kv. szk. 1626. 17b/VIII. 170.

⁹² Szilágyi 1886.378.

⁹³ Szilágyi 1879. 186.

⁹⁴ Szilágyi Sándor: *Gróf Batthyány József köpcsényi levéltárából.* Történelmi Tár 1888. 434.

⁹⁵ Szilágyi 1879. 209.

lítette: „Azt reménltem eddig is kegyelmednek szerzett [muzsikusokat] von Dona uram, az mint magát ígírte vala”.⁹⁶ „Dona uram”, vagyis Abraham von Donna, a cseh király követe, 1620 januárjában találkozott Bethlennel Kassán. Ezek szerint ígéretet tett, hogy segít zenészeket szerezni. A fent említett mezericsi hegedűsről jelenleg más forrásunk nincs. Világos azonban, hogy ő korábban valameddig Bethlen udvarában lehetett.

1623. augusztus 16—18. között a kolozsvári számadásokban szerepel a fejedelem kíséretében lévő „Czeh Organistanak” juttatott ellátás.⁹⁷ Kérdéses, hogy azonosítható-e ez a cseh orgonista a Bethlen 1624. októberi és 1625. februári leveleiben említett súlyosan megbetegedett virginásával, aki helyett az udvarba rendelte Preissingert.

Csanádi Antalnak már hivatkozott, 1624. szeptember 7-i udvari elszámolásában szerepel az is, amit „Morvában ... egy hegedűsért és egyéb muzsikásokért küldvén egy póstát” elköltött.⁹⁸

Francia zenészek

A Kemény János által említett francia lantos gyermekről, akit Kemény Brandenburgi Katalin hintójában látott, már volt szó. Erről a lantosról eddig semmilyen más forrás nem került elő.

Bethlen 1627. július 20-án Gyulafehérvárról írt levelében felszólította az európai „peregrináción” lévő unokaöccse, Bethlen Péter kísérőit, hogy mivel „a francusok között felette jó trombitások vadnak, egy igen fő trombitást azért hogy szerezzetek, felette igen kérlek, szerető híveink, anélkül meg ne jöjjetek; de excellentissimus legyen, csak közönséges jót ne is hijatok”.⁹⁹ Mindeddig nem tudjuk azonban, hogy volt-e eredménye a fejedelmi parancsnak.

Mint látható, Bethlen uralkodásának nagyjából a felétől fogva többé-kevésbé folyamatosan kimutathatók külföldi muzsikuskok. A legkorábbi adatok lengyelekről ismertek, akik jelenleg 1618-tól dokumentálhatók, míg a német területekről (tehát a mai Németországból, Ausztriából, valamint Sziléziából stb.) jött muzsikusokról és az olaszokról az 1620-as évek elejétől vannak adataink. Rajtuk kívül található elszórt utalások cseh és morva zenészekre is. Hangsúlyozandó azonban, hogy a muzsikuskok valódi nemzetisége, pontos származása az esetek többségében megállapíthatatlan. Az erdélyi forrásokban megadott származási hely ugyanis igen sokszor csak arra utal, hogy a zenészek honnan jöttek, ez azonban nem feltétlenül fedi a valódi származási helyüket, illetve nemzetiségüket. (Lásd pl. Thesselius esetét, akit ugyan Bécsből hoztak, de tudjuk, hogy thüringiai, erfurti volt.)

Jelenleg meghatározhatatlan a Bethlen udvarában egy időben szolgáló külföldi muzsikuskok pontos száma, de a kolozsvári számadások nyomán kétségtelen, hogy az gyakran meghaladta a tízet. Sajnos tény azonban, hogy a különböző források szolgáltatott adatokban igen nehéz rendet teremteni. Nem tudjuk, hogy a most említettek közül melyek vonatkozhatnak esetleg egyazon személyre. Az elsődleges udvari források hiányában javarészt az is megállapíthatatlan, hogy név szerint kik voltak a külföldiek az erdélyi udvarban. Nyilvánvaló, hogy az udvari zeneérettel kapcsolatos további kutatás egyik legje-

⁹⁶ Szilágyi 1879. 205.; Kerekes György: *Bethlen Gábor fejedelem Kassán*. Kassa, 1943. 174.; Dohnára I. Anton Chroust: *Abraham von Dohna*. München, 1896. 148. old. 1. j.

⁹⁷ Kv. szk. 1623. 16/XIX. 111.

⁹⁸ OSZK. Kézirattár, Fol. Hung. 67. fol. 49r; Radvánszky 82.

⁹⁹ Szilágyi 1886. 365.

lentősebb feladata éppen ez lesz: a név nélkül említett személyek sorából mennél többnek az azonosítása.

A források azt mutatják, hogy a zenészek jöttek-mentek. Nagy lehetett tehát a fluktuáció. Voltak, akik csak rövid időre szerződtek le, de több adatunk szól arról is, hogy zenészek évekig szolgáltak Erdélyben, valamint hogy külföldi muzsikuskok családotól és sok holmival érkeztek. Ők tehát hosszabb-rövidebb letelepedés szándékával jöttek. Mint látható, az bizonyítható, hogy az ideérkezett zenészek közül egyesek (mint pl. Preussinger, Thesselius) itt házasodtak meg. Miközben tehát kétségtelenül nagyfokú lehetett az udvari zenészek cserélődése, felelőtlenség lenne általánosságban a külföldiek rövid itt-tartózkodásáról beszélni. Egy részüknek tartós erdélyi munkaviszonyával kell számolnunk.

A Bethlen-kori — szinte hihetetlen — virágzást I. Rákóczi György idején az udvari zenészlétszám gyors és drasztikus csökkenése követte. Ellentétben azonban az elterjedt felfogással, még a szigorúan református Rákóczi udvarában is kimutathatók zenészek, köztük olyanok, akik külföldről jöttek.

Az 1629—1631 között dokumentálható német származású Trombitás Andrásról már volt szó. Az 1631-es kolozsvári számadásban szerepel a Rákóczi kíséretében lévő „Német Dobosok[na]k ... pro pers[on] 3; Nemeth Siposok[na]k ... pro pers[on] 3” adott ellátás.¹⁰⁰ Június 6-án pedig arról adott számot a sáfár, hogy „Asszonyunk eö Felsége Musikássi érkezvén Prágából Nyolczan lévén”, s ezekről gondoskodott. A zenészek 8-án mentek tovább Torda felé.¹⁰¹

1642. június 9-én azt jegyezte fel a kolozsvári sáfár, hogy „Erkezenek 7 Nemet Musikasok Slesziabol mennek Vrunckhoz ... fejeruarra”.¹⁰² A muzsikuskok nyilvánvalóan a fejedelmi utódnak megválasztott idősebb fejedelemfi, a későbbi II. Rákóczi György júliusi beiktatására érkeztek. Fél év múltán, 1643. január 17-én pedig azt jegyezte fel a kolozsvári sáfár, hogy „Erkezek Egri Istuan Beczbol Helmicz Stan[er] neuú feo emberei, es harminczhat szamú [!] Musicus Nemetekkel”.¹⁰³ E zenészek ifj. Rákóczi Györgynek és Báthory Zsófiának február 3—6. között Gyulafehérvárott tartott esküvőjére jöttek. A bécsi muzsikuskok csak rövid időre szerződtek le, hiszen február 15-én már ismét felbukkantak Kolozsvárott. A sáfár azonban a számukat ekkor tizenhét főben adta meg.¹⁰⁴

Rákóczi 1647. június 29. és július 1. közötti kolozsvári tartózkodásakor — amikor a Farkas utcai templomot felavatták — a városi sáfár a fejedelmet és fiait, Györgyöt és Zsigmondot kísérő „Negy lengiel Trombitasoknak”, illetve ugyancsak négy „Nemet Trombitasoknak” az ellátásáról gondoskodott.¹⁰⁵

II. Rákóczi György idejére vonatkoznak a következő adatok. 1651. július 9-én a kolozsvári városi sáfár azt jegyezte fel, hogy „Erkezek ... az Urunk Lantossa is, leuen uelle mas ket musikus is”.¹⁰⁶ Egy datálatlan, de ugyancsak ez időre tehető udvari praeendajegyzékben viszont a muzsikuskok között a „Nemet Lantos” szerepel.¹⁰⁷ Ezek szerint Rákóczi lantosa német származású volt. További adatok eddig még nem kerültek elő róla.

¹⁰⁰ Kv. szk. 1631. 18b/VII. 78, 91, 105.; Bárdos Kornél: *XVI-XVII. századi számadáskönyvek és jegyzékönyvek kiegészítő adatai „Erdély zenetörténeté”-hez*. Magyar Zene 29(1988) 3. sz. 252.

¹⁰¹ Kv. szk. 1631. 18b/VII. 231—232, 337.

¹⁰² Kv. szk. 1642. 23/X. 68, 171.

¹⁰³ Kv. szk. 1643. 24/IV. 77, 78. és 222..

¹⁰⁴ Kv. szk. 1643. 24/I.b. 57.

¹⁰⁵ Kv. szk. 1647. 25a/I. 455, 476, 484.

¹⁰⁶ Kv. szk. 1652 27/IV. 67—68.

¹⁰⁷ Kolozsvári Állami Levéltár. 566. Fond. 43. Fasc. nr. 2000.

Az 1651. május 4-i kolozsvári számadás szerint „erkezenek ... az Urunk eo Na[gysá]lga Lengyel Sipossa, es Szurmassa Vladich Chabon szolgálal...”, akik Kemény Jánosnál — a későbbi fejedelemnél — voltak Gerenden.¹⁰⁸ A név alapján megállapítható, hogy a „Lengyel Sipos” kifejezés a muzsikuszármazását jelzi.

Az 1683-ban Ulmban szerző nélkül megjelent kalandregényben, az *Ungarischer Simplicissimus*ban az olvasható hogy a könyv hőse, Simplicissimus — vagyis általános nézet szerint a feltételezett szerző: Daniel Speer — 1658 tájától az erdélyi fejedelem Barcsay Ákos trombitása volt. Habár a *Simplicissimus*ban olvashatók sok helyen ellentmondanak a valós történeti eseményeknek, ugyanakkor viszont több jel mutatja, hogy Speer tényleg járt Magyarországon.¹⁰⁹ Bizonyításra vár azonban, hogy valóban Barcsay szolgálatában állt-e. Ezzel kapcsolatban érdemes arra utalni, hogy a Barcsayt követő fejedelem, Kemény János udvarának 1661. május 16. és június 1. közötti fizetésjegyzékén szerepel a „Musikasok” rovatában egy bizonyos „Sipos Daniel”.¹¹⁰ Lehetséges, hogy e zenész Daniel Speerrel azonosítandó?

A fenti 1661-es jegyzékben megtalálhatók a „Musikasok” járandósága között a „Kozak Síposnak” kifizetettek is.¹¹¹ Ezzel kapcsolatban felmerül, hogy a kozák sípost Kemény esetleg a korábbi tatár fogságából hozta magával.

Miközben a bemutatottak nyomán kétségkívül kapunk valamiféle képet az itt működött külföldiekről s elsősorban is arról győződhetünk meg, hogy ők a magyar kultúrkapcsolatokban hagyományosan fontos szerepet játszó országokból, illetve vidékekről — így Dél-Németországból, Észak-Olaszországból, Lengyelországból, Sziléziából stb. — nem is jelentéktelen számban jöttek Erdélybe, ugyanakkor azonban alig-alig van tudomásunk az általuk játszott zenéről. Az ugyan kikövetkeztethető, hogy részben a saját országukban divó műfajokból és művekből játszhattak, de lényegében megmondhatatlan, hogy mit, milyen szinten adtak elő, illetve, hogy mely művek esetében képzelhető el, hogy azok felhangzottak az erdélyi udvarban. Tulajdonképpen csak egy-két adatra, valamint e mellett következtetésekre hagyatkozhatunk. Mint láttuk, Thesseliustól ismertek kórusművek, valamint táncszvittek, amelyek *Intrada*-, *Paduana*- és *Gagliard*ából állnak. Ezek, avagy ezekhez hasonló alkotások nyilvánvalóan felhangzottak Bethlen udvarában is. Tudott, hogy Brandenburi Katalin Kassára vitelének ceremóniája szerint az egyházi szertartások végeztével a *Te Deum* énekelve és hangszerekkel, vagyis az Európa-szerte elterjedt *alternatim* gyakorlatnak megfelelően szólalt meg.¹¹² A spanyol táncmester, Diego Estrada utalt emlékiratában különböző korabeli táncokra, amelyek 1628 farsangján a gyulafehérvári udvarban felhangzottak, így a *galliardára* („rastro y gallard”), a *pavana alta y bajára*, a *tardionra*, valamint a *canarióra* és a *barrerára* (barriera), továbbá az ahhoz hasonló *juego*

¹⁰⁸ Kv. szk. 1651 27/IV. 47.

¹⁰⁹ L. pl. A Thuróczi-Trostler József által megfigyelt hallás után leírt magyar szavakat és mondatokat: *Magyar Simplicissimus*. Közr.: Thuróczi-Trostler József. Budapest, 1956. XIV—XV.; 1. továbbá Daniel Speer: *Grundrichtiger kurtz-leicht- und noethiger ...Unterricht der Musikalischen Kunst*. Ulm, 1697. (Repr. Leipzig, 1974) 207—208., ahol is Speer utalt arra, hogy járt Eperjesen. Tény, hogy az, amit Speer a külföldön aligha ismert eperjesi városi trombitásról, Adam BeBlerről írt, hogy BeBler ismert hegedűkészítő volt, az más források nyomán igazolható. L. ezzel kapcsolatban Erdélyi Sándor: *A magyarországi hegedűkészítés történeti irodalma*. Zenetudományi Dolgozatok Budapest, 1983. 124—125., valamint Király Péter: *Lantjáték Magyarországon a XV. és a XVII. század közepe között*. (Megjelenés alatt)

¹¹⁰ MOL F 12 Lymbus fasc. XVII.

¹¹¹ MOL F 12 Lymbus fasc. XVII.

¹¹² MOL. E. 190 Lymbus 1—2. cs.; Az alternatim előadásra 1. pl. Rennerné Várhidi Klára: *Adatok a Szepességi 24 királyi város XVI—XVII. századi zenei életéhez*. Zenetudományi Dolgozatok Budapest, 1983. 99—101.

de canasra. II. Rákóczi György esküvőjén, 1643 elején, a lengyel követség egyik tagja egyrészt „olasz” — vagyis képzett zenészek által, nyilván a bécsből jött zenészek által játszott — zenéről emlékezett meg s említette a courrantét, paduanát, másrészt viszont „szerb” — vagyis egyszerű, nyilván a helyi muzsikások által játszott — zenéről és hősi énekről, valamint a „szerbek” által játszott táncmuzsikáról tudósít.¹¹³ Egy magyar leírás szerint az esküvő alatt „három rendbeli muzsika volt, német, magyar s cigány”.¹¹⁴ A *Simplicissimus*ban arról olvashatunk, hogy Barcsay szerette, ha a zenészek „deutsche und polnische Stücklein” fújtak, de szerinte Barcsay cigány trombitásai ezeket a „német és lengyel darabokat derekasan-gyalázatosan” szólaltatták meg. Emellett *Simplicissimus* említette, hogy „fújtam amúgy német módra egy Dikendank-ot és egy Dikedikedank-ot”, valamint utalt a német és az azt követő lengyel hármas ütemű melódiáira.¹¹⁵

Külön tanulmányozást igénylő kérdés, hogy mennyire hathatott az udvari muzsikások által játszott zene szélesebb körben. Azt tudjuk, hogy az udvari zene nem csupán a fejedelmek magánkedvtelését szolgálta, hanem az udvari reprezentációt is; lényegében Erdélyben is az udvarok életvitelének elengedhetetlen velejárója volt. (Ezt jól bizonyítják az I. Rákóczi György korabeli zenei adatok.) A fejedelmek azonban udvartartásukkal együtt szinte folyamatosan úton voltak. A legtöbbjüknel dokumentálható, hogy nemcsak trombitásokat, hanem másféle muzsikásokat is magukkal vittek az országjárásra. Ily módon tehát az udvari együttes avagy egyes zenészek által játszottakat sokféle hallhatták; a városokban éppúgy, mint egyes főuraknál. Jelenleg megválaszolatlan azonban — mivel eddig még vizsgálatlan —, hogy kimutatható-e valamiféle összefüggés a fennmaradt erdélyi zenei anyag és a fejedelmi udvar között. A ma ismert XVI—XVII. századi kották javarészt szász helységekből kerültek elő, ami alapján arra gondolhatnánk, hogy az ottani zeneanyag elsősorban német területről érkezett. Mint látható azonban, jelenleg négy muzsikos — Georg Dendler, Johannes Preissinger, Michael Hermann és Johannes Theselius — esetében bizonyítható, hogy a fejedelmi udvarból mentek át városi szolgálatba. Aligha lehetnénk ugyanakkor, hogy e zenészek ne vittek volna kottákat magukkal, hiszen tudjuk, hogy a korban lényegében minden muzsikos nagyszabású másolótevékenységet folytatott. Aligha vélhetnénk tehát, hogy ily módon legalábbis az ő esetükben ne jutottak volna kották, zeneművek, illetve zenei hatások a városokba. Éppen ezért viszont, az egyébként sem teljes mértékben feldolgozott erdélyi zeneműanyag származásának, filiációjának megállapítása elsőrendű feladatként jelentkezik, s nem utolsósorban éppen az udvari zene kérdése miatt is.

¹¹³ Várkonyi Gábor: *II. Rákóczi György esküvője*. Budapest, 1990. Régi magyar történelmi források. II. 168.: „Muzyka przez caly obiad tak Wloska iako y serbska alternatim grala wloska kurranty y Padwany a Srebska wszytko Dumy ... Muzyka Wlosko y Serbska alternatim grala, kiedy zas do tanca isc, to serbska nie insza zawsze”. Az „olasz zene”, illetve „szerb zene” kifejezések értelmének tisztázásához nyújtott segítségért köszönettel tartozom Dr. Elzbieta Zwolinskának, Lengyelország, Varsó.

¹¹⁴ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. X. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1884.360.; Nagy László: *A bibliás őrálló fejedelem*. Budapest, 1984. 126—127.

¹¹⁵ *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus*. Közr.: Herbert Greiner-Mai — Erika Weber. Berlin, 1978. 234-237.: „Er braucht eben einen Trompeter. Laß dich ein wenig hören, was du vor Possen machst, er hört gar gerne deutsche und polnische Stücklein blasen”, „hatten sich seine zwei mit sich führende zigeunerische Trompeter gar tapfer schandlich in deutschen und polnischen Stücklein hören lassen, so dali mich höchst verwunderte, daß des gnädigen Herrns vornehme Hofbedienten solches gefällig gewesen, weil sie es hoch rühmten”, „Weil nun der gnädige Herr nach der Tafel etwas spazierenging, so stimmte in seinem Wiederkehren seiten seines genommenen Quartiers mein Trompeten an, machte ein Dikendank und Dikedikedank auf deutsche Manier, welches diesen Leuten so fremd vorkommen, dali sie alle still stunden und meinen deutschen und darauf polnischen Trippelliedchen Audienz gaben.” A Dikendank és a Dikedikedank nyilvánvalóan két különböző, fúvás közbeni nyelvüetésre utal.

Céhes bőrripar Székelyudvarhelyen

Az ember évezredek óta használja a bőrt az öltözködésben és a különféle használati tárgyak készítésére. — Az elmúlt századokban még több bőrre volt szükség, mint napjainkban, amikor sok területen műanyagok helyettesítik az állati bőrt. A modern bőrripar megjelenése előtt különböző szakmák céhekbe tömörült mesterei foglalkoztak a bőr kikészítésével és feldolgozásával. A mészárosok által lenyúzott juh-, kecske-, szarvasmarha-, csikóbőrök először általában a kikészítő céhekhez (tímár, kordoványos) kerültek, majd ezektől a feldolgozó (csizmadia, cipész, szűcs, szíjgyártó) céhek vásárolták meg mesterségük alapanyagát.

Az említett céhek kikészítő és feldolgozó szerepe azonban nem különíthető el ilyen élesen, legalábbis a székelyudvarhelyi céhek esetében. Úgy tűnik ugyanis, hogy a kordoványosok kivételével a többiek ki is készítették, fel is dolgozták a bőrt. Arról van szó konkrétan, hogy a tímárcéh lábbelit is készített, a csizmadia- és a szíjgyártócéh pedig bőrök kikészítésével is foglalkozott, nyilván nem nagy mértékben, vagy éppen csak fenntartva magának ezt a jogot. Ezt az állítást szeretném bebizonyítani az alábbiakban az egyes céhek tevékenységének elemzésével.

Tímár- és/vagy vargacéh. A város egyik legrégebbi iparostestülete volt. Alapítólevele 1584. márc. 15-én kelt, a fennmaradt székelyudvarhelyi céhprivilegiumok között a második legrégebbi.¹

Vizsgáljuk meg először is a céh elnevezését. Az alapítólevél „Ceha Cerdonum et Sutorum”-ról beszél (1607. évi átirat).² Ha az oklevél fogalmazása pontos, és az *et* kötőszó használata helyénvaló volt, ez azt jelentheti, hogy a tímárok mellett vargák is voltak a céhben. Lehet, hogy a tímárok csak bőrcseréssel, a vargák pedig csak a lábbeli készítésével és javításával foglalkoztak, de az is meglehet, hogy mindkettő mindkét mesterséget egyaránt művelte. Ám ezek csak feltételezések, bizonyíték nélkül.

A XVI–XVII. századi iratok érdekes módon inkább a varga megnevezést használják. 1589-ben Bécsi Simont a vargacéh mestereként említették.³ Három különböző, 1664-ben kelt oklevél a vargacéhről vagy Varga Istvánról, a vargacéh mesteréről beszél.⁴ 1672-ben a „magister cehae suttoriae” kifejezést találjuk, ami szintén a vargacéh mesterét jelenti.⁵ Ugyancsak vargamestereket említ a céh levéltárában fennmaradt egyetlen inasfelszabadító levél 1712-ből.⁶ A XVIII. század elejétől kezdve azonban mintha megfordulna a dolog: szinte kizárólag a tímár vagy varga elnevezést találjuk az iratokban. Sőt, a XIX. században a varga megnevezés mintha egyre inkább háttérbe szorult volna. Lehet, hogy ez a vargák számának csökkenését jelenti.

¹ Első a fazekascéh alapítólevele, amely 1572. VII. 24-én kelt, 1613. VI. 15-i átiratának leltári száma 36. (Megjegyzendő, hogy a székelyudvarhelyi céhek iratait eredetileg a Székelyudvarhelyi Múzeumban leltározták, ott is őrizték, mielőtt a Csíkszeredai Állami Levéltárba kerültek. Az iratok kelte után következő szám tehát az eredeti leltári számot jelenti. Rövidítése: L. sz.)

² 1607. VI. 15. — 1378.

³ Székely Oklevéltár. Új sorozat. I. Bukarest 1983. 80/138–140.

⁴ 1664. VI. 30. (az 1803. I. 13–15-i másolatból) — 1627; 1664.VII. 30. (az 1803. I. 13-i másolatból) — 1613; 1664. X. 28. (az 1803. I. 13–15-i másolatból) — 1628.

⁵ 1672. III. 2. — 465.

⁶ 1702. I. 2. — 1386.

A XVIII. század elejéig a céhes és más iratok szerint a székelyudvarhelyi vargák könnyű lábbelit: sarut is készítettek, és ezeket árulták is a vásárokon. (Megjegyzendő, hogy a rövid szárú, de patkolandó saru csak a csizmához képest volt könnyű lábbeli, a bocskorhoz képest nem.) A sarukészítésről a céh alapítólevele is beszél. A privilégium 1607-i átiratának XVII. század eleji magyar fordításában az egyik cikkely részlete így hangzik: „...mesterségek szerint bőrből Szarukot [sarukat] csinálni szabadságok legjen, s annak bizonyos igaz árát megadván szabadon minden akadály nélkül hordozhassák és adhassák, táplálva azokból magokat és cselédekét.”⁷ Az 1589. évi udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvekben például szó esik arról, hogy Török Gergely sarut fejtelt (javított) Szabó Tamásnak egy irtásért, 1590-ben pedig Balás Kovácsné Ilona azt vallotta, hogy egy sarut vittek hozzájuk patkolni. 1589-ben meg 34 forint saru árát emlegetnek, de nem tudjuk, hogy hány lábbeli került ennyibe.⁸

Talán éppen a saruk árulása miatt keveredtek perbe az udvarhelyi vargák a segesvári szász tímárokkal, akik Segesváron elkobozták a marosvásárhelyiek és az udvarhelyiek termékeit. A perben 1680. nov. 25-én mondtak ítéletei. A segesváriakat az elkobzott bőrök visszaadására ítélték, a két székely céhnek pedig megtiltották, hogy ugyanabban az időben talpat is és sarut is áruljon.⁹ A székely és a szász céhek közötti nézeteltérések (gazdasági, kereskedelmi érdekek ütközése) ezután sem oldódtak meg, a per folytatódott. 1683. febr. 25-én újabb ítélet született, melynek értelmében a két székelyföldi céh nem árulhatott a Királyföldön ugyanazon időben sarut is, talpat is, csak az egyiket, a Szászföldön kívül azonban mindkét terméket szabadon árusíthatták egyidejűleg.¹⁰

Utoljára talán 1724-ben olvashatunk a sarukról (a talpak mellett). Ekkor Török Menyhért, Udvarhelyszék alkirálybírája és Dállyai K. Ferenc, a szék jegyzője írásban igazolta a székelyudvarhelyi tímárok szegénységét. A latin nyelvű szöveg a „callceamentum” (saru) szót is említi, tehát ekkor még bizonyára készítettek sarut is a céhben.¹¹ Ugyancsak ebben az évben viszont 66 pár talpat koboztak el a medgyesi vásáron a városbíró parancsára a székelyudvarhelyi tímároktól.¹² 1724 decemberében keletkezhetett az említett tímárcéhnek az a keltezetlen fogalmazványa, amely egy tanúvallatási jegyzőkönyvhöz szükséges kérdéseket tartalmazta. Ebben arról faggatják a tanút, igaz-e, hogy a marosvásárhelyi és a székelyudvarhelyi tímárok nem kereskednek saruval, csak talppal.¹³ Ugyancsak ekkor (1724. dec. 22.) ismét ítéletet hoztak a régi perben (egy részről Szeben és Segesvár, más részről Marosvásárhely és Székelyudvarhely között) a következőképpen: a két székelyföldi céh a Szászföldön is szabadon árulhatja a talpat.¹⁴

1724 után (tudtommal) nem történik többet említés a sarukról, csak a talpakról mint tímártermékekről.

Mindent egybevetve úgy látszik, hogy a székelyudvarhelyi vargák a XVIII. század elejéig jelentős mennyiségű sarut is készítettek. Fel lehet tételezni, hogy a saruk nemcsak az iratokból, de a valóságban is eltűntek, ugyanis a Rákóczi-szabadságharcot követő

⁷ [1607. VI. 15. u.] — 1379.

⁸ Székely Oklevéltár. Idézett kötet. 38/420 (fejelés), 199/273 (patkolás), 85/11 (saru ára).

⁹ L. sz. 1381.

¹⁰ L. sz. 1382.

¹¹ L 1724. XI. 14. — 1393.

¹² 1724. III. 6. — 1389.

¹³ [1724. XII. 14. e.] — 1395.

¹⁴ L. sz. 1396.

ínséges időkben megváltozhatott a lábbeliviselet (is). Talán ekkor kezdett szélesebb mértékben elterjedni az olcsó és egyszerű bocskor (erről bővebben majd a csizmediáknál).

Más vidékeken a könnyű lábbelit készítő mestereket vargáknak nevezték. Sőt megkülönböztettek magyar és német vargákat, aszerint, hogy milyen lábbeliket varrtak. Székesfehérváron például a német vargák a XVIII. században kordován és szattyán cipőt és papucsot, valamint kápás kordován sarut készítettek. (Ez utóbbi különösen drága volt, 4,75 forint.)¹⁵

Sajnos nincs adatunk arra, hogy a székelyudvarhelyi vargák milyen sarukat készítettek és milyen bőrből. Az itteni tímárok termékválasztékáról is csak 1812-ből értesülünk. Mégpedig úgy, hogy ez év szept. 5-én a tímárcéh írásban figyelmeztette Kassai Mihály mesterlegényt, hogy okt. 17-ig készítse el a remekművet. A remeknek a következőket kellett tartalmaznia: 1) egy talpnak kikészített ökörbőrt „mentől jobban lehet, a Privilégium tartása szerint”, 2) egy tehénbőrt „fakón, tisztességesen”, 3) egy tehénbőrt feketén megfestve, puhán, csizmának valót, 4) egy tehénbőrt „veressen, bagaria módra készítsen ki illendő módon”.¹⁶ Természetesen nem biztos, hogy korábban vagy későbben is ugyanezek voltak a céh termékei, de más időszakból nem maradt ránk ilyen pontos felsorolás.

A bőrök kikészítési módjáról a következőket lehet elmondani. A tímárcéhnek a Guberniumhoz intézett válaszából¹⁷ ismeretes, hogy a bőrök cserzéséhez meszet, hamut és a fiatal cserfák (cserefiatalok) kérgét használták fel. Ezek közül csak az utóbbi beszerzése okozott gondot, különösen az 1780-as évek után. A Gubernium ugyanis megtiltotta a Székelyudvarhely körüli erdők nagymérvű irtását, nehogy azok nagyon megfogyatkozzanak. Először 1787-ben kérte a tímárcéh a vármegyétől a cserefiatalok vágásának és eladásának engedélyezését. Ezek vásárlása nélkül ugyanis a székelyudvarhelyi tímárok nem folytathatják mesterségüket.¹⁸ 1830-ig számos ilyen kérvény (instancia) maradt fenn a céh levéltárában.¹⁹

A cserefiatalok kérgét a tímárok megtörve használták. A törést vízzel hajtott csertörőben végezték. Ez egy malomhoz tartozó egyszerű faszervezet volt, amely fábunkók segítségével apróra törte a favályúba helyezett, lehántott és megszáritott kérget. A tímárcéheknek nem volt saját csertörője. 1822-ben a székelyudvarhelyi római katolikus egyháztól vették bérbé száz rénes forintért.²⁰ 1847-ben viszont Szenkovits Ferencről bérelték a „várhoz tartozó csertörőt”.²¹ 1850-ben a nagy árvíz elszakította a gátat, és a csertörő ideiglenesen használhatatlanná vált.²² Bár szabályzat rögzítette azt, hogy a

¹⁵ Somkúti Éva: *Az ipar és a kereskedelem érintkezési pontjai a XVIII–XIX. századi Székesfehérvár fehér-tímár (tobak) iparban.* = Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. II–III. Nemzetközi Kézműipartörténeti Konferencia Veszprém. 1978. november 22–24. Veszprém 1979. 191. lap. (A továbbiakban: Somkúti).

¹⁶ L. sz. 1707.

¹⁷ [1771. u.] — 1423.

¹⁸ 1787. VI. 19. e. — 1512.

¹⁹ Kérvények: a vármegyéhez: 1789. IV. 30. e. — 1519; a Guberniumhoz: 1805. III. 1.e.— 1660; a királybíróhoz: 1805. V. 31. e. — 1663; Udvarhelyszékhez: 1805. X. 8. e. — 1664 és 1819. V. 12. e.— 1739; Guberniumhoz: 1829. VII. 21. e. — 1809. Guberniumi rendeletek ez ügyben: 1805. III. 12. u. — 1661, 1830. I. 5. — 1811.

²⁰ 1822. VI. 25. — 1752.

²¹ 1847. V. 28. — 1878.

²² 1850. VII. 23. — 1887.

tímárok milyen sorrendben használhatták a csertörőt, mégis előfordult veszekedés, sőt tettlegesség is a mesterek között.²³

A kész bőroket meg kellett tisztítani a kikészítő oldattól. Ezért a székelyudvarhelyi tímárok a Küküllőben áztatták a bőroket. 1798-ban megtiltották (bizonyára a város vezetősége), hogy a kikészített bőroket a Küküllő-híd lábához kössék.²⁴ (Nem lehetetlen, hogy a mellette lakó vargák vagy tímárok benne áztatták a kikészített bőroket.) A kiáztatott bőroket aztán az udvaron vagy — mint 1845-ben — a házak előtt szárították. A város vezetősége — érthetően — nem nézte ezt jó szemmel, és karhatalom útján próbálta előbbre vinni a város csinosodását. Ezért az említett évben a tímárcéh írásban folyamodott a Guberniumhoz „a rendőri nyomorgattatás” megszüntetéséért.²⁵ A „rendőri nyomorgattatás” ti. azért volt, hogy a bőroket ne az utcán, a házuk előtt szárítgassák.

A tehetősebb székelyudvarhelyi tímárok lóval, szekérrel rendelkeztek, áruikat ezzel szállították más városok piacaira. A szegényebbek is bizonyára az ő fogataikat vették igénybe fizetség ellenében.²⁶

Kordoványoscéh. A kordoványosok is bőrkészítők voltak, mesterségük a kikészítés módjában, a felhasznált bőrfajtákban és termékeik milyenségében különbözött a tímárokétól.

Más vidéken tobak (fehértímár) volt a nevük; ez feltehetően török eredetű szó (innen a román *tăbăcar* kifejezés). A kordoványos elnevezés a spanyolországi Cordobára vezethető vissza. Ez a mesterség már az arab-mór kultúra idején virágzott a középkori Spanyolországban. A XVI–XVIII. században Észak-Afrikából, de főleg Törökországból és a balkáni török tartományokból jutottak el Európába a szakmai ismeretek és az áruk.²⁷

A kordoványosok általában kecske- vagy juhbőrt készítettek ki. A kikészítési mód alapvetően különbözött a tímárokétól. A kordoványosok is használtak meszet, a pácoláshoz viszont kutyaürüléket. Ezt jellegzetes rocskában gyűjtötték össze (a székesfehérvári tobakok pecsétnyomóján látható is egy ilyen edény rajza). A piros virágú szömörécet (szkumpiát) a kikészítésnél, kisebb mértékben a festésnél használták.²⁸

Általában két fő termékük volt: a bélésbőr és a felsőbőr. A (pácolt és cserzett) bélésbőr fehér szattján volt, ezt a bőrfeldolgozó céhek a lábbeli készítéséhez vásárolták. De a kordoványosok igazi tudását a felsőbőr kidolgozásán lehetett lemérni. Székesfehérvárt például a XVIII. században a tobak mestermunka a vörös, sárga, fekete kordován, illetve szattján kikészítése és festése volt. Ugyancsak ezek a mesterek festetlen bőroket is készítettek.²⁹ Sajnos a székelyudvarhelyi kordoványosok termékeiről nincsenek adataink.

Az itteni kordoványoscéh megjelenése a tímárcéhéhez képest elég kései. Csak 1795. dec. 30-án találkozunk az első céhalakítási kísérlettel. Ekkor kilenc (négy udvarhelyi, két zetelaki, két fenyédi és egy farkaslaki) kordoványos kérte a város vezetőségétől, hogy céhet alakíthassanak, mert a paraszt kordoványosok, akik nem is ismerik jól ezt a mesterséget, nagy kárt okoznak nekik kontárkodásaikkal: A város vezetősége előbb

²³ A csertörő szabályzata: 1798. IX. 1. u. — 1552. Veszekedés a csertörőben: [1811–20] — 1743 (céhbeli feljegyzés).

²⁴ 1789. IX. 1. u. — 1552.

²⁵ 1845. III. 15. e. — 1877.

²⁶ 1828-ban a tímárcéh megfogadta Szeles József céhtagot, aki a céh két megbízottját és ajándékait szállította el Kolozsvárra, illetve a megbízottakat vissza — Tímárcéh protokollumai 68/b lap, 1. sz. 1962.

²⁷ Somkúti 190.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

kikérte a tímár- és a csizmadiacéh véleményét a céhalakításról,³⁰ 1796. jan. 28-án pedig elutasította a kérést.³¹ A tímárcéh kezdettől fogva ellenségesen viselkedett a kordoványosokkal szemben, mert vetélytársat látott bennük, veszélyeztetve látta saját gazdasági érdekeit. 1796. febr. 8-án intette is a városi és a környékbeli kordoványosokat, hogy ne folytassák tovább munkájukat, mert az a tímárok kárára van.³² A tímárcéh elérte azt is, hogy 1796. aug. 2-án a város vezetősége tanúvallatást tartott Fenyéden és Székelyudvarhelyen a kordoványos mesterség elterjedéséről. Ebből kiderül, hogy kezdetben a Fenyéden dolgozó idegenektől tanulta el a mesterséget néhány fenyédi ember, akik aztán másokat is beavattak a mesterség titkaiba.³³ Ezzel némiképp egybevág egy, a tímárcéh levéltárában őrzött keltezetlen feljegyzés, mely szerint valamikor a székelyudvarhelyi tímárok is készítettek kordovánt, de most már a Gyergyóból és máshonnan idejött kontárok, csavargók gyakorolják ezt a mesterséget.³⁴ Ezzel akaratlanul azt is elárulták, hogy a tímárok már nem készítenek kordovánt (tehát finomabb bőröket), így tehát a kordoványosok tevékenysége hézagpótló, egy bizonyos keresletet elégít ki. A kordoványos mesterség tehát végső fokon Gyergyón keresztül Moldvából és Havasalföldről került be Székelyudvarhely környékére.

A tímárcéh mindent elkövetett, hogy a kordoványosok ne tudjanak céhet alakítani. Valószínűleg ugyancsak 1796-ra keltezhető a tímárcéhnek a Guberniumhoz írt kérvénye, melyben kérte, hogy ne engedélyezzék a kordoványoscéh megalakítását, és hogy Székelyudvarhely körül egy mérföldnyi körzetben ne is legyen más tímár, csak a városi tímárcéh tagjai.³⁵

A kordoványosoknak végül is 1818-ban sikerült céhüket megalakítani.³⁶ A tímárcéh ezután sem került barátságosabb viszonyba velük, az érdekek féltése ezt megakadályozta. 1824-ben a tímárcéh ismét intette a kordoványosokat, ezúttal azért, hogy kikészítéskor ne használjanak csert, illetve ne elegyítsenek csert a szkumpia közé. A kordoványoscéh visszautasította a vádat (ami önmagában még nem zárja ki annak igazságát). Az intés azt is tartalmazta, hogy a kordoványoscéh csak kecskebőrt készítsen ki, úgy, ahogy alapítólevelében áll, juh-, csikó- és marhabőrt ne használjon.³⁷ Sajnos a kordoványoscéh további történetére, majd megszűnésére nincs adatunk.

Csizmadiacéh. Inkább bőrfeldolgozó volt, bár egyes jelek arra engednek következtetni, hogy a bőr kikészítésével is foglalkozott. 1641-ben ugyanis I. Rákóczi György megparancsolta a székelyudvarhelyi csizmadiáknak, hogy ne készítsenek és ne áruljanak olyan bőrt, mint a tímárok, akiket ezzel megkárosítának. A fejedelmi parancs bizonyára a tímárcéh kérésére történt, ez utóbbi ugyanis attól félhetett, hogy a nemrég (1635-ben) megalakult céh veszélyeztetni fogja az ő gazdasági érdekeit.³⁸ Ha nem is foglalkozott ezután bőrcserzéssel, a csizmadiacéh fenntartotta magának ezt a jogot. A tímárcéh természetesen csak a sajátjának tulajdonította ezt az eljárást, és féltékenyen őrizte kiváltságát. 1739 februárjában perbe is keveredett emiatt a székelyudvarhelyi csizmadiacéhvei. A tímárok hivatalosan felszólították a csizmadiákat, hogy ne használjanak csert a

³⁰ L. sz. 1531.

³¹ L. sz. 1534.

³² L. sz. 1537.

³³ L. sz. 1541.

³⁴ [1801–1810] — 1678.

³⁵ [1796] — 1545.

³⁶ 1818. III. 28. — 1728.

³⁷ 1824. XI. 30. — 1761.

³⁸ 1641. III. 13. (1796. VIII. 2-i másolat) — 1542.

bőrök kikészítésére, mire az utóbbiak azt felelték, hogy nekik is joguk van erre.³⁹ 1739 áprilisában a tímárcéh meg akart egyezni ebben a kérdésben, de a csizmadiák makacsul kitartottak a mellett, hogy ők is használhatnak csert a bőrök kikészítésére.⁴⁰ A tímárcéh levéltárában fennmaradt iratok nem szólnak többet erről a vitáról; lehet, hogy meg sem ismétlődött.

Az is lehet, hogy a cserzés a csizmadiacéh számára inkább elméleti kérdés volt, mint gyakorlati, hiszen a csizmadiák általában kész, kicserzett bőroket vásároltak a tímároktól. 1778-ban a csizmadiák panaszkodtak is, hogy a székelyudvarhelyi tímárok nem árulnak elég bőrt. Írásbeli sérelmezésükre a tímárcéh azt válaszolta, hogy neki elég eladó áruja van, de mivel a csizmadiák többnyire hitelbe vásárolnak a tímároktól, és tartozásaikat későn fizetik meg, ezzel károsítják a tímárcéh tagjait. Ezért nem szívesen adnak el bőroket a csizmadiáknak.⁴¹

A székelyudvarhelyi csizmadiacéh termékeiről nincs pontos kimutatásunk. A székesfehérvári csizmadiákról tudjuk, hogy 1746-ban női kordován papucsot és férfi szattyán kapcát is készítettek. De csináltak cipőket is, ritkábban topánkákat kordovánból, szattyánból és karmazsinból.⁴² A székelyudvarhelyi csizmadiák fő terméke bizonyára a nehezebb lábbeli, a csizma volt. Ez az állítás időbeli és térbeli megszorításokkal érvényes. Ugyanis a szék nemessége bizonyára a csizmát viselte még a XIX. században is, a könnyű lábbeli (cipő) inkább a polgárság viseletéhez tartozott, amint ez a magyar és német vargák termékeinek bemutatásánál is látszott. (Más kérdés, hogy Udvarhely városnak és széknek mennyi lehetett a polgár lakossága.) A környező falvak népe inkább csak ünnepnapokon húzhatott csizmát, hétköznapi kényelmes és „strapabíró” viselete a bocskor, mégpedig az ún. szőrös bocskor volt. A XVIII–XIX. századi iratok nagyon sokat emlegették ezt a lábbelifajtát, amelyet a lenyúzott marhák cserzetlen, kikészítetlen bőréből varrtak. Viselését, készítését a Gubernium mindig tiltotta, mert igen gyakran a fertőző betegségben elpusztult állatok bőrét nem semmisítették meg, hanem ilyen lábbelik készítésére használták. Ez nagyban hozzájárult a ragályos állati betegségek terjesztéséhez, de nyilván az ember egészségére is káros volt. A székelyudvarhelyi tímárcéh igen sokszor kérte írásban a Guberniumtól a szőrös bocskorok viselésének eltiltását és az ilyenekkel kereskedők megbüntetését.⁴³ Ezt a Gubernium is fontosnak tartotta, és több rendeletet is kiadott ellenük.⁴⁴ A probléma gyakorisága viszont enged következtetni, hogy az írott rendeleteknek nem nagy foganatjuk volt. Az eredménytelenségek láttán a székelyudvarhelyi tímárcéh saját maga akart elbánni a szőrös bocskort árulókkal. Nem is egyszer kérte a város vezetését, hogy támogassa őt ebben az igyekezetében, adjon hivatali embert a céhbeliék mellé.⁴⁵ Ez egyetlen alkalommal sikerült: 1829-ben Bethlenfalván, Ülkében és Székelyszentkirályon mai szóval élve házkutatást tartottak több személynél, és a lefoglalt nyers bőrokról listát készítettek.⁴⁶ A tímárcéhet természetesen

³⁹ 1739. II. 25. — 1403.

⁴⁰ 1739. IV. 9. — 1404.

⁴¹ 1778. XII. 9. u. — 1462.

⁴² Somkúti 191.

⁴³ Kérések: Főkirálybíróhoz: 1823. VIII. 21. e. — 1755; Guberniumhoz: 1824. XII. 23. e. — 1762 [1827] — 1793 [1827–28] — 1799, 1829. II. 6. e. — 1800, 1829. VI. 15. e. — 1808.

⁴⁴ Guberniumi rendeletek: 1773. II. 6. — 1426, 1790. XII. 6. u. — 1524, 1803. X. 25. — 1650, 1826. II. 8. — 1774, 1828. I. 3. — 1794, 1795 (Udvarhelyszék határozata); 1828. V. 26. — 1798, 1829. III. 25. — 1803, 1830. II. 26. — 1813, 1830. VII. 24. — 1819, 1831. I. 21. — 1820, 1834. VIII. 20. — 1846.

⁴⁵ 1829. III. 30. e. — 1804, 1830. III. 12. e. — 1814, 1834. VI. 26. — 1844.

⁴⁶ 1829. V. 25. — 1807.

nem egészségügyi-népjóléti megfontolások, hanem saját, szűk gazdasági érdekei vezérelték az ilyen eljárásokban.

Cipészcéh. Székelyudvarhely polgári lakossága — úgy tűnik — csak a XIX. század közepétől kezdve igényelte nagyobb mértékben a könnyű lábbelit (cipőt, sarut). 1842-ben már tudomásunk van „ittén Udvarhelyen suszterkedő Hermán György”-ről, akitől a tímárcéh 17 talpat elkobozott.⁴⁷ Ekkor már bizonyára nemcsak ez az egy suszter (cipész) működött a városban. Az viszont tény, hogy a cipészcéh vagy ipartársulat csak 1865-ben alakult meg Székelyudvarhelyen.⁴⁸ Jellemző egyébként, hogy a csizmadiacéh pecsétje csizmát, a cipészcéhé pedig cipőt ábrázol mint a céh fő termékét.⁴⁹

Szíjgyártócéh. A gépi munkaerő megjelenése és elterjedése előtt a szállításban és a közlekedésben csak állati erőt használtak, főleg lovakat. A hadsereg is jelentős loállomány fölött rendelkezett. Igen sok hámmra volt tehát szükség a lovak erejének hasznosításához, és ezeket a hámmokat a szíjgyártók készítették.

Jellegét tekintve tehát a szíjgyártó mesterség is inkább feldolgozó volt. Úgy tűnik azonban, hogy bizonyos termékeikhez a bőrt saját, jellegzetes módszerrel kellett kikészíteniük. Talán a tímároktól is vettek át (illetve vásároltak) talpbőröket, de nyers bőröket is vettek. Ezért kerültek összeütközésbe első ízben a tímárcéhvel, amelynek elővásárlási joga volt a város vásárain árult bőrökre. A tímárok számára legalkalmasabb bőröket csak a tímárcéh tagja vehette meg; mástól (főleg céhen kívülitől) a tímárcéh erővel is elkobozhatta a vásárolt bőrt.⁵⁰ 1773-ban a szíjgyártócéh a Continua Táblától kérte, hogy ő is szabadon vásárolhasson megfelelő bőröket, ne csak a tímárcéh. A Tábla kedvező választ adott a kérésre.⁵¹

A szíjgyártócéh másik nagy összeütközése a tímárcéhvel a timsó használata miatt történt. A tímárcéh ugyanis azt állította, hogy csak neki van joga timsót használni a bőrkikészítésben, a szíjgyártócéh pedig azt, hogy neki is szabad. (Ezen iratokból derül ki, hogy a bagariát timsóval kell kikészíteni.)⁵² Állításuk bizonyítására a szíjgyártók bemutatták a kolozsvári szíjgyártócéh levelét, amely bizonyította, hogy az apróbb bőröket timsóval készíti ki. A város vezetősége előtt indult per a fellebbezések során eljutott a Guberniumig, amely végül is ítélt. 1817. okt. 30-i rendelete értelmében a tímárcéh is használhatta a timsót, de a kikészített bőröket csak egyben adhatta el, a szíjgyártók viszont felvágva, ahogy mesterségük megköveteli.⁵³

Ősszefoglalva a következőket lehet elmondani a székelyudvarhelyi „bőrös” céhekről:

A tímárcéh cserrel készítette ki a nyers bőröket. Nyilvánvalóan sarukészítéssel is foglalkozott az 1720-as évekig (ezt különben alapítólevele is megengedte).

A viszonylag későn alakult kordoványoscéh a finomabb (kordován, szattyán) bőrök kikészítésével foglalkozott szömörce (szkumpia) felhasználásával.

A csizmadiacéh bizonyára inkább nehéz lábbelit: csizmát készített, de fenntartotta magának a jogot a cserrel való bőrkikészítésre is, míg a szíjgyártócéh a timsóval való kikészítés jogát védte akár per árán is.

⁴⁷ 1842. XI. 19. — 1869.

⁴⁸ A cipészcéh vagy -társaság (mindkét elnevezést használták) 1865 októberében írt szabályzatát 1866. VI. 1-én hagyták jóvá. L. sz. 1977.

⁴⁹ A székelyudvarhelyi céhek pecsétnyomói a Székelyudvarhelyi Múzeum tulajdonában vannak.

⁵⁰ Lásd a tímárcéh szabályzatát: 1584. III. 15. — 1377.

⁵¹ 1773. II. 20. — 1428.

⁵² 1815. II. 1. e. — 1717.

⁵³ L. sz. 1725.

A „bőrösök” közé tartozott a szúcscéh is, de történetében semmi kirívó vagy rendkívüli esettel nem találkoztam. (Ebben esetleg szerepe lehet a források szűkösségének is.) Szakmai kérdésekben (bőr kikészítés) nem csak az árulóhelyek (tímárszín) miatt volt vitája a tímárcéhvel.⁵⁴

Mind közül a tímárcéh volt az, amely összeütközésbe került a többi bőrös céhvei, főleg a cser használata miatt. De a XIX. század elején már a falusiak is konkurenciát jelentettek számára. 1818-ban írásban kérte a magisztrátustól, hogy szabadon elkobozhassa a falusiak és mindenféle kontárok cserrel kikészített bőreit, amit a csizmadiaszínben szoktak árulni.⁵⁵

A „bőrösök” közül a tímárcéh volt a legnagyobb és legerősebb. Bár vetélytársai bizonyára gyengítették, mégis hosszú ideig fennmaradt: megváltozott, ipartársulati formában szinte századunk közepéig állt fenn.

⁵⁴ 54 [1794. u.] — 1530, 1799. V. 18. — 1554.

⁵⁵ 55 1818. III. 16. — 1727.

D. Nagy Anikó

Ifjú gróf Teleki Domokos

1. Neve elé az „ifjú”-t mindenképpen oda kell tenni, nemcsak azért, mert valóban egész fiatalon, 25 esztendőskorában távozott az élők sorából, hanem azért is, hogy ne essünk a *Magyar Irodalmi Lexikon* hibájába, és ne keverjük össze a Teleki család Domokosait. Itt ugyanis az életrajzi adatok sajnálatos felcserélésével találkozunk, sőt *Az emberi sorsnak változandósága* című munka szerzőjének arcképe alá az ifj. Teleki Domokos neve, születési és elhalálozási évszáma került.¹

De hát ki is volt ez a fiatalember, mit is tett rövid pályafutása során, amire most nekünk két évszázad múltán emlékeznünk érdemes?

Az erdélyi művelődéstörténet kutatói jól tudják, hogy könyvtáraink, levéltáraink milyen sok máig feldolgozatlan személyi hagyatékot őriznek, honi tudományos életünk sok jeles munkásának hagyatékát. Olyanokét, akik ha Európa szerencsésebb tájain élnek, talán jobban rájuk figyelt volna a világ. Ifjú Teleki Domokos is jó példája a több szóra érdemes erdélyi tudósaknak, mint ahogy ezt kéziratos hagyatéka, levelezése, megjelent művei tanúsítják. A kortársak levelezésében, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság írományaiban elég gyakran találkozunk nevével; még ha csak ezen a nyomon próbáljuk követni munkásságát, már úgy is egy rendkívül tehetséges és sokoldalú ifjú tudós alakja rajzolódik elénk, a marosvásárhelyi Teleki Tékában őrzött irodalmi hagyatéka azonban segít a kép teljessé tételében.

Az utókor nem sokat foglalkozott vele; inkább csak apjáról, a könyvtáralapító Teleki Sámuel kancellárról szólva emlegették nevét. A halálakor írott méltatásoktól eltekintve — nyomtatásban ezek közül is csak egy-két német nyelvű látott napvilágot —, mind ez idáig nem jelent meg róla magyar nyelvű ismertetés. S minthogy nyomtatott munkái sem értek meg új kiadást, valóban örömmel kell üdvözlőnünk az *Egynéhány hazai utazások leírása* című könyvet,² amely Budapesten a Balassi Kiadónál látott újra nyomdafestéket. A szöveggondozást végző Éder Zoltán a jegyzetekhez egy egészen rövid életrajzot is mellékel. Ő azért tartotta fontosnak e Bécsben, 1796-ban megjelent művet a mai olvasó asztalára helyezni, mert lényegében ez az első magyarországi útleírás. Szerzője az ország felfedezését és egyfajta szellemi birtokbavételét végezte el. „Honismeretet terjeszt és nemzeti önismeretre serkent — írja Éder az új kiadás utószavában —, amikor leírja az ország tájait és településeit; amikor bemutatja az egyes települések, vidékek lakosságának nemzetiségi, vallási, nyelvi összetételét; amikor az akkori állapotok valós képét nyújtja, különös tekintettel a gazdasági helyzetre, a termelési viszonyokra, az új létesítményekre és technikai vívmányokra; s végül, de nem utolsósorban, amikor utal a jelenségek történeti hátterére ... ma is érdekes olvasmány: gazdagon megrajzolt művelődéstörténeti körkép a soknemzetiségű, soknyelvű, sokvallású korabeli Magyarországról.”

A mai olvasót talán az lepi meg leginkább, hogy Teleki Domokos nem egészen húszesztendőskor, amikor 1793 júniusában útra kel és Magyarország felső részében tett első útjának benyomásait papírra veti. Alig hihető, hogy e rendkívüli érettségre valló megfigyelések egy pelyhedző állú fiatalembertől származnak. Mindezt talán egyéb írásainak is-

¹ *Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerkesztő Benedek Marcell. Bp. 1965. III. 322.

² Teleki Domokos: *Egynéhány hazai utazás leírása*. Bp. 1993. (Régi Magyar Könyvtár. Források 3.)

meretében értheti meg az ember: ezek segítségével nyomon követhető gyorsan ívelő pályája. Megértjük, hogy miként sikerült szűk két évtized alatt olyan sok mindent megtanulnia, olyan alaposan felkészülnie tudományos terveinek megvalósítására.

Írásainak nagy része a marosvásárhelyi Teleki Könyvtárban van. Halálakor apja, Teleki Sámuel intézkedett, hogy a tanulmányai során készített jegyzeteit, nyomtatásban megjelent munkáinak kéziratát, ki nem adott írásait kötetekbe gyűjtsék és a Könyvtárba helyezték. Maga is megdöbbenve látja a rengeteg munka nyomát. „Az ő igen gyenge testi sátorának öszveomlását siettette a benne lakozott nagy léleknek munkássága — írja a kancellár egy levélben —, könnyező szemekkel bámultam, midőn holta után ennek tanúbizonyságait nagy rakás írásaiban láttam.”³ Összegyűjteti a fia halálakor írott halotti beszédekét is,⁴ melyeket a család szolgálatában álló vagy Domokos nevelésével megbízott tanárok, lelkészek írtak; valamennyien közelről ismerték a gyermeket, majd később az ifjút. A nekrológokban fellelhető életrajzi adatok tehát első kézből származó információként kezelhetők, kevésbé pontosak ezzel szemben a nyomtatásban megjelent német nyelvű írások. Az első a Jénai Ásványtani Társaság évkönyvében látott napvilágot: Johann Friedrich Schwabe a Társaság megbízásából emlékezik Teleki Domokosra mint a Társaság nemrég megválasztott elnökére.⁵ Minden valószínűség szerint Teleki Sámueltól kérte az életrajzi adatokat, de mint a címben írja, az eredeti hozzáküldött anyagot „szabadon” dolgozta fel. Talán ennek tulajdonítható a szövegben található sok hiba, elírás. A szerző például azt állítja, hogy a hatesztendős Domokos mellé apja egy *Liptay* nevű fiatal nevelőt alkalmazott. Természetesen elírásról van szó, hiszen levelekben, Teleki Domokos önéletrajzi feljegyzéseiben *Liebtog* Martin névvel találkozunk.⁶ Ő tanítja Teleki Sámuel gyermekeit németül is, mint erről egyik Szebenből Sáromberkére küldött levelében olvashatunk: „Liebtog Uramot köszöncsed szómmal — írja fiának — s mond meg, hogy veled most szüntelenül németül beszéllyen, ő tégedet, kis hugoddal edgyütt tanítson mert én ő Kegyelmének is meg köszönöm ha jó fiam leszel.”⁷ Évekkel később pedig maga Teleki Domokos említi életrajzi feljegyzéseiben Liebtog nevét: „1791 áprilisában meghótt a kedves volt Tanítóm Liebtog.” De Friedrich Schwabe szövegében Teleki Domokos másik tanítója, *Benke Mihály* sem jár szerencsésebben, őt ugyanis *Berke* néven emlegeti a szerző, s a lapalji jegyzetben azt írja, hogy ő az első magyar ásványtani kézikönyv szerzője. Nyilvánvaló, hogy Benkő Ferencsel, a Kolozsváron 1786-ban megjelent *Magyar mineralogia* írójával tévesztette össze Teleki Domokos nevelőjét.

1805-ben újból megjelenik nyomtatásban a Schwabe-féle életrajz Teleki Domokos úti jegyzeteinek német nyelvű kiadása élén.⁸ Itt már nincsenek névelírások, ezt a kiadást

³ Németh László levele Kazinczy Ferenchez. Győr, 1804. febr. 10. *Kazinczy Ferencz levelezése*. Bp. 1892. III. 155.

⁴ *Halotti prédikációk*. Kézirat a Teleki Tékában, jelzete: Tq-1579 d. MS. 225. *Halotti Prédikációt mondottak Boldogult Gróf Domokos Úr Ő Nagysága felelt: T. Székely Mártony Sáromberkén; T. Antal János M. Vásárhelyen; T. Szilágyi Kolosvárott; T. Püspök Abats János Nagy Enyeden; T. Professor Benke Mihály idem; T. Pápai István Szebenben*.

⁵ *Annalen der Sozietät für die gesammte Mineralogie zu Jena*. I. 346-362. Külön is megjelent: *Leben und Charakter des Herrn Reichsgrafen Dominik Teleki von Szék*, ersten Präsidenten der Sozietät für die gesammte Mineralogie zu Jena, nach einem eingeschickten Original frey bearbeitet von D. Friedrich Schwabe. (Jena), s. a.

⁶ Teleki Domokos 15 lapnyi önéletrajzi feljegyzése a Teleki Téka Biograf. Com. Dom. Teleki kötetben, jelzete: Tq-1236 b/5.MS.323.

⁷ Teleki Sámuel levele Teleki Domokoshoz. Szeben, 1780. július 21. OL. Bp. T.S. oszt. P. 661/2268.

⁸ *Reisen durch Ungarn und einige anglänzende Länder*. Beschreiben vom Reichsgrafen Dominik Teleki von Szék. Aus dem Ungarischen übersetzt durch Ladislaus v. Németh Professor am evangel. Gymnasium zu Raab. Pesth, bei Konrad Adolph Hartleben, 1805. 1816-ban még egyszer napvilágot lát a Schwabe által írott

ugyanis az utazásokat német nyelvre fordító pozsonyi tanár, Németh László Teleki Sámuelnek ajánlja, aki minden bizonnyal a megjelenés előtt átjavította az életrajzi részt. Mégis, ez a szöveg szintén a Teleki Domokos életrajzában tovább burjánzó tévedések elindítója lett: Benke Mihályt úgy említi itt a szerző, hogy később az Enyedi Kollégium professzoraként működött. Ettől kezdve az összes életrajzban azt olvashatjuk, hogy Teleki Domokos az Enyedi Kollégiumban tanult. Természetesen a német szöveg hibás értelmezéséről van szó, ugyanis a már említett halotti beszédek egyikét éppen Benke Mihály írta: *Halotti Beszéd az okos Ifjúról, melyet ... elmondott Benke Mihály, a N.Enyedi Reform. Kollégiumban a' Filosofjának rendes Tanítója, és az N.Mélt. ifjú Grofnak Nevelője.*⁹ A cím tehát arra utal, hogy az enyedi professzor valamikor nevelője volt az elhunytak. A nekrológ arról is megemlékezik, hogy 1788 szeptemberében együtt kezdték „jámi a' Bétsi felsőbb Oskolákat az Universitásban”. Magától értetődik, hogy Benke ezután került Enyedre, mint ahogy akkorra már Teleki Domokos is elvégezte egyetemi tanulmányait. Benke nevét egy másik kortárs írása is említi. A Teleki Könyvtár ma is őriz egy verses epistolát, melynek szerzője a neves anekdotagyűjtő Andrád Sámuel. Bécsi gyakorló orvosként bejáratos lehetett Teleki Sámuel otthonába. Amikor 1787 szeptemberében a három Teleki gyermek himlővel megbetegszik, Andrád egy 48 lap terjedelmű verssel próbálja szórakoztatni Domokost. Itt említi Benke Mihály nevét, aki Liebtag nevelővel együtt foglalatoskodik a beteg gyermek körül.¹⁰

2. Teleki Domokos írásait olvasva önkéntelenül feltesszük a kérdést, vajon hogyan tudott olyan rövid idő alatt a tudomány különböző területein annyi ismeretet szerezni. Valamelyes magyarázatot erre tanulmányai során készített jegyzetei adnak. Az alig iskoláskorú gyermek már német és francia leckéket vesz. A szinte még ákombákom írással készült nyelvgyakorlatok, fogalmazványok, szövegfordítások még ma is, két évszázad múltán modellként szolgálhatnak arra, hogy nemcsak audiovizuális eszközök segítségével lehet komoly, eredményes nyelvtanulást végezni. Ezek a leckeüzetek alapos, sok időráfordítást igénylő tanulásról tanúskodnak. Jegyzeteit általában pontosan datálja, címezi. Így tanulmányai rekonstruálásában megbízható támpontokként használhatók. Csak az 1780–83 közötti évekből nem maradtak leckeüzetek. Ez az időszak egybeesik a Marosvásárhelyi Kollégiumban folytatott tanulmányaival. Arról, hogy Teleki Sámuel a fiát valóban beadta ebbe az iskolába, az összes kortárs életrajzírók szólnak. Sajnos mégsem sikerült megnyugtató módon tisztázni, hogy mikor kezdte meg tanulmányait és meddig volt a Kollégium tanulója. A Marosvásárhelyi Református Kollégium beiratkozási anyakönyvében¹¹ az 1780 szeptemberében bejegyzett tanulók között találkozunk széki Teleki Domokos névvel: „Ego Dominicus Teleki S.R.I.Comes de Szék, nomen meum apposui Anno 1780 ipsis Nonis Septembrie, aetatis noni die altera.” El is fogadnánk azt a feltevést, hogy Teleki Sámuel Domokos nevű fiáról van szó, ha két érv nem szólna ellene. Teleki Domokos 1773-ban született. Születési bizonyítvány hiányában idézzük azt

életrajz. Carl Vinzenze Kölesy és Jakob Melzer lexikonjukban újra közlik a szöveget: *Ungarischer Plutarch oder Biographien merkwürdiger Personen des Königreichs Ungarn, und der dazu gehörigen Provinzen.* Pest 1816. II. 297-305.

⁹ *Halotti Prédikációk.* 126–138.

¹⁰ Andrád Sámuel: *Római Szent Birodalombeli Gróf Széki Teleki Domokos Urfi Ő Nagyságához.* Kézirat a Teleki Tékában: *Collectanea Com. Dominici Teleki.* Tom. VI. Jelzete: MS.T.373.

¹¹ *Liber memorialis ... cuiuscunque aetatis et conditionis discentium.* = *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848.* Bevezetéssel közléteszi Tonk Sándor. Szeged 1994. (Fontes Rerum Scholasticarum VI.)

a bejegyzést, amelyet apja írt be a család bibliájába: „Ao. 1773 d. 5 Sept. Midón II. Josef R. Császár Erdélyben járt született Istennek áldásából Kedves Domokos fiunk, Sáromberkén.”¹² Ugyanezt a dátumot találjuk a sáromberki eklézsia egykori matrikulájában is: „(1773 kereszteltetett) 7-a Septembr. Sz.R.B. Groff Teleki Domokos, született 5-a ejusdem die Nathardilliis hora septima Vespertine.”¹³ Így 1780 szeptemberében Domokos hetedik esztendejét tölti be, nehezen hihető tehát, hogy a beiratkozáskor magát kilenc esztendősnak vallotta volna. Az 1780-as beiratkozás ellen szól egy másik kortársi információ is. Kovásznai Tóth Sándor, a Marosvásárhelyi Kollégium klasszika-filológia tanára Teleki Sámuellel szoros kapcsolatban állt. Könyvgyűjtési kérdésekkel fordultak egymáshoz, a Janus Pannonius életmű feldolgozása közös munkájuk. Valószínűleg gyakran megfordult a Teleki családnál, s így Domokost is jól ismerte. Egyik éppen akkor készül munkáját, két Plautus- és Terentius-komédia magyar fordítását neki dedikálta.¹⁴ Még ha ez az epistola dedicatoria elsősorban a mecénás apa felé szóló hálálkodás, életrajzi vonatkozásai miatt még akkor is hiteles forrásanyagként használható. „September ötödik napja vagyon ma, a’ Nagyságod’ világra lett születésének esztendőnként elő-forduló napja; melynek emlékezetére ugyan ezenn naponn e mostan folyó 1781-dik esztendőbenn, Nagyságod a’ maga édes szüleitől nyoltz esztendő korában, és az említett naponn kilentzedikbe fordulván, ebbe a mi Maros-Vásárhelyi Kollégiumunkba bé-hozatott, és az Isteni ‘s emberi tudományoknak megtanulására, olly gyenge korában, bészentaltetett.” Ha hiteles Kovásznainak ez a közlése, akkor a kollégiumi anyakönyvben szereplő 1780-as dátumot tisztázni kell.

Arra sincs megbízható adatunk, hogy mikor fejezte be marosvásárhelyi tanulmányait. Friedrich Schwabe életrajzában azt írja, hogy két évet töltött itt, majd ezután újra a szülői háznál tanult.

1777-ben Mária Terézia Teleki Sámuel erdélyi kormányiszéki tanácsosnak nevezte ki, s a következő év elején Sáromberkéről Szebenbe kellett költöznie. Családját sokáig nem tudta felvinni, de felesége és gyermekei az év nagy részét a szebeni szállás elkészülte után is a sáromberki birtokon töltik. Ezekből az évekből a gyermek Teleki Domokos tanulmányairól néhány kortárs is tájékoztat bennünket. Lapozzuk fel újra Kovásznai említett dedikációját, amelyben szó esik Domokos legelső tanulmányairól és véleményt mond az oktatásban akkortájt meghonosodó német-franciás „nájmodi”-ról meg a jó öreg „Római Deák” tudományokról: „...Semmit el nem mulatott az édes atyai bölts gond-viselés az iránt, hogy a’ Nagyságod tanulása mennél boldogabb és elő-menetelesebb lehetne, jó és tudós tanítókat szerezvén Nagyságod’ mellé, mind a’ Németben még ötödik esztendővel ennek-előtte; mind pedig az-utánn a’ Deákban. Annyira-is ment Nagyságod a’ Német nyelvben, hogy többire minden közönséges dolgokról folyvást tudjon beszélni; mivel-hogy az Isten Nagyságodat szép éles elmével sokak-felett meg-is áldotta. Nagy reménységünk vagyon azért, hogy ha Nagyságod igyekezik, a’ Deákban-is, hívséges tanítóinak vezérlések-által hasonlóképen elé fog menni. Jóllehet pedig hogy a’ Nagyságod bölts tanítói tudják azt magoktól-is, mitsoda utat módot kelljen Nagyságodnak a’ tanolásban követni, azoknak engedelmekből mind-azáltal én-is... bátorodom ahoz egy két szóval hozzá szölli... Két féle utat követnek most a’ mi Hazánkban ‘s Nemzetünkben az em-

¹² *Szent Biblia...* Ultrajectum 1737. Jelzete: Tho-43b

¹³ *Liber Ecclesiae Reformatae Saromberkiensis...* ab anno 1757 inchoatore Ladislao Péterffy de Kibéd V.D.M. 35. Jegyzőkönyv a sáromberki ref. egyházközség levéltárában.

¹⁴ *Két Komédia, mellyek közül az egyik Plautusból, a’ másik Terentiusból fordított Magyarra* Kovásznai Sándor által, 1781-dik esztendőben. Kolosváratt 1782.

berek a' tisztességes tudományoknak meg-szerzésére; mellyek-közüll az egyik mód főképen azújj, Német és Frantz könyveknek szorgalmatos olvasása tanulása-által vezet a' tzél-felé; a' másik út bajosabb, hoszszabb, és azért unalmasabbnak tetszik egy először. Mert e' szerént, az említett újj könyveket-is érteni kell; de a' régieket sem kell el-hagyni és meg-vetni; kivált a' régi Római Deák tudományokra vezérlő írásokat, a' mellyekből az újjak nagy részént származtak, és ha mi szépség vagyon benne; azoknak köszönhetik, mint szintén a' Rómaiak a' Görögöknek. Már én e' két utak-közüll, az utolsót jóvalom Nagyságodnak, jóllehet az, darabosabbnak és tövissesebbetskének láttassék-is az elsőnél." Egyébként Kovásznai mindvégig érdeklődéssel követi az ifjú gróf tanulmányainak menetét. Gyakran keresi fel levéllel egykori tanítványát. A szépen fogalmazott latin nyelvű epistolák bizonyára azzal a rendeltetéssel készültek, hogy Domokos ezek olvasásával is tanuljon, s a válaszevelekkel valamelyest gyakorolja magát a deák nyelvben. Evekkel később, 1791 elején, az akkor már egyetemi tanulmányokat folytató ifjúnak a történelem alapos tanulmányozását ajánlja Kovásznai: „Javasolom, hogy mindazokat a tanulmányokat, amelyeket az akadémiákon végezni szoktak — különösképpen ajánlom a közönséges historiának, melyet egyetemesnek neveznek, a tanulmányozását — folytasd. Cicero, a halandók legbölcsebbike a történelmet az élet tanítómesterének hívja; most már Te is világosan láthatod, hogy nem annyira az iskolának, mint az életnek kell tanulnunk...”¹⁵

1785-ben Teleki Sámuel Bihár megye főispánjának nevezik ki, s a család Váradra költözik. Domokos újra a szülői háznál folytatja tanulmányait. A tanultakról — mint látni fogjuk — a helyi iskolában nyilvános vizsga keretében ad számot. A kortárs Keresztes József naplójában olvashatunk erről az időszakról: „Erdélyből kiköltözvén minden pompa nélkül Váradra ért d. 23 mai grófnéjával mélt. gróf Iktári Bethlen Zsuzsánnával és két nagyreménységű gyermekével gróf Teleki Domokos és Máriával, kiknek praeceptoruk volt Török Ferencz, cselédei többnyire erdélyi jobbágyok.” Majd így folytatja: „...Az elmúlt esztendőben [1785], minekutánna a mélt. gróf Széki Teleki Domokos urfit az Ur asztalához való járulásra elkészítettem, ennek elein egynéhány hetekig poézisra, nevezetesen a regulákra, mythológiára, magyar és deák verseknek írására tanítottam.”¹⁶ Több adatot találtunk arra vonatkozóan, hogy a váradi tartózkodás idején mit tanult Domokos, mint arra, hogy kik oktatták ebben az időben. Néhány üdvözlő vers szerzője feltehetőleg Domokos tanítói közé tartozott. 1785-ben Váradon jelenik meg nyomtatásban egy G. M. kezdőbetűkkel aláírt születésnap latin köszöntő. A Teleki Tékában lévő példányon található kézírásos szöveg megfejtje a szerző kilétét: „Georgius Mihaloczy Literarum Humaniorum Professor Primar Regius M. Varadiensis.”¹⁷ Egy másik nyomtatvány magyar nyelvű *Örömverseket* tartalmaz, melyeket Szluha Demeter nagyváradi tanító írt Teleki Domokosnak, amikor a „Különféle tudományokban, főképpen az ékes Szollásnak tanulásában tett serénységét 12 esztendő korában... a Nagy-Váradi Királyi Iskolának Palotájában ditsőségesen ki-mutatá”.¹⁸

Több 1785–1787 közötti időből származó leckeüzeteket őriz Teleki Domokos kézíratos hagyatéka. Ekkor a francia és német nyelvet már olyan fokon ismeri, hogy néhány tantár-

¹⁵ Kovásznai Sándor levele Teleki Domokoshoz. Marosvásárhely, 1791. Eredetije a Teleki Tékában. Jelzete: To-3587 f/2. Kovásznai Sándor: *Az ész igaz útján*. Buk. 1970. 198-199.

¹⁶ *Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén*. Keresztes József egykorú naplója. Pest 1868. 96, 122.

¹⁷ *Illustrissimo S.R.I. Comiti Teleki de Szék. Magno-Varadini* 1785. Jelzete: Tq-1574/coll. 24.

¹⁸ *Örömversek ... melyeket ... bé-mutatott Szluha Demeter Nagyváradi tanító*. Nagy-Váradon 1785. Jelzete: Tq-1574/coll. 25.

gyat ezeken a nyelveken tanul. A kimondottan nyelvgyakorlás céljából készített fogalmazványai mellett vallás-történelem-politikai tárgyú szövegeket fordít magyarra. Természetesen emellett klasszikus latin szövegfordításokat is találunk és kortárs szerzők munkáiból készített kivonatokat.

Teleki Domokos már említett életrajzi feljegyzéseit a család Bécsbe költözésének dátumával indítja: „Anno 787 Májusban jöttem lakni Váradról Bétsbe. Voltam 13 1/2 esztendő.” Kovásznai erre az alkalomra egy latin nyelvű üdvözlő verset ír kedves tanítványának, az utolsó üres lapra pedig néhány magyar mondatot: „Hogy ez a’ pappiros üressen ne menjen, írok ide-is valamit Mlgs Urfi Ngodnak. Kérem Ngodat, ne sajnálja ő Excellentiajokat szommal alázatosonn tisztelni és köszönteni. Eddig-is irtam volna vagy egyszer Ngodnak, de mi itt ugy hallottuk-volt, hogy Ngod egyebet Németnél és Frantznál nem tanol, az az, hogy egyéb tudományokat-is Német nyelven tanol. Azt gondoltam azért, hogy nem fogna kedves lenni ha Deákul írnék valamit; annyival inkább az ilyen botorkázó deák nyelven...”¹⁹ A szavak mögött meghúzódó enyhe szemrehányás jelzi, hogy Kovásznai még mindig a latin nyelv tanulására szeretné serkenteni Domokost.

A Bécsben töltött első évekről Benke Mihály nekrológiájában is olvashatunk. Innen tudjuk meg, hogy Teleki Domokos 1788 áprilisában a bécsi református eklézsiában konfirmált, és hogy az ottani református pap, Hilchenbach mintegy kétszáz kérdésre mindenféle segédeszköz nélkül a legnagyobb pontossággal felelt. Majd arról emlékezik meg Benke, hogy még ugyanabban az esztendőben együtt kezdik el egyetemi tanulmányaikat: „Mint folytatta itten a tanulásait erről egyebet nem szükség szóllanom, hanem tsak annyit, hogy az egész Académiai tanulása a’ Tanítóknak, a főbb Igazgatóknak és magának a’ Mlgs. édes Attyának tellyes meglelégedésekkel volt.”²⁰

Az egyetemi tanulmányokról szinte teljes képet nyerhetünk Teleki Domokos vizsgabizonnyítványai alapján. Ezekből a részben nyomtatott, részben kézzel írott okmányokból megtudjuk, hogy 1789 januárja és 1793 márciusa között szemeszterenként melyik professzornál milyen tantárgyból és milyen érdemjegyre vizsgázott.²¹ A bécsi tanulmányokról tájékoztatnak egyetemi jegyzetei is. Ezek szerint ókori történelmet Watteroth professzornál, filozófiát, logikát Franz Karpe-nál hallgatott. Joseph Mayer természettudományi, Georg Ignat Metzburg matematikai, Ambschell professzor fizikai előadásait látogatta. Eljárt Karl Mastelier és Ignat Liebel esztétikai meg filológiai kurzusaira, de emellett numizmatikát, államtudományt és jogot is tanult.

Érdekes, hogy életrajzi feljegyzései között kevés adatot találunk az egyetemi évekről. Minthogy bizonyos időszakok eseményeit utólagosan jegyezte fel, előfordul, hogy egy-egy esztendőből pusztán csak egyetlen fontosabbnak vélt esemény említésére szorítkozik. Így például az 1792-es évről csak ennyit jegyez fel: „Ao. 792 B. Stillfried a’ Teresianum Directora meg-hivott Kir. Nemes Iffjunak, és az Atyámtól adott megegyezés után proponált az Udvarnak. Hertzeg Fő Lovász Mester azonnal bé-vett. 6-a Martii legelőbb tettem szolgálatot a’ II. Leopold Kedves jó Királyunk temetésekor.” A következő évből: „Ao. 1793 3-dik Mai mentem Bétsből el Magyarországra. (Az Universitásban 4 és ½

¹⁹ *Ad illustrissim. Comitum Dominicum Teleki de Szék.* Kézirat a Teleki Tékában, jelzete: Tq-1236 b/5 MS. 323.

²⁰ *Halotti Prédikációk.* 135.

²¹ A Teleki Tékában őrzött kéziratot kötetben, jelzete: Tq-1236 b/5 MS. 323.

esztendőt töltöttem Bétsben, a veres Udvari Liberiát is másnak hagytam) Die 1-a Juni fel esküdtem Pesten a K. Curiánál qua Juratus, ad latus Exc. Dno Personalis Ürményi.”²²

Eszerint Domokos egyetemi tanulmányainak befejezése után, apja óhajának megfelelően, Pestre megy, hogy a magyarországi Főigazgató Tanács és a Királyi Tábla mellett tökéletesítse jogi ismereteit, s a hazai alkotmányban jártasságot szerezzen. Az ezutáni események kronológiájáért szintén önéletrajzi feljegyzéseihez fordulunk:

„1793 die 3-ik July [ez itt elírás lehet, mert útinaplójában júniusra teszi útrakelésének dátumát] útnak indultam, és utaztam 6 hétig, Magyarországnak felső résziben és a Bánya Városokban. Die 4-a Octob. Pestről fel mentem Bétsbe 12 napi Kerülő Út után és ott mulattam 6 hétig... 1794 1-a Január Budán laktam — 2-a Maj. ezen Lakásomat el-hagytam; és a 3-ik M.Országi utazásomat tettem. A Hónap Végivel Váradra érkeztem... Bétsben voltam a’ Synoduson, qua Deputatus Consistorii, aztán Vásárhelyre és Sáromberkére mentem. Innen a Radnai vizre mentem. Viszszajövén az Országnak egy részét bejártam... 18 Decemb. leindultam Bétsből Váradra V. Notariusi Hivatalom folytatására... 1795 15 Maji resignálván Honor. Notariusi Hivatalomat fel-mentem Bétsbe — egy nagy kerülő utat tévén addig Pestről. 20. d. Maji (Nb 20-dik jelen voltam a’ Martinovits, Hajnotzi, Latzkovits, Zigrái, Sz.Marjai executioján).” Itt meg kell jegyeznünk azt, hogy ez a zárójelbe tett, minden kommentárt nélkülöző mondat pusztán csak arra a tényre utal, hogy látta Martinovicsék kivégzését. Valamivel személyesebb hangú utalást találunk a perre egy Aranka Györgyhöz a kivégzés előtt 10 nappal írott levelében: „Innen kevés ujjságokkal kedveskedhetek a Mlgs. Urnak: szárazság kezd uralkodni, szűk esztendőtől félünk, a Békességnek semmi híre. — Budán, a’ Királyi Tábla mintegy 20-at a’ bé-vádoltak közül el-itélt. 5-öt halálra — a többit Különb külön idei Büntetésekre a Septemviratus — 12-öt itélt pedig halálra. — Hogy sokan gráziát kapnak, úgy reménylik. — Szomorú Esetek! — (Kazintzi Ferentz is halálra van ítélve; a szegény Útse most ment fel Bétsbe gráziát kérni.)”²³

De nézzük, mit jegyez fel még naplójába az 1795-ös évre: „20 Maji elindultam és tettem egy utat Péts felé Fejér, Tolna, Baranya, Somogy és Szala Vmegyéken keresztül Horváth Országon által, továbbá a’ M. Littoralén, s’ azután Triesten által Laibachon Klagenfurton keresztül — Bétsig — hova 25-ik Juni érkeztem. Bétsből 9-dik July el-indultam Carlsbadba Prágán által. — Carlsbadba mulattam 6 Hetet, onnan mentem Saxoniába és Dresdába — Lipsiába. Jénába, Coburgba mulattam — Azután Bayreuthon keresztül Egernél bé-jöttem Tseh Országba, holott Prágába mulattam. Innen 9-dik Nov. Bétsbe jöttem vissza. (: Mária Kedves hugomat immár nem találtam itt — néki 14-dik Sept. lön Rhedei Ádámmal öszve kelése — és octoberbe Erdélybe le-menének.) Bétsben kiadtam Utazásaimat.” Itt már egy 1796-os eseményre utal. Ebben az évben jegyzi fel azt is, hogy Pesten házasságán „dolgozik” : „De sok secaturát kelle ki állanom ‘s láttam hogy igen mesterségesen menyen e dolgom — ‘s azért beléhagytam — de az üress kosarat tsak el-vittem.” Egy pórul járt házassági kísérletét említi itt. Az életrajzi feljegyzések között még máshol is találkozunk a nősülés gondolatával, sőt egy helyen arról panaszkodik, hogy olyanok is foglalkoznak ezzel, akikre nem tartozik: „Már tsak meg is kellene házasodnom s mindég unszolnak reá még az ollyanok is a kiket éppen nem

²² Uo. található egy 1793. december 26-án kelt, pecséttel ellátott kinevezési irat. Ezzel nevezte ki Ürményi József királyi személynök Teleki Domokost a pesti Királyi Tábla esküdt jegyzőjévé.

²³ Teleki Domokos levele Aranka Györgyhöz. Nagyvárad, 1795. május 10. Csűry Bálint: *Aranka Györgyhöz írt ismeretlen levelek*. Irodalomtörténeti Közlemények XLV (1935). 37.

interressal. Annyi felé nógatnak most, hogy jobbnak tartom neutralis lenni. Bizony nem is kaptam még kedvem szerint valót egyet ki véve; de az iggen iffiu még.”

A családi levelekből ugyancsak az derül ki, hogy a szülők is szeretnék, ha fiuk megházasodna. 1796 decemberében Teleki Sámuel így ír feleségének: „Már addig a Mátkaságról csak hallgatok, a mig levelét nem veszem Pestről [Domokosnak], hogy amennyiben léssen a bővebb ismerettség által az indulatok hajlandósága. Én is jónak látom, hogy ha mind a két részről tettszik, legyen meg az el-kötelezés; de ha Szó-szátyárság után jár a dolog, ugy látom, hogy Erdélyben nem csak a Mátkaság, de még a Házasság sem sokat használ. Ugyan jól jártunk, hogy mi már meg vénültünk!”²⁴ Egy másik levele a kancellárnak arról árulkodik, hogy ő maga is szétnézett a fiának való eladó lányok között: „Én feltettem magamba, hogy Domokosnak feleséget nem commendálok, de mint javát, boldogságát kívánó Atya, meg nem álhatom, hogy neked mint Okos Anyának ki ne jelenesem: hogy én Kendeffi Ráchelről minden embertől sok jót hallok, nevezetesen azt mondják: hogy igen szép esze, jó indulattja vagyon, és hogy ügyes, gondos, eleven gazda-aszszony, mostis Háztartásban az Annjának nagy segítségére vagyon, Domokosnak pedig éppen olyanra volna szüksége, és nekedis Könnyebségedre lehetne. Ennek Successioja is szép leszen, azt hallom képiben-is szeretetre méltó. Talán nem neveltetett igen mostani modisan, de annális inkább merném javallni. Te sem voltál módos Istennek hála.”²⁵ Nem kerülhetett sor Kendeffi Ráchellel való bensőbb kapcsolat kialakítására, hiszen ugyanebben az időszakban Domokos Teleki László házánál megismeri az ott tartózkodó Teleki Anikó unokahúgot. A levelekből úgy tűnik, hogy a lány nem fogadta szívesen Domokos széptevését. „Hallom sok haszontalan apróságokkal is vádolt Nagyságod előtt [Teleki László] — írja magyarázkodó levelében apjának —, de csak bizony csupa hazugságok s ezen catheticus kifejezést tökéletesen megérdemlik. Hogy én egyszer valami gyerekség tréfában azt mondtam, hogy nem igaz: azt László uram felkapván, azt mondta nekem, hogy lehazudtoltam A-kót ... hogy egy hétig, köntösseimet részint igazittatván, részint ujjakat csináltatván, bekesemben (mely azonban most is elég csinos) compareáltam: azt lepcsességnek, csintalanságnak nevezte holott ha az lett volna is, midőn azt azután soha fel nem vettem maga is kegyes approbatioját adta, hogy már elég csinosan járok...” A kosarat kapott udvarló végül így foglalja össze sikertelenségét: „... a lánynak nem volt hajlandósága, mikor magunkra voltunk, igen hideg, mikor mások előtt voltunk, igen nyájas volt. Nem lévén másodsor A-kónak Lászlóékhoz semmi confidentiája és félvén másfelől az ő megnehezítélésektől (Nem is lehet A-kónak semmi confidentiája a nénjéhez és a quasi páteréhez, mert nagyon kelepczébe tartják még a gondolatát is) ugy vitte a dolgot igen fájinul és csudálásra méltó eszességgel, hogy engem inkább disgustáljon, de azomban mások előtt úgy mutassa magát, mintha éppen nem disgustált volna.”²⁶

Ilyen kellemetlen csalódások után boldogan jegyzi be naplójába a következő év júniusában: „14 Junii a kissebb Teleki Anikót, G. Teleki Domokosnak igen kedves Lányát megkérvén szeretsés Választ vettem. Már esztendőktől fogva foglalkoztam ezen Házasságonról, és valóságos hajlandóságot éreztem még az őstől fogva ezen Leány iránt, a ki nem tsak szeretetre de tiszteletre is méltó. A boldog emlékezetű Jó Anyámnak, és kedves Atyámnak kívánságait töltöttem bé ‘s az én szivein vonzodásának tettem eleget.

²⁴ Teleki Sámuel levele Bethlen Zsuzsannához. Bécs, 1796. december 8. OL. Bp. T.S. oszt. P. 661/2622.

²⁵ Teleki Sámuel levele Bethlen Zsuzsannához. Bécs, 1797. március 10. OL. Bp. T.S. oszt. P. 661/2652.

²⁶ Teleki Domokos levele Teleki Sámuelhez. Kolozsvár, 1797. március 4. Gépirásos másolata: OL. Bp. T.S. oszt. 661/2957.

Méltán reményihetem Boldogságomat — mert egy jó nevelésű, érzékeny szívű, éles eszű ‘s kellemetes Leányt szeretek, a’ ki engemet hasonlóképpen tökéletesen szeret — Az Ur Isten pedig szentellje meg szövetségünket. Még esztendő múlva mégyen pedig véghez Isten segedelmével Házasságom, kedves Anikóm még csak 15 esztendő lévén — Ambár bizony mind Testére mind Lelkére nézve idejét felyül haladja. Ugyan belé jöttem az Annákba, de ámbár kettővel, ‘s kétféle képpen valék szerentsétlen, a harmadikkal annyival szerentsébb valék, és tudom, hogy boldog is lések véle; kedvezvén az Ur Isten életünknek. 19-a Junii Sárpatakon meg mátkásodtam T. Anikómmal.” Ez Teleki Domokos utolsó naplófeljegyzése.

3. Teleki Sámuel kancellár leveleiből azt is láthatjuk, hogy komolyan foglalkozik fia pályájával: a politikai, közigazgatási élet gyakorlati oldalát személyes tapasztalatszerzés útján kívánja vele megismertetni. 1794 júliusában Teleki Domokos naplójába jegyzi, hogy apja tiszteletbeli aljegyzői állásba nevezette ki Bihar megyében. Egy éven át dolgozik ebben a hivatalában. Fennmaradt írásai²⁷ bizonyítják, hogy komolyan vette feladatát. Apja ugyanakkor gyakran viszi magával hivatalos útjaira. Eletrajzi feljegyzései között találunk erre vonatkozó utalásokat: „Októberben [1796] felindultam a Posonyi Diatára mely 6 Novembrisre indicáltatott... Posonyban Atyámat találtam. A Diatán semmit sem tanultam csak tsupa Caeremoniából állott ‘s még se volt köszönet benne. Mig a Subsidium dolga folyt jártak a Nemzet után, de hogy meg ígértetett, az Udvar minden kérését a’ Nemzetnek elhalasztotta.” Ez elég önálló vélemény Erdély kancellárjának 23 esztendő fiától. Természetesen kritikai megállapításai azért nem lépik át a megengedett határt, s nem cáfolnak rá aulikus szellemben történt neveltetésére. „Az Udvarnál Kamerariusi szolgálatot tettem 2 Nap. Az Anti Camerában írtam azon Verseket *ad Regem*, melyek nagyon circuláltak és applausust kaptak. Sok igazság volt benne. De éppen nem gorombán” — fejezi be a pozsonyi diétára vonatkozó naplójegyzeteit. 1797 áprilisában Váradra kíséri apját. Erről ezt jegyzi fel: „...az Atyám megérkezett, hogy az ki küldetett Insurrectiot fel állítsa. Váradon az Insurrectio két Gyűlésekben mellyeknek egyike a Reform. Templomban tartatott ki rendeltetett és az Organizatioja is meg tétetett, melynek tökéletességre való vitelére, s az Oeconomicumokra nézve ki nevezetett egy Deputatio (mellyet Bellicumnak nevezünk). Főkapitánynak Rhédei Lajost választották, kit is meg illetett — de egy kis tsalárdsággal jutott hozzá (mely a’ Vmegye Protocollumaiból is világos), mely éppen nem szépen jött ki.” A dolgok velejére pillantó megfigyelések ezek. Érdekes, hogy Teleki Sámuel nem mindig elégedett fiával. Éppen Pozsonyból ír 1796 novemberében elmarasztaló hangú levelet feleségének: „Domokost nem találtam itt, még nem érkezett meg. Teleki László a két Jósival itt vagyon, és azt mondja: hogy Domokos véle együtt ment Szirákról Almásra és mikor ő onnét szeredán, az az ma egy hete 2-da Novembris el-jött, Domokost ott hagyta a két Hugommal együtt Pronainénál, és akkor azt mondotta Domokos, hogy ő onnét csak 4-dik vagy 5-dik Nov. fog meg indulni; de ugyis eddig meg érkezhett volna; hanem azt gondolom, hogy vagy nyárfa széket tettenek alája Almáson, vagy az Urfi Pest felé jöven szokása szerint ottis mulat egy két napot. Tudósítt: mennyi pénzt vett-fel az utra Erdélyben? mert ő Kglme Váradonn az

²⁷ *De Administratione Publica Regni Hungariae praecipue Comitatum per Honorarium Notarium I. Comitatus Bihariensis*. Viennae 1798. Appendix: *De Administratione Communitatum Rusticanarum*. Jelzete: Tf-1104a. MS. 98; *De Jurisdictione et Administratione Publica*. Comitatum Regni Hungariae reflexe ad observatum Administrationis in Cottu Bihariensi secundum Statutorum ejusdem Normam. Jelzete: Tq-1241a. MS. 321.

Ángáriámatis hirem nélkül fel-vette, és tudom, hogy aztis elkölti.”²⁸ Ennél kritikusabb véleményt is találunk az apa leveleiben: „...ő mindenben a maga tetszésit, akarattját és planumát teszi timár mértékül; azt kívánván, hogy minden ahoz szabja magát, ő pedig a más akarattját ne kövesse. Ennek oka az: hogy ő azt tartya, hogy jobban lát másnál, egyenesebben itél másnál és a mint neki tetszik, úgy legjobb. Azért csak azokhoz vagyon confidentiaja a kik dicsérik és helybe hadgyák a mit ő akar. Gyermekségítől fogva tapasztalván ezen tulajdonságát sokszor meg intettem rolla, de soha nem convincalhattam arrol: hogy nekem van Rechtem. Mint Atyának ugyan mutatott engedelmességet, de nem meg-győződésből, hanem kötelességből. Bövölködik mindenben a maga itéletivel, az én itéletemre pedig azokban a dolgokban sem hajlik a mellyekben meg őszültem. A Világot még nem ösmeri, mégis azt tartya, hogy az emberek engemet csálnak meg inkább mint ötet, és ő a gazdasághoz, cselédtartáshoz, háztartáshoz, Jozságbeli rendeléshez s.a.t. többet tud nállamnál... Szeret contradicalniis; magát pedig másért genirozni nem szereti. Ez már meg van, akár élitől, akár fokától legyen. Én nem busulok rajta; csak azt bännám ha Domokos ezenn sem tanulna. Atyai tanácsaimat, a mig élek, tölle meg nem vonom, csak legyen nálla helyye; és járjon az én tanácsomon, nem pedig a maga akarattján.”²⁹ Egy apa mindenkori dörgedelmei ezek. Nem célunk most Teleki Sámuel hibás szülői magatartását mérlegelni. Az örökös nemzedéki nézetkülönbségek mellett az igazság az, hogy a magával és környezetével mindig rendkívül igényes és szigorú Teleki Sámuel fiától is sokat követelt. Talán még nem veszi észre, hogy az akkor már betegségével küszködő Domokos szinte erején felül teljesít.

Pedig a fiú szeretne apja elvárásainak megfelelni. Tudja, hogy apja kívánsága szerint állami hivatalt kell vállalnia. Egy kikötése van: ne kelljen Bécsben dolgoznia: „Drága kedves atyám uram! Nagyságodnak 20-dik Februarii hozzám bocsátani méltoztatott válaszát fiui tisztelettel vettem. Ahoz képest, minthogy Nagyságodnak tetszését látom az iránt, hogy valami hivatalra applicálnám magamat: tehát, instálom Nagyságodat, méltoztasson Nagyságod valamilyen conveniens statio iránt, hacsak a mostani környül állásokban lehet, kegyesen gondoskodni. Azonban valosággal megvallom, hogy Bécsben szolgálatban lenni és lakni teljességgel kedvem nincsen. Akárhól légyek azonban, én a mennyit csak lehet, Bétsben örömezt mulatok nagyságtokért, mert különben akár soha se látnám Bétset. Tudhatja Nagyságod, hogy én a Nagyságod consensusával is ugy gondolkoztam, hogy Magyarországon applicáljam hivatalba magamat sok méltó okokból én most is ugy gondolkodom. Mindazáltal mivel nékem Erdélyben kell és szándékom is van házasodni, mig ez meg nem történik és a mig Nagyságtok gratiájából egy kis jószágocskát nyervén, magamat azután privatumaimra nézve is el rendelném: mintsem Erdélyből bajos lenne kimennem, sőt mind attól kellene elesnem ami jövőendő életem rendének fundamentuma. Azért is tehát itt kellene legelőbb applicálnom magamat. A minap engemet magamnak és nagyságtoknak is tudtok nélkül kandidáltak volt supernumerarius assesornak a királyi Táblán. Már most nem tudom, lesz-é vacantia?”³⁰

Teleki Domokos naplójába aztán bejegyzi: „...Vásárhelyt megbetegedvén, hideg-lelésben voltam egy darabig, ‘s azután el-mentem a Bor-Széki Savanyu Vizre. T. Mihály Bátyámmal a Bor-Széken jól mulattunk s a Cura használt. Viszsa jövéen itt találtam a K. Decretumot a’ Guberniumtól, mely tudtomra adta Supernumer. Assesornak lett kine-

²⁸ Teleki Sámuel levele Bethlen Zsuzsannához. Pozsony, 1796. november 9. OL. Bp. T.S. oszt. P. 661/2609.

²⁹ Teleki Sámuel levele Bethlen Zsuzsannához. Bécs, 1797. február 24. OL. Bp. T.S. oszt. P. 661/2645.

³⁰ Teleki Domokos levele Teleki Sámuelhez, I. 26. jegyzet.

veztetésemet. Az Atyám a kővár Vidéki Jóságát és a Gerebenesi Portiot nékem cedálta — a die 1-o Nov. 797. Mely szerint pro hic et nunc Vásárhelyen figáлом magamat.”

Az 1797-es esztendő azonban egy súlyos csapást is hoz Domokos számára: a már régebben betegeskedő édesanyja október 10-én meghal. Naplójában a legmélyebb fájdalom hangján szól a tragikus eseményről. Az egyébként szinte teljesen személytelen hangú életrajzi feljegyzések között ez az egyetlen alkalom, amikor részletesen ír a történetekről, saját gyászáról, és jelzi az anyjához fűződő bensőséges kapcsolatát: „...édes jó Anyám Betegsége rosszabbra fordult, és 3 Hetekig tartó súlyos szenyvedései után (a Rheumatica Materia a’ Mejj-be vévén magát) az utolsó Nap szenyvedései el-szűnvn egy tsendes álomból által változék a Halálra 10-dik Oct. estve 6 orakor. Gyászba borítá egész Házunkat, ezen szomoru Eset, és én elvesztvén leg-drágább Kintsemet, és Boldogságomnak egy fő részét. Elvesztettem Jóltevőmet és leg hivebb barátomat, Setétbe borultak Életemnek napjai. Az N. Anyám betegsége alatt Teleki Domokos és Mihály Bátyáim, ugy B. Kemény Sámuelné Néném és T. Mihályné Ángyom jelen-lévén, ezeknek vellem való meg egyezésével idvezült jó Anyám meg-hidegült tetemeinek el-takarittatását pro 15-a Oct. határoztam, mely okból sietséggel mindenfelé Hivó Levelek indítottak; és a’ Temetésre minden készületek igen jól meg-tétettek. 12-a a’ Testet szép Pompával a’ Templomba vivén a’ Sekrestyébe helyeztettük. Ez nap délre Rédei Adámné testvér Hugom férjével együtt meg-érkezének, a Hugom terhes lévén, nem mert előbb érkezni. 15-a MVásárhelyen a Templomban megtartván a Tisztesség tétel és Parentatio, a’ Test a Város végéig gyalog kísértetett. Onnan pedig egész Sáromberkéig a’ Sírjáig kísértetett 27 Szekerektől, és a Határon előnkbe jött nagy Sokaságtól. A’ Test sűrű könyhullatások között, és mondhatom az egész Népek Keserőségei sőt zokogásai között bé eresztetett nyugodalmának Helyére, 6 ottan fekvő Testvéreim mellé. Nyugodjanak tsendesen áldott Tetemei ama nagy Napig, hol fel elevenittetnek a Holtak, és elváltozott testben ismét találkoznak — és bámulva tsudálják, az örök végezéseknek Böltességét. A’ Temetésen keresztül esvén — 8 Nap mulva az Sáromberki Eklésiában tartattam Halotti Tisztesség-tételt, idv. Anyám Emlékezetére, minden kitelhető illendőséggel, számos Gyülekezetnek jelenlétében.”

Nem sokkal azután Teleki Domokos naplófeljegyzései véget is érnek. Következő év márciusában még bejegyzí, hogy a temetés után egy ideig Bécsben tartózkodott apjánál, majd visszatért Erdélybe: „...holott is elsőben Remetei jószágomat vettem tekintetbe. Onnét Kolosvárra, ‘s Maros Vásárhelyre jöttem — a’ Törvényes Periodust ottan töltvén. Sárpatakra gyakran mentem ki, ‘s nem Ok nélkül...” Valószínűleg itt Teleki Anikóval való jó irányba fejlődő kapcsolatára utal. A napló utolsó bejegyzése — mint már említettük — a fiatalok Sárpatakon június 19-én történt jegyváltására vonatkozik.

Teleki Domokos egészségi állapota ezután rohamosan romlik. Régi betegsége kínozza, hiszen még 1793-ban, mikor országjáró első utazására indult, az út egy be nem vallott célja az volt, hogy a levegő- s helyváltoztatással egészségét próbálja helyreállítani. Az úti-naplójában név nélkül szereplő útitárs pedig a neves orvosdinasztia legifjabb tagja, Pataki Sámuel.³¹ Domokos szülei mint társalkodót, egészségi állapotának megfigyelőjét jelölték ki a fiatal orvosdokort fiúk kísérőjéül. Fennmaradt néhány levele, melyekben az utazás idején az aggódó szülöket tudósítja Domokos életviteléről, betegségének alakulásáról. 1793. május 12-én, nem sokkal elindulásuk után ír Bethlen Zsuzsannának: „...Az Urfi ő

³¹ Pataki Sámuel III (1765–1824). Erdélyország főorvosa, a himlőoltás meghonosítója, 1814-ben az országban dühöngő pestisjárvány megfékezésén dolgozik, az erdélyi ásványtalmú fürdők vegyelemzésével is foglalkozik.

Nagysága — is Istennek hála frissen vagyok, és a levegő-égnek 's környül állásoknak meg-tserélése ha tsinált is valami változást ő Nagyságában, úgy azt inkább jobbnak, mint rosszabbnak lehet mondani.”³² A levelek elsősorban magáról az utazásról számolnak be, arról, hogy kiket látogatnak meg, hogyan szórakozik az ifjú gróf, s az egészségi állapotáról legtöbbször csak néhány mondatra korlátozódik az információ. Részletesebben a karlsbadi ivókúráról ír Pataki, melyet az elején hasznosnak vél. 1795. július 20-i levelében ez áll: „...Szerdán a' szokás szerént nyugvo Nap volt, mellyre nézve akkor sem orvosságot, sem vizet nem ivott az Urfi, hanem estve le-fekvéskor vett-bé a' Dr. Mitterbacher Praescriptiojából habarbaromos port, a' melly után Tsütörtökön reggel egyenesen a' Viz italhoz kezdett. Első Nap tsak hat pohárral ivott, melly a' porral együtt-is tsak egyszer operált, — ugyan azért más nap kilentzel ivott és talám holnap tizenkét pohárra fog fel-hágni. Még tsak igen lassan operál a' viz, mellynek egy részént örvend-is a' Doctor, azt akarván, hogy a' testben lévő tsomozások előbb oldoztassanak-fel. Külömben frissen vagyok az Urfi és reménységem felett könnyen ihattya a' vizet.”³³ Augusztus 10-én kelt levelében Pataki még mindig bizakodó a kúrát illetően: „Már istennek hála sokkal jobb a' színe, mint ennekelőtte és azon tsomo-is, melyről közelebbi levelemben emlékeztem volt, már nem annyira érezhető, tsak imitt amott a' hasát tapogatás alatt fáj-tattya, a' melly fájdalma-is idővel reménylem el-mulnak. Igen sok betegek, a' kik Kárlsbádba jőnek, egész itt létek alatt sem érzik semmi jobbulásokat, hanem a' viz ugyan tsak meg-higitván sűrű véreket és meg-lágyítván kemény tsomokat, azután a' természet vagy magára vagy némelly alkalmas Orvosságoknak segítségé által viszi tökéletességre a' gyógyulást. Vagynak olyan régi meg-rögzött hibái-is a' testnek, mellyeknek ki-irtására az egyszeri itt mulatás nem elégséges, hanem két 's három nyári víz ital-is kívántatik arra.”³⁴

A karlsbadi hathetes kúra után Pataki Sámuel betegével Németországba utazik. Szeptember 18-án írt beszámolójában, kíméletesen bár, de kénytelen bevallani, hogy az ivókúra nem hozta meg a kívánt eredményt: „A mi a' Grof Urfi egészségét illeti, az Istennek hála elég jo, de azon reménységünk, melly Kárlsbádba táplált bennünket, hogy ezután mind jobban léssen, még eddig bé — nem tellyesedett, — sőt sajnálva kelletik írnom, hogy ez előtt volt változásai esmét mutogattyák magokat. Éppen tavaj-is volt, a' még Radnán voltunk és azután-is égy darabig sok bajai el-multanak vagy könnyebbedtenek, azután pedig nagy részén vissza jötenek. Kárlsbádba minden baja kezdett volt jobbulni és némellyik egészsen el-is mult volt, de most már némellyik esmét vissza akar jöni. Az igaz, hogy a' színe jobb, az elevensége nagyobb, a hallása tapasztalásom szerint élesebb és appetitussa 's álma jo, de a' jobb fülébe valo nehézség versenként el-jő, mellyet külömben némellykor egész nap érez, — ezen kívül a' füle-töve a' bor után esmét fel-dagad, mellyre nézve attol egészsen el-vonta magát.”³⁵

Szakember feladata lenne a Pataki Sámuel leveleiben lévő gyér utalások alapján diagnosztizálni Teleki Domokos betegségét, korai halálának okozóját. A kortársak róla szólva, szinte valamennyien utalnak szembetűnő testi gyengeségére, írásaiban, leveleiben ő maga azonban sohasem említi egészségi állapotát, nem panaszkodik arról, hogy valami is gátolná munkájában. Mintegy fél évvel halála előtt Teleki Sámuel az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság főtítoknokának, Aranka Györgynek írott levelében utal fia romló

³² Pataki Sámuel levele Bethlen Zsuzsannához. Pest, 1793. május 2. = *Orvostörténeti levelek*. Bp. 1965. 142. (Communicationes ex Bibliotheca Historicae Medicae Hungarica 34.)

³³ Pataki Sámuel levele Teleki Sámuelhez. Karlsbad, 1795. július 20. *I. m.* 147–148.

³⁴ Pataki Sámuel levele Teleki Sámuelhez. Karlsbad, 1795. augusztus 10. *I. m.* 148–149.

³⁵ Pataki Sámuel levele Teleki Sámuelhez. Dresda, 1795. szeptember 18. *I. m.* 150.

egészségi állapotára: „Domokos fiam már lement Erdélybe és tudom, hogy neki nagy tüze és buzgósa vagy a Tudós Társaság munkálkodása gyarapítására: de psychicuma és temperamentuma nem ahhoz való lévén, minthogy a sok ülés, olvasás, irás és intensio egészségének ártalmára vagy. Valamint személyesen, úgy mostan is, hozzám és Házamhoz való jó-szívűségére kérem az Urat, hogy arra neki alkalmatasságot ne engedjen. Ha lassan siet messzebb jut, ha kevesebbre igyekezik többre érkezik. Moderata durante.”³⁶

Antal János halotti beszédében így ír Teleki Domokos 1798. szeptember 16-án bekövetkezett haláláról: „Az ő már régtől fogva gyengélkedő testének ereje naponként el apadt; míg végre ezen folyó Hónapnak 16-ik napján estvéli hat orakor, az ő nemes és nagyra született Lelke testétől meg oszlatott és végképpen meg szünt verni az a szív, melyben a’ virtusnak oly hathatos rugója munkálkodott.”

4. Teleki Domokos életművének számbavételekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy kéziratban maradt munkái, és azok az írások, amelyek életében napvilágot láttak, lényegében 1791 és 1798 között készültek, tehát ez a viszonylagos gazdag szellemi hagyatéknak csupán hét esztendő terméke.

Kezdjük szépirodalmi próbálkozásaival. Mint legtöbb literátus kortársa, ő is poétai kísérletekkel indul, sőt ránk maradt egy drámakézirata is: *A’ Spanyolok Mexicoba. Szomorú Játék VI Fel-Vonásba. Spanyol Historicus szerént ki-dolgozva*. Marosvásárhelyen a színdarabnak három kéziratot példány is megtalálható.³⁷ A Teleki Téka kettőt őriz. Az egyik példány címét egy igen hasznos információ egészíti ki: *ki-dolgozva: G.T.D. által Ao. 791*. Eszerint tehát Teleki Domokos 1791-ben írta a darabot. A harmadik példány a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárából származik. Cím-lapján két, a szerző kezétől származó beírás látható: *Iff. G.T.D. által és A’ Maros-Vásárhelyi Collegiumnak ajánlja G.T.D.* A kollégium hajdani tékáriusának köszönhetően azt is tudjuk, hogy mikor történt az ajándékozás: „Ezen Szomorú Játékot az Iró Mlgs. Groff Ifj. Teleki Domokos Urfi ő Nsga kegyes Gratiájából bírja a’ MVásárhelyi Ref. Col. B. Thécája. 7br. 1-ső Napján 1796-ban, Baranyai Mihály Bibliothecariusságába.”

Mindhárom kézirat másolati példány, egyiket sem szerzője írta. Annyit meg lehet állapítani, hogy a Tékában lévő, 1791-es dátummal ellátott kézirat előbb készült, minthogy a benne levő javítások mind átkerültek a másik, valószínűleg tisztázati példányba. Ebben még egy metszet-illusztrációt is találunk. Készítője orosházi Czetter (Tzetter) Sámuel metsző, aki bécsi tartózkodása idején több alkalommal is dolgozott Teleki Sámuel számára. Már az a tény, hogy a szerző a színdarab témájához illő illusztrációt készített, jelzi, hogy foglalkozott a kiadás gondolatával. 1795. május 10-én Aranka Györgyhöz írott levelében valamelyes magyarázatot találunk arra, hogy miért nem sikerült megjelentetni a kéziratot: „Küldök a’ Mlgs Urnak innen menő alkalmatosságtól, egy Theatromi Darabot. — Ugyan az írta, a’ ki az Utazásokat, és ismét kéri nevét el-halgatni. — T. Basa Uramnak is irtam ezen munka felőli. — Egy szép Réz-metszés-is készült melléje; de mivel a’ Munkába felette sokba gántoskodott a’ Librorum Revisor, nem lehet a’ nélkül ki-nyomtatni; hogy érdeméből veszessen. Azonban az a’ munka még-is nem meg-vetni való, sőt azt tartom hogy Tárgyára nézve, ‘s a’ Theatromra való alkalmaztatására nézve nevezetes-is volna-bár ha a’ szoross Crisist sokba ki nem állja — de meg kell gondolni,

³⁶ Teleki Sámuel levele Aranka Györgyhöz. Bécs, 1798. március 12. Csűry Bálint: *i. m.* 48.

³⁷ A Teleki Tékában őrzött két példány jelzete: Tq-711é és MS. T. 375. Az egykori Ref. Kollégium könyvtárából származó példány jelzete: MS. Bolyai 115.

hogy az a ki írta többet affélét soha sem írt. — Én azon munkát a Társaság Bibliothecájába ajánlom. — Nem tudom hogy valyon Erdélybe, némely kis változtatásokkal ki nyomtatni nem lehet é? — azonban én magam részemről meg-elégszem, ha tsak írásba leszsz esméretes, — Méltóztasson a Mlgs Ur a' maga ítéletét azon munka felől candidé meg-írni; és minden crississet velem közleni.”³⁸ Nem tudjuk, hogy Aranka eleget tett-e a felszólításnak; annyi bizonyos, hogy Erdélyben sem került sajtó alá.

A levélben említett „gántoskodó” kritika azonban ma is megvan a Teleki Tékában. Ez a négylapnyi véleményezés³⁹ talán figyelemre méltóbb magánál a drámánál is. A magát csak nevének kezdőbetűivel (*T.J.*) aláíró kritikus így kezdi írását: „Engedelem szerint ezen észrevételeimet bátorodom közleni”, majd ezután pontokba foglalva elmondja véleményét a színműről (I. I. *Melléklet*). Két évszázada írott, bátor, szakszerű ítélet, melyben a kritikus ma is helytálló dramaturgiai észrevételeket tesz. Nem tartja színpadra valónak a darabot elsősorban azért, mert túl hosszú, az előadáshoz ugyanakkor mintegy 130 szereplőre lenne szükség, az egyes jelenetekben túl sokat beszélnek, de mindenekelőtt azt rója fel a szerzőnek, hogy nem tartja be a színpadi művek örök érvényű követelményét, a tér, idő és cselekmény hármas egységét. Mondandóját több helyen is a drámaírás nagy ókori klasszikusainak szentenciáival támasztja alá.

Figyelemre méltóak nyelvi észrevételei is „Már most a' Magyarorságról is egy két szót” — írja, és 8 pontban összefoglalja kifogásait. Mindenekelőtt nehezményezi a -ba, -be, -ban, -ben helyhatározó ragok helytelen használatát, a latin kifejezések, elsősorban a gerundiumok gyakoriságát. „Általában az Orthographia igen változó — írja — és nintsen meg határozott princípiumokra véve.” Kis keresgélés után maga az észrevételek írója is megtalálhatta volna a megfelelő magyar kifejezéseket ebben a mondatban. Ott is vét, hogy a birtokos személyrag hasonulását olyan esetekben is követeli, amikor ez helytelen, pl. *kertye* és nem *kertje*, egy kalap alá véve példáit a -val, -vel rag hasonulásával. Mindezek-től eltekintve egészen figyelemre méltóak a darab „magyarságáról” tett észrevételei. Végül azt javasolja, hogy jobb lenne a színdarabot egy történelmi írássá átdolgozni, akár dialógusban is, rövid részekre felosztva, amint azt Dugonics tette *Etelkájában*.

Talán ennek a lényegében elmarasztaló kritikának tudható be, hogy Teleki Domokos többet nem kísérletezik drámaírással. Ehelyett inkább versírással próbálkozik, hagyatékában ugyanis néhány versfordítást és alkalmi költeményt találtunk.

1795-ben karlsbadi kúrja idején ír egy menyegzői köszöntőt húga, Teleki Mária közlegő esküvőjére. A Teleki Tékában lévő fogalmazvány címe: *Gróf Rhédei Ádámnak és gróf Teleki Máriának egymással kötött házassági szent Szövetségeket örvendetes Em-lékezetben kívánja tartani ezen Versezetek által egy igaz Atyafi s hív szívű Testvér.*⁴⁰ Végén ez áll: „Igy láttam Kedves Hugomnak die ... sept 795 tartott menyegzőit ma Carlsbadi Képzeldéseimben a' Carlsbadi Vizeknél Cseh Országban. Ifj. G.T.D.” Még ugyanebben a hónapban Bécsben meg is jelenik a költemény. A végén lévő dedikációban az esküvő napját utólag kézzel írta be valaki (*14 Sept.*)

Sándor Leopold nádorispán halálakor Birkenstock Menyhárt udvari tanácsos egy latin nyelvű búcsúztató verset írt. Teleki Domokos vállalkozik a vers magyarra fordítására. A Tékában megmaradt a Bécsben 1796-ban megjelent költemény három nyomtatott variánssa is. Két példány a latin és magyar szöveget párhuzamosan közli, egyik számozott, a másik lapszámozás nélküli próbanyomtatvány. A harmadik egy szép kivitelezésű illusztrált

³⁸ Teleki Domokos levele Aranka Györgyhöz. Nagyvárad, 1795. május 10. Csűry Bálint: *i. m.* 36.

³⁹ *Exercitationes Com. Dominici Teleki.* Jelzete: MS. T. 375. 182–183.

⁴⁰ Uo. 145–151.

példány.⁴¹ Abban a kolligátumban, mely ezt a nyomtatványt őrzi, még van egy németre fordított szöveg is.⁴² A címlapon nincs feltüntetve a fordító neve, de minden valószínűség szerint Teleki Domokos ültette át németre is Birkenstock halotti versét. A kolligátumot Teleki Sámuelnek ajánlja: „Kedves Atyám Uramnak ajánlom.” Ebből következtetünk arra, hogy a német fordítás is tőle származik, mint ahogy a kötet harmadik nyomtatványa is: *Gróf Teleki József el költözött lelkéhez.* (s. 1., 1796)⁴³ A név nélkül megjelent 8 lapnyi búcsúvers végén lévő kezdőbetűk: *G. T.D.* Teleki Domokos nevét fedik.

5. A marosvásárhelyi könyvtár két kéziratos kötetben őrzi Teleki Domokos 1793–1796 között tett utazása során készített feljegyzéseit.⁴⁴ A két kötet a szerző szövege mellett néhány más kézzel írt, átmásolt fejezetet is tartalmaz. Számunkra természetesen ezek a kéziratok elsősorban a bennük lévő javítások miatt érdekesek, hiszen bepillantást engednek a Bécsben 1796-ban megjelent kiadvány előkészítésébe. Egy-egy útszakasz leírása több példányban is megvan, Teleki Domokos beírásai jelzik, hogy sokat foglalkozik a szöveggel, utasításokat ad a másolók számára. Egyik helyen például ezt olvashatjuk: „ezek a parenthesesben lévő sorok, alá irrattassanak sub nota”, s valóban a másik, átmásolt példányban meg természetesen a nyomtatott szövegben is lapalji jegyzetben jelennek meg. Az első kézirat 34. lapjára pedig ezt írja: „Én még Iró Pappirost nem vettem, hanem az Urat kérem ne sajnáljon azt vétetni, és én azonnal meg fogom fizetni. Nem volna e még szükség egyszer el-küldeni correctiora az első Árkust?” Más helyen azt olvassuk: „Több oka miért kellett itten félbe szakasztanom Utazásom le-írását az: mivel annak kézírásban lévő több darabját csak nem régen el-vesztettem; idő pedig teljességgel nem volt eddig hogy azon csonkaságot kipótoljam.”

A kéziratban Teleki Sámuel saját kezű javításaival is találkozunk. Valószínűleg a kiadás előtt átnézte fia útijegyzeteit, és elsősorban az idegen kifejezéseket helyettesíti magyar megfelelőjükkel. Például *croatiai* helyett *horvátországit*, *Carlstadt* helyett *Károlyvárt*, *possesorok* helyett *birtokosokat*, *invocatio* helyett *könyörgést*, *allocatio* helyett *megszóllítást* ír.

Különösen érdekes, hogy a kéziratban Torontál vármegye leírása után ezt írja Teleki Domokos: „Temes Vármegyét kevesbbé experiálhattam, mert csak egy kis részén mentem által. — Temesvár Várossáról azonban sok szépet és nevezetést írhatnék, ha érkezésem lett volna, eddig további Utazásomnak leírására. Ha időm lesz még ezt meg tselekszem; sőt több Utazásaimat-is közlöm a Hazával; mertha egyébb hasznat nem látnék is ebben, Ifju Hazámfiaira nézve: hanem, hogy kívánságot gerjesszsek benne szép Hazámnak bővöbbs és vizsgálódó Szemmel való megismerésére, ez a' Haszon elég!” A kéziratban ezt a szöveget onnan kezdve, hogy „Temesvár Várossáról”, Teleki Domokos áthúzza, és így természetesen a nyomtatásból is kimarad. Megjelenik viszont egy hasonló gondolat az erdélyi útijegyzetek végén: „Bővebben a' Székelly Földről nem írhattam, de oka ez, hogy keveset mulattam. — Ezen Utazásnak le írása, leg alább ut mutatásra jó lehet, ha

⁴¹ *Sándor Leopoldnak Austriai Fő-Hertzegnek Magyar Ország' Nádor-Ispánnjának nevét örökösítő Emlekezeti-Írás.* Melyet Eredetiképpen Deák Nyelvben Birkenstock Menyhárt Ts. K. Ud. Tanácsos Ur készített, E' Fordításban pedig Magyar Nyelvre által tenni próbált Iffj. G. Teleki Domokos. Bétsben, 1796. Jelzete: Tq-1579 b/coll. 1.

⁴² *Versuch einer Uebersetzung der in Wien unlängst in lateinischer Sprache erschienenen Denkschrift auf des Erzherzogs Alexander Leopolds, Palatins von Hungarn, Königliche Hoheit.* Wien, 1796. Jelzete: Tq-1579 b/coll. 2.

⁴³ Jelzete: Tq-1579 b/coll. 3.

⁴⁴ *Gr. Teleki. D. Utazási I.* Jelzete: MS. T. 393; *Gr. Teleki D. Utazási II.* Jelzete: MS. T. 392.

valakinek kedve tartaná, hogy Erdélynek ezt a' részét lássa; leg alább arra használhat, hogy valamely ifju Hazámfiának kívánságát fel gerjessze, olyan Országnak bővebb vizsgálására, mellynek tsak egy kisebb részében-is ennyi szépet, és nézni méltót talál: holott millyen hijányos ez a' rövid Utazás le-írása!" Innen látszik, hogy a feljegyzéseket az utazó nemcsak a maga számára készítette, hanem saját élményeivel szeretné az olvasóban felkelteni az országjárás vágyát, felébreszteni a honismeretre való figyelmet. Az a tény, hogy a fenti szöveget az erdélyi út végére helyezi, jelzi, hogy az ottani benyomások mélyebb élményt hagytak benne, s ifjú honfitársait ennek az országgrésznek a megismerésére akarja ösztönözni.

A Tékában lévő második kéziratos kötet lehetett a nyomtatásra előkészített, letisztázott példány, annak ellenére, hogy még ebben is van néhány javítás, kihúzás. A korabeli cenzor erre írta a kiadáshoz szükséges beleegyezést jelentő szöveget: „Deletis delendis et correctis corrigendis Imprimatur. Escherich.”

Miután a kitörlendőket kihúzták a szövegből, a kijavítani valókat kijavították, a kézirat nyomdába került, és 1796-ban napvilágot látott a következő címmel: *Egynéhány hazai utazások' le-írása Tót és Horváth országoknak rövid esmértetésével egygyütt, ki adatott G.T.D. által.* A kötet tulajdonképpen négy utazásról szóló beszámoló. I. *Egy Erdélyi nemes ifju hazafinak Magyar Ország' felső résziben tett utazásának le-írása.* II. *Egy magyar nemes ifjunak Erdély' egy részében tett utazásának le-írása.* III. *Egy erdélyi magyar nemes ifjunak Magyar Ország' déli részeiben tett utazása.* IV. *Egy erdélyi nemes ifjunak Magyar Ország' túl a' Dunán fekvő alsó részén, Horváth Országon, a' magyar lit torálén, és Triest várossán keresztül 1795-ben tett utazása.* A szerző a harmadik részhez csatolta a *Tót Országáról közönségesen* című fejezetet, a negyedik utazás után következik a *Horváth Országáról közönségesen* címet viselő toldalék. A kötet végén pedig Horvátországra, Szlavóniára és Dalmáciára vonatkozó történelmi és geográfiai „megjegyzéseket” közöl. A kötet elé egy rövid ajánló szöveget helyezett, melyben elmondja, hogy csak olyan dolgokat írt le, „a' mikről gyökeresen és a' leg hitelesebb Személlyektől, vagy Irókból-is értekezhetett, és a' miket tulajdon vizsgálásaiból meg-esmérhetett. Azokban a' Jegyzésekben, melyeket Utazásához Toldalékul ragasztott, és a' melyekre Utazása le-írása adott alkalmatosságot, Tót, és Horváth Országokat, mint a' Magyar Koronának olly nevezetes részeit kívánta bővebben meg-esmérteni. Ezekben-is a' hijánosságokat keresők eleget fognak találni céljokra, de az Iró magát meg-nyugtatja azzal, ha tsak kevesekben is terjeszthette Jegyzései által a' Magyar Haza említett részeinek több tekintetben fontos esméretét.

Hogy Teleki Domokos *Utazásai* mennyire keltették fel a honfitársak figyelmét a honismeret irányába, ezt ma már nehéz megállapítani. Az Erdélyi Nyelvművelő Társaság irataiban több utalás is van a kiadványra. Aranka György az elsők között volt, akit a szerző a készülő útijegyzetéről tájékoztatott. 1795-ben még arra is gondolt, hogy jó lenne Erdélyben megjelentetni a kéziratot, s el is küldi Arankához a kész részeket, az erdélyi útról készült jegyzeteket pedig egyenesen a Társaság Munkáinak kiadásra készülő *Darabjába* ajánlja: „Küldök azonban most egy más Irást-bé, a' mely-is egy Erdélybe tett Utatskámnak rövid le-írása. Ha meg-érdemelné az olvasást, ezt a pappiros bé töltőnek az ki jövő Társaságbeli Munkákba bé lehetne iktatni. — Azonban instálni fogom hogy nevemről emlékezet ne legyen.”⁴⁵ Annak ellenére, hogy útleírása végül is nem Erdélyben

⁴⁵ Teleki Domokos levele Aranka Györgyhez. Nagyvárad, 1795. március 10. Csűry Bálint: *i. m.* 34.

látott napvilágot, a bécsi megjelenés után egy évvel még mindig azt írja Arankának, hogy a „Székelységen tejendő” utazását le fogja írni.⁴⁶

Jóval a szerző halála után sor került az *Utazások* német nyelvű fordítására is. Konrad Adolph Hartleben kiadó véleménye szerint Magyarországról kevés német nyelvű munka jelent meg, s ezért Teleki Domokos útirajzának új kiadására vállalkozik. A győri evangélikus gimnázium neves professzorát, Németh Lászlót kéri a fordítás elvégzésére. Németh kapcsolatban állt Kazinczy Ferencsel, s leveleiben gyakran tett említést a készülő fordításról. Kazinczytól tudja meg, hogy Teleki Domokos a kancellár fia; ekkor határozza el, hogy az új kiadást Teleki Sámuelnek ajánlja. Leveleiből megtudjuk, hogy Asbóth János, a keszthelyi Georgikon professzora, és Kazinczy segítik munkájában. Említést tesz arról is, hogy például Schwantner Márton nem tartja Teleki útleírását nagyobb nyilvánosságot érdemlő munkának. Ezzel szemben Németh László mégis úgy vélekedik, hogy kevés fordításra érdemesebb írást ismer: „...de az utazás szemmel látott tanúnak a’ beszédje, ‘s ennek a’ betse minden hibák s hijánosságok mellett is olly Országról, mint Magyar Ország, igen érdemessé teszi a’ munkát.”⁴⁷

A Pesten 1805-ben megjelent német nyelvű kiadás⁴⁸ nem teljesen hű fordítása a magyar eredetinek. A kiadás előszavában a fordító maga ad erre magyarázatot. Közel 10 esztendeje jelent meg a magyar útirajz, s azóta sok változás történt, melyeket a fordító, ha csak lehetősége volt rá, kijavított a német szövegben. Ezenkívül a német olvasó által nem ismert dolgokat igyekszik lapalji jegyzetekben megmagyarázni, kiegészíteni. A szövegben előforduló személyekről esetleg közli az időközben megjelent bibliográfiai adatokat. Végül az előszót úgy fejezi be, hogy a fordító megkísérelte az utóbbi időben történt változásokkal kiegészíteni a szöveget, kijavítani az esetleges hibákat, de kiegészíteni» az útleírás hiányosságait csak egy új utazás segítségével lehetne.

Teleki Sámuel jó néven vette fia úti jegyzeteinek német nyelvű újrakiadását. Némethnek Kazinczyhoz írott leveléből tudjuk, hogy Teleki a neki szóló ajánlást a megjelenés előtt átolvasta, és egyetlen szó kihagyásával beleegyezett kinyomtatásába: „A Hazai utazások fordításának ajánló levelét köszönettel fogadom az »Aufklärung«-nak kihagyásával, minthogy ez a szó most némely fülekben nem jól hangzik (Oh, barátom, mire jutotunk!)” — idézi Németh László Teleki levelét.⁴⁹ Ugyanakkor elküldi a német kiadás számára Teleki Domokosnak Czetter Sámuel által metszett arcképét. Ezzel szemben nem mellékelte a kötethez a kiadó azt a tíz metszetet, mely a magyar nyelvű 1796-os kiadást ilusztrálta.

6. Teleki Domokos halála évében, 1798-ban látott napvilágot egy, a vallásoktatás kérdéseit tárgyaló munkája: *A’ vallás és erkölts’ summás tanítása. A’ nevendék ifjuság elméjéhez alkalmaztatva*. A Bécsben megjelent könyv előszavában ezt olvashatjuk: „Melly nagy hijánosság légyen kiváltképpen a’ Falusi Oskolákban, nem tsak egyféle, de sőt a leg szükségesebb Oktatásban-is t.i. a’ Vallás és Erkölts Tanításában, a tapasztalás mutatja. A’ Nevendék Ifjuság’ Elméjéhez való Könyveink majd éppen nintsenek, vagy a’ mellyek volnának is, nintsenek bé-vetve az Oskolákba. Ezen Könyvetskének tzélja nem

⁴⁶ Teleki Domokos levele Aranka Györgyhöz. Marosvásárhely, 1797. augusztus 21. I. m. 38.

⁴⁷ Németh László levele Kazinczy Ferenchez. Győr, 1803. november 22. *Kazinczy Ferencz levelezése* III. 120. A közölt levélben *Schwandner* olvasható, de ez valószínűleg hibás, hiszen Johann Georg Schwandner történész 1791-ben meghalt, tehát Teleki Domokos úti jegyzeteit nem ismerhette. Ezért úgy véljük, hogy a levélíró Martin Schwartner (1759–1823) véleményére utal.

⁴⁸ *Reisen durch Ungarn und einige angränzende Länder*.

⁴⁹ Németh László levele Kazinczy Ferenchez. Győr, 1804. *Kazinczy Ferencz levelezése* III. 155.

egyéb hanem a' Világosabb, rövidebb, és okoskodással való Tanítása a' Vallásnak 's Erkölsnek, és kettő Fundamentominak és Feo Ágazatainak olyan elő adása, melly mind a Tanulok Elméjekhez és szivekhez legyen alkalmaztatva: mind a' Tanítóknak utasításul szolgáljon, a' kik magok-is meg győződve lehessenek arról a' mit tanítanak.”

Kéziratos hagyatékában több utalást találtunk arra, hogy foglalkozik a valláserkölc kérdésével. 1793. január első napján készült jegyzeteiben például pontokba foglalja a hit- és erkölcsi élet főbb szabályait. Ebben a rövid német nyelvű szövegben szól a szülőkkel szembeni magatartásról, barátságáról, nevelésről s a keresztény életvitel általános normáiról. Végül egy mondattal arra int, hogy nem szabad olyan titkos szervezetekkel, melyeknek célját az ember nem ismeri, kapcsolatot tartani. Ezért és sok más okok miatt — szögezi le — sohasem kell belépni a szabadkőművesek közé.⁵⁰

Kortárs írásokból tudjuk, hogy milyen fontosak voltak Teleki Domokos számára az „erköls törvényei, vallás és az erköls, ezeknek világos esmérése és a' szívre való hathatós bé folyása voltak az ő kívánságai” — írja Antal János halotti beszédében.⁵¹

A közjó előmozdításáért, apjához hasonlóan, ő is tenni kíván. Benke Mihály emlékezik arra, hogy 1795-ben, a magyarországi utazása során, majd Bihar vármegyében szerzett tapasztalatai alapján komolyan aggódik az akkori terméketlen esztendő miatt. Látva az ország lakosságának szegénységét, „igyekezett több érdemes Tiszti Társaival a' szegénységen segíteni... Vértett az ő szíve valaholott járt, és költ a' sok fogyatkozásoknak, el pusztult, vagy pusztuló félben lévő Oskoláknak, hanyatlóban indult tudományok műhelyeinek, 's több Nemzetünket illető hibáknak látására; különösen pedig a' Tisztviselőknak érzéketlen, igazságtalan és istentelen tselekedeteiknek értésére, a' hol ilyeneket tapasztalt.”⁵² Talán ezzel magyarázható, hogy a Teleki család birtokain némi javításokat szeretne bevezetni. Az erdélyi himlőjárvány idején gondoskodik a szükséges gyógyszerekről s a halottak esetleges túl korai eltemetését úgy próbálja megakadályozni, hogy sáromberki birtokára halottasház építését tervezi. Szeretné, ha emberbaráti intézkedésekkel valamennyit javítani lehetne a lakosok sorsán. „Ez a jóra törekedő Nemes indulat pedig, nem tsak tsupán az ő alattvalói között munkálkodott, hanem által ment a' közönséges, és a' nagyobb Oskoláknak jobb rendbe való hozására és a Tudományoknak virágoztatására is” — emlékezik Antal János.

Teleki Domokos figyelme tehát nem minden előzmény nélkül fordult az erdélyi iskolák és különösen a falusi oktatás felé. Ismertek apjának ilyen irányú elméleti fejtegetései, de bőkezű mecénási gesztusai is. Hivatalos részről is történnek intézkedések, különösen miután az 1794-es dési zsinat körlevélben szólította fel az egyházmegyék papjait, hogy figyeljenek az iskolák elmaradott állapotára, az ifjúság nevelésére. Talán ennek következményeként születtek meg azok a rendelkezések is, melyekkel a sáromberki iskolaügyet próbálja a Teleki család rendezni. Az egyházközség korabeli anyakönyvében találkozunk a következő bejegyzéssel: „A Mlgos Impr. Groff Teleki Domokos Urfi ide jövéen szinte tiz esztendő után hogy innen elment volt, mikor még be nem töltötte volna az 21. esztendőköt in Ao. 1794 a mely felolvastatott a Templomb. is Mensii Julii ilyen rendelést tött.”⁵³ És következik a pontokba foglalt *Rendelés*, a rossz erkölcsű és feslett életű egyháztagek megregulálására (I. II. *Melléklet*). Ennél azonban még fontosabbak a matricula 319–323. lapján található intézkedések: „Ugyan az Urffi ő Nsga az Oskolára

⁵⁰ A Teleki Tékában őrzött kézirat: *Exercitationes Com. Dominici Teleki*. MS. T. 375.

⁵¹ *Halotti Prédikációk*. 83.

⁵² Uo. 136.

⁵³ L. a 13. jegyzetet.

nézveis ilyen regulas Instructiot adott ki.” Alaposan átgondolt 19 pontból álló szabályzat ez, mely kötelezi a szülőket, hogy gyermekeiket ne tartsák vissza az iskolától, hogy ott „mind az erkölcsben, mind a vallásban oktassék és azokra meg taníttassék, amelyek annak világi állapotjára mind paraszt embernek jövőjében szükségesek lesznek, ha magát lábbon akarja tartani”. Meghatározza a tanítás menetét, az iskolakötelezettség feltételeit mind a fiúk, mind a leányok esetében, megszabja a tanév időtartamát, a heti óralátogatás elosztását külön nyári és téli időszakra, foglalkozik a tananyaggal külön korosztályonként, meghatározza, hogy a gyermekeknek a tanultakról vizsgán kell számot adniok, s hogy a legjobban igyekvők jutalmat kapjanak. Érdekes, hogy külön szól a más vallású gyermekek iskoláztatásáról is: „Az oláh gyermekek is tartozzanak iskolába járni, a mikor azonban a katekizmus tanítatik, akkor kimehetnek, vasárnap sem tartoznak az iskolába menni.” A rendelkezés 10. pontja szerint a második klasszisba járó gyermekeket erkölcsi *regulákra* is meg kell tanítani: „...ezekhez alkalmaztatott erkölcsi mondások és rövid oktatások (kiket a Mester válogasson ki magának és a taníttásra írjon fel) taníttassanak meg, hogy azokat eszékbe jól benyomják.” Teleki Domokosnak a Tékában lévő kéziratai között megtaláltunk egy általa összeválogatott *Erköltsi Regulák*at tartalmazó jegyzéket (1. III. *Melléklet*). 50 tapasztalati életbölcességet hordozó rövid mondást szedett itt egybe Teleki Domokos. A 18. század végén használt, közismert szólásmondások közül azokat találjuk itt, melyek az általános emberi és keresztényi viselkedés, magatartás szempontjából fontosak, azaz „melyeknek megtanulása — mint Teleki Domokos írja — igen hasznos lejend”⁵⁴.

Az erdélyi iskolatörténet elég szegényes irodalmában egy-két helyen találkozunk a sáromberki iskolaszabályzat említésével.⁵⁵ Általában Teleki Sámuel parancsából Bedéts János intéző által hozott intézkedésként tárgyalják. Nem tisztázzák a szerző kilétét, pedig a sáromberki *Liber Ecclesiae*-ben fennmaradt szövegből világosan kitetszik, hogy ezeket a rendelkezéseket 1794-ben ífj. Teleki Domokos maga tette. A marosvásárhelyi könyvtárban őrzött *Erköltsi rövid Mondások és Regulák* kéziratá pedig Teleki Domokos írásával készült éppen a sáromberki oktatásra vonatkozó rendelkezések kiegészítéseként.

A 18. századi erdélyi közoktatás vizsgálatánál mindenképpen figyelni kell ífj. Teleki Domokosnak a fálusi tanítás megszervezésére vonatkozó javaslataira is.

7. Teleki Domokos munkásságának talán legismertebb oldala az Erdélyi Magyar Nyelvemlévelő Társaságban kifejtett tevékenysége. A Társaság kiadott iratai között találunk néhány általa készített jelentést, a gyűlések jegyzőkönyvei gyakran említik felajánlásait. 1795-től neve többször szerepel a Marosvásárhelyen tartott összejövetelek résztvevői között. Először a *Jóltevők* csoportjában, majd az 1798. április 24-én tartott 35. gyűlésen a *Rendes tagok* között találjuk. A 20. összejövetelen, 1796. október 13-án azt a megbízatást kapta, hogy a novemberi pozsonyi diétán a „két hazából” próbáljon híveket toborozni: „Mindezeknek teljesítésére pedig, nemkülönben a Társaság egész állapotjának a fővebb rendnek előtt léendő, bővebb és valóságos megismeretetésére, nevezetesen a most jövő Sz[ent] András havának hatodik napján Pozsonyban tartandó ország gyűlése alkalmosságával, az ott megjelenő jobb hazafiak előtt szüksége lévén a Társaságnak egy olyan jószívű és munkás igyekezetű jó barátjának szolgálatjára, kinek arra a célra mind tekintete elégséges, mind buzgósága esmeretes, mind pedig ítéletén és választásán a Tár-

⁵⁴ Az 50. jegyzetben, *i. m.* 134–135.

⁵⁵ Pallós Albert: *Marostordavármegye népoktatási intézeteinek története*. Marosvásárhely 1896. 25–27; Csekme Ferenc: *A görényi ev. ref. egyházmegye iskolaügyi története*. Protestáns Közlöny 1896. 23. és 30. sz.

saság megnyughatik; minémű a Társaságnak buzgó jóltevője, méltóságos római Sz. B. gróf ifjabb Teleki Domokos úr...⁵⁶ Ő 1797. március 3-án Kolozsváron keltezett jelentésében számol be a diétán történekről: „A pozsonyi ország gyűlésen sokféle tekintetek teljességgel nem engedték, hogy ott valami patrioticum institutumnak promotora lehessen; az idő is rövid volt, de ha mindez nem lett volna is, én a Társaság levelét csak a diéta végével vettem kezemhez. Ehhez járult még az is, hogy a Társaság munkájának első darabja még Pestre nem érkezett volt el.”⁵⁷ Ugyanakkor jelenti, hogy Pesten felkérte Schedius Lajost, magyarországi levelezőként foglalkozzon az új tagok beszerzésével, a jelentés végén pedig néhány javaslatot tesz a Társaság tagjainak csoportokba sorolására. Figyelemre méltó ugyanez év júniusában Marosvásárhelyen kelt írása: *A nemes Magyar Nyelvművelő Társaság gyarapodását tárgyazó Jelentés*⁵⁸, melyben a Társaság megszervezésére, működésére tesz jól átgondolt javaslatokat.

A marosvásárhelyi Könyvtár őriz két ugyancsak a Társaság tevékenységét illető kézirat. Mindkét szöveg ismert, sőt nyomtatásban is megjelent, csak azt nem tisztázta a szakirodalom, hogy szerzőjük Teleki Domokos. Az egyik *Egy meg-Hívó Hirdető Levélnek példája*. Teleki Domokos ezt a címet a kézírásban áthúzta, és alája a következőt írta: *Elő Szó a' Társaságról és annak Czeljáról*. Jancsó Elemér az előző címmel közli.⁵⁹ Ennek célja az lehetett, hogy ismertette a Társaság célkitűzéseit, feladatait, új tagokat toborozzon. Ennek tulajdonítható, hogy a szöveg több kézírásos példányban is fennmaradt. A Tékában lévő, Teleki Domokos írásával készült fogalmazvány⁶⁰ azt bizonyítja, hogy ő maga szerkesztette a szöveget a Társaság Elöl-ülője és fő Titoknokja nevében. A kézírásban sok javítás, kitörölt rész van, ami nem került át a végleges, szétküldött szövegbe.

Teleki Domokos írásával készült a Tékában lévő másik kézirat is: *Planum Organizationis Societatis Litterariae Trannicae*.⁶¹ Erről a szövegről említést találunk Jakab Elek tanulmányában.⁶² Arról ír, hogy kutatásai során három, 1797 körül készült szervezési tervet talált. Az első szerzőjét nem ismeri, de a másodikról úgy véli, hogy a javaslatokat tevő ifj. gróf Teleki Domokos. A Jakab Elek tanulmányában részletesen ismertetett első tervezet véleményünk szerint teljes egészében megegyezik a Tékában lévő kézírásos fogalmazvánnyal, tehát ennek a szerzője is Teleki Domokos volt. A kéziratnak van még egy érdekessége. Azon a lapon, ahol Teleki Domokos a Társaság *közönséges és különböztetett* gyűléseiről ír, a könyvtáralapító Teleki Sámuel néhány kiegészítést tesz a szöveg mellé. Ezek szerint Teleki Domokos impurum fogalmazványát megmutathatta apjának, s ő belejavított a szövegbe.

A Nyelvművelő Társaság összejövelelein készült jegyzőkönyvben gyakran találunk említést a Teleki Domokos által tett felajánlásokról. Minden nyomtatásban megjelent munkájából küld a Társaság gyűjteményébe. Az 1795. december 28-i 13. gyűlésen jelenti Aranka György, hogy Teleki Domokos *Utazásait* végül Bécsben fogja kiadatni. Mint már szóltunk róla, korábban arra gondolt, hogy a Társaság égisze alatt jelenjenek meg az úti-

⁵⁶ Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Buk. 1955. 215. Meg kell jegyeznünk, hogy e kötet névmutatója ifj. Teleki Domokost és gr. Teleki Domokos főispánt összekeveri.

⁵⁷ Jancsó Elemér: *i. m.* 223.

⁵⁸ Jancsó Elemér: *i. m.* 229–230.

⁵⁹ Jancsó Elemér: *i. m.* 128–129. és *Aranka György erdélyi társaságai*. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Enyedi Sándor. Budapest 1988. 113–116.

⁶⁰ Az 50. jegyzetben, *i. m.* 283–286.

⁶¹ Uo. 287–295.

⁶² Jakab Elek: *Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság*. Figyelő XVI(1884). 269–270.

jegyzetek. „A Társaságnak kevés költségét meg akarván kimélleni” — olvassuk a jegyzőkönyvben, most a kézírásokat küldi Erdélybe, azaz az utazások első három darabját.⁶³ A Társaság 18. gyűlésén felvett jegyzőkönyv arról számol be, hogy 1796 júliusában a frissen készült nyomtatott példányokból küld néhányat Teleki Domokos Marosvásárhelyre: „méltóságos Camerarius Teleki Domokos utazásait pompásan, réztáblákkal kiadtván, azokból 100 példát szánt a Társaságnak úgyhogy eladattván, árok legyen a Társaságé, egynek-egynek ára 2 Rft. 15 xr., ide is jött egy néhány példa. Találtatik T. professzor Basa István úrnál. Köszöntessék meg az ajánló grófnak illendőképpen.”⁶⁴ Az 1797. szeptember 4-i gyűlésen a titoknok bemutatja az írók által „béajánlott” könyvek között Teleki Domokos Sándor Leopold emlékezetére szerzett írásának magyar nyelvű fordítását⁶⁵, a 36. gyűlésen pedig *A vallás és erkölcs tanítása nevendék ifjúság elméjéhez alkalmaztatva* című, Bécsben nemrég megjelent munkáját.⁶⁶

A Társaság jegyzőkönyvei ugyanakkor arról is szólnak, hogy Teleki Domokos köteteket ajándékozott a Nyelvmívelő Társaság gyűjteményei számára. Az 1798-ban tartott 36. összejevetel jegyzőkönyvében ez áll: „Ugyan gróf Teleki Domokos úr mutat bé három darab érceket: a.) szibériai amazonkő; b.) egy. darab cservenicai opálkő Kassa mellől; c.) egy darab opalizált márvány. Köszöntessenek meg s tétessenek a gyűjtemények közé.”⁶⁷

Ekkor már Teleki Domokosnak magának is szép ásványgyűjteménye van. Írásaiban, naplójában ugyan nem szól erről a foglalatosságáról, de kézíratos jegyzetei közt sok ásványtani feljegyzés, szakkönyvekből készített kivonat van. Érdekes, hogy már kisgyermekként olvas ilyen tárgyú könyveket. Köleséri Sámuel *Auraria Romano Dacica* 1780-ban megjelent könyvébe 1782-ben írja be a 8 esztendő gyermek a nevét. A kötetáblára préselt *C.D.T.* monogram és az alatta levő 1781-es évszám azt jelzi, hogy ezt a munkát nem sokkal a megjelenés után Teleki Sámuel megszerzi fiának. Egy tudatos felkészítés jele ez. Benkő Ferenc Kolozsváron 1786-ban nyomtatott *Köveknek és értzeknek külső megismertető jegyeiről* című könyvében a következő beírás található: „Comes Dominicus Teleki Junior de Szék. Mvaradini, 1786.” Tehát ez az ásványtani munka is megvan Teleki Domokos könyvei között. És itt tegyünk egy kis kitérőt: szóljunk Teleki Domokos könyvtáráról, mely halála után apja könyvei között talált helyet, ma tehát a marosvásárhelyi Teleki Téka állományában van. Mintegy 100 kötetben található Teleki Domokos saját kezű beírása vagy a nevét fedő *G.T.D.* monogram. Természetesen elképzelhető, hogy olyan kötetek is voltak a tulajdonában, melyekbe nem írta be a nevét. Két fennmaradt jegyzék ugyancsak könyvgyűjteményéről tájékoztat. Az egyik 1787. október 16-án készült, Teleki Domokos maga sorolja itt fel az akkor tulajdonában lévő könyvek címét.⁶⁸ Egy másik lajstrom 1794 októberében készült, és 173 címet tartalmaz.⁶⁹ A beírások és listák alapján rekonstruálható állomány azt tükrözi, hogy Teleki Domokos elsősorban a tanulmányai során használt könyveket gyűjtötte. Korabeli tankönyvek, klasszikus szerzők munkái, történelmi, földrajzi vallásos tárgyú, filozófiai, ter-

⁶³ Jancsó Elemér: *i. m.* 176.

⁶⁴ Uo. 208.

⁶⁵ Uo. 242.

⁶⁶ Uo. 279.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ *Catalogus Librorum C. Dominici Teleki.* Viennae 1787 d. 16 Octobr. A Teleki Tékában, jelzete: TAP. II. c. 843.

⁶⁹ *Catalogus Librorum C. Dominici Teleki.* Viennae 1794 d. 28 Octobr. A Teleki Tékában, jelzete: TAP. II. c. 844.

mészettudományos, elsősorban matematikai, fizikai művek, kortárs irodalom és néhány ásványtani munka képezte személyes könyvtára anyagát.

Ezek szerint tehát szakkönyvek tanulmányozása után kezd foglalkozni a mineralógiával, kezdi el a kőzetek gyűjtését. Fennmaradt egy általa készített jegyzék: *Mineralis gyűjteményem lajstroma. Az El Rendelés és Szakaszok szerint. G. T.D. Wiennae.*⁷⁰ Ebben a lajstromban Zay *Mineralógiája* és Benkő Ferenc elrendezése szerint osztja fel kőzeteit. Minthogy Zay *Magyar Mineralógiája* Komáromban 1791-ben jelent meg, Teleki Domokos listáját csak ezután állíthatta össze. Még van a Téka állományában egy másik német és magyar nyelven összeállított kőzetlista is: *Erden und Steine. Földek és Kövek.*⁷¹ Ennek elsősorban az az információs értéke, hogy a két nyelven felsorolt ásványok mellé Teleki Domokos azt is beírja, hogy honnan valók, tehát hazaiak vagy külföldiek. A jegyzék az A-tól Q-ig terjedő osztályokban összesen 1997 kőzet leírását tartalmazza. Teleki Domokos kőzetgyűjteményét halála után apja tovább gyarapítja. A Teleki Tékában meglévő jegyzékek tükrözik a gyűjtemény további sorsát és azt, hogy a következő években hogyan és honnan gazdagodik az állomány. A Téka megnyitása óta Teleki Domokos ásványai a marosvásárhelyi könyvtárterem felső galériájában lévő üveges szekrényekben vannak. Modern feldolgozásuk, számbavételük szakember feladata lenne.⁷²

Amikor 1795-ben németországi útját járja, lényegében már többéves gyűjtőmunka van mögötte. Szaktudását a külföldi tudósok is látják, s minden bizonnyal ennek köszönhető, hogy a jénai és lipcsei tudós társaságok tiszteletbeli tagnak választják. Ezekben a szokványos választásokon kívül komolyabb elismerést jelent, hogy ő lett az 1798-ban alakult jénai Ásványtani Társaság elnöke. Január 12-én veszi kézhez az erről szóló diplomát. Antal Jánosnak, a marosvásárhelyi eklézsia papjának január 28-án kelt levelében szerényen és aggályoskodva ír a megbízatról: „Jénában P. Lenz egy Mineralogische Societaetist állított fel és abban igen sok membrumokat hívott meg. Az ordinar activ. membrumokkal pedig engem minden híradás nélkül praesidensnek választatott s hát azon vettem észre magamot hogy a diplomát, (mely cum formis et pompis van irva) vészem. Mikor a híradást tette, mindenképpe excusaltam magamot és egyéb proiectumot tettem a praesidenségről, de ő nem várta meg ezen választ, hanem nekem elküldi a diplomát. Már én azt sem tudom mi lesz a kötelességem...”⁷³

Teleki Domokos tehát többször is visszautasítja a kinevezést, s amikor végül elvállalja az elnökséget, lényegében a döntő érv az, hogy talán majd később sikerül honfitársai közül valakit beválasztatni a társaságba. Felvetődik benne egy hazai Természettudományi Társaság megalakításának gondolata. Kéziratai között találtunk egy német nyelvű feljegyzést, melyet közvetlenül kinevezése után vetett papírra, s melyet Lenz professzornak is elküldött. Többek között arra kéri a társaság titkárát, hogy havonta küldje el az erdélyi társaság számára — itt minden bizonnyal a Nyelvmívelő Társaságra gondol — a jelentősebb mineralógiai felfedezések eredményeit. Ugyanakkor kéri, hogy a jénai Társaság nyomtatott alapszabályzatát, törvényeit is küldjék el számára; bizonyára erdélyi tagok beszerzéséhez lenne arra szüksége. Pár hónap múlva bekövetkezett halála megakadályozta szép tervei megvalósításában.

⁷⁰ A Teleki Tékában, jelzete: TAP. II. c. 858.

⁷¹ A Teleki Tékában, jelzete: TAP. II. c. 864.

⁷² Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1908. XIII. 1398. hibásan állítja, hogy „ásványgyűjteményét a marosvásárhelyi ref. főiskolának hagyta”.

⁷³ Teleki Domokos levele Antal Jánoshoz. Bécs, 1798. január 27. Koncz József: *Hogyan lett ifj. gróf Teleki Domokos a Jénai Ásványtani Társulat elnökévé?* Irodalomtörténeti Közlemények I (1891). 219–221.

Teleki Domokos fennmaradt írásai segítségével próbáltuk felvázolni az életművét, azaz annyit, amennyi ebből megvalósult. Az itt-ott meghúzódozó életrajzi vonatkozású adatok közlésével talán sikerült az eddig nagyon hézagosan ismert életrajzot kikerekíteni. Pályája mérlegét talán nem is lehet elkészíteni, hiszen idő előtti halála miatt alig jutott túl a felkészülés évein. Ennek ellenére rendkívüli szorgalma, sokirányú érdeklődése talán feljogosít arra, hogy munkásságának korai derékba törését a hazai tudományosság valós veszteségének tekintsük.

I. melléklet

A' Spanyolok Mexicoba. Szomorú Játék VI fel-vonásokba. Az adott engedelem szerint ezen észrevételeimet bátorodom közleni:

Az egész munkából kitetszik a' jámbor szándék, mely a' Kereszténység lelke szerint utállyá a' tsalárdságot, a' kegyetlenséget, az ártatlanok' elnyomását; a' mely undokságok szembe-tünöképpen kiütik magokat a' Spanyolok tselekedeteikben. Az elő-adás világos és érzékeny; 's ugyan azért kívánni lehet, hogy sokan olvassák, 's tanulnyanak belőle józanan, emberül gondolkodni. De ha magára a' drammára tekintek, úgy látszik:

1ször hogy igen hosszú a.) Neu sit quinto productior actu fabula, Horatz. b.) Lumbi sedendo, oculi spectando dolerent. Plaut.

2szor A' játéknak elő-adására többek kívántatnának 130 személyeknél a' kitett planum szerint. Magok a' beszélgető személyek, a' szolgálkon kívül felettébb sokak. Pedig már 8-10 untiig elegendők volnának.

3szor Egy Scenában Kelleténél többen beszélgetnek. Nec quarta loqui persona laborat. Horat.

4szer. A' játék tovább nyulad egy napnál. Pedig a' Drama triplicem inexorabili severitate unitatem postulat: aetionis temporis, loci.

5szor Az elmék nem tartatnak függőben. Az involutio fő mesterség.

6szor Omne genus scripti gravitate Tragedia vincit.

7szer A' halálos Sententia Kevés okkal támogatatk. Mindenik tsak egyet mond, 's pedig egész unalomig hosszasan. Az egy Diego akarna az igaz ügy mellett fogni, de ő is reá áll végre, minden nyomos ok nélkül, a halálos büntetésre. És még nevetségessé is teszi magát.

8szor Qualpopoca' jelenlétében beszélgetnek a' Spanyolok a' Mexicoi néptől való félelmekről.

9szor A' Mexicoi nép semmi szivet sem mutat. El hagyja fogatni Tsászárját, a' győzödelmes vezért. A' Papjaik meg sem jelennek, és éppen semmit sem tesznek az ősi religio' kedvéért; pedig annak le rontását illeti az egész igyekezet.

10szer Hihetetlen, hogy azon vérengező Birák egyszerre a' vadságról, a' fenyegetődzésről a' szelidségre, irgalmasságra térjenek a' Tsászár személyére nézve.

11szer Mi lett a' Tsászárból, hogy egyezett-meg a' Spanyolokkal, egy Szó sints a' ki-végeztetés után, noha ő volna a' fő személy, a' kinek sorsáról szükségképpen kívánna valamit tudni a' Hallgató.

12szer A' Spanyolok' rut tselekedetét semmi különös büntetés nem éri; sőt 'Szemre-hányás sem elég nyomos, mellyel Diego illeti őket. etc.

Már most a' Magyarásgról is egy két szót.

1ször A' Spanyolok Mexicoba. Szomorú Játék VI Felvonásokba. Nints igazán grammaticae mondva. Mexicoban.

2szor Egynehány deák ki-ejtéseket könnyen ellehetne kerülni. *Visitát ad, Majestassal* item *Contentusok* etc.

3szor Azon fület-sértő gerundiumok számtalanok, *hajtánd, lejénd.* Ez szerint így kellene beszélnünk: A' Tiszteléndő Papságnak az imádándó Istenről betsüléndőbb buzgósággal kellene szólni.

4szer A' Tsászárhoz valék-Nints jól mondva. Szinte nints ez sem: *Flascala, mely* p. 100. Szavának áll e? p. 69.

5ször. *Fojtatod* tisztet p. 44. Ki tetszik tsak ebből is, melly nem jó az *ly* helyett *j* semmi írásban. Sokszor egészszen meg változtathattya az értelmet.

6szor Általában az Ortoграфия igen változó, és nintsen meg határozot principiumokra véve.

7szer *Ne tartanók* meg ezen egyenlőséget, és több illyenek heányosok. Az *ők* és *ónk* = *ónk* és *énk* helyett tsak ott jók, a' hol indeterminate van a' mondás p. o. Szívesen tisztelnök, ha meg érdemelné; Szívesen tisztelnénk az Urat nálunk etc.

8szor A' Magyar, a' hol tsak lehet, el kerüli a' több különböző mássalhangzók' össze-ütközését; tsak ezen okból, ki-tetszik, ha a' ki-mondás nem mutatná is meg elegendő képpen, hogy jobb így írni p. o. magzattya,

mint magzatja; kertye, mint kertje. t. i. A' j által változik az előtte való betűvé, mint *tollal*, nem *tolval* noha *va* a' suffixum. s. t. eff.

Az én tsekély ítéletem szerént leg jobb volna ezen drambbol egy historica deductiot tsinálni, szinte ugy dialogice Mint p. o. Fessler a' maga munkájában, vagy Dugonics az Etelkájában, rövid részekre fel osztván a' munkát.

T. J. mk.

II. melléklet

A Mlgos Impr. Groff Teleki Domokos Urfi ide jövéen szinte tiz esztendő után hogy innen elment volt, mikor még be nem töltötte volna az 21. esztendőket in Ao. 1794 a mely felolvastatott a Templomb. in Mnsii Julii ilyen rendelést tött.

Rendelés

Látván a Földes Urasság hogy ezen helységb. az Ekl-ai fenyíték megtsökent és a rossz erköltsök elharapoztanak következő rendeleteit teszi szoros meg tartás véget közönségessé:

1-mo. Az helybeli Tiszt. Prédikátornak hivatalya szerint szoros kötelességib. tétetik, hogy mind azokra, kik rossz erköltsökkel és feslett életekkel az Ekláb. botránkoztatást adnak vigyázattal légyen, és az Ekleisai fenyíték szerint a Sz. Kánonok parantsolatjaihoz képest először is ugyan intse, és megdorgálja, az után pedig az Eklai büntetésekkel is büntesse.

2-do. A helybeli Mesternek és a Kurátornak, valamint nevezet szerint az öreg Vajda Istvánnak, Vajda Ferentznek, Filep Péternek a kiket a földes Urasság ezen rendelete által az Ekléb. fő Vigyázoknak nevez ki, parantsolatik különösen, hogy a feslett életű ifjakra és a nem Házásokra kemény vigyázással légyenek, és azokat az Udvari Tisztnek és Tszt. Prédikátor Uramnak azonnal béjelentsék.

3-tio. A feslett erköltsű ifjak, akár ifjak, akár Leányok a kik akárminémű fesletségb. tanálatnak, ha 16 esztendőn alól vannak az Atyák v. nagyobb Atyafiak által, kik nékiek Atyok és Anyok gyanánt volnának keményen megbüntessenek, kiknek kötelességek léssen szorossan vigyázni gyermekeik megjobbítására: Ha p[edi]g ezen gyermekek ujra Vétségb. tanálatnának, ugy ha 16 esztendőök volnának azokat az Udvari Tiszt a földes Urasság képb. keményen meg büntesse, a szüléket p[edi]g mint hogy hinni lehet hogy ha gyermekeikre elegendő vigyázattal lettek volna, azok magokat megjobbították volna, a Pap a Templomban mindenek előtt megdorgálja: a kik p[edi]g 16 esztendőn felül valának, azok Ekleisai fenyíték szerint büntessenek: ha p[edi]g az sikertelen volna és továbbis rossz életeket folytatnák, a férfiak a Vármegyének által adatassanak, a Leányok p[edi]g az helységből ki korbátsoltassanak.

4szer. Az udvari Tisztnek kötelességib. tétetik, hogy azokat akiket az Házások köszt rossz életűeknek lenni ki tud, elsöbenis Tiszt Urammal meg intesse és meg dorgáltassa, akik p[edi]g a fesletségb. nagyobb botránkozást adnának, azok mind az Ekleisai büntetéssel illetessenek mind p[edi]g ő általla (udvari Tiszt által) keményen meg büntessenek. Ha p[edi]g fesletségekb. anyira mentek volna hogy Házasság törésb. világos kurvaságb. és ehez hasonlokb. tanálatnának, azok minden kifogás nélkül Vármegye székire adattassanak, értetik ez mind a két renden levő személyekről.

5ször. Mindazok, akik valami titkos fesletségekről tudnak és azt a Papnak, kurátornak v. a fő Vigyázoknak bé nem adják, ha a dolog világosságra jön meg büntetnek.

6ször. Kötelességib. fog állani továbbá a Kurátornak és a fő Vigyázoknak hogy az udvari Tisztnek a káromkodó és zabolátlan ifjijakat kikkel szülejik nem bírnak béjelentsék, hogy azok méltó büntetésre vonattassanak.

7szer. Az Udvari Tisztnek ki lévén adva ezen rendtartásokra nézve az utasítás, és a büntetések módja iránt való parantsolatok kötelessége szerint ezekhez fogja magát tartani. Kiadatott Sáromberkén Juli 29 napján 1794ben a Mlgos Urasság parantsolatjából a földes Urasság petséttyével megerősítvén Bedéts Jánosnak Mlgos Grof és K. Cancellarius Széki Teleki Sámuel Ur ő Exja jóságainak Inspectorá által.

Ugyan az Urffi ő Nga akkor az Oskolára nézveis ilyen regulas Instructiot adott ki.

1. Minden kétségen kívül vagy az, hogy a tudatlan ostoba és bárdolatlan ember, aki a vallásban az erköltsökben és a maga világi állapotjára szükséges dolgokban nem oktatic, sem embernek, sem hazafiunak, sem parasztnak, sem jobbágyinak nem jó.

2. Azért minden Gazda embernek, nem tsak Atyai hanem polgári kötelességében áll a maga gyermekit oskolába külden, hogy ott mind az erköltsben, mind a vallásban oktattassék és azokra meg tanitassék, amelyek annak világi állapotjára mind paraszt embernek jövendöb. szükségesek lesznek ha magát lábbon akarja tartani.

3. A fíju gyermekek 9 esztendő s korokb. adattassanak oskolában, a leányok p[edi]g 8 esztendő s korokb., hanem ha ebben a gyermekeknek betegsége, vagy észbeli természeti gyengesége akadályt vetne, ekkor későbbben is meg lehet.

4. Az oskolában való járás October Holnapjának első napján kezdődjék.

5. Az oskolában járó gyermekek 3 classisra, vagyis seregre osztattassanak fel az három klassis p[edi]g nem együtt hanem külön taníttassék.

6. A kik együtt adatnak az oskolában egy sereghez tartoznak, az első klassisban lésznek a leg kisebb gyermekek rend szerint 8 és 9 esztendőstől fogva kilentzig és tizig: a másikban a közép idejük 9 és 10 esztendőstől fogva 11-ig és 12-ig, az harmadikb. a nagyobb gyermekek 11 12 esztendőstől fogva 13 dikig és 14 dikig, eszerint az oskolai tanulás öt esztendőig tart.

7. Az első Klassishoz tartozó gyermekek télbe és nyárba minden héten három hétköznap fognak az Oskolába menni Hetfűn, Szerdán, Pénteken délelőt és délután; a második Klassishoz tartozók Télb. hasonló képpen, Nyárba két hétköznap u. m. Kedden, Tsütörtökön, Szombaton és Vasárnap, nyárba p[edi]g 2 napot u. m. Tsütörtökön és Vasárnap délelőt és délután. A téli időnek vétetnek a következő hónapok. 9vember, December, Januar, Februarius, Martius, Nyári időnek Vétetnek p[edi]g a következők Aprilis, Majus, Junius, Julius, August, Sept, October.

8. A mely gyermekek most ezen esztendőb. Oskoláb. vagynak így osztattassanak ie, akik az idén kezdettek jární: első classishoz tartoznak ezek octobertől fogva még egy esztendeig legyenek az első Klassisb: a kik tavaj kezdettek jární a második klassishoz tartozzanak és ezek is octobertől fogva egy esztendeig legyenek a második klassisban: a kik harmad idejük vagy még azelőtt kezdettek jární, azok is octobertől fogva 2 esztendeig járjanak.

9. és 10. *Az első seregben lévő gyermekek ezekb. vesznek oktatást* a. a természeti vallásb. b. könnyű és rövid értelmes imádságok megtanulásában. c. a betűkben az olvasásig és a számlálásban. *A második seregben lévő vesznek oktatást* a.) az erköltsi regulákban és ennek felette mind a Sz. írásbol mind más jó könyvekből ezekhez alkalmaztatott erköltsi mondások és rövid oktatások (kiket a Mester válogasson ki magának és a taníttásra írjon fel) taníttassanak meg hogy azokat eszék. jól bé nyomják. b.) a kis katekizmusban mely nékiek úgy taníttasson, hogy nem annyira könyv-nélkül tudják amit meg tanulnak, hanem azt meg értsék, és magoknak meg jegyezzék, azért a Mester a magyarázást el nem fogja mulatni. c.) Taníttassanak rövid és kegyes imádságokra és ezeknek áhitatos elmondásokban gyakoroltassanak. d.) Tanuljanak énekelni. e.) olvasni. f.) írni. *Az harmadik sereghez tartozók vesznek oktatást* a.) az erköltsi tudományban melyben nékiek mindennemű relatiokban tekintetben kötelességeik is bővön elé fognak adattatni. b.) A nagy Katekesisben, melyet szükséges magyarázattal és világosítással tanítani kötelességiben tézen a Mesternek. c.) Taníttassanak szép Istenes énekekre és Soltárookra melyeket a Mester válogasson ki. d.) Az úgy nevezett Magyar országon is községgessé lett igen hasznos *Szükség könyvből* oktassanak, és ezen könyv gyakran olvastassék a gyermekekkel. f.) A számvetést tanulják u. m. Additiót, Subtractiót, Multiplicatiót, Divisiót, Regula de Tri és a Fractiót. g.) Irni tanuljanak, aki az exemplárt leg szebben írja jutalmat kap. h.) Tanuljanak énekelni a nagyobbak harmoniában, erköltsi mondások és oktatások, kiket a mester rész szerint Sz. írásbol, rész szerint más szép könyvekből ki írhat, könyvnélkül tanultassanak, hasonló képpen szép elmés, de nem hosszas versezetek tanultassanak meg, az emlékező tehetségnek gyakorlásáért. j.) A Sz. írásbol nevezetesen az Uj Testámentumbol azok a részek melyek a Krisztus Jesusrol és az ő tanításairól vagynak írva, Vasárnaponként a gyermekekkel olvastassanak.

11. A Mesternek ítéletitől függ a tanítando tárgyakat el osztani és ez, vagy amaz órában tanítani.

12. Az oláh gyermekek is tartozzanak az oskoláb. jární, amikor azomban a Katekismus taníttatik, akkor az oskolából ki mehetnek, Vasárnap sem tartoznak az oskolában menni.

13. A tzigányok is tartoznak az oskoláb. jártatni gyermekeiket büntetés alatt, ezektől a Mester pénzt nem fog venni, meztelen egyis az oskolában ne járjon.

14. Minden esztendőb. kétszer a Templomban examen fog tartatni: 1. Febr. és 15. Septembr, mely alkalmatossággal a jó Szülék meg fognak jelenni, a rosszak bizonyára el fognak maradni.

15. A magokat leg jobban viselő és leg szorgalmatossabban tanuló gyermekeket a Mester fel jegyezvén, és az Udvari Tisztnak neveiket bé adja, a két legjobb fíju és a két leg jobb leány jutalmat kap, hasonlóképpen a leg jobb Hármonisták és a leg szebb író.

16. A Mesternek minden gyermektől esztendők által 10 potra fog adatni.

17. Az oskola nyárban a Mester házánál, télb. p[edi]g a Tsz. Ur Házánál tartassék.

18. Végezetre a jó Szüléknek Lelkekesméretib. áll, hogy a meg irt mod szerint gyermekeik oktatásáról gondolkodjanak, a kik rossz Szülék ezt nem tselekszik azok, hogy p[edi]g a rossz Szülék rossz emberek és rossz jobbagyok annál bizonyosabb nints. A mesternek is p[edi]g aki ezek Regulamentumnak meg tartása szívére köttetik, kötelességéb. tétetik és parantsolatáb.

19. Az Udvari Tisztnak p[edi]g szoros kötelességib. fog állani, hogy ezen Regulamentum meg tartására keményen vigyázzon és benne semmi fogyatkozást meg ne szenvedjen.

Ki adattatott a Mlgs földes Urasságnak parantsolatjára

a Tisztelt Mlgs Urasság petsétyével megerősítve

Bedéts János Inspector által

III. melléklet

Ide tartoznak némely Erköltsi rövid Mondások és Regulák, melyeknek meg-tanulása igen hasznos lejjend.

1. Félyed az Istent, tselekedj jót, ne rettegj senkitől.
2. Akképpen viseld magadat Másokhoz a mint akarod, hogy Ők hozzád viselleyék magokat. Vagy amit Magadnak nem akarsz azt Másoknak ne tselekedd.
3. A korhelség minden véteteknek kezdete.
4. A békességes tűrés mindent meg győz.
5. A meg tselekedett Munka után jó nyugodni.
6. A ki nem akar hallani, annak érezni kell.
7. A rossz példák megvesztegetik a jó erköltsöt.
8. A ki sokat beszél a vagy sokat tud, vagy hazud.
9. Aki Hibáját meg vallya annak örömet enged az Ember.
10. Betsüld a vénséget, mert te is megvénülsz.
11. Hallgass mindenről, a mit bizonyoson nem tudsz.
12. Ha szolgál a Szerentse fel ne fuvalkodjál.
13. Ne tsügedj el a Szerentsétlenségben.
14. A békességes tűró Szív, legnagyobb kints.
15. Semmit se igérj valamit nem telyesithetsz.
16. A rest Embert minden utállya.
17. Töbnyire az tsalatik meg, a ki mást akar megtsalni.
18. Nem kell a rosszszért, rosszszal fizetni.
19. A Fösvénység minden rosszsznak Gyökere.
20. A korhelt senki sem szereti tartani.
21. A mit örömmel tselekszünk, a nem esik nehezünkre.
22. Ne veszekedj, és rosszszért rosszszal ne fizess.
23. Kerüld a rövid ideig tartó örömet, melyet hosszszas bánat követ.
24. Az ember gondol, az Isten rendel.
25. A ki egyszer hazudott, annak ritkán hisznek.
26. A ki kegyes, szorgalmatos, és betsületes, a mindenütt meg élhet.
27. A gonosztévót nem tsak a jó, hanem a rosszsz Emberek is meg-vetik.
28. Az Egésség jobb a Gazdagságnál, és a Virtus többet ér az Okosságnál.
29. A mit meg nem lehet változtatni, azt békével kell szenvedni.
30. A ki zugolodással tselekszi azt, a mivel tartozik, az maga életét terheli.
31. Az Emberség által senki meg-nem bántatik, de a durvaság ellenséget szerez.
32. Nem viselhet minden szép-köntöst, de betsületes Ember minden lehet.
33. Az Embereknek nem a vétkeket, hanem a virtusokat kell követni.
34. A ki Felebaráttya szerentséjét irigyli, annak nints jó szive.
35. A szorgalmatos Emberek tisztességre mennek, de a korhelek vétetekben esnek.
36. A ki ifjúságában nem tanul, a vénségében tsak panaszkodik.
37. A ki örömet el-vádol másokat, a senkinek nem baráttya.
38. A ki Vermet ás másnak, maga esik belé.
39. Rest többet fárad, fösvény többet költ.
40. Ha valakiről jót nem tudsz mondani, a rosszszat halgasd el, ha tsak teheted.
41. Ha jót tettél ne emlegesd, ha jót vettél ne halgass.
42. Jó tét helyibe nem kell jó téteményt várni.
43. A ki sokat panaszol az Emberek háládatlanságára, az azt mutattya ki, hogy ingyen nem szeret jól tenni.
44. Határ, mód és mérték vagyon mindenekben, melyet ha meg-tartaszsz, jársz jo Ösvényeken.
45. A Szerentse változásin meg ne indully, el ne tsüggedj, mert az igaz boldogságot tölled el nem veheti, mert az olyan, hogy benned áll, tsak tölled függ, s meg marad.
46. Ne büszkélkedj, mert magad betsüllésit nem lehet másokra tojni, a Betsülés magától jó.
47. A Jó Ember magának vét, de másnak is arat-az az a mit maga igyekezete által magának meg szerzett, azt másoknak is fordítsa hasznára.
48. Sokat ne kívánny, mert keveset érsz el.
49. Ne itily addig, mig a dolgot bizonyoson meg nem tudod.
50. Minden Embert Jónak tarts, mig rosszsznak lenni meg nem esméred.

Lakó Elemér

A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára kölcsönzőinek magyar irodalmi és politikai olvasmányai 1813–1848 között

Az ember szellemi munkásságának eredményeit viszonylag a könyv őrizte meg a legépebben, s ezért természetes, hogy a letűnt korok művelődéstörténeti kutatói számára a könyv története olyan terület, amelynek fontossága nem szorul külön bizonyításra. Ez a magyarázata annak, hogy mind az irodalom, mind az egyes szaktudományok történetét feldolgozó munkák meglehetősen hosszú múltra tekinthetnek vissza. Az előbbieknél közös vonása, hogy a vizsgált könyvekben található eszmék, tudományos eredmények tárgyalási módja író- vagy műközpontú. Ez a szemléletmód azonban nem hozott, mert nem is hozhatott egyebet részigazságoknál, ugyanis figyelmen kívül hagyta azt az egyáltalán nem lebecsülendő szempontot, hogy a szerzők műveikkel mindig is hatni akartak olvasóikra, sőt — bizonyos áttételeken keresztül — maguk az olvasók is hatottak az írókra. Irodalomtörténeti vonatkozásban ezt az igazságot Horváth János így határozta meg (miután már jó néhány írónk és költőnk érintette): „[az irodalom]... írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével.”¹

Azóta — különösen a második világháborút követő időszakban — a marxista irodalomtudomány,² de a polgári irodalomtörténetészek egy része is³ az olvasót szintén az irodalmi élet szerves részének tekinti, sőt egyesek már nem elégszenek meg annak a hatásnak vizsgálatával sem, amelyet az írói alkotómunka az olvasóra kifejt, hanem arra is igyekeznek fényt deríteni, hogy a differenciált összetételű olvasóközönség ízlése, igénye hogyan befolyásolja az írók gondolkodását, eszmei mondanivalóját, művészi formájuk alakulását.

A fenti cél elérése nyilvánvalóan csak alapos felmérések útján képzelhető el. Mivel a könyv funkcionalitásának felmérését szorgalmazó igény új keletű, e szociológiai szempont érvényesítésére is csak a közelmúltban érett meg az idő. Az 1960-as évek óta jó néhány ilyen igénnyel készült munka látott napvilágot.⁴ Hazai vonatkozásban főleg Jakó Zsigmondnak és két tanítványának, Dankanits Ádámnak meg Tonk Sándornak ide vonatkozó kutatásait kell kiemelnünk.⁵ E feladat megvalósítását igen nagy mértékben megkönnyítette Fülöp Gézának a legfontosabb elméleti és gyakorlati módszertani kérdéseket tisztázó munkája.⁶

A könyv történetével foglalkozó eddig megjelent munkáknak három nagyobb csoportját különböztethetjük meg: 1. az egyes írók, tudósok munkásságát felmérők; 2. az egyes irodalmak, tudományágak történetét felölelők; 3. az eszméket, tudományos is-

¹ Horváth János: *Tanulmányok*. Bp. 1956. 15.

² Ilyen munka Hausser, Arnold: *A művészet és irodalom társadalomtörténete*. Bp. 1968. Markiewicz, Henryk: *Az irodalomtudomány főkérdései*. Bp. 1968.

³ Ilyen munka Wellek, René-Warren, Austin: *Az irodalom elmélete*. Bp. 1972. Escarpit, Robert: *A könyv forradalma*. Bp. 1973..

⁴ Aradi Nóra: *Képzőművészet és közönség*. Bp. 1961. Szabolcsi Bence: *A művészi és közönsége*. Bp. 1964. 2. bővített kiad. Szobotka Tivadar: *Közönség és irodalom*. Bp. 1964.

⁵ Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Buk. 1976. Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. Uo. 1974. Tonk Sándor: *Könyvtárak, olvasmányok és olvasók a reformkori Marosvásárhelyen*. Könyvtári Szemle XVI(1972). 118–121, 167–171.

⁶ Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978.

mereteket rögzítő munkák gyűjtőhelyének: a könyvtáraknak a történeti feldolgozó munkák.

A minket közelebből érdeklő harmadik csoporttal kapcsolatban köztudomású, hogy az ide sorolható munkák döntő többsége — akár magánszemélyek, akár intézmények könyvtáráról van szó — e könyvtárak keletkezésével, gyarapodási forrásaik kimutatásával foglalkozik,⁷ ritkábban pedig (magánkönyvtárak esetében) igyekszik megrajzolni a gyűjtő személy érdeklődési körét, illetőleg kimutatni, hogy az utóbbinak a szellemi munkásságában hogyan jelentkezik a könyvtára állományába tartozó könyvek hatása.⁸ Mindezek rendkívül fontosak a művelődéstörténeti kutatás számára, de azt is hozzá kell tennünk, hogy a könyv funkcionalitásának felmérése szempontjából korlátaik eléggé szűkek: egyrészt ugyanis a könyvbe beleírt tulajdonos nevéből vagy annak szignójából — különösen ha az a könyv később egy közösség könyvtárába került — nem szabad olvasóinak számát a hajdani tulajdonosokra korlátozni, hiszen ők épp azért adták be a könyveket a könyvtárakba, hogy mások is olvashassák, és olvasták is. Másrészt az ilyen könyvtárak állományába került könyvek csak az olvasási igény kielégítésének lehetőségét bizonyítják, azt pedig, hogy ezt a lehetőséget az idők folyamán kik, milyen mértékben használták ki, csakis az olvasásra kiadott könyveket nyilvántartó naplókából vagy lajstromokból tudhatjuk meg. Az ilyen kéziratos nyilvántartások általában meglehetősen új keletűek; annál nagyobb azoknak az értéke, amelyek a közösségi vagy intézményi könyvtárak működésének valamelyest távolabbi múltjába engednek bepillantást.

Ilyen korabeli nyilvántartások kerültek elő Kolozsvár két régi protestáns kollégiumi könyvtárának, az unitáriusnak meg a reformátusnak a kéziratállagából. (A helybeli római katolikus Lyceum kéziratállományában levők, sajnos, csak a XIX. század második felére vonatkozó adatokat tartalmaznak.) Az említett lajstromokban rögzített adatok zöme a XIX. század első feléből való, egy olyan korszakból, amely művelődéstörténetünknek számtalan izgalmas eseményét hozta magával. Abban a gyakorlati célkitűzésben, hogy az anyagot érdemes földolgozni, nagy szerepe volt Jakó Zsigmondnak; hathatós erkölcsi támogatásáért ehelyütt is köszönetet mondok. Fontos tény, hogy az említett könyvtárak akkoriban Erdély legnagyobb művelődési központja, Kolozsvár iskolázott lakosságának olvasási igényeit elégítették ki, még hozzá a magánkönyvtárakhoz viszonyítva meglehetősen gazdag könyvállományuknál fogva legalább olyan mértékben, mint a német Lese-Kabinétek mintájára Magyarországon gomba módra elszaporodott olvasóegyletek és klubok könyvtárainak legtöbbje.

A jelen dolgozat az unitárius anyagot feldolgozó munkának csak egy ki; hányada (mintegy nyolcadrészét) öleli fel: azt, amely a magyar nyelv és irodalom, illetőleg azzal szorosabban összefüggő munkák olvasottságát és olvasóinak körét próbálja fölmérni.

A dolgozat mellékleteként két adattárat közlünk: I. az olvasók sorszámmal ellátott betűrendes névjegyzékét és II. az olvasmányok sorszámmal ellátott betűrendes kimutatását. Kéziratos forrásaink, szám szerint három könyvkölcsönző napló, Akadémiai Könyvtár unitárius kéziratállományából valók:

⁷ Újabbban megjelent ilyen munkák Farczády Elek: *A marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár.* = *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Buk. 1957. 265–278. Somkúti Gabriella: *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka.* Buk. 1976. Turnowsky Alexandru-Vita Sigismund: *Biblioteca Bethlen din Aiud.* Uo. 1957. Jakó Zsigmond: *A Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története.* Könyvtári Szemle XVI(1970). 171–176; XV(1971). 21–28, 71–87, 116–124. György Lajos: *Fejezetek a kolozsvári régi Lyceum-könyvtár történetéből.* = *Művelődéstörténeti Tanulmányok.* 1980. 185–200.

⁸ Vita Zsigmond: *Bethlen Gábor könyvtára.* Magyar Könyvszemle LXXXI(1965). 221–227. Jakó Zsigmond: *Biblioteca lui Cipariu.* Anuarul Institutului de Istorie, Cluj X(1967). 129–171.

MsU.917. *Protocollum. 1813–1848.* 110 levelet (248 x 203 mm), 4645 kikölcsönzési tételt tartalmaz. Feltünteti a könyvtárnokok nevét is. A kikölcsönzött könyvek visszaszolgáltatását kihúzással jelzi.

MsU.785/E I. *Könyvek kiadásáról való jegyzés. 1818–1830.* 25 levelet (195 x 130 mm), 1232 kikölcsönzési tételt tartalmaz. A könyvtárnokokat nem tünteti fel, s a könyvek visszaszolgáltatását sem jegyzi.

MsU.785/e II. *Könyvek kiadásáról való jegyzés. 1832–1840.* 13+2 (245 x 205 mm) levele 507 tételt tartalmaz. A könyvtárnokokat és a könyvek visszaszolgáltatását nem tünteti fel.

A bennük található adatok meglehetősen nehezen olvashatók; néha a visszaszolgáltatást jelentő kihúzás teljesen lehetetlenné teszi a kibetűzést. Különösen a könyvek címét nemegyszer csak két-három betű alapján kellett kikövetkeztetni, hogy az olvashatóan írt címekben tapasztalható pontatlanságokról ne is beszéljünk. Az utóbbiak nemcsak a magyar nyelvű könyvek esetében fordultak elő (ahol — mondjuk — menthető a nagyvált, kihagyásos vagy átalakított címbejegyzés, hiszen a könyv azonosításához így is megfelelt a könyvtárnoknak), hanem az idegen nyelvűeknél is; ezek a címek gyakran a durvább nyelvi hibáktól sem mentesek. Az ilyen esetek — a kiegészítés vagy helyesbítés szempontjából — két csoportba sorolhatók: 1. ha a szerző neve fel volt tüntetve vagy közismertebb író munkájáról volt szó, aránylag könnyen elvégezhettem a szükséges kiigazítást akár a könyvtár állagaiban meglévő könyvekből, akár a hozzáférhető bibliográfiákból; 2. a szerző neve nélkül bejegyzett, kevésbé ismert íróktól származó könyvek csoportja már sokkal több gondot okozott, és természetesen hosszadalmasabb utánajárást igényelt. Ilyenkor vagy a könyvcímek szerint is használható könyvészetből, vagy — a lajstromba bele volt írva a „théka”, azaz az állag neve meg a polc száma, s történetesen megvan az illető „théka” korabeli polclajstroma — az unitárius kéziratállag megfelelő polclajstromából pótoltam a hiányzó adatokat, illetőleg helyesbítettem a hibás bejegyzéseket. A felsorolt hiányoknak mintegy 5%-át még a legnagyobb körültekintéssel sem sikerült eltüntetnem, de még ennél is sokkal nagyobb az olvasók azonosításához szükséges életrajzi adatok hiánya. A könyvtárnokok — minthogy a kölcsönzők többnyire személyes ismerőseik voltak — elég gyakran csak az olvasó vezetéknevét jegyezték be, de néha megelégedtek a keresztnévvel is (különösen nők esetében). Márpedig munkámnak éppen az a célja, hogy az olvasók szempontjából vizsgálja a címben megjelölt korszak művelődési igényeit, vagy legalábbis az utóbbiaknak azt a részét, amelyeknek kielégítéséhez — lehetőségeihez mérten — a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára hozzájárult. Ezért igyekeztem minden olyan hozzáférhető forrást fölkeresni, amelyben az olvasók kilétére érdemleges adatokat reméltem találni. Ilyenekül ígérkeztek: az Olvasóegylet tagjainak névsora 1833-tól 1848-ig (jelzete: MsU. 1308.); a Kolozsvári Unitárius Kollégium diákjainak osztályzatait tartalmazó *Protocollum classificationis* (az Unitárius Püspökség levéltárából, jelzet nélkül); a korabeli egyházi, polgári és katonai sematizmusok; genealógiák és lexikonok (Nagy Iván, Szinnyei).

A fenti lehetőségek teljes kiaknázása után is közelebbi meghatározás, illetőleg azonosítás nélkül maradt könyvkölcsönzők nevét vagy nevének kezdőbetűjét mégis közlöm, abban a reményben, hogy e sorok olvasói között olyanok is lesznek, akik levéltári vagy más területen végzett kutatásaik folyamán szerzett ismereteikkel hozzájárulnak majd e hézagok kitöltéséhez.

A könyvkölcsönző naplók fentebb említett hiányosságai két főokra vezethetők vissza:

1. A vizsgált korszaknak csak a végefeléről volt a könyvtárnak olyan szabályzata, amely egyrészt rendszerbe foglalta a működését meghatározó szempontokat, másrészt pontosan felsorolta a könyvtárak kötelességeit. Gál Kelemen ugyan az első szabályzat keletkezését 1878-ra teszi,⁹ magam azonban az unitárius kéziratállag rendezése közben rábukkantam egy Mikó Lőrinc-től származó *Regulamentum* fogalmazványára, amelynek keletkezése 1842-45-re tehető.¹⁰ Ennek alapján tehát egyrészt Gál idevágó adatát helyesbítenem kell, másrészt azonban ezt a harminc évvel korábbi dátumot is meglehetősen későinek kell tartanunk — mindenekelőtt a másodikul említendő ok miatt.

2. A bennünket érdeklő korszakban a könyvtárnoki teendőket diákok látták el,¹¹ jóllehet a Főtanács már 1827-ben megállapította: „...nem helyes, hogy a könyvtárt diák kezeli. T.i. sok könyv veszett el. A könyvtárból kivették papok, mesterek s maguknál felejtették. Ezért Sylvester ajánlkozik a kezelésre úgy, hogy hetenként egyszer (szerdán) legyen könyvkiadás és beadás, előbb azonban vétessenek lajstromba.”¹² Sajnos, ennek a megállapításnak még tíz év múlva sem lett kézzelfogható eredménye, hiszen 1837-ben az Egyházi Képviselő Tanács határozatot hozott, hogy „könyvtárnok többé nem deák, hanem tanár legyen”.¹³ E határozat alapján lett könyvtárnok Brassai Sámuel 1837-től.

A könyvkölcsönzők

A felmért harminchat év alatt kimutatható kölcsönzők száma 885. Ezekből olyanok, akik a mi tárgyunkba tartozó könyveket vettek ki, 395-en vannak (44,6%). Az előbbi számok valamelyes értékeléséhez hozzátartozik az is, hogy Kolozsvár lakossága az 1787-i népszámlálás adatai szerint 13 928 lélek volt, az 1830-i szerint pedig még mindig csak 18 132 — beleértve a kisgyermeket is.¹⁴ Emlékeztetnünk kell továbbá arra is, hogy a könyvtár nem a leggazdagabb állományú ilyen intézmény Kolozsvárt, hanem mellette még két, sokkal nagyobb választékot kínáló iskolai könyvtár is működött: a Református Kollégiumé meg a Római Katolikus Lyceumé. Emellett 1832 után számolnunk kell a jórészt Bölöni Farkas Sándor kezdeményezésére létrejött Magyar Casino könyvtárával is. Abban is bizonyosak lehetünk, hogy — a könyvtárak diákok lévén — nem egy könyvkölcsönzőnek nem maradt írásos nyoma. Ennek bizonyítására hadd idézzünk néhány olyan bejegyzést, amelyet maguk a könyvtárak írtak a kölcsönző lajstromokba:

„A’ B. Naláczi Thecajába Bodor Elek következő könyveket: »Voyage aux colonies orientales« és »Biographie de tous les Ministres« 167 és 144 számok alatt beadta, melyeket a’ kiadási jegyző könyvben fel jegyezve nem találván, ki nem huzhattam, hanem ezen jegyzéssel bizonyítom be jöttüket a’ nevezett könyveknek ‘s ezzel egyszersmind biztosítom a fen nevezett B.E-eket is, hogy történetesen előkerülvén vagy reversalisa az említett könyvekrül, vagy a’ nevezett könyvek kiadásárol jegyzék

⁹ Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története*. Kvár 1935. II. 194.

¹⁰ Teljes címe: *Regulamenta ratione Librorum e Bibliotheca Collegii Unitariorum legendi gratia oblinendorum, observanda. Ab Anno 1834*. A Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtára a kolozsvári Akadémiai Könyvtár őrizetében. Kéziratok (a továbbiakban: MsU.) 2348.

¹¹ Az MsU. 917-es lajstromba bevezetett diákkönyvtárak 1813–29: Koronka József, Csegezy József, Huszár György, Ferenczy Mátyás, Mikó Ferenc; 1830–35: Kriza János, Krizbai Dezső Miklós, Bartha György; 1835–37: Csongvai Károly.

¹² Gál Kelemen: *i.m.* II. 190.

¹³ *I.m.* uo.

¹⁴ Az ENMLvt-nak a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzött Mike Sándor-féle kéziratok statisztikája. Nr. 475. 98.

feltaláltatván, utánam következő k[önyv]tárnokoknak sem lehet követelések a' fen meg irttak iránt. 1835. Febr. 9-én. Krizbai Dezső Miklós.¹⁵ Vagy: „Szilágyi János, a' B. Nalácz thecájába be hozott egy Justinust, mit — mint mondja — még Pataky József alatt vett vala ki, de az említett feledvén ide följegyezni, azt ki nem huzhatom, hanem ezennel bizonyítottam csak ugyan mai naponi át-vételét. 1835. Febr. 22-én. Dezső.”¹⁶

Azt a föltevést, hogy az olvasók száma sokkal nagyobb lehetett, mint ahogy a megmaradt lajstromok jelzik, az a tény is támogatja, hogy az ugyancsak az Akadémiai Könyvtár unitárius kéziratállagában MsU.1308. jelzettel őrzött *Az Olvasó Egylet tagjainak névsora 1833-tól* sok olyan nevet tartalmaz, amelyet hiába kerestem a három könyvkölcsönző naplóban; márpedig az aligha elképzelhető, hogy az Olvasóegylet e tagjai fizették a tagsági díjat, anélkül hogy valóban olvastak volna. Annak pedig, hogy olvasásuknak még sincs írásos nyoma, egyik oka az lehet, hogy Brassai Sámuel rektorsága alatt az Olvasó Egylet külön olvasószobát kapott,¹⁷ s ott a tagok valószínűleg úgy is olvashattak, hogy nem írták be őket semmiféle lajstromba. A másik ok a már említett könyvtárnoki mulasztás, illetőleg némely napló elkallódása.

Végezetül hadd utaljunk arra, hogy egy olyan iskolában, ahol a tanítás nyelve 1842-ig a latin volt, s magyar irodalmat azután sem tanítottak, az utóbbihoz tartozó könyvek kölcsönzőinek majdnem négyszázra rúgó száma mindenképpen figyelemreméltó.

Az olvasótábor társadalmi tagozódására vonatkozó adatok elég hiányosak. A kirekesztő módszerre kényszerülve, a 395 főből így mindenekelőtt le kellett vonnom azt a 121-et, akikre egyáltalán nem sikerült adatot találnom. Ide tartoznak azok is, akiknek még a teljes nevét sem sikerült megállapítanom. A fennmaradó 274-ből levonandó 18: ennyi olvasóról bizonyos, hogy arisztokrata; a többi 256 nemesi, kisnemesi, polgári, szabad székely, illetőleg jobbágyszármazású értelmiségi. Az utóbbi osztállyal kapcsolatban ismeretes, hogy a protestáns kollégiumok, különösen Bethlen Gábor óta, mindig nyitva álltak a kitünőbb képességű jobbágyifjak előtt. A Kolozsvári Unitárius Kollégium olyan kiemelkedő személyiséggel is büszkélkedhetik, mint Lázár István, aki a Thoroczkaiai birtokán volt jobbágygyermek s a püspökségig vitte föl. Különösen a többségben lévő togátusok (egyházi pályára elkötelezettek) között lehetnek jobbágyifjak. Ezt a feltevésünket látszik igazolni egy 1826-ban kelt s a Konzisztóriumhoz intézett guberniumi rendelet is, amelyben az áll, hogy ha nem tartják szigorú fegyelemben a diákságot, mindazokat, akik a városban kihágásokat követnek el, elfogják és besorozzák katonának, a nemes ifjakat pedig kizárják az iskolából.¹⁸ Itt a katonának besorolandó, kihágást elkövető diákokon nyilvánvalóan a nem nemes, azaz többségében jobbágy származásúakat értették.

A magyar irodalmi könyveket kikölcsönzők összetételében különös szint jelent a női emancipáció térhódítását bizonyító 26 nő.

A foglalkozás szerinti megoszlás: tanuló 213, hivatalnok 22, tanár 14, pap 7, író 6, színész 4, katona 3, orvos 2, birtokos 2, ügyvéd 1. Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a három katonatiszt meg a két birtokos kivételével ez az olvasóközönség az ifjú és a felnőtt értelmiségiek legkülönbözőbb foglalkozási rétegeiből áll. Iskolai könyvtárról lévén szó, természetes, hogy a könyvkölcsönzők zöme diák. Ezek a fiatalok Erdélynek unitáriusok lakta tájegységeiből (Háromszék, Udvarhelyszék, Marosszék, a Küküllők, a Nyikó és

¹⁵ MSU.785. lajstrom. 46v.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Gál Kelemen: *i.m.* II. 164–5.

¹⁸ *I.m.* I. 351.

az Aranyos mente) kerültek ide. Túlnyomó többségük vidéki nemesek, kismesek, tanítók, papok és hivatalnokok gyermeke, de — mint már utaltam rá — minden bizonnyal nem egy jobbágyszármazású és úgynevezett szabad székely ifjú is akadt köztük. A szekundánia tagjai között inkább a vagyonosabb közép- és főnemes családokból, valamint az anyagilag ugyancsak jól álló városi értelmiségi és polgári körökből jövő diákok voltak. Az utóbbiak tanulmányaik végeztével nem egyházi, hanem általában világi pályán helyezkedtek el. Mindkét diákkategóriának (ti. a togátusok és a szekundánia társaságának) megvolt a maga jelentősége korabeli közművelődésünk alakulásában, hiszen míg az elsőbe tartozók vidéki iskolamesterként, papként, tanárként fejtették ki népnevelő tevékenységüket (Péterfi Sándor például, mihelyt Székelykeresztúrra került seniornak, azonnal olvasóegyletet szervezett a diákok között), addig a másodikból kikerültek hivatalnokként, tanárként, tudósként, íróként stb. vitték tovább — magasabb fokon — azokat az ismereteket és eszményeket, amelyeket tanulókorukban szereztek, illetőleg alakítottak ki magukban. Itt azonban hangsúlyoznom kell, hogy nem kizárólagosan az iskola nyújtotta ismeretekre gondolok, sem pedig azokra az eszmékre és eszményekre, amelyeket hivatalosan a katedréről közöltek velük vagy állítottak eléjük követendő példának, hanem azokra is, amelyeket az iskola hivatalosan hangoztatott szándéka ellenére, többnyire az akkortájt már igen mozgalmassá vált városban lezajlott politikai, művelődési események hatására magukévá tettek.

Igaz, hogy a XIX. század elejére a bécsi udvar minden eszközzel igyekezett útját állni annak a művelődési mozgalomnak (felvilágosodás, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság munkássága), amely az előző század végén indult el. Ennek következtében a mindenre kiterjedő nyomás hatására ismét válságba jutott nemzeti művelődésünk ügye.¹⁹ A nyomás természetesen nem kerülte el iskoláinkat sem. Jóllehet törvénycikkelyek biztosították az oktatásban a magyar nyelv jogát mint rendes tantárgyét, egyrészt ez a jog nem terjedt ki nemzeti irodalmunkra is, másrészt még a latinul tanított magyar nyelvtant is csak a latin nyelv segítőeszközeként, vehiculumaként kezelték.²⁰ Bizonyítékul elég az Unitárius Kollégiumban (és némely más iskolában is) divatos plágára²¹ (szégyentáblára) utalnunk: megszegyenítő büntetőeszköz volt ez azok ellen, akik a magánbeszélgetésekben is a tiltott magyar nyelvet merték használni. A vétségen rajtakapott diáknak azonnal átadták a plágát, nyakába akasztották, s emellett még más büntetéseknek is alávetették: verés, zárka, pénzbírság, juttatások, ösztöndíjak megvonása, báltól, színházról való eltiltás, memoriterek bemagoltatása a Bibliából és a latin klasszikusokból stb. Az anyanyelvét beszélő pórul járt plágárius diákok tetejében még arra is kényszerítették, hogy társaira leleselkedjék, s így minél hamarabb továbbadhassa a csak három napig tartható plágát. (Lám, a Martinovics-féle összeesküvést követő időszakban kiterjedélyesített besúgó-rendszernek ilyen, a diákok lelkét megnyomorító, embertelen változatai is voltak!) És ez a klasszikus műveltség „védelmében” alkalmazott eljárás 1839-ig volt gyakorlatban! Pedig a vezetőség látta, hogy ezáltal távolról sem érheti el kitűzött célját.

Minden jel arra vall, hogy az előző század végi szellemi-művelődési mozgalom hatását, illetőleg annak nyomát a ferenci reakció legdrasztikusabb eszközeivel sem lehetett eltüntetni a diákság tudatából és lelkéből; az tovább élt a diákhagyományokban, sőt — mint később látni fogjuk — az iskolán kívül végbemenő politikai változások hatására a

¹⁹ Benkő Samu: *A marosvásárhelyi kollégium diákjainak művelődési törekvései a múlt század harmincas éveiben.* = *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Buk. 1957. 47.

²⁰ Gál Kelemen: *i.m.* II. 156.

²¹ *Plága*: fából készült táblácska

diákság régi, alig körvonalazott célkitűzései most már határozott gyakorlati feladatokká erősödtek. Ha jól meggondoljuk, nem lehetett elfeledni azt a hagyományon át tovább élő emléket, hogy ebben az iskolában 1792-ben az iskolafőnök „a kollégium összes polgárai előtt” olvasta a Magyar Hírmondót, mégpedig az előjáróság tudtával és engedélyével,²² nos, ha ez 1792-ben lehetséges volt, akkor a teológusok 1816-ban azt kérték, hogy az előadásokat anyanyelvükön hallgathassák.²³ Erre azonban — úgy látszik — még nem érett meg az idő. A diákok tehát úgy segítettek magukon, ahogy tudtak: iskolán belül a plágarendszer ösztönszerű szabotálásával (rengeteg verekedés támadt emiatt), tudatos önműveléssel, olvasással, iskolán kívül pedig a politikai ellenzékkel való együttérzés tüntető kimutatásával,²⁴ a magyar színháznak néha nem szalonképes védelmével stb. Az utóbbival kapcsolatban utalunk a „három egyesült ifjúság” (katolikus, református és unitárius kollégiumi diákság) 1832-i erőszakos fellépésére a magyar színház rovására guberniumi támogatásban részesülő német színházzal szemben. Ennek során a színház falán egy intő írás (*Instructia Admonitoria*) jelent meg. Benne megfenyegetik a német társulatot, hogy „ha fővárosunkból Kolozsvárról el nem takarodnak ... meg fogjuk kegyelmetekkel ismertetni, mire mehet az elkeseredett hazafiség”.²⁵ (A konfliktus kiváltója az volt, hogy a magyar társaság előadásait éveken át olyan napokra tették, amikor a közönség általában nem ment színházba: például böjtnapokra, vagy szombatra, amikor a bálakat tartották.)

Közben a magyarországi 1825–27-i országgyűlés alkotmányos küzdelmeinek híre, a Széchenyi indította reformmozgalom hatása egyre erőteljesebben jelentkezett Erdélyben. Politikai téren a Széchenyivel barátságban lévő Wesselényi Miklós köré tömörült ellenzéki reformerek nagy csatákat vívtak a bécsi önkényuralommal és helyi kiszolgálóival. Ez a küzdelem mélyen áthatotta közművelődésünket, és így hullámai eljutottak a hermetikusan elzárt Kollégium falai közé is. Ez a hatás a diákság közművelődési mozgalmára már sokkal mélyebb és maradandóbb volt, semhogy megmaradhatott volna az előbb említett külsőséges megnyilvánulások szintjén: tudatos, megfeszített, komoly önképző munkát eredményezett, amely végül is mozgalommá erősödött. E folyamat fontosabb állomásai:

1829. október 3-án Gálfi Sándor néhány barátjával egy kis irodalmi kört alakított. Társai: Szentiváni László, József és Mihály, Veress György és Árkosi Dénes. A következő évben Kriza János is hozzájuk csatlakozott.

1833-ban megalakult a Kollégium Olvasóegylete. Ennek később külső tagjai is voltak, köztük nők is. Az Egyletbe belépő tagok a következő kötelezvényt írták alá: „Alább neveinket le irtak igaz Lelkiismeretünk szerint kötelezzük magunkot arra, hogy mű ezen Nemes Egyesület Rend szabályait pontosan meg tartjuk — a’ könyvek lehető meg szerzésére határozott 3 Rforintot Ver [wiener krajcárban] a’ meg határozott időben mint tiszta adosságot egyenként minden esztendőben le tesszük, bé fizetjük, ahoz több just nem tartunk, hanem a’ könyveket, melyeket ezekből szerzendünk a’ Társaság’ köz használatára bocsátjuk — hogy ha pedig azt bé tenni nem akarnok, hatalma alá bocsátjuk

²² Gál Kelemen: *i.m.* II. 153.

²³ *I.m.* uo.

²⁴ 1834. dec. 6-án az Unitárius Kollégium diákjai testületileg köszöntötték névnapja alkalmából Wesselényi Miklóst. Gál Kelemen: *i.m.* II. 163.

²⁵ Gál Kelemen: *i.m.* II. 154.

magunkat a Társaságnak, hogy azt tölünk mint tiszta adosságot az illető ítélő Széken meg vehesse — minden esztendőben míg a Társaságban kívánunk maradni.”²⁶

Az Egyletbe tömörült fiatalok lelkesedésére jellemző, hogy a könyvállományuk gyarapítására szánt díjakból egy szerény összeggel a Magyar Tudományos Akadémia támogatásához is hozzájárultak.²⁷ Valószínűleg ebből a társaságból alakult 1834-ben a kollégiumi diákság irodalmi köre — azokból a tanulókból, akiknek költői hajlamuk volt: Kriza János, Szentiváni Mihály stb. Pártfogói s egyben felügyeleti testülete Molnos Dávid igazgatóból, Bölöni Farkas Sándor konzisztorból, Kelemen Lajosból és ifj. Gyergyai Ferencből állt. A körnek alapszabályzatba foglalt célkitűzése: „...több nyelven írt jeles művek, hírlapok s folyóiratok szerzése, közös használása, utóbbiaknak együtt s magyarázva olvasása, azok felett eszmecezerlés, a gondolkozó- és képző tehetség kifejtése végett kötött és folyó beszédek dolgozása vagy más mívelt nyelvekből fordítása, azok rendes megbírálása, az anyai és más mívelt nyelvek alapos megtanulása...”²⁸

Mint az irodalomtörténetből közismert, e kör tagjai a fenti szerény célnál jóval többet értek el: tartalmi és formai népiességükkel előkészítették a talajt Petőfi költészete számára,²⁹ azáltal, hogy *Remény* című zsebkönyvükkel, ezzel a maradandó értékű kiadvánnyal ajándékozták meg irodalmunkat.

Az olvasóközönség felnőtt értelmiségi részének döntő többsége ugyancsak a Kollégium hajdani diákjai közül került ki. Kolozsvári vagy Kolozsvárra helyezett hivatalnokok, tanítók, tanárok, papok, írók, színészek, orvosok, katonák és ügyvédek alkotják ezt a meglehetősen népes réteget. (A vidékre kerültek csak ritkán kértek kölcsön könyvet a Kollégiumtól, de ilyen adataink is vannak.) Művelődési, társadalmi, tudományos, illetőleg politikai súlyuk érzékeltetésére hadd soroljuk fel a legkiemelkedőbb személyiségeket: Berde Áron, Brassai Sámuel, Bölöni Farkas Sándor, Gyarmathi Sámuel, Gyergyai Ferenc, Hajós János, Hodor Károly, Jakab Elek, Kelemen Benjamin, Kótsi Patkó János, Kovács Antal, Körmőczy János, Kővári László, Kriza János, Mike Sándor, Mikó Lőrinc, Molnos Dávid, Káli Nagy Elek, Nagyajtai Kovács István, Péterfi Sándor, Sala Mihály, Sípós Pál, Sylvester György, Szentpéteri Zsigmond, Aranyosrákosi Székely Sándor, Táncsics Mihály.

Felekezeti korlátozás ugyanúgy nem gátolta a piarista esztéta és költő tanárt, Buczy Emilt, a katolikus hitazonok Szakácsi Vitust, a református professzor Szilágyi Ferencet, az ugyancsak református Herepei Gergelyt, Csiszár Pap Sámuelst stb., hogy ebből a könyvtárból kölcsönözzön könyvet, mint ahogy a helyi Református Kollégium könyvtárának vezetősége sem gátolta meg az unitárius Brassait, hogy onnan vegye ki a szükséges könyveket és folyóiratokat. Olyan adataink is vannak, amelyekből kiderül, hogy még a zilahi református papnak is kölcsönöztek könyvet.

A könyvet kölcsönző főrendűek száma mindössze 18, beleértve 2 diákot és 2 nőt is (Leguye Josefa és Wass Tamásné). Más jellegű olvasmányokat (főleg történelmieket és idegen nyelvű szépirodalmat) kikölcsönző másik részük szintén nem nagyon népes. Ennek oka nyilvánvalóan nem a műveltség iránti igénytelenség, hanem minden valószínűség szerint az, hogy számos helybeli arisztokrata családnak igen gazdag magánkönyvtára volt. A mi tárgykörünkbe tartozó könyvek kikölcsönzőinek legtöbbször magas beosztású tisztviselő, politikus, de Teleki Domokos személyében író is van köztük. A politikusok

²⁶ *I.m.* II. 158.

²⁷ MsU. 1308. *Az Olvasó Egylet tagjainak névsora 1833-tól* című kézirat 1. lapja.

²⁸ Gál Kelemen: *i.m.* II. 163.

²⁹ *I.m.* II. 160–161.

rétégeből kiemelkedik az ellenzék egyik jeles vezére, Bethlen János, aki az 1837-i szebeni országgyűlésen ügyes sakkhúzással meghiúsította Estei Ferdinánd főherceg gubernátorrá választását. (Brassai Sámuel fiatalabb korában e Bethlen János családjában nevelősködött.)

Alig valamivel haladja meg a magyar irodalmi műveket kölcsönző arisztokraták számát a nőké, akik mindössze 26-an szerepelnek a lajstromokba bevezetettek között. Távolról sem tömeges, de már némi optimizmusra feljogosító jelenség ez abban az Erdélyben, ahol a legelőkelőbbek egy részének idegenmajmolása még az 1818-ban Kolozsvárra látogató Karolina Augusztia császárnét is annyira meghökkentette, hogy az egyik — anyanyelvének nem ismeretével kérkedő — dámát a következő szavakkal szégyenítette meg: „Idegen nyelvet tudni szép, az anyanyelvet nem tudni szégyen.”³⁰

Nem is arisztokrata nők vették igénybe e kollégiumi könyvtár magyar irodalmi olvasmányait, hanem (a már említett két főrangú asszonyon kívül) a város felvilágosult és művelt nemesi, sőt polgári családjainak asszonyai és leányai, akiknek tudatában visszhangra találtak költőink buzdító szózatái. Köztük volt a szebeni szász leányból híres magyar színésznővé lett Engelhardt Anna is, akit Kántorné néven jobban ismer a közönség. (Képe az Unitárius Kollégium Olvasóegyletének olvasószobájában volt a falra függesztve.)

Olvasmányok

A folyóiratok, gyűjteményes kiadványok, almanachok olvasottsága a legnagyobb. Igen valószínű, hogy ennek gazdasági jellegű az oka, hiszen különösen a folyóiratok sorozatai drágábbak lévén egy-egy önálló könyvnél, beszerzésükre, illetőleg megrendelésükre mindenekelőtt a vagyonosabbak gondolhattak. A kikölcsönzésük gyakorisága alapján felállítható sorrendjük: 1. Közhasznú Esméretek Tára (184 kikölcsönzéssel). 2. Aurora (134). 3. Felső Magyarországi Minerva (58). 4. Hebe (55). 5. Athenaeum (49). 6. Erdélyi Muzeum és Klió. Históriai zsebkönyv (23–23). 7. Tudományos Gyűjtemény (22). 8. Hasznos Multságok (18). 9. Kedveskedő és Urania (12–12). 10. Élet és Literatura (11). 11. Handbuch der ungarischen Poesie (9). 12. Koszoru (1).

A folyóiratok viszonylag kicsiny számuk ellenére már gyakoribb olvasottságuknál fogva is igen jelentősek, nem is beszélve arról, hogy sajátos jellegük folytán ezek azok a kiadványok, amelyek a leghamarább és a legközvetlenebbül avatták be az olvasóközönséget a korabeli művelődési, tudományos, társadalmi és politikai élet majdnem minden problémájába a jobbágykérdéstől az esztétikáig, a nemzetiségi kérdéstől a népköltészetig, a neveléstől a filozófiáig. Az egymással ellentétes beállítottságú folyóiratokban kifejtett nézetek megismerése lehetővé tette e nézetek tisztázását, mérlegelését s végül a mellettük vagy ellenük való állásfoglalást. Döntő többségük a haladás szolgálatában fejtette ki tevékenységét, de akadt köztük olyan is, amelyik a tárgyalt kérdések egy részében a maradiság szószólója volt.

A kikölcsönzött önálló művek száma 136. Kiadásuk gyakorisága szerint ez a szám 1281-re emelkedik, s az utóbbi a kollégiumi könyvtár összes könyvkölcsönzéseinek mintegy 12–13%-a. A szerzők sorrendje a kikölcsönzés gyakorisága szerint: 1. Fáy András (88 kikölcsönzéssel). 2. Kisfaludy Károly (85). 3. Kisfaludy Sándor (66). 4. Kazinczy Ferenc (56). 5. Vörösmarty Mihály (26). 6. Döbrentei Gábor (24). 7. Berzsenyi Dániel (16). 8. Bölöni Farkas Sándor és Táncsics Mihály (15–15). 9. Dugonits András és

³⁰ Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faludítól Petőfigig*. Bp. 1927. 318–347.

Jósika Miklós (11-11). 10. Gvadányi József (10). 11. Bolyai Farkas (8). 12. Kiss János (7). 13. Dayka Gábor és Széchenyi István (6-6). 14. Bessenyei György és Wesselényi Miklós (3-3). 15. Fazekas Mihály és Fogarasi Nagy Pál (2-2). 16. Balassi Bálint, Batsányi János, Faludi Ferenc, Medgyesi Lajos, Rimay János és Zrínyi Miklós (1-1).

Első látásra is szembetűnő, de — tegyük hozzá — természetszerű is a kortárs írók előnyben részesítése. A régi irodalmat csak Balassi, Rimay és Zrínyi képviseli, s a XVIII. századot is aránylag kevesen: Gvadányi, Dayka, Bessenyei, Fazekas és Faludi. Az olvasottság szempontjából a kortárs írók közül a reformeszmékért lelkesedő Fáy András vezet, de nem későbbi, érettebb munkáival, hanem az irodalmi munkásságának első szakaszában írt *Bokréta*val, *Friss Bokréta*val és a *Kedvcsapongásokkal*. Mindjárt utána következnek a Kisfaludy testvérek, s közülük, talán nem véletlenül, a haladás eszméjét egyértelműbben hirdető Károly az olvasottabb. Ennek szükségszerűségében annál inkább jogos a kételkedés, mivel Kazinczyt például több mint kétszer annyian olvasták, mint Vörösmartyt, s ez a jelenség a Kisfaludynál tapasztaltnak pontosan az ellentéte: itt a maradiságot jelentő klasszicizmus van túlsúlyban az előremutató romantikával szemben. Az olvasottabb művek között még szembetűnőbb s elgondolkoztatóbb, hogy Döbrenteit majdnem annyian olvasták, mint Vörösmartyt, de sokkal többen, mint Berzsenyit, Bölönit, Táncsicsot és a sorrendben utánuk következőket.

A szépirodalmi munkák mellett külön jelentőségük van a társadalmi-politikai kérdéseket taglalóknak. Közülük Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában* és Táncsics Mihály *Rényképek* című munkáját kölcsönözték ki a leggyakrabban. Jósika *Irány* és *Vázolatok*, Széchenyi *Hitel*, *Világ*, *Stádium* című munkája már jóval ritkábban tűnik fel a kikölcsönzött könyvek között. Pedig a kortárs feljegyzésekből arról értesülünk, hogy „Széchenyit és Wesselényit olyan házaknál is olvasták, ahol imádságos könyvön és contractuson kívül egyéb magyar írást nem olvastak”.³¹

Az írók fenti kimutatásában tapasztalható hézagok a valóságban kisebbek, mint első látásra tűnik, hiszen — mint mondtuk — a nem nagy számú, de mégis jelen lévő gyűjteményes kiadványokban, különösen pedig a folyóiratokban nem egy olyan író munkáit is olvashatták, akiknek alkotásait hiába keressük az egyes írók önálló munkáit feltüntetve kimutatásban. Itt említjük meg a legnagyobbak egyikét, Kölcseyt, akit akár a Toldy-féle *Handbuch der ungarischen Poesie* című antológiában, akár az *Aspasia*, az *Athenaeum*, a *Hebe* vagy az *Erdélyi Múzeum* köteteiben olvashattak. A kimutatásból ugyancsak hiányzó Czuczort, Orczyt, Rájnist, Szentjóbit, Virágot stb. hasonlóképpen olvasták Toldy említett kiadványában és másutt is. Példának hozhatjuk fel továbbá a *Nemzeti Könyvtárat* is, amelyben — egyebek mellett — megjelent Kármán József *Fanni hagyományai* című műve, Csokonai minden munkái stb. Mindezekhez hadd tegyük hozzá, hogy még a legszembetűnőbb hiány, a Petőfié is csak viszonylagos, ugyanis a meglehetősen gyakran kikölcsönzött *Athenaeum* 1842-43. évi hasábjain jó néhány verse neki is megjelent.

A fentiek összegezéséként megállapítható, hogy a magyar íróknak így kiegészítet névsora jó fényt vet mind az anyagiakban legszerényebb kolozsvári kollégiumi könyvtárra, illetőleg annak anyanyelvi kultúránk terjesztésében betöltött szerepére, mind pedig a jórészt az alma mater nevelte olvasóközönség könyvigényére.

Másrészt nem hallgathatjuk el azt sem, hogy a jelen dolgozatban megvizsgált könyvek kikölcsönzésének száma az összesnek csak kb. egynolcadát teszi ki. Ugyanitt kell azt is

³¹ Fitz József: *Brossai Sámuel*. Bp. 1913. 53.

hangsúlyoznunk, hogy az Athenaeum évfolyamaiban megjelent Petőfi-versek korántsem pótolták a költőnek 1844-ben önálló könyv formájában megjelent verskötetét, sem a Vörösmarty-féle romantikus eposz egyeduralmát neveltségessé tevő *A helység kalapácsát*, hogy az egészen újfajta népies eposzról, a *János vitézről* ne is beszéljünk. Hasonlóképpen nagy hézagoknak minősül az 1848-ig elért irodalmi fejlődés másik három kiemelkedő alkotójának, Arany, Tompa és Eötvös nagyobb munkáinak hiánya. Nézetünk szerint ezek a tények korántsem azt bizonyítják, hogy a Kollégium könyvkölcsönzőit nem érdekelték a fenti írók munkái, hanem inkább azt, hogy az utóbbiak nem voltak meg a könyvtárban. Állagait ugyanis az idő tájt majdnem kizárólagosan az adományozott könyvek alkották. A vizsgált korszakban három jelentősebb könyv-, illetőleg pénzadományt kapott a könyvtár: 1815-ben Simén Elektől 2000 mfrt-ot (de csak idegen nyelvű könyvek vásárlására), 1837-ben Augusztinovics Páltól 660 könyvet és 5000 frt-ot a könyvtár és a fizikai szertár gyarapítására, és 1841-ben Bölöni Farkas Sándortól 961 kötet könyvet és 2000 frt-ot könyvvásárlásra. Ezután már csak 1849 januárjában, tehát az általunk kutató korszak után gyarapodott tetemesen a könyvtár, amikor Gedő József 5145 kötettel ajándékozta meg. A Bölöni- meg a Gedő-féle adomány között eltelt időszak pontosan az, amelyben a hiányként említett irodalmi művek napvilágot láttak. Minthogy a könyvvásárlásra adományozott pénzeszegekből ezeket a hiányokat nem pótolták idejében, a könyvtár olvasóközönsége csak 1849 után juthatott hozzájuk a már említett Gedő-adományból. (Az utóbbi könyvvállományát lajstromba foglaló MsU.1691. jelzetű kézirat bizonyítja, hogy *A karthausi, Magyarország 1514-ben*, illetőleg *A helység kalapácsa* és a *János vitéz* már a kollégiumi könyvtár állományában volt.) 1848-ig azonban nagyjából csak Vörösmartyig tarthatott lépést a magyar irodalom legújabb eredményeivel, főleg a Bölöni-hagyaték jóvoltából; az ezután fellépő ifjú írói nemzedék legújabb alkotásai már nem jutottak el hozzá.

Ha ezt a lemaradást a könyvkölcsönzők külső, vagyonosabb rétegeire nézve látszólagosnak vagy kétesnek tartjuk is, annál inkább valóságosnak kell tekintenünk az olvasók zömét alkotó diákságra, amelynek — a kisszámú kivételektől eltekintve — nemigen volt lehetősége a családi könyvtárból betölteni az így keletkezett űrt. Azt, hogy ez mennyire volt egyedi vagy általános jelenség a kolozsvári kollégiumi könyvtárakban, egyelőre nem dönthetjük el, minthogy az összehasonlítást lehetővé tevő ilyen természetű felméréseket még nem végeztek. Az ugyancsak feldolgozásra váró református kollégiumi könyvtár anyaga valószínűleg ebben a tekintetben is segítségünkre lesz majd.

Az olvasók társadalmi-politikai hovatartozása és a kikölcsönzött művek eszmei beállítottsága között összefüggést felfedezni nemigen lehet. Nagyon is megkérdőjelezhető jelenség, hogy a radikálisabb politikai tartalmú munkák (*Balítéletekről, Utazás Észak-Amerikában*) olvasói között egyetlen arisztokrata sem akad. Ennek okát — mint már céloztunk rá — nem az utóbbiak elutasító magatartásában kell látnunk, hanem inkább abban, hogy az említett könyvek már megjelenésük idején szokatlan nagy szenzációt keltvén, azon melegében megvették és elolvasták őket.

A többi könyv tekintetében az erőszakoltság jogos vádja nélkül még a fentihez hasonló jelenséget sem lehet találni: Az Aurora olvasói között ugyanúgy ott találjuk Mikes József grófot, mint akár a jobbágyszármazású Tánicsics Mihályt.

Az olvasók társadalmi helyzete csakis a szakmai érdeklődés és a nyelvismeret áttételein keresztül határozta meg az olvasmányok kiválogatását. Ilyen összefüggések nyomán követésére valószínűleg a különböző szakirodalmak és az idegen nyelvű irodalmak olvasottságának felmérése kapcsán adódik majd lehetőségünk. Ez azonban

meghaladván a jelen dolgozat kereteit, csak egy másik alkalommal juthat az érdeklődők tudomására.³²

I. melléklet

Az olvasók betűrendes névjegyzéke a legszükségesebb életrajzi adatokkal, évenként az általuk kikölcsonzött művek sorszámaival, zárójelben ugyanazon mű többszöri kikölcsonzésével.

1. AJTAI ... (1824–28: diák): 1824: 5 (2); 1825: 60; 1827: 39; 1828: 5.
2. AJTAI KÁROLY (1812–18: diák): 1822: 22; 1837: 60.
3. AJTAI SÁNDOR (1812–13: diák): 1829:46; 1830:5,41.
4. ALBERT JÁNOS (1821–?; 1839–42: az Olvasóegylet tagja (ezután rövidítve: Oe t.). 1845-től tanár és unitárius pap Tordán): 1841: 66, 88 (2); 1842–43: 20, 77.
5. AMBRUS PÁL (1835–36: diák, az Oe t. Ádámosra került iskolamesternek): 1839: 61.
6. ARANKA [DÁNIEL] (1834: esküdt jegyző a Cancellaria Majornál): 1836: 68.
7. ÁDÁM SAMU (1847–48: diák): 1847: 132.
8. ÁRKOSI ISTVÁN (1846–47: diák): 1844–46: 12.
9. ÁRKOSI SÁNDOR (1837–43: diák, az Oe t. Sótiszt lett, majd katona, végül jegyző Várfalván): 1839: 42, 88, 95.
10. B... TERÉZ: 1824:5.
11. BALÁSI— secretarius: 1817: 95.
12. BALLOK FERENC: 1832–33: 9, 24, 28, 41, 42, 43, 44 (2), 68 (3).
13. BALOGH PÁL, ALMÁSI (Bölöni Farkas Sándorral egy időben utazta be Észak-Amerikát. Hazakerülvén nevelő lett. Közéleti szerepe nem volt): 1826: 46.
14. BARABÁS FERENC: 1844–46: 4, 42, 83.
15. BARABÁS JÁNOS, KISSOLYMOSI (?–1850; 1837–38: diák, 1838–39: senior Tordán, 1841–42: segédpap, 1843–50: unitárius pap Kissolymosón): 1839: 58 (3), 112; 1842–43: 20, 88.
16. BARABÁSSI SIMON (1812–15: diák; 1816: senior és az oratorok preceptora): 1816: 116.
17. BARRA JÓZSEF (1843–45: diák, az Oe t.): 1842–43: 4, 19, 77 (2).
18. BARRA MIKLÓS (1826–29: diák): 1828: 80.
19. BARRA SÁNDOR (1816–20: diák): 1817: 22.
20. BARTHA GYÖRGY (1836–42: diák; 1841–42: a rajz tanítója): 1839:88(2); 1841:92.
21. BARTHA JÓZSEF: 1842: 42.
22. BARTHA MÓZES (1817–20: diák; 1822–23: senior, az oratorok preceptora): 1817: 25, 128.
23. BARTHALIS SÁNDOR: 1844–46: 5.
24. BÁNFFY JÓZSEF gr. (1813–15: főkörmányszéki titkár): 1828: 126; 1829: 5, 126.
25. BÁNFFY LÁSZLÓ br. (1813–14: főkörmányszéki tanácsos): 1819–20: 80; 1828: 126.
26. BÁNÓ ISTVÁN (1826: az r. kat. Lyceumban működő jogakadémia tanára): 1826: 60.
27. BEDŐ FERENC (1842–46: diák; 1842–48: az Oe t.): 1844–46: 77 (3), 95.
28. BERDE ÁRON (1819–92. Meteorológus, egyetemi tanár): 1839: 88 (3); 1844–46: 88 (12).
29. BETHLEN JÁNOS gr (1811–79. Politikus. 1855-től a kolozsvári színház felügyelője, az EM egyik megalapítója): 1835: 29, 41, 77.
30. BÉLDI ISTVÁN gr. (1835: főkörmányszéki belső titkos tanácsos): 1832: 78; 1836: 131 (3).
31. BÍRÓ JÓZSEF (1817–20: diák): 1817: 47.
32. BÍRÓ MIKLÓS (1833–34: diák): 1835: 33.
33. BÍRÓ SÁMUEL (1846–47: diák, az Oe t.): 1844–46: 5.
34. BODÓ ...: 1834: 77 (2); 1835: 34.
35. BODOR [ELEK]: 1834: 5.

³² Gál Kelemen: *i.m.* I. 368. — Halála előtt a szerző ezt az 1981-ben befejezett tanulmányát azzal a reménnyel adta át a Kriterion Könyvkiadónak, hogy az a *Művelődési Tanulmányok* III. kötetében megjelenjen. A cenzúra a kötet megjelenését megtiltotta. (Szerk.)

36. BOÉR ANTAL: 1826–27: 5; 1828: 46; 1829: 46 (2).
37. BOÉR LAJOS (1835: hites jegyző a Cancellaria Majornál; 1847–48: az Oe külső tagja): 1842–43: 42.
38. BOÉR MIHÁLY (1817–22: diák; 1821–22: az etimológisták preceptora; 1824–25: senior): 1822: 9.
39. BOÉR SÁNDOR: 1844–46: 80.
40. BOGDÁN DÉNES (1844–47: diák): 1844–46: 83 (2).
41. BOGDÁN JÓZSEF (1844–48: diák): 1844–46: 4.
42. BOKROS ...: 1825:80; 1838: 118.
43. BONCZA GYÖRGY (1841–44: diák, az Oe t.): 1844–46: 4, 41, 77.
44. BORBÉLY ELEK (1814–16: diák): 1816: 63.
45. BÖLÖNBE (valószínűleg az unitárius papnak): 1821: 78.
46. BÖLÖNI ANNA: 1821: 9.
47. BRASSAI SÁMUEL (1797–1897. Az utolsó magyar polihisztor): 1834: 60; 1836: 97; 1838: 88 (4); 1844–46: 55 (2), 86, 87, 98; 1848: 85.
48. BRENCSÁN ... (a Récsy Emillel rokonságban lévő Brencsán család valamelyik tagja; talán Récsy nagybátyja, Br. József, vagy ennek leánya, akit Récsy vett feleségül): 1825: 18.
49. BUCZY EMIL (1782–1839. Piarista tanár, költő, esztéta. Kazinczyval, Döbrenteivel levelezésben állott. Az EM egyik alapító tagja): 1819–20: 80; 1827: 33; 1828: 33, 46.
50. BUZOGÁNY MÓZES (1829–33: diák; 1833–34: a sintaxisták preceptora): 1831: 14; 1832: 46.
51. CONRAD (~KONRAD) G. M. (1822–26: főkörmányszéki tisztviselő): 1826: 46; 1828: 78; 1829: 5; 1830: 124.
52. CZIRJÁK PÁL (1842–45: diák, az Oe t.): 1844–46: 4 (4), 5.
53. CGIZELLA: 1835: 77.
54. CSEGEZY ELEK (1815–17: diák): 1817:34; 1822:71.
55. CSEGEZY FERENC (1836–40: diák, az Oe t. Marosvásárhelyre ment jogot tanulni): 1840: 31.
56. CSEGEZY LÁSZLÓ (A kolozsvári unitárius iskola főnöke. 1847: Firtos-Martonoson pap. Részt vett a szabadságharcban. 1850-ben Várfalvára került papnak. 1857-64: tordai rektor, azután bágyoni pap, Aranyos-kőri esperes): 1842–43: 121; 1844–46: 5, 28, 38, 68 (2), 79.
57. CSEGEZY SAMU (1812–17: diák; 1816–17: a sintaxisták preceptora): 1814: 21; 1842-43: 6, 77, 131; 1844–46: 5, 44, 68, 77 (4), 131, 136.
58. CSEGEZY SÁNDOR (1836–42: diák, az Oe t.): 1838: 94, 95, 104; 1839: 88 (2); 1840: 134.
59. CSEH PÉTER (1835: főkörmányszéki iktató): 1819: 68; 1821: 42, 66; 1821: 80; 1835: 5 (3), 34, 79, 123.
60. CSEHI ELEK: 1826: 80.
61. CSÉP MÓZES: 1814: 23, 32.
62. CSÉPTAMÁS (1842–46: diák, az Oe t. Vargyasra ment tanítónak): 1842–43: 88 (2); 1844–46: 88.
63. CSETERKI MIKLÓS: 1838: 58 (2).
64. CSIKI ÁRON (1843–46: diák, az Oe t.): 1844–46: 5, 68 (3), 77 (3).
65. CSIKI JÓZSEF] (1817–26: diák; 1826: exactor): 1825: 60.
66. CSIPKÉS [ALBERT] (1826–32: diák): 1832: 88.
67. CSIPKÉS PÉTER (1837–45: diák, az Oe t. 1845-ben Iklandra ment papnak): 1840: 88 (4); 1844–46: 88.
68. CSÍSZÁR [PAP SÁMUEL] (1791–1852. Előbb kolozsvári református segédpap, majd Kolozs-kalotai esperes): 1835: 35, 36, 60 (2), 80 (2), 122 (2); 1836: 18, 68.
69. CSÍSZÁRNÉ (Csiszár Pap Sámuelné): 1835: 4.
70. CSONGVAI LŐRINC (1841–47: diák, az Oe t.): 1836: 42; 1842–43: 5, 6, 64, 77; 1844–46: 5, 83, 88.
71. CSÓREGI ...: 1829: 60.
72. D.....: 1837:5, 131.
73. D[ANIEL] P[EPI]: 1823: 60; 1826–27: 5.
74. DARKÓ GYÖRGY (1813–16: diák): 1814: 30.
75. DARKÓ JÓZSEF (1839–44: diák): 1844-46: 4, 81.
76. DARKÓ MIHÁLY (?–1849. Tanár, majd unitárius pap Tordán. 1828–29: a poéták preceptora, 1829–30: senior, az oratorok preceptora Kolozsvárt): 1829: 31; 1830: 14.
77. DEÁK [IZSÁK] (1832–36: diák, az Oe t. Iskolamester lett): 1836: 64, 65, 117, 122.
78. DEÁKI [FILEP] JÁNOS (1835: kolozsvári szenátor): 1829: 5, 26, 28, 46 (2), 69, 72.
79. DEMETER JÁNOS: 1817: 53.

80. DERSI JÁNOS (1812–15: diák; 1815: senior): 1814: 32.
81. DERSI LAJOS, SZENTPÁLI (1820–30: diák): 1823: 68; 1824: 60; 1826: 60, 68, 92, 107 (2).
82. DÉNES MIHÁLY (1834–39: diák; 1839–40: exactor): 1838: 88 (11); 1839: 88 (3).
83. DÉNESI KÁROLY: 1844–46: 77.
84. DÉSI: 1829: 26.
85. DÓNÁTH ELEK (1812–21: diák): 1824: 18, 114; 1825: 18.
86. DÓNÁTH MIHÁLY (1817–18: diák): 1818: 71.
87. EGYED ÁRON (1841–44: diák, az Oe t.): 1842–43: 4 (2), 83 (2).
88. EGYED MÓZES (1847–48: I. éves teológus): 1847: 77.
89. ENGELGARDT [ANNA, KÁNTOR GERZSONNÉ] (Szinésznő. 1791–1854): 1827: 69.
90. ER..... BALL: 1828: 24.
91. FARKAS JÓZSEF (1828–34: diák, az Oe t., az etimologisták preceptora. 1835-ben unitárius pap lett): 1829: 5, 46, 46, 60 (2), 70; 1830: 126; 1832: 34, 46 (4), 124; 1834: 60; 1844–46: 41, 42.
92. FARKAS SÁNDOR, BÖLÖNI (1795–1842. Író. 1812–16: a Koll. diákja): 1814: 110, 112.
93. FEJÉRVÁRI JÁNOS (1842–46: diák): 1842–43: 80; 1844–46: 131.
94. FEKETE FERENC (1843–46: diák, az Oe t.): 1838: 77; 1842–43: 29; 1844–46: 4, 29, 88 (2).
95. FEKETE [ISTVÁN] (1827–32: diák; 1831–32: a conjugisták preceptora): 1832: 58.
96. FEKETE ISTVÁN (1846–48: diák, az Oe t.): 1842–43: 5 (2); 1844–46: 131.
97. FEKETE PÁL (1835–40: diák, az Oe t. 1840: Marosvásárhelyre ment jogot tanulni): 1839: 88 (3).
98. FERENCZY KÁROLY (1837–42: diák, az Oe t.): 1839: 46.
99. FIATH: 1835: 64; 1836: 97.
100. FIKKER FERENC (1844–48: diák): 1844–46: 79 (2), 80.
101. FORRAI: 1835: 131 (3).
102. FRANKIS SAMU (1844–45: diák): 1842–43: 20, 131; 1844–46: 5 (5), 19.
103. FÜLEP [MIHÁLY] (1826–28: diák; 1829–31: a poéták preceptora; 1831–32: senior, az oratorok preceptora): 1828: 5.
104. FÜZI [JÁNOS] (?–1833. A Kolozsvári Unit. Koll. tanára): 1823: 60 (2).
105. GÁBOS MIHÁLY (1837–45: diák, az Oe t. Közben 1838–39: Szőkefalván lévita): 1841: 88 (2); 1844–46: 66, 68 (2).
106. GÁLL IMRE (1838–39: diák, az Oe t. Azután otthon maradt): 1839: 88.
107. GÁL D. ISTVÁN (1822–25: diák; 1825–26: senior, az oratorok preceptora): 1822: 9.
108. GÁL JÁNOS (1843–46: diák, az Oe t.): 1844–46: 88 (2), 136.
109. GÁL [JÓZSEF] (1828–34: diák): 1828: 40, 46.
110. GÁL SÁMUEL: 1828: 125 (4).
111. GÁLFALVI IMRE (1816–19: diák): 1817: 52.
112. GÁLFI JÁNOS: 1817: 22.
113. GÁLFI JÁNOS (1843–47: diák, az Oe t.): 1842–43: 19, 88; 1844–46: 29, 44, 88 (6).
114. GEBBEL [FRIGYES] (1835-ben volt egy ilyen nevű hites jegyző a Cancellaria Majornál): 1835: 27.
115. GEDŐ LÁSZLÓ (1819–41. Gedő Józsefnek, a nagy unitárius könyvadományozónak a fia. 1832-ben diák): 1832: 5, 46.
116. GEORCH (1825: hadnagy): 1825: 9, 34 (2).
117. GERŐ ISTVÁN: 1844–46: 20.
118. GORÓ ISTVÁN (1842–46: diák, az Oe t. Sárdra ment papnak): 1842–43: 83 (3); 1844–46: 83, 135.
119. GRÚZ ALBERT (1846–48: diák, az Oe t.): 1844–46: 60.
120. GRÚZ ISTVÁN (1841–44: diák, az Oe t.): 1842–43: 19.
121. GRÚZ LAJOS (1843–44: diák): 1842–43: 5, 68, 77 (3), 83; 1844–46: 5 (2), 29.
122. GVIDÓ JÁNOS: 1816: 115.
123. GVIDÓ MÓZES (1843–46: diák, az Oe t.): 1842–43: 19, 68; 1844–46: 118.
124. GY.... TERÉZ: 1832: 69.
125. GYARMATHI SÁMUEL (1751–1830. Kolozsvári orvos és nyelvész): 1819.
126. GYARMATHIÉK preceptora: 1823: 98.
127. GYERGYAI FERENC (1799–1874. Ügyvéd, diétai követ, kolozsvári szenátor. 1816–18: a Koll. diákja): 1816: 30, 63, 96; 1817: 56; 1823: 67, 79; 1825: 20, 60; 1826–27: 3, 5, 42, 60, 68, 71, 72; 1828: 5, 33, 39, 46, 124, 126; 1829: 5 (4), 28, 33, 42, 109, 126; 1830: 126; 1836: 5.

128. GYÖNGYÖSI ÁRON (1843–46: diák, az Oe t. Nagykedére került papnak): 1842–43: 5.
129. GYÖRFI JÓZSEF (1838–43: diák; 1854: a torockói iskola igazgatója): 1842–43: 4 (2).
130. GYÖRFI KÁROLY (1842–44: diák, az Oe t.): 1842–43: 20.
131. GYÖRFI LAJOS (1845–47: diák, az Oe t.): 1844–46: 20.
132. GYÖRFI SÁNDOR (1841–45: diák, az Oe t.): 1842–43: 20 (2).
133. GYÖRFINÉ : 1830: 5, 9.
134. GYÖRGY LÁSZLÓ (1839–42: diák, az Oe t.): 1838: 58; 1839: 58.
135. HADONI.....: 1832: 5 (2), 79.
136. HAJÓS IDA (?): 1833: 50 (3).
137. HAJÓS [JÁNOS] (1819–? A Koll. diákja, az Oe t. 1833–39: Kriza vezetésével ő szerkesztette a Remény c. zsebkönyvet. Ebben versei és fordításai jelentek meg. A szabadságharc alatt nemzetőr főhadnagy. Később királyi kormánybiztos titkár, majd miniszteri tanácsos): 1835: 5.
138. HALMÁGYI SÁNDOR (1832–? Író, publicista. 1846–48: a Koll. diákja, az Oe t.): 1842–43: 29 (2), 42.
139. HEGEDŰS SÁMUEL (1781–1844. Nagyenyedi prof., kolozsvári, tordasi, szászvárosi ref. pap): 1828: 26, 107.
140. HEGEDŰS SÁNDOR: 1828: 125; 1834: 5, 124; 1835: 122; 1837: 119.
141. HERPEI [GERGELY] (1807–59. Kolozsvári ref. pap. Az 1840-es években az ő kezdeményezésére nyílt meg az első ingyenes kolozsvári óvoda. Az Aglájában versei jelentek meg): 1828: 46 (3), 60 (2).
142. HODOR [KÁROLY] (1796–1881. Főkormánybiztos írnok, majd Doboka vármegye táblabírája. Megírta a vármegye monográfiáját. Nagy Iván hatalmas genealógiai munkájának is munkatársa volt. Értékes könyvtárát és kéziratgyűjteményét az Erdélyi Múzeumnak hagyta): 1826: 80; 1829: 5; 1830: 5, 126.
143. HONNYAI P.: 1838: 68, 77, 105.
144. HORVÁTH SÁNDOR: 1832: 96.
145. HORVÁTH SÁNDOR (1843–46: diák, az Oe t.): 1842–43: 5, 19, 77 (3).
146. HUSZÁR SÁNDOR (1843–46: diák, az Oe t.): 1848: 34.
147. INCZE DÁNIEL: 1829: 5.
148. INCZE MIHÁLY (1818–22: diák; 1835: hites jegyző a Directoratus Fiscalisnál): 1817: 20 (2); 1821: 34.
149. INCZÉDI (1828: preceptor): 1828: 46.
150. ISTVÁNYI [ANDRÁS]: 1828: 60.
151. JA[KAB] ELEK: 1816: 7.
152. JAKAB ELEK (1820–97. Történész, országos levéltárnok, az MTA tagja. 1836–41: a Koll. diákja, az Oe t. A szabadságharc alatt Bem mellett harcolt): 1838: 46 (2), 88 (6); 1839: 46 (2), 129.
153. JAKAB FERENC (1827–32: diák): 1829: 1.
154. JAKAB JÓZSEF (1821–55. A történész Jakab Elek öccse. 1843-ig a Kollégiumban tanult; ekkor senior lett. 1845-ben Göttingába, 1848-ban Angliába ment, de már ez év novemberében honvéd. A magyarosítkozásban fogságba esett, s ezt követően osztrák ezredbe sorolták. Onnan megszökött. Athénben tanító. Szíriába hívják tanárnak: Innen orvosi tanácsra Nápolyba indult, de útközben egy szigeten meghalt): 1841: 14; 1842–43: 98.
155. JAKAB SÁNDOR (1840–45: diák, az Oe t. 1858: Kénoson unitárius pap): 1842–43: 88 (3).
156. JAKABHÁZI [ZSIGMOND] (1844–46: diák, az Oe t.): 1844–46: 20.
157. JÁNOSI GERGELY, SZŐKEFALVI (1840–45: diák, az Oe t.): 1842–43: 4.
158. JÁNOSI LÁSZLÓ: 1832: 69.
159. JOÓ MIHÁLY (1842–46: diák): 1844–46: 79, 88.
160. JÓSA ... (szolga) (1846–47-ben volt egy Jósa László nevű külső tagja az Oe-nek; talán azonos vele): 1823: 42; 1825: 42; 1828: 5, 60 (3); 1829: 33, 126; 1830: 5, 28, 41.
161. JÓ[SINCZI] KÁROLY: 1841: 98.
162. KABOS FERENC: 1832: 5; 1834: 5.
163. KANDALI JÓZSEF: 1814: 32.
164. KECSKEMÉTI [JÁNOS] (1835: árvaszéki felügyelő): 1847: 130.
165. KELEMEN(1826: a Kolozsvári Ref. Koll. diákja): 1826: 34.
166. KELEMEN BENJAMIN (1792–1883. Mintagazda. Tanulmányait az Unit. Koll.-ban végezte): 1824: 42; 1828: 41; 1830: 36, 91.
167. KELEMEN JÁNOS: 1826: 46; 1829: 5 (4), 33 (2), 46, 68 (3).

168. KELEMEN LAJOS (1801–49: diák. Főkormányzékai hivatalnok lett, majd 1848-ban a minisztériumba került. Írásai, fordításai jelentek meg az EM-ban, a *Szépliteraturai Ajándékban*, az *Aglájában*, az *Uraniában* és a *Nemzeti Társalkodóban*): 1814: 37; 1817: 101; 1819: 26; 1826: 46.
169. KELEMEN MIKLÓS: 1844–46: 4.
170. KERESZTES [MÓZES] (1845–48: diák, az Oe t.): 1847: 95.
171. KÉSMÁRKI ELEK (1840–46: diák, az Oe t.): 1842–43: 31; 1844–46: 5, 88 (2).
172. KIS SAMU (1839–44: diák, az Oe t.): 1842–43: 80.
173. KISGYÖRGY BÉNI (1837–40: diák, az Oe t. Gyepesbe került iskolamesternek): 1838 (2).
174. KISGYÖRGY JÓZSEF (1836–41: diák, az Oe t. 1840–41: a conjugisták preceptora. Tordára vitték seniornak): 1840: 46 (2), 58 (4).
175. KOMÁROMI SÁNDOR (1842–48: diák): 1842–43: 77, 80; 1844–46: 18, 80.
176. KONCZ GERGELY (1835–41: diák, az Oe t. 1839–40: a sintaxisták preceptora, 1842–43: iskolafőnök, az alsó osztályok vallástanítója): 1842–43: 44 (2), 62 (2), 80, 97.
177. KONCZ LAJOS, BOROSNYÓI (1826–32: diák): 1829: 20, 42.
178. KORNIS [MHÁLY] gr. (1796–1835. A hazai irodalmat pártoló művelt főúr. Belső baráti köréhez tartozott Kazinczy is): 1819: 9.
179. KORONKA LÁSZLÓ (1817–24: diák): 1822: 15.
180. KÓTSI [PATKÓ JÁNOS] (1763–1842. Színész, rendező, fordító, színháztörténet-író): 1822: 34 (5).
181. KOVÁCS BÁLINT (1844–47: diák, az Oe t.): 1844–46: 19.
182. KOVÁCS GYÖRGY (1820–25: diák): 1822: 34 (2).
183. KOVÁCS ISTVÁN, NAGYAJTAI (1799–1872. Bíró, történész, az MTA lev. tagja. Gazdag könyvtárát és kéziratgyűjteményét az Unit Koll.-nak hagyta): 1822: 16, 110; 1828:46; 1829: 124; 1830: 109; 1831: 13; 1837: 34, 44 (5); 1842–43: 5(3), 19, 44 (5); 1848: 120.
184. KOVÁCS JÁNOS (1836–42: diák, az Oe t. 1842-ben a Kancelláriára ment): 1838: 88 (2).
185. KOVÁCSI ANTAL (1820–92. Az Unit. Koll diákja, tanára, igazgatója, a *Remény* c. zsebkönyvben versei jelentek meg. Tanárkorában részt vett a Finály-féle latin–magyar szótár munkájában): 1838: 88 (2); 1840: 95; 1844–46: 5, 60(3), 88(12).
186. KOVÁTSI ZSIGMOND: 1814: 51; 1817: 94.
187. KOZMA ELEK (1842–47: diák, az Oe t.): 1842–43: 5; 1844–46: 5, 68 (4).
188. KOZMA ENDRE (1836–40: diák, az Oe t.): 1838: 88 (2); 1840: 42.
189. KOZMA FERENC (1839–44: diák, az Oe t.): 1841: 2; 1842–43: 4, 5, 24, 77 (8), 88 (3).
190. KOZMA LŐRINC (1834–40: diák, az Oe t. Unitárius pap lett Szőkefalván): 1840: 88 (2).
191. KÖPECZI SÁNDOR (1816–18: diák): 1817: 30, 123.
192. KÖRMÖCZI JÁNOS (1762–1836. Az Unit. Koll. tanára, igazgatója, unitárius püspök): 1825: 26; 1830: 109; 1835: 5, 60 (2).
193. KÓVÁRY JÓZSA (1817–75. Az Unit. Koll. diákja. Ügyvéd lett. Részt vett a szabadságharcban. Világos után Tordára került. Versei a *Remény* c. zsebkönyvben meg a *Honművészen* jelentek meg): 1838: 42.
194. KŐVÁRI LÁSZLÓ (1819–1907. A Koll. diákja. Történész, publicista. A szabadságharc idején haditudósító. Világos után kétszer is letartóztatták; másodszer azért, mert a börtönből megszökött Makk József ezredest segítette továbbjutni): 1838: 13, 88; 1839: 88 (2), 95 (2); 1840: 88 (4).
195. KRIZA JÁNOS (1811–75. Unitárius pap, teológiai tanár, püspök, író, népköltészeti gyűjtő): 1847: 102; 1848: 102.
196. KUN [JÁNOS] gr. (1830–33: diák): 1824: 72, 79; 1825: 125 (4); 1827: 71; 1830: 79, 80; 1832: 49; 1842–43: 19, 42.
197. KUN MÓZES (1842–47: diák, az Oe t.): 1844–46: 4 (2), 29, 77 (8), 80.
198. LANGH: 1826: 68.
199. LANG N. SAMU: 1837: 28.
200. LÁSZLÓ FERENC: 1817: 116.
201. LÁSZLÓ FERENC (1835–36: diák, az Oe t.): 1836: 41.
202. LÁSZLÓ [ISTVÁN] (1820–24: diák): 1827: 40; 1828: 5.
203. LÁSZLÓNÉ.....: 1835: 123 (2).
204. LEGUYE JOSEFA gr.: 1825: 80.
205. LENGYEL LÁSZLÓ (1835: főkormányzékai tisztviselő): 1835: 5.
206. LÉSZAI L[ŐRINC] (1813–15-ben volt egy ilyen nevű guberniumi titkár): 1826–27: 5 (2), 9.

207. LÉSZAI SÁMUEL: 1828: 43; 1829: 125 (2).
208. LÉTAY LAJOS: 1839: 98.
209. LÉTAY PÉTER (1838–39: diák): 1839: 46 (2).
210. LEYKAM: 1826–27: 5.
211. LÖCSEI: 1832: 105.
212. LŐFI ÁRON (1843–46: diák, az Oe t. 1850–60 körül Désfálván, Bölönben unitárius pap): 1844–46: 5.
213. LŐFI ELEK (1835–36: diák, az Oe t. Iskolamesternek ment): 1832–33: 29, 44 (2); 1834: 69, 77 (2); 1835: 50; 1836: 5, 41, 80 (2); 1837: 5, 46, 81, 122 (2).
214. LŐFI SÁNDOR (1829–33: diák): 1830: 46 (3).
215. LŐRINCZI ELEK (1838–44: diák, az Oe t. 1843–44: jogász, köztanító. Szentgericére ment iskolamesternek): 1842–43: 4, 5 (5).
216. LŐRINCZI GERGELY (1844–48: diák, az Oe t.): 1844–46: 4
217. LŐRINCZI [LAJOS] (1836–41: diák): 1839: 61 (12).
218. LŐRINCZI MIHÁLY (1812–13: senior): 1816: 16, 112.
219. L.ANNA: 1839: 76; 1841: 4.
220. L.ELIZ: 1835: 77.
221. L.SÁNDOR: 1832–33: 44 (3).
222. L.: 1836: 41, 79.
223. MAJOR MIHÁLY: 1839: 103.
224. MALOMNÉ (Feltehetően a fiatalon elhunyt Malom Lujza költőné anyja, Malom Zsigmond főkormányzói tanácsos felesége): 1818: 71; 1832: 5.
225. MÁRTON SÁNDOR: 1844–46: 4.
226. MÁTÉ DÁNIEL (1813–17: diák): 1816: 52.
227. MÁTÉ ISTVÁN (1833–37: diák, az Oe t. 1837: 88.
228. MÁTÉ JÓZSEF (1834–39: diák, az Oe t. 1840 után pap lett): 1839: 88 (3); 1840: 88 (2).
229. MÁTÉ SÁNDOR (1840–44: diák; 1841–48: az Oe t. Szentbenedekre ment papnak): 1842–43: 65; 1844–46: 68 (2).
230. MÁTÉFI FERENC (1814–18: diák): 1817: 52; 1838: 97.
231. M.FERENC: (1828: 5.
232. MIHÁLY DOMOKOS (1832–35: diák, az Oe t.): 1832: 17; 1833: 88 (2).
233. MIHÁLY LAJOS (1834–37: diák): 1836: 88.
234. MIKE [SÁNDOR?] (1795–1867. Az Erdélyi Kormányzói Irattár igazgatója, Jakab Elek apósa): 1828: 39, 60 (3); 1829: 5; 1830: 125 (4); 1838: 39.
235. MIKES [JÓZSEF] gr. (1837–38: diák; azután az R. Kat. Lyceumba került): 1829: 28; 1836: 5.
236. MIKLÓS MIHÁLY: 1839: 127; 1840: 46 (2).
237. MIKÓ FERENC: 1822: 17.
238. MIKÓ LŐRINC (1806–72. Ügyvéd, professzor): 1822: 39, 42, 80; 1824: 68; 1837: 3, 41, 79, 122 (2), 131.
239. MOLNOS DÁVID (1778–1836. Tanár, az Unit Koll. igazgatója): 1826: 14.
240. MOLNOS [ISTVÁN?] (1840–44: diák, az Oe t. Tordára ment exactornak): 1842–43: 26.
241. NAGY ÁRON (1844–47: diák, az Oe t.): 1844–46: 5 (2), 60, 77, 88.
242. N[AGY] DÁNIEL (1822–27: diák; 1827–28: a legensek preceptora): 1826: 44 (2).
243. NAGY DOMOKOS (1846–48: az Oe t.): 1842–43: 29, 53; 1844–46: 90.
244. NAGY ELEK, KÁLI (1816–78. Kolozsvár megyei főbíró, az unit. egyház főgondnoka): 1836: 5, 89 (2), 97; 1837: 5.
245. NAGY GÁBOR (1844–48: diák. Valószínűleg azonos a későbbi kolozsvári szállodatulajdonossal, akinek a helyi zenekonzervatórium körül is szerepe volt, és aki saját költségén íratta meg Ürmösy Lajossal ennek az intézménynek a történetét 1819-től 1878-ig): 1844–46: 5 (2).
246. NAGY GYÖRGY (1827–30: diák): 1826: 9.
247. NAGY JÁNOS: 1826: 66; 1844–46: 68 (2).
248. NAGY KÁROLY (1818–29: diák): 1822: 111.
249. NAGY KÁROLY, ifj. (1840–45: diák, az Oe t.): 1844–46: 4, 5 (2), 60, 68 (2), 131.
250. NAGY LAJOS (1833–42: diák, az Oe t.): 1839: 88 (3).

251. NAGY MIKLÓS, ifj. (1843–46: diák, az Oe t.): 1837: 88 (2); 1838: 88; 1842–43: 77; 1844–46: 4 (2), 19, 80.
252. NAGY SÁNDOR, ifj. (1841–45: diák): 1844–46: 46 (2), 68 (3), 80, 106.
253. NEMES ÁDÁM (1843–46: diák; 1846–47: az Oe külső t.): 1842–43: 4, 5 (5), 6, 20; 1844–46: 4, 5.
254. ORBÓK FERENC (1820–97. A Koll. diákja. Kriza *Vadrózsák* c. gyűjteményéhez népmeséket, népszokásokat gyűjtött. Unitárius pap lett): 1844–46: 4 (4), 5, 68, 83.
255. ORBÓK LAJOS: 1836: 88 (2); 1837: 88.
256. OROSZ FERENC (1837–42: diák, az Oe t.): 1839: 95.
257. PAP GÁBOR: 1837: 60.
258. PAP GÁBORNÉ: 1823: 136 (2).
259. PATAKI D[ÁNIEL] (1804–71. Orvosdoktor, szülézmester, erdélyrészi országos főorvos. A kolozsvári orvosok között szakegyletet szervezett. Ennek összejövetelein szakmunkákat olvastak fel, köreseteket vitattak meg. A szegényeket ingyen gyógyította): 1828: 126; 1829: 46, 125.
260. PATAKI F[ERENC]: 1837: 80.
261. PATAKI JÓZSEF — notárius (1835: hites jegyző a Cancellaria Majornál): 1814: 112.
262. T. PATAKI MIHÁLY (1835: kolozsvári szenátor): 1838: 77 (2); 1839: 28, 41, 75, 81.
263. PÁKEI [LAJOS] (1817–20: diák): 1826: 60; 1828: 42, 43, 44, 60; 1829: 5, 60 (2); 1835: 65.
264. PÁL MÓZES (1841–45: diák, az Oe t.): 1842–43: 19, 42, 77 (8), 83; 1844–46: 19, 78, 83.
265. PÁLFFI DÉNES (1835: sed. generalis assessor): 1817: 48, 127; 1823: 9.
266. PÁLFI ENDRE: 1832: 103.
267. PÁLFI MÁTÉ (1840–43: diák): 1842–43: 83 (3); 1844–46: 4, 69, 83.
268. PÁPAI ZSIGMOND (1839–45: diák, az Oe t.): 1844–46: 18, 68 (2).
269. PÉTERFI ISTVÁN (1839–40: diák, az Oe t.): 1839: 46 (2), 88 (3).
270. PÉTERFI MIKLÓS (1836–40: diák, az Oe t. Senior lett Székelykeresztúron): 1838: 112.
271. PÉTERFI SÁMUEL (1842–46: diák, az Oe t.): 1844–46: 5, 41, 64, 65, 68, 83.
272. PÉTERFI SÁNDOR (1817–87. Unitárius pap, tanár, író. 1833–37: a Koll. diákja. Seniornak vitték Székelykeresztúrra, ahol Olvasó Társaságot szervezett): 1830: 28, 72; 1836: 88; 1842–43: 81; 1844–46: 4, 42.
273. PORYOzászlós): 1835: 117.
274. RÁKOSI ISTVÁN (1838–44: diák, az Oe t. Marosvásárhelyre ment jogot tanulni): 1842–43: 5, 20; 1844–46: 20(3).
275. RETTEGI: 1828: 5.
276. RIBARY?: 1824: 98.
277. SALA MIHÁLY (1835: főkörmányszéki titkár): 1828: 43.
278. SÁNDOR GERGELY (1817–21: alsós diák): 1822: 34 (3).
279. SÁNDOR ISTVÁN (1826–28: diák; 1828–29: a conjugisták és declinisták preceptora): 1826: 10, 39, 69; 1827: 8; 1828: 5; 1829: 5, 13, 42, 46 (4), 125 (6); 1830: 5; 1832: 83; 1836: 122.
280. SÁNDOR JÁNOS, KÉNOSI (1835: királyi táblai bíró): 1822: 50.
281. SÁNDOR MÁRTON (1843–47: diák, az Oe t.): 1842–43: 20; 1844–46: 41, 68, 77.
282. SCHNEIDER ADOLF (1843–46: diák, az Oe t.): 1844–46: 77.
283. SEBE FERENC (1842–45: diák, az Oe t.): 1842–43: 5, 6, 82, 88 (3), 131; 1844–46: 34 (2), 54, 78, 88 (2).
284. SEBE SÁNDOR (1835–41: diák, az Oe t. Marosvásárhelyre ment jogra): 1837: 88.
285. SEBESTYÉN JÓZSEF (1841–48: diák, az Oe t. Diák korában halt meg): 1844–46: 4.
286. SEPRÓDI ZSIGMOND: 1844–46: 54.
287. SIMÁNDI GERGELY (1821–24: diák): 1822: 15.
288. SIMÉN GÁBOR: 1842–43: 131.
289. SIMÓ LÁSZLÓ; 1844–46: 24, 79.
290. SINCZKI [JÁNOS] (1821–26: diák; 1825–26: az etimologisták preceptora. Az 1840-es években Kolozsvárt működött az *Erdélyi Híradó* munkatársaként): 1827: 31, 98.
291. SINCZKI MÁTÉ: 1822: 98; 1840: 93, 97; 1841: 63.
292. SÍPOS [PÁL] páter: 1826: 33.

293. STANCICS MIHÁLY (1799–1884. Jobbágyszármazású politikus, író. 1835-ben azért jött Kolozsvárra, mert az itteni cenzúrát engedékenyebbnek vélte és *Pazardi* c. munkáját remélte kiadhatni. Ez meg is történt 1836-ban. Közben Teleki Sándor — Petőfi későbbi barátja — nevelője volt. A könyvtárból kikölcsönzött 5 könyv közül az egyiket már Táncsicsnak írják): 1836: 5.
294. STOCK [FRIGYES] (1835: jegyző a Cancellaria Majornál): 1834: 77.
295. SUKI ISTVÁN: 1844–46: 5.
296. SÜKEI ISTVÁN: 1844–46: 68.
297. SYLVESTER GYÖRGY (1785–1828/9? Az Unit. Koll. tanára): 1814: 127.
298. S..... KLÁRI: 1825: 80, 107.
299. S..... NINA: 1819:9.
300. S..... SÁRA: 1825:60.
301. ST.....: 1826–27:5.
302. SZABÓ(pretor): 1836: 133.
303. SZABÓ ÁRON (1841–45: diák; ekkor végzett): 1844–46: 4.
304. SZABÓ DÁNIEL: 1846: 99.
305. SZABÓ ELEK (1841–45: diák, az Oe t.): 1842–43: 20, 100.
306. SZABÓ LAJOS (1843–46: diák): 1844–46: 82, 130; 1847: 79; 1848: 79.
307. SZABÓ [LÁSZLÓ] (1826–31: diák): 1828: 44, 126.
308. SZACSVAI ZSIGMOND (talán az 1815-ben elhunyt ugyanilyen nevű hírlapíró fia): 1819: 78.
309. SZACSVAI ZSIGMOND (1835: fogalmazó a főkörmányszéknél): 1819: 9; 1819–20: 45; 1823: 42; 1825:5.
310. SZAKÁCS: 1837: 64, 133; 1838: 77 (3); 1841: 131.
311. SZAKÁCSY VITUS (1789–1870. Miskolcon, Nagybányán tanár, majd minorita hitszónok. 1831-től a Torda melletti Túron plébános): 1841: 123.
312. SZATHMÁRI KÁROLY: 1826: 60 (2).
313. SZÁSZ [IMRE] (1820–21: utolsó éves diák): 1821: 45.
314. SZÁSZ ISTVÁN (1836–42: diák, az Oe t.): 1839: 88 (2).
315. SZÁSZ MÁTYÁS (1843–44: diák): 1844–46: 19.
316. SZÁSZ MÓZES (1835–39: diák, az Oe t. Ezután Marosvásárhelyre ment jogot tanulni): 1836: 17.
317. SZEDERJESY FERENC (1843–48: diák, az Oe t.): 1844–46: 4, 80, 108, 124; 1847: 124.
318. SZEDERJESY GYÖRGY (1836–42: diák, az Oe t.): 1840: 108.
319. SZENTGYÖRGYI MÓZES (1844–48: diák): 1844–46: 4, 5, 28, 41, 42, 58, 68, 130, 131.
320. SZENTIVÁNYI LÁSZLÓ (1828–29: diák): 1831: 11.
321. SZENTPÁLI JÓZSEF (1815–21: diák): 1822: 135.
322. SZENTPÁLI SÁNDOR (1840–45: diák): 1844–46: 9, 68.
323. SZENTPÉTERI [ZSIGMOND] (1798–1858. A kolozsvári színészet egyik kiemelkedő alakja): 1836: 41, 79, 81.
324. SZÉKELY D[ÁNIEL] (Kolozsvári birtokos): 1829: 28, 72.
325. SZÉKELY MÓZES, ARANYOSRÁKOSI (1805–61. A Koll. diákja, majd tanára. Unitárius esperes): 1844–46:41, 97(4), 98, 121 (2).
326. SZÉKELY SÁNDOR, ARANYOSRÁKOSI (1797–1852. Unitárius püspök, író. A Koll. diákja volt): 1817: 112; 1840: 88 (10).
327. SZIGETI CSEKEI KÁROLY (1839–43: diák, az Oe t.): 1840: 5.
328. SZIGETI CSEKEI SÁNDOR (1839–43: diák, az Oe t.): 1839: 42; 1841: 88 (4).
329. SZIGETHI MÓZES: 1829: 126; 1830: 46.
330. SZILÁGYI FERENC (1797–1876. A Kolozsvári Ref. Kollégiumban a klasszika filológia tanára. 1837-től az MTA lev. tagja. Történész, lapszerkesztő): 1826: 46.
331. SZŐLLŐSI PÁL: 1829: 5 (3).
332. SZE.....BA.....: 1832: 49, 69; 1834: 118.
333. SZ.....JULIE: 1819: 9.
334. SZ.....ZSIGMOND: 1826: 60.
335. TELEKI DOMOKOS, SZÉKI gr. (1810–76. Szabadelvű politikus, publicista, az MTA tiszteleti tagja. Verseket is írt): 1829: 60.
336. TELEKI MIKLÓS gr.: 1836: 26 (2).

337. TELEKI SÁNDOR gr. (1821–92. Petőfi barátja. A szabadságharcban honvéd ezredes. 1835–36-ban Táncsics M. volt a nevelője): 1836: 5; 1841: 73.
338. TENKES JÓZSEF: 1844–46: 68.
339. TESLÁK ENDRE: 1840: 42.
340. TESLÁK GYÖRGY (1839–41: diák, az Oe t.): 1838: 58 (2), 59, 112; 1841: 88 (4).
341. THOLDALAGIgr.: 1819: 9.
342. THORDAI JÓZSEF (1836–42: diák, az Oe t. Tordára ment tanítónak. Később uo. alfőnök, majd Abrudbányán unitárius pap): 1840:42; 1841: 121.
343. THOROCZKAI KÁLMÁN: 1842–43: 29 (2); 1844–46: 53.
344. THOROCZKAI MÓRIC: 1844–46: 42.
345. THOROCZKAI VENCEL (1843–47: az Oe t.): 1842–43: 80; 1844–46: 20, 28, 54, 80.
346. TIBÁLD IGNÁC (1839–42: diák, az Oe t.): 1839: 42.
347. TÖRÖK PÉTER (1836–41: diák, az Oe t. Marosvásárhelyre ment): 1838: 58.
348. TÖRÖK SÁMUEL (1838–43: diák, az Oe t. 1843–44: segédpap és köztanító. Abosfálvára ment papnak): 1840: 88 (2).
349. TUNYOGI [CSAPÓ JÓZSEF] (1790–1858. Jogtanár, az MTA lev. tagja. Több ízben a kolozsvári főiskola rektora, Kolozs vármegye táblabírája): 1822: 15.
350. TR.....: 1826:60.
351. UGRAY GÁSPÁR: 1844–46: 5.
352. UGRON GÁSPÁR: 1842–43: 42.
353. ÚJFALVI SÁNDOR (1792?–1866. Híres vadász, emlékirat-író, Wesselényi Miklós barátja, a kolozsvári színház nagy pártfogója): 1826: 60; 1832: 124; 1838: 105.
354. ÚJFALVINÉ: 1828: 5.
355. ÚJVÁRI(1828: hadnagy): 1828: 60.
356. UZONI ANTAL (1830–36: diák): 1836: 94; 1837: 34, 77; 1838: 80.
357. UZONI IZSÁK (1815–17: diák): 1816: 112.
358. ÜRMÖSY SÁNDOR (1833–40: diák. Később unitárius pap és író): 1833: 58; 1839: 58, 88 (3).
359. ÜTŐ DÁNIEL (1844–48: diák): 1844–46: 4 (3), 77 (2); 1847: 4.
360. ÜTŐ GÁBOR (1837–42: diák, az Oe t.): 1840: 50.
361. VAJDA LÁSZLÓ (1841–47: diák, az Oe t.): 1844–46: 18,81 (7); 1847:81.
362. VAJDA NAGY MIKLÓS: 1833: 88 (3).
363. VARGA SÁNDOR (1839–44: diák, az Oe t.): 1842–43: 4, 5, 88 (2); 1844–46: 4, 68, 80, 88 (2).
364. VARGA ZSIGMOND (1844–48: diák, az Oe t.): 1844–46: 20, 41, 60.
365. VÁRADY GYÖRGY (1842–48: diák): 1842–43: 4; 1844–46: 5.
366. VÁRADI MIHÁLY (1842–45: diák. talán azonos a későbbi színésszel, aki Kelemen társulatában is játszott): 1844–46: 19, 68, 80.
367. VEN.....: 1840: 100.
368. VERES JÁNOS (1841–45: diák): 1842–43: 20 (2).
369. VERES KÁROLY (1842–43: diák): 1842–43: 4, 5 (2), 60 (2), 83.
370. VERESTÓI FARKAS: 1828: 46 (4), 69.
371. VERSÉNYI KÁROLY (1838–42: diák, az Oe t.): 1840: 14 (2), 74, 133; 1841: 82.
372. VÉGH JÓZSEF (1836–43: diák, az Oe t. 1840–41: az alsó osztály preceptora. 1841–42: a földrajz köztanítója): 1839: 88 (7), 112; 1840: 31, 112.
373. VÉGH SÁMUEL (1832: senior): 1824: 3, 1825: 42; 1826: 46; 1830: 5, 50 (2).
374. VÉGH SÁMUEL (1844–45: diák): 1844–46: 77 (3).
375. VÉGH SÁNDOR: 1844–46: 18.
376. VÉR DÁNIEL: 1829:5.
377. VIDA MIHÁLY (1813–19: diák): 1816: 116.
378. VISKI [SÁNDOR] (1835-ben volt egy ilyen nevű napidíjas a Guberniumnál; 1844-ben uo. ügyvéd): 1821:9.
379. VITALIS ÁRON (1814–19: diák; 1818–19: IV. éves Szebenben): 1816: 21, 57.
380. V.....: 1844–46: 130.
381. WASS MIKLÓS gr. (1826–30: diák): 1826: 33.
382. WASS PÁL (1797–1859. Emlékirat-író. A Koll. volt diákja): 1822: 50.

383. WASS TAMÁS gr.: 1836: 131 (3).
 384. WASS TAMÁSNE gr.: 1836: 44.
 385. WESSELÉNYI FARKAS br.: 1829: 124.
 386. WESZPRÉMI ELEK (1842–47: diák): 1842–43: 77.
 387. WINKLER [FERENC], ifj. (1817–18: alsós diák): 1824: 69; 1825: 69, 98; 1836: 83 (2), 122 (3).
 388. WINKLER [KERESZTELY JÁNOS (1840–41: az Oe t. Jogász professzor lett): 1840: 88.
 389. WULL....., ifj.: 1835:5.
 390. A Kolozsvári Ref. Koll. preceptora: 1832: 5.
 391. EUGENIA: 1829:5.
 392. ETELKA: 1837: 5, 84.
 393. JULIE: 1818:24.
 394. ANIKÓ: 1836:65.
 395. KAROLINA: 1836: 65, 80, 122 (3).

II. melléklet

A filológia és a politikai irodalom kikölcsönzött művei a kölcsönzés évével és a kölcsönzők sorszámaival, zárójelben ugyanazon mű többszöri kikölcsönzésével.

1. APPLAUSUS ad III[ustrissimum] D. Comitem Káinoki porrectus. 1829: 153.
2. ARANKA György [valamelyik munkája]. 1841: 189.
3. ASPASIA. (Kiadó szerk.: Kovacsóczy Mihály.) 1824: 373; 1827: 127; 1837: 238.
4. ATHENAEUM 1838: 69; 1840: ?; 1841: 219; 1842–43: 17, 87 (2), 129 (2), 157, 189, 215, 253, 363, 365, 369; 1844–46: 14, 41, 43, 53 (4), 75, 94, 169, 197 (2), 216, 225, 249, 251 (2), 253, 254 (5), 267, 272, 285, 303, 317, 319, 359 (3); 1847: 359.
5. AURORA 1824: 1 (2); 1825: 309; 1826–27: 36, 73, 127, 206 (2), 210, 261, 301; 1828: 1, 103, 127, 160, 202, 231, 275, 279, 354; 1829: 24, 51, 78, 91, 127 (4), 142, 147, 167 (4), 234, 263, 279, 331 (3), 376, 391; 1830: 3, 133, 142, 160, 279, 373; 1832: 115, 135 (2), 162, 224, 390; 1834: 35, 140, 162; 1835: 59 (3), 137, 192 (2), 205, 389; 1836: 127, 213, 235, 244, 293, 337; 1837: ?, 72, 213, 244, 392; 1840: 327; 1842–43: 70, 96 (2), 121, 128, 145, 183 (3), 187, 215 (5), 253 (5), 274, 283, 363, 369 (2); 1844–46: 23, 33, 52, 56, 57, 64, 70, 102 (5), 121 (2), 171, 185, 187, 212, 241 (2), 245 (2), 249 (2), 253, 271, 295, 319, 351, 365.
6. BAJZA József: *Versei*. 1842–43: 57, 70, 253, 283.
7. BALASSA Bálint és RIMAY János: *Istenes éneki*. 1816: 152.
8. BATSÁNYI János: *Versei*. 1827: 279.
9. BERZSENYI Dániel: *Versei*. 1819: 178, 299, 309, 333, 341; 1821: 46, 378; 1822: 38, 107; 1823: 265; 1825: 116; 1826: 206, 246; 1830: 133; 1832: 12; 1844–46: 322.
10. BESSENYEI György: *Agis tragédiája*. 1826: 279.
11. BESSENYEI György: *Hunyadi László tragédiája*. 1831: 320.
12. BESSENYEI György: *Hunyadi János élete és viselt dolgai*. 1844–46: 8.
13. BETHLEN Miklós: *Ifjúkori éleiről, úgy Erdélyország akkori történetének tulajdon magától frantzia nyelven való leírása* (a Mémoires historiques magyar fordítása). 1829: 279; 1831: 183; 1838: 194.
14. BOB Ioan: *Dictionariu rumanesc, lateinesc și unguresc*, I–II. 1826: 239; 1830: 76; 1831: 50; 1840: 371; 1841: 154.
15. BOD Péter: *Szmimai szent Polikárpus*. 1822: 179, 287, 349.
16. BOD Péter: *Magyar Athenas*. 1816: 218; 1822: 183.
17. BOD Péter: *Szent Hilarius*. 1822: 237; 1832: 232; 1836: 316.
18. [BOLYAI Farkas]: *Öt szomorít játék*. 1824: 85; 1825: 48, 85; 1836: 68; 1844–46: 175, 268, 361, 375.
19. BÖLÖNI FARKAS Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. 1834: 325; 1842–43: 17, 112, 120, 123, 144, 183, 196, 264; 1844–46: 102, 181, 251, 264, 315, 366.
20. BUDAI Ferenc: *Magyarország polgári historiájára való lexicon a XV. század végéig*, I–III. 1817: ?, 148 (2); 1825: 127; 1829: 177; 1842–43: 4, 15, 102, 130, 132 (2), 253, 274, 281, 305, 368 (2); 1844–46: 117, 131, 156, 274 (3), 345, 364.

21. CSEREY József: *Folyó és versbeli magyar beszédnek válogatott példái*. 2. szakasz. 1814: 57; 1816: 379.
22. CZÖVEK István: *Somlyai Báthori István élete*, I–II. 1817: 19, 112; 1822: 2.
23. DARVAS Ferenc: *Magyar világ*. 1814: 61.
24. DAYKA GÁBOR: *Versei*. 1818: 393; 1828: 90; 1832: 12; 1842–43: 189; 1844–46: 289.
25. DAYKA GÁBOR: *Leopold magyar király koronázására*. 1817: 22.
26. DESEWFI József: *Bártfai levelek Döbrentei Gáborhoz*. 1819: 168; 1825: 192; 1828: 139; 1829: 78, 84; 1836: 336 (2); 1842–43: 240.
27. DESEWFI József: *A Hittel című munka foglalata*. 1835: 114.
28. DÖBRENTEI GÁBOR: *Chraktert festő s elmés mulatságos anekdoták*. 1829: 78, 127, 235, 324; 1830: 160, 272; 1832: 12; 1837: 199; 1839: 262; 1844–46: 56.
29. DÖBRENTEI GÁBOR: *Kis Gyula könyve*. 1832–33: 213; 1835: 29; 1842–43: 94, 138 (2), 243, 343; 1844–46: 94, 113, 121, 197.
30. DUGONICS ANDRÁS: *Trója veszedelme*. 1814: 74; 1816: 127; 1817: 191.
31. DUGONICS ANDRÁS: *A tudákosságnak első, második könyve*. 1827: 290; 1829: 76; 1840: 55, 372; 1842–43: 171.
32. DUGONICS ANDRÁS: *Etelka*, I–II. 1814: 61, 80, 163.
33. ÉLET ÉS LITERATURA, I–II. (Kiadó szerk.: Szemere Pál.) 1826: 292, 381; 1827: 49; 1828: 49, 127; 1829: 127, 160, 167; 1832–33: ?; 1835: 32.
34. ERDÉLYI MUZEUM. 1817: 54; 1821: 148; 1822: 180 (5), 182 (2), 278 (3); 1825: 116 (2); 1826: 165; 1832: 91; 1835: 34, 59; 1837: 183, 356; 1844–46: 283 (2); 1848: 146.
35. ÉRZÉKENY MESÉK. 1835: 68.
36. ESTIKE. Eredeti és fordított elbeszélések gyűjteménye, I–II. (Szerk.: Vajda Péter.) 1833: 166; 1835: 68.
37. EXERCITATIONES oratoriae. (Kézirat.) 1814: 168.
38. FALUDI FERENC: *Szent ember*. 1844–46: 56.
39. FÁY ANDRÁS: *Bokréta*. 1822: 238; 1826: 279; 1827: 1; 1828: 127, 234; 1838: 234.
40. FÁY ANDRÁS: *Friss bokréta*. 1827: 202; 1828: 109.
41. FÁY ANDRÁS: *Kedvcsapongások*, I–II. 1828: 166; 1830: 3, 160; 1832: 12; 1835: 29; 1836: 201, 213, 222, 323; 1837: 238; 1839: 262; 1844–46: 43, 91, 271, 281, 325, 364.
42. FÁY ANDRÁS: *Eredeti meséi és aphorizmái*. 1821: 59; 1822: 238; 1823: 160, 309; 1824: 166; 1825: 160, 373; 1826: 127; 1828: 263; 1829: 127, 177, 279; 1832: 12; 1836: 70; 1838: 173 (2), 193; 1839: 9, 328, 346; 1840: 188, 339, 342; 1842–43: 21, 37, 138, 196, 264, 352; 1844–46: 14, 91, 272, 319, 344.
43. FÁY ANDRÁS: *A két Báthori*. Históriai szomorújáték. 1828: 207, 263, 277; 1832: 12.
44. FÁY ANDRÁS: *Munkái*. 1826: 242 (2); 1828: 307; 1832–33: 12 (2), 213 (2), 221 (3); 1836: 384; 1837: 183 (5); 1842–43: 176 (2), 183 (5); 1844–46: 57, 113.
45. FAZEKAS MIHÁLY: *Ludas Matyi*. 1819–20: 309; 1821: 313.
46. FELSI MAGYARORSZÁGI MINERVA. (Szerk. Dulházy Mihály.) 1826: 13, 51, 167, 168, 330, 373; 1828: 36, 49, 109, 127, 141 (3), 149, 183, 370 (4); 1829: 3, 36 (2), 78 (2), 91 (2), 167, 259, 279 (4); 1830: 214 (3), 329; 1832: 50, 91 (4), 115; 1837: 213; 1838: 152 (2); 1839: 98, 152 (2), 209 (2), 269 (2); 1840: 174 (2), 236 (2); 1844–46: 252 (2).
47. FÉMER KILIAN: *Közönséges és barátságos levelek*. 1817: 31.
48. FILEP JÓZSEF: *Néhai Moger Károly ... professornak emlékezetére*. 1817: 265.
49. FOGARASI NAGY PÁL: *Színjátékai*, I. 1832: 196, 332.
50. GÖRÖG nyelvtan. 1822: 280, 382; 1830: 373 (2); 1833: 136 (3); 1840: 360.
51. GVADÁNYI JÓZSEF: *A mostan folyó török háborúra tzelző gondolatok*. 1817: ?, 186.
52. GVADÁNYI JÓZSEF: *A nemes magyar dámához és kisasszonyokhoz szóló versek*. 1816: 226; 1817: 111, 230.
53. GVADÁNYI JÓZSEF: *Egy falusi notarius budai utazása*. 1817: 79; 1842–43: 243; 1844–46: 343.
54. GVADÁNYI JÓZSEF: *Rontó Pálnak és gróf Benyovszki Móritznak életek*. 1844–46: 283, 286, 345.
55. GVADÁNYI JÓZSEF: *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*, I–II. 1844–46: 47 (2).
56. GYARMATHI SÁMUEL: *Affinitas linguae Hungaricae cum Unguis Fennicae originis...* 1817: 127.
57. Gyulai Ignác: *Oratioja*. 1816: 379.
58. HASZNOS MULATSÁGOK. (Első kiadó: Kultsár István.) 1832: 95; 1833: 358; 1838: 63 (2), 134, 340 (2), 347; 1839: 15 (3), 134, 358; 1840: 174 (4); 1844–46: 319.
59. HAZAI ÉS KÜLFÖLDI TUDÓSÍTÁSOK. (Szerk. kiadó: Kultsár I.) 1838: 340.

60. HÉBE. Zsebkönyv. (Kiadó: Igaz Sámuel.): 1823: 73, 104 (2); 1824: 81; 1825: 1, 65; 127, 300; 1826: 26, 81, 127, 263, 312 (2), 334, 350, 353; 1828: 18, 141 (2), 150, 160 (3), 234 (3), 263, 355; 1829: 71, 91 (2), 263 (2), 335, ?, ?; 1834: 47, 91; 1835: 68 (2), 192 (2); 1837: 2, 257; 1842–43: 369 (2); 1844–46: 119, 185 (3), 241, 249, 364.
61. HERPEI Károly és gr. TELEKI Domokos: *Kendefi Ádám emléke*. 1839: 5, 217 (12).
62. HORVÁTH Mihály: *Gróf Nádasdy Tamás élete*. 1842–43: 176 (2).
63. JELES GONDOLATOK, rövid történetekkel. 1816: 44, 127; 1841: 291.
64. JÓSIKA Miklós: *Irány*. 1835: 99; 1836: 77; 1837: 310; 1842–43: 70; 1844–46: 271.
65. JÓSIKA Miklós: *Vázolatok*. 1835: 263; 1836: 77, 394, 395; 1842–43: 229; 1844–46: 271.
66. KAZINCZY Ferenc: *Magyar régiségek és ritkaságok*. 1821: 59; 1826: 247; 1841: 4; 1844–46: 105.
67. KAZINCZY Ferenc: *Tövisek és virágok*. 1823: 127.
68. KAZINCZY Ferenc: *Munkái*. 1819: 59; 1823: 81; 1824: 238 (3); 1826: 81, 127, 198; 1829: 167 (3); 1832–33: 12 (3); 1836: 6, 68; 1838: 143; 1842–43: 121, 123; 1844–46: 56 (2), 57, 64 (3), 105 (2), 187 (4), 229 (2), 247 (2), 249 (2), 252 (3), 254, 268 (2), 271, 281, 296, 319, 322, 338, 363, 366.
69. KEDVESKEDŐ, I–IV. (Kiadó: Pánczél Dániel és Igaz Sámuel.) 1824: 387; 1825: 387; 1826: 279; 1827: 89; 1828: 370; 1829: 78; 1832: 124, 158, 332; 1834: 213; 1844–46: 267 (2).
70. [KIS János]: *Levelezőkönyv* (magyar és német). 1819: ?; 1829: 91.
71. KIS János: *Versei*, I–III. 1818: 86, 224; 1822: 54; 1827: 127, 196.
72. KISFALUDY Károly: *A fősvény* (, nem mehet ki a szobából). 1824: 196; 1826: 127; 1829: 78, 324; 1830: 272.
73. KISFALUDY Károly: *Csalódások*. 1841: 337.
74. KISFALUDY Károly: *Vígjátékok*. 1840: 371.
75. KISFALUDY Károly: *Szomorújátékok*. 1839: 262.
76. KISFALUDY Károly: *Elbeszélések*. 1839: 219.
77. KISFALUDY Károly: *Munkái*. 1834: 34 (2), 213 (2), 294; 1835: 29, 53, 220, ?; 1837: 356; 1838: 94, 143, 262 (2), 310 (3); 1842–43: 4, 17, 57, 70, 121 (3), 145 (3), 175, 189 (8), 251, 264 (8), 386; 1844–46: 27 (3), 43, 57 (4), 64 (3), 83, 197 (7), 241, 259 (2), 281 (2), 282, 374 (3); 1847: 88.
78. KISFALUDY Sándor: *Himfi szerelmei*. 1819: 125, 308; 1821: 45; 1828: 51; 1832: 30; 1844–46: 264, 283.
79. KISFALUDY Sándor: *Regék a magyar előidőkből*. (Csobánc, Tátika, Somló.) 1823: 127; 1830: 196; 1832: 135; 1835: 59; 1836: 222, 323; 1837: 238; 1844–46: 56, 100 (2), 159, 289; 1847: 306, 1848: 306.
80. KISFALUDY Sándor: *Hunyadi János*. Históriai dráma. 1819–20: 25, 49; 1821: 59; 1822: 238; 1825: 42, 204, 298; 1826: 60, 142; 1828: 18; 1830: 196; 1835: 68, 213; 1836: 68, 213 (2), 395; 1837: 260; 1838: 356; 1842–43: 93, 172, 175, 176, 345; 1844–46: 39, 100, 175, 197, 251, 252, 317, 345, 363, 366.
81. KISFALUDY Sándor: *Gyula szerelme*. (Rege tíz énekben.) 1836: 323; 1837: 213; 1839: 262; 1842–43: 272; 1844–46: 75, 361; 1847: 361.
82. KISFALUDY Sándor: *Munkái*, I–VIII. 1841: 371; 1842–43: 283 (2).
83. KLIO. Históriai zsebkönyv. (Kiadta Szilágyi Ferenc.) 1832: 279; 1836: 387 (2); 1842–43: 87 (2), 188 (3), 121, 264, 267 (3), 369; 1844–46: 14, 40 (2), 70, 118, 254, 264, 267, 271.
84. KOSZORÚ. (Szépliteratúra ajándék a Tudományos Gyűjteményhez.) 1837: ?, 392.
85. KOVÁTS Mátyás: *Biographia Joannis Hunyady*. 1848: 47.
86. KÖRÖSI CSOMA Sándor: *Essays towards a Dictionary Tibetan and English*. 1844–46: 47.
87. KÖRÖSI CSOMA Sándor: *Grammar of the Tibetan Language in English*. 1844–46: 47.
88. KÖZHASZNÚ ESMÉRETEK TÁRA, I–IX. 1832: 66; 1833: 232 (2), 362 (3), 1836: 233, 255 (2), 272; 1837: 227, 251 (2), 255, 284; 1838: 47 (4), 82 (11), 152 (6), 184 (2), 188 (2), 194, 251; 1839: 9, 20 (2), 28 (3), 58 (2), 82 (3), 97 (3), 106, 194 (2), 228 (3), 250 (3), 269 (3), 314 (2), 358 (3), 372 (7); 1840: 67 (4), 190 (2), 194 (4), 228 (2), 326 (10), 348 (2), 388; 1841: 4 (2), 105 (2), 328 (4); 1842–43: 15, 62 (2), 133, 155 (3), 189 (3), 283 (3), 363 (2); 1844–46: 28 (12), 62, 67, 70, 94 (2), 108 (2), 113 (6), 159, 171 (2), 185 (11), 241, 283 (2), 361 (7), 363 (2).
89. KRITIKAI LAPOK. (Szerk.: Bajza József.) 1836: 244 (2).
90. LÓTSEI S. Sámuel: *Királyválasztás*. 1844–46: 243.
91. MAGYAR AGLÁJA; avagy kellemetesen mulató nyájkodások külömbféle versnemekben. 1830: 166.
92. MAGYAR GRAMMATIKA. 1826: 81; 1841: 20.
93. MAGYAR JÁTÉKSZÍN. I–IV. 1840: 291.

94. MAGYAR KURIR, I–VII. 1814: ?; 1817: 186; 1836: 356; 1838: 58.
95. MAGYAR MINERVA, I–V. (Szerk.: Ányos Pál, Takáts József, Virág Benedek, Pápai Sámuel, Ruszek József.) 1817: 11; 1838: ?, 58; 1839: 9, 194 (2), 256; 1840: 185; 1844–46: 27.
96. A MAGYAR NYELVMÍVELŐ TÁRSASÁG munkáinak első darabja. 1816: 127; 1832: 144.
97. MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG évkönyvei. 1836: 47, 99, 230, 244; 1840: 291; 1842–43: 176; 1844–46: 325.
98. MÁRTON József: *Lexicon trilingve latino-hungarico-germanicum*. 1823: 126; 1824: 276; 1825: 387; 1827: 290; 1839: 208; 1841: 161; 1842–43: 154; 1844–46: 47, 325.
99. MEDGYES Lajos: *Erdélyi Lant*. 1846: 304.
100. MUZÁRION. (Új folyam.) 1840: 367; 1842–43: 305.
101. NAGY György: *Elementa linguae germanicae*. 1817: 168.
102. NEMZETI KÖNYVTÁR, I–VI. 1847: 195; 1848: 195.
103. NEMZETI TÁRSALKODÓ. (Kiadó szerk.: Pethe Ferenc.) 1832: 266; 1833: 223.
104. NEMZETI ÚJSÁG. (Kiadja: Kultsár István.) 1838: 58.
105. NÉVKÖNYV a Magyar Tudós Társaságról. (Szerk.: Döbrentei Gábor.) 1832: 211; 1838: 143, 353.
106. OLVASÓ KÖNYVTÁR. (A bétsi Magyar Ujság mellé toldalékol. Kiadta: Márton József.) 1844–46: 252.
107. ÖRÖM ÜNNEP, az az: folyó és kötött beszédek, mellyeket a magyar nyelvben magok tökéletesítése végett az ágost. vallástételt követők pozsonyi főiskolájukban egyesült ifjak 1822-ben ... tartottak. (Kiadta: Papp József.) 1825: 298; 1826: 81 (2); 1828: 139.
108. PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Dictionarium latino-hungaricum*. 1840: 318; 1844–46: 317; 1847: 317.
109. RÉVAI Miklós: *Elaboratio grammatica hungarica*, I–II. 1829: 127; 1830: 183, 192.
110. RÉVAI Miklós: *Verseghi Ferencnek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága*. 1814:92; 1822: 183.
111. ROMÁN zsoldárfordítás: *Soltarilye alui szfunt Dávid Kray si Prorok*. (Kézirat.) 1822: 248.
112. SÁNDOR István: *Magyar Könyvesház, avagy a magyar könyveknek kinyomtatások idei szerént való említésök*. 1814: ?, 92, 261; 1816: 218, 357; 1817: 326; 1838: 270, 340; 1839: 15, 372; 1840: 372.
113. SÍPOS József: *Ó és ujj magyar, vagy: Rövid értekezés, miképpen kelljen az ó magyarsággal az újjat egyesíteni*. 1840: ?.
114. SOMOGYI Gedeon (kiadó): *Mondolat*. 1824: 85.
115. SZENTPÁLI István: *Grammatica hungarica*. 1816: 122.
116. SZENCZI MOLNÁR Albert: *Dictionarium Latino-Hungaricum*. 1816: 16, 377; 1817: 200.
117. SZÉCHENYI István: *Hitel*. 1835: 273; 1836: 77.
118. SZÉCHENYI István: *Világ*. 1834: 332; 1838: 42; 1844–46: 123.
119. SZÉCHENYI István: *Stadium*. 1837: 140.
120. SZOMBATOS zsoldárok. (Kézirat.) 1848: 183.
121. TATAY András: *Görög nyelvtan*. 1841: 342; 1842–43: 56.
122. TÁNCSECS Mihály: *Rényképek*, I–III. 1835: 68 (2), 140; 1836: 77, 279, 387 (3), 395 (3); 1837: 213 (2), 238 (2).
123. TELEKI Domokos: *Az emberi sorsnak változandósága*. 1817: 191; 1835:59,203 (2); 1841:311.
124. TOLDY Ferenc: *Handbuch der Ungarischen Poesie*, I–II. 1828: 127; 1829: 183, 385; 1830: 51; 1832: 91, 353; 1834: 140; 1844–46: 317.
125. TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY. 1825: 196 (4); 1828: 110 (4), 140; 1829: 207 (2), 259, 279 (6); 1830: 234 (4).
126. URÁNIA. Nemzeti almanach. 1828: 25, 127, 307; 1829: 24, 127, 160, 259, 329; 1830: 91, 127, 142.
127. VERSEGHY Ferenc: *Tiszta magyarság*. 1814: 297; 1817: 265; 1839: 236.
128. VERSEGHY Ferenc: *Magyar ortografia*. 1817: 22.
129. VINCZE József: *Idvezítő versezet I. Ferdinánd születése ünnepére*. 1839: 152.
130. VÖRÖSMARTY Mihály: *Zalán futása*. 1844–46: 306, 319, 380; 1847: 164.
131. VÖRÖSMARTY Mihály: *Munkái*. 1835: 101 (4); 1836: 30 (3), 383 (3); 1837: 72, 238; 1841: 310; 1842–43: 57, 102, 283, 288; 1844–46: 57, 93, 96, 249, 319.
132. VÖRÖSMARTY Mihály: *Minden munkái*. 1847: 7.
133. WESSELÉNYI Miklós: *Balítéletekről*. 1836: 302; 1837: 310; 1840: 371.
134. WESZPRÉMI István: *Succinta medicorum Hungariae Transsylvaniaeque biographia*. 1840: 58.
135. ZRÍNYI Miklós: *Minden munkái*. 1822: 321.
136. ZSEBKÖNYV. (Kiadta: Igaz Sámuel.) 1823: 258 (2); 1844–46: 57, 108.

Faragó József

Baba Dochia román mondájának nagymohai magyar változatai

1. 1966. április 6-án rögzítettem hangszalagra a Brassó (volt Felső-Fehér) megyei Nagymohában a *Dókhia* című mondát.¹ Elmondta a 77 éves Mátyás Dénes, az a méltán jeles vak mesemondóm, akinek páratlanul gazdag, több mint negyedfélszáz prózai folklóralkotást felölelő repertoárjáról már 1969-ben és 1973-ban beszámoltam.²

A monda szövege, könnyebb megértés végett szögletes zárójelben néhány szönyi kiegészítéssel, a következő:

Egy ember a feleségivel a havasba lakott, kecskékkal gazdálkodott. Lett egy fiók. A felnőtt, az ember meghött. A fia felnőtt, megházosodott. Meghött a fia is, és a felesége maradott az anyjával, mint anyós. Há [az anyós] nagyon gonosz vót, és februárba aszmondta:

— *Né, nesze ez a szatyor, hozz ért epret, mert ha nem hozsz, a tóba doblak bé, a Szent Antal tójába, Szent Anna tavába — me [a menyecske neve] Anna vót.*

Ment a szegin menyecske és immádkozott, hogy az Isten segítse meg őtet, hogy hozhasson ért epret. Kilenc kozsókot³ vett fel, s ahogy ment felfelé, a hó mind kisebb: tett le egy kozsókot; mind kisebb: tette le. Amint kiment, min lerakta kozsókokot.

Hát már a zöd fű, az eper virágzott. Menyen tovább: az eper pirosodik. Mikor tovább ment: né, ért eper. A szatyrot megtöltötte eperrel, s mikor jött le, a kozsókokot min felszedte magára, s estére hazaért.

— *Na ni, anyám: hoztam ért epret.*

[Erre az anyósa:]

— *Hónap menyek fel a kecskékkal.*

Reggel rákészült, s felvette ő is a kilenc kozsókot, s ment a kecskékkal:

Sus, capre,

la munte!

Făurel,

găurel,

mărțișor,

pui sub cuișor.

Ment s [a kozsókokot] min rakta le. Há kiért, hogy má hó nem vót. Az eper virágzott. Ment tovább, hát né a sok piros eper. Legeltek a kecskék.

Há jött egy vihar, kezdett havazni. Elindult, hogy jöjjön le, de odakapta a hó, nem tudott lejőni. Ott pusztultak el, s kőé váltak a kecskék, kőé vált az asszony. Az asszonnak a seggiből csorgó foj ki.

Itt a vége.

Dénes bácsi a mondát nem románul hallotta, hanem fiatalkorában már a magyar nyelvű hagyományból örökölte („Há né az öregektől, az öregek annyit fojtatták”), ennek ellenére román eredete még a nem-szakember számára is kétségtelen: elárulja hősnőjének

¹ Mg 1336a. a kolozsvári Folklór Archívumban.

² Faragó József: *Ismerkedés Mátyás Dénes nagymohai mesemondóval*. Utunk XXIV(1969). 7. sz. 9. és Dénes Mátyás, *ein blinder Märchenerzähler*. Acta Ethnographica XXII(1973). 57–69.

³ *Kozsók*: háromnegyedes bunda. Vö. r. cojoc: ua. Változatairól, gyakoriságáról és elterjedéséről Márton Gyula–Péntek János–Vöö István: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Buk. 1977. 224–225.

neve (ez csak a Dénes bácsitól adott címben szerepel, a szövegben történetesen nem ismétlődik), valamint románul elhangzó verses mondókája. A szakember e szembetűnő külső jeleken túl a monda cselekményében is felismeri a román Baba Dochia (Dochia Anyó) mondájához fűződő szoros rokonságát.

Ki ez a Baba Dochia? Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Ovidiu Bîrlea román meseszótárának,⁴ valamint Romulus Vulcănescu frissiben megjelent román mitológiájának⁵ jóvoltából a személye köré fonódó hagyományokat könnyen-gyorsan áttekinthetjük.

Vulcănescu a román mitológia panteonjában „női meteorológiai félistenség”-nek („semidivinitate meteorologică feminină”) minősíti. Neve Evdochia mártírnő nevét örzi, akinek a bizánci naptárban március 1-én (egy népi vélekedés szerint „az első tavaszi napon”) van az ünnepe. A román folklórban egyszersmind március első kilenc napjának, az úgynevezett *zilele babelor* (anyókák napjai) vagy egyszerűen *babele* (anyókák) védnöke. Az anyókák napjai a téltől a tavaszba forduló átmeneti idő szeszélyes változatosságát jelképezik, s ugyanakkor meteorológiai jósnapok is: az egykori néphit szerint mindenikük időjárása az elkövetkező kilenc hónap hasonló időjárását jelzi.

Vulcănescu összegezése szerint: „Baba Dochia mondája egy olyan öreg pásztornőről szól, aki juhnyájacskáját, más pásztornőkkel együtt, a havas alján legeltette. Tudva, hogy az idő a havason változékony, kilenc kozsókot vett magára. A többi pásztornő azt tanácsolta, hogy ne menjen föl a [havasi] legelőre, amíg el nem telik a köztudomásúan szeszélyes március. Baba Dochia azt válaszolja, hogy ő nem ijed meg márciustól és fölmege a legelőre. Akkor március büntetésből megváltoztatta az időjárást, és mindjobban fölmelegítette azt a kilenc napot, amíg Baba Dochia a legelő felé tartott, mire ő a meleg miatt mindennap levett magáról egy-egy kozsókot. A kilencedik napon március, februártól három téli napot kölcsönözve, visszafordította a rossz időt. Ilyenformán Baba Dochia megbűnhődött, mert zúgolódott március ereje ellen: március örökre kővé változtatta, egy magas sziklává, a juhocskákat pedig kővekké körülötte.”⁶

A mondának ez a mítoszi típusa mind a Balkánon, mind az újlatin népeknél szélteben ismeretes, sőt az ógörög Niobé-mondához fűződő rokonsága folytán eredete bizonyos az ókori mediterrán kultúrákig nyúlik vissza. A román folklórban szintén általános, elsősorban végig a Kárpátok mentén és a Nyugati-Havasokban, mint ember alakú kősziklák keletkezését magyarázó helyi monda.

Bîrlea, akít nemcsak a mítoszi, hanem a mesei Baba Dochia is foglalkoztatott, a hagyományban a fenti mondán kívül három mesetípust is körvonalazott. Ezek közül az első és „a legáltalánosabb Baba Dochiát olyan gonosz anyósként mutatja be, aki örökké acsarkodik a menyé ellen. Egyik altípusban [...] elküldi a menyét, hogy hozzon neki epret. Amint a hólepte tisztásokon sír, Isten meg Szent Péter találja reá, és csodát tesznek: kötényébe olyan paraszat adnak, amely eperré változik; vagy ritkább esetben egy tisztáson elolvasztják a havat, és helyét eperrel töltik meg. Némelykor a havason egy tűz körül összegyűlt tizenkét hónap közül március a csodatevő. A virágok vagy az eper láttán Baba Dochia azt hiszi, hogy megérkezett a tavasz, és juhaival (vagy kecskéivel) a havasba indul, [...] kilenc (vagy tizenkét) kozsóba öltözve. Mivel meleg van, vagy bőségesen

⁴ Bîrlea, Ovidiu: *Mică enciclopedie a poveștilor românești*. Buc. 1976. 13–16. Vö. még Mușlea, Ion-Bîrlea, Ovidiu: *Tipologia folclorului din răspunsurile la chestionarele lui B. P. Hașdeu*. Buc. 1970. 353–354. és Fochi, Adrian: *Datini și cresuri populare de la sfârșitul secolului al XIX-lea*. Buc. 1976. 23–29.

⁵ Vulcănescu, Romulus: *Mitologia română*. Buc. 1985. 224–225.

⁶ Vulcănescu: *i.m.* 332.

esik, mindenik nap levet egy-egy kocsót, mígnem ingben marad. Ekkor jön egy erős hideg, és megfagyasztja őt (általában azért, hogy gonoszsága miatt megbűnhődjék). [...] Végül egész nyájával együtt kővé válik.”⁷

Birlea szerint a román folklórban általános, más népeknél viszont ismeretlen; mindössze Aarne-Thompson nemzetközi népmese-katalógusában az 503. típus egyik motívumát, valamint egy cseh meg egy lengyel mese motívumát rokonítja Baba Dochia meséjének hasonló motívumával.

Magam a rokonítással sokkal távolabb mennék, mert véleményem szerint a Birleától körvonalazott mesetípust a Vulcănescutulól körvonalazott ősrégi monda a világszerte ismert, gazdag és bonyolult 403-as mesetípussal, illetőleg altípusaival kontaminálódott. E típus címe Antti Aarne-Stith Thompson nemzetközi népmesekatalógusában *The Black and the White Bride* (A fehér meg a fekete menyasszony).⁸ Dégh Linda összegezése szerint „az ártatlanul eltaszított meshősnő e története egész Európában rendkívül népszerű. Összetételében antik regényelemekig megy vissza, s így párhuzamosan fejlődött, formálódott mind a népi, mind pedig az irodalmi hagyományban. A kettő kölcsönös hatással volt egymásra, ennek köszönhető gazdag, egész Európában szerteágazó változatossága.”⁹ A magyar folklórban, természetesen, szintén gyakori; változatait Berze Nagy János 403.A) *Gyöngysíró leány* és 403.B) *Szép és csúnya leány* címmel rendszerezte.¹⁰

A 403-as mesetípust az ellentét a mostohaanya és mostohaleánya között feszül; ez alakult át Baba Dochia meséjében anyós-meny ellentétté. A személyi csere nem meglepő, mert a meseanyagban mindkét konfliktus gyakori: a mostohaanya üldözi mostohaleányát, az anyós pedig üldözi menyét. A személyi cserén túlmenően Baba Dochia meséjének majd mindenik epizódja megtalálható a 403-as mesetípust és altípust. Így a mostoha a leányt télvíz idején eperért küldi; a lehetetlen feladatot Krisztus és Szent Péter segítségével oldja meg; más altípusokban segítőtársa a havasokban a tűz körül ülő hónapok vagy törpék egyike.

A 403-as mesetípust a cselekmény kettős tagolódású: anyja tanácsára vagy parancsára az édesleány is elindul, hogy végigjárja mostohatestvére útját, szintén elvegye jutalmát. Ő azonban, gonoszsága miatt, mindent ellentétesen tesz, mint jószívű mostohatestvére, mire megbűnhődik, sokszor életével fizet. Baba Dochia meséje szintén megőrizte ezt a szerkezetet: a gonosz anyós elindul, hogy maga is végigjárja menyé útját, azonban megbűnhődik: életével lakol.

A fentiek ismeretében most már nem lesz nehéz a nagymohai magyar Dóchia-mondát román forrásvidéke felé betájolni. Nincs mítoszi jellege: nem az ősrégi, mitikus meteorológiai mondanak, hanem a bizonytalán újabb keletű, továbbfejlődött-bonyolódott, összeurópai mesetípust az átvétele. Ugyanakkor egyszerűsödött: Annát sem Krisztus és Szent Péter, sem más mesebeli lény nem segíti a márciusi eperszedésben. Ez az egyszerűsítés mesei logikával jól megmagyarázható: ha az idő napról napra rohamosan melegszik, vagyis Anna napról napra kifelé megy a télből, akkor útjának végén időben is, térben is az érett eprekhez érkezik. Ezt a fokozatosságot a Dénes bácsi szövege is

⁷ Birlea: *i.m.* 13–14.

⁸ Aarne, Antti–Thompson, Stith: *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography. Second Revision.* (Folklore Fellows Communications, 184.) Helsinki 1961. 132–134.

⁹ Dégh Linda: *Kakasdi népmesék I.* (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, VII.) Bp. 1955. 481.

¹⁰ Berze Nagy János: *Magyar népmesetípusok.* Pécs 1957. I. 548–557.

pontosan érzékelteti: a hó mind kisebb lett; megjelent a zöld fű; virágzott, piroslott, végül pedig megérett az eper.

A kővé vált Dókhíából fakadó forrás nem Dénes bácsi leleménye, sem azoké az öregeké, akiktől fiatalkorában a mondát hallotta: már Niobé köszeméből könnyek hullottak, egy bukovinai román változatban pedig a hősnő hideg vizű kúttá változik, s a juhok körülötte virágokká.¹¹

Külön figyelmet érdemel a nagymohai monda román verses mondókája, már csak azért is, mert a gyermekmondókákhoz hasonlóan, a játszi szóalkotások miatt, némi magyarázatra szorul. Ez a mondóka a magyar szövegben Baba Dochia román mítoszi mondájának nyelvi maradványa.¹² A Bírleától példaként idézett jellemző változata szerint a hősnő márciust csúfolja vele, újabb tápot adva ennek a bosszúállásra: „Ce mărtişor-hărţişor, / Îl trage baba p-un curişor” (Miféle márciuska-hárciuska, / Az anyóka egy seggecskére húzza).¹³ A nagymohai változatban a két első sor világos: „Föl, kecskék, a havasra!” A *făurel* és a *mărţişor* február és március népi nevének kicsinyítő képzős változata. A *găurel* a *gaură* (lyuk) kicsinyített formája. A *cuişort* látszólag a *cui* (szeg) kicsinyített formájának hihetnők, a Bírleától idézett formulával összevetve azonban bizonyosabb, hogy a *curişor* félreértése. A csúfolódó mondóka tehát olyanformán hangzik, hogy „Februárka, lyukacska, márciuska, fenekecske alá teszek”.

2. A román monda átvétele láttán fölmerül a kérdés, hogy vajon korábban az emberek kővé válásának motívuma ismeretes volt-e a magyar népi prózában. Bihari Anna hiedelemmonda katalógusa¹⁴ meglepő módon ezt a témát nem tárgyalja, ezért kénytelen voltam visszazamenni Szendrey Zsigmond 1922-ben közölt tipológiájáig. Ennek *Kővé válás* című X. fejezetében, 65. *Kővé vált bűnös* címmel olvasható a következő típusvázlat: „Az istentelen gonosz embert, az istenkáromlót, az ünnepnap dolgozót, a parázna papot és szeretőjét, a leányrablót, a hűséges kedvesét eltaszító férfit, a gyermekeit kínzó mostohát, az ártatlan menyét gyötrő anyóst, a könyörtelen gazdagot, a kenyeret meg nem becsülőt az Isten elrettentő példakép[pen] kővé változtatta.”¹⁵

Mivel a vázlat „az ártatlan menyét gyötrő anyóst” is említi, megkíséreltem átrágni magam a Szendrey sajnálatosan sok sajtóhibával terhelt forrásjegyzékén, mígnem Orbán Balázs VI. kötetének a Szendreytől jelzett 188. lapja helyett a 388. lapon rátaláltam Baba Dochia mondájának jó száz évvel ezelőtti változatára. A monda színhelye ezúttal a Bucsecs hegység *Babile* nevű orma; ez a név a *Babele* változata. Orbán Balázs nem említi ugyan, de a lelőhely: a Kárpátok déli lejtője nyilvánvalóvá teszi, hogy nem egy románból átvett magyar mondát, hanem egy román monda magyar fordítását közölte.

Közleménye, a helyesírás és központozás lényegtelen modernizálásával, a következő:

¹¹ Bírlea: *i.m.* 15.

¹² Az anyanyelvű szövegekben az idegen nyelvű verses betétekről mint a prózai alkotások vándorlásának nyelvi maradványairól és bizonyosságairól bővebben Faragó József: *Aranyhajú testvérek*. Romániai népmesék. Buk. 1964. 18–19, valamint Kovács Ágnes: *Fremdsprachige Stereotypen, Sprach- und Gesangs-eilagen in Prosatexten der Volksdichtung in der Muttersprache*. Acta Ethnographica XXI(1972). 109–125. és *Idegen nyelvű sztereotípiák, mondóka- és dalbetétek anyanyelvű prózai népköltési szövegekben*. Népi Kultúra — Népi Társadalom VII(1973). 161–180. L. a 20. jegyzetet is.

¹³ Bírlea: *i.m.* 14.

¹⁴ Bihari Anna: *Magyar hiedelemmonda katalógus*. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 6.) Bp. 1980.

¹⁵ Szendrey Zsigmond: *Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok*. Ethn. XXXIII(1922). 56. További adatok Sándor István: *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850–1870*. Tanulmányok és adatok a Kárpát-medence etnográfijához. Bp. 1977. 815–816. *Kővé vált...*

Ezen a szép sétányon ér az utas a Babile ormára, hol asztalszerű nagy lapos kövek vannak szétszórva, melyekhez a következő regét kötik a pásztorok. A Jalomica völgyében rosszlelkű vénasszony lakott, ki utálta menyét és unokáját, s ezeknek vesztére tört; ugyanis kora tavasszal kemény parancssal küldé a Babile tetőre eperért, fenyegetődzvén, hogy anélkül megtérni nem merjenek. Szegények már soká bolyongtak hóban, zivatarban, végre kimerülten térdre estek s könyörögtek Istenhez, hogy vagy vegye őket magához, vagy mentse meg a könyörtelen asszonytól. Isten meghallgatta az ártatlanul üldözöttek kérését, a hó elolvadt, a hely zöldülni kezdett, az eper virágzott és ért egyidejűleg, s ők hálát adva, szedték tele edényeiket, s így tértek haza. Az öreg mérgelődött az elveszetteknek hitt megtértén, s azok eredményes eljárását az ördögnek tulajdonítván, elhatározta abból hasznot húzni, a juhait oda hajtva ott legeltetni, hogy a korai friss sajtból sok pénzt szerezhessen. Élelemmel látva el magát s kilenc sárikáit (guba)¹⁶ felöltözve el is indult a zöld gyepe felé, nagy ügyel-bajjal felküzdötte magát, már látta zöldelleni a hó között a szép gyepeket, midőn az igazságos és gonoszokat büntető Isten nagy esőt bocsájtott alá; megázott nehéz sárikja annyira nehezedett, hogy nem bírván, el kellett dobnia; így történt mindennel, míg ingre nem maradt; ekkor azonban roppant zivatar és hó jött, s oly hideg, hogy az öregasszony, sárikái és juhái is elfagytak, s a Babile tetőn most is látható lapos kövekké változtak. Eddig a rege.¹⁷

Míg tehát Baba Dochia román mondája, Orbán Balázs közvetítésével, a magyar irodalomban már 1873-ban ismeretessé vált, addig a nagymohai gyűjtés tanúbizonysága szerint ez a román–magyar művelődési kapcsolat az irodalomnál mélyebben: etnikai szinten is megvalósult — vagyis a román mondát a magyar folklór átvette és magába olvasztotta.

3. Ezt a tényt igazolja a mondának az a másik nagymohai változata is, amelyet másfél évvel később, 1967. december 6-án rögzítettem hangszalagra a 72 éves özv. Szabó Ferencné Szabó Máriaától, *A kővé vált mokány asszony* címmel.¹⁸

Valamikor régebb hallottam az öregektől, hogy élt egy mokány¹⁹ ember feleségével együtt, akik mindig a havason nyároltak. De ősszel jött a hideg eső, lejöttek a havasaji falukba.

Közbe beteg lett az ura és meg is halt; maradt csak a szegény asszony. Az emberek mondogatták neki, hogy adja el a juhokot s mondjon fe róllok, me hát ő egyedül mit csinál? De az asszon nem hagyta abba: ő még sokat vót az urával a havason, s ő menyen megint a juhaival.

Közbe február havába gyönyörű szép tavaszi idő mutatkozott, s az asszony bizon elévette a juhait s kezdte hajtogatni:

—*Ța, caprele mele, ța, oile! Ța, caprele mele, oile! Făurele-n găurel! Ța, caprele mele, ța!*

De valaki mégis azt mondta, hogy

—*Vigyázz, me március is nehéz lesz!*

—*A, március is lehet nehéz! Mărțișor in curișor! Ța, caprele mele, ța, oile, ța la oii la munte!*

¹⁶ *Sárika, sáríka*: guba. Vö. r. sarică: ua. Változatairól, gyakoriságáról és elterjedéséről Márton–Péntek–Vöő: i.m. 350.

¹⁷ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*, VI. Bp. 1873. 388.

¹⁸ Mg 1658. Is.sz. az idézett archívumban.

¹⁹ *Mokány*: havasi román juhosgazda. Vö. r. mocan: ua. Változatairól, gyakoriságáról és elterjedéséről Márton–Péntek–Vöő: i.m. 262–263.

S megint egy ember megszólalt:

*Apriel prieszte,
dar multe chelbeleste.*

Az asszony ara sem hallgatott.

Ța, caprele mele, ța! — hajtogatta fel a havas tetejére. — Hei, oile mele, hi!

S mire felért a havas tetejére, ott elég szép vót, de nem telt belé két-három nap, jött egy nagy havazás, úgy hogy mindent eltakart, hogy soha nem tudott lejőni. Kőé váltak a juhái, kecskéi, s a mokány asszony is ott maradt, amiről ma is beszél a legenda, hogy ott fagyott meg a mokány asszony juhostól együtt.

Ez a változat tovább árnyalja a román–magyar folklórkapcsolatok számtalan lehetőségére vonatkozó ismereteinket. Kitől tanulta a mesemondó? „Azt apósomtól hallottam, Szabó Ferencről. Úgy románul mondta, csak én nem tudom ojan pontosan kiejteni. Ojan igazi jól beszélt románul.” Adva van tehát egy aktív kétnyelvű mesemondó, aki anyanyelve mellett románul is jól tudott mesélni, valamint menyé, egy passzív kétnyelvű mesemondó, aki úgy véli, hogy a mondát románul nem tudja „pontosan kiejteni”, arra azonban vállalkozik, hogy magyarul tovább mesélje.²⁰ A monda román eredetét, állításán kívül, ezúttal is elárulják azok a román szövegformulák, amelyeket nem tudott magyarul visszaadni. Ezeket fönnebről részben már ismerjük, és az is kiderült, hogy Dénes bácsinál a cuișor valóban hibás volt a curișor helyett. Itt új, többször ismétlődő állatterelő vagy biztató formula is megjelenik: „Ța, caprele mele, ța, oile la munte!” (Hei, kecskéim, hej, juhok, a hegyre!) És egy verses mondóka: „Apriel prieszte, / Dar multe chelbeleste” (Április kedvez, / De sokat letarol).

Szabó Ferencné változata nem illeszkedik a mondának sem mítoszi, sem mesei redakciójába. A mesei redakcióra jellemző kettős tagolódás s ezzel együtt a mesei motívumok merőben hiányzanak belőle, mint ahogy a mitológiai, sőt meteorológiai vonatkozásai is elhomályosultak. Román szövegformulái, a szóhagyomány erejénél fogva, megőrizték ugyan februárt és márciust csúfoló jellegüket, a mesemondó azonban az idő lehűlését nem hozza kapcsolatba a hónapok bosszújával. Így a román Baba Dochia mondából egy olyan magyar nyelvű kövé válási monda alakult, amelyben már csak a román szövegrészek árulják el nemrégiben eredetét.

²⁰ A kétnyelvű mesemondásról, további szakirodalommal Faragó Józseftől: *Kétnyelvű mesemondóink*. Korunk XXIII(1964). 1174–1180; *Cîteva date cu privire la povestitul bilingv în Europa Răsăriteană*. Revista de etn. și folc. XII(1967). 277–282; *Zweispachige Märchenerzähler in Siebenbürgen*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde XIII(1970). 57–69; *A kétnyelvű mesemondók repertoárjának nyelvi megoszlásáról*. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei VI(1974). 18. sz. 69–73; *Sur la répartition linguistique du répertoire des conteurs bilingues*. Makedonszki Folklor VII(1974). 13. sz. 15–20; *Kétnyelvű mesemondók Kelet-Európában*. Művelődés XXVIII(1975). 3. sz. 49–52; *Zweispachige Märchenerzähler in Osteuropa*. = *Interetnické Vítahy vo folklóre Karpatskej oblasti*. Bratislava 1980. 125–135.

MŰHELY

Benkő Elek

Rovásírásos bejegyzések Miskolci Csulyak István peregrinációs albumában

Miskolci Csulyak István, tudós nevén Stephanus Pastor Miskolcinus (1575–1645)¹ útinaplója, peregrinációs albuma és levelezése, valamint egyházlátogatási jegyzőkönyvei, esperesi naplója és alkalmi versei révén a XVII. századi irodalom ismert alakja volt.

1575-ben született Tolcsván (Zemplén m.), iskoláit Olaszliszván, Sátoraljaújhelyen, Debrecenben és Sárospatakon végezte. 1600-ban Patakon Thököly Miklós nevelője lett, akit elkísért németországi tanulmányújtjára is. Együtt tanultak a görlitzi (Lausitz) gimnáziumban (1601–1602), a wittenbergi (1602) és a heidelbergi egyetemen (1603–1607). 1607-ben hazatért. Ebben az évben a tarcali iskola igazgatója, a következő évben szerencsi lelkipásztor, majd Miskolcra kerül, s 1616-tól Liszván másod-, majd első lelkész, 1629-től a zempléni egyházmegye esperese és a Sárospataki Kollégium kurátora, 1645-ben bekövetkezett haláláig.

Peregrinációs albumát Görlitzben kezdte meg, s a bejegyzések sora hazatérése után sem szakadt meg. Az előkerült albumot évekkel ezelőtt Jakó Zsigmond mutatta be, s egyúttal felhívta a figyelmet két keltezett rovásírásos bejegyzésére is.² Az alábbiakban ezeket ismertetjük.

Csulyak István maga is ismerte a rovásírást: 1601–1638 között vezetett naplójába két rovásábécét is lejegyzett.³ Ez irányú érdeklődésétől aligha függetleníthető az album egyik, 1644-ben kelt bejegyzése, mely — többek között — egy újszövetségi idézet magyar nyelvű, de rovásjelekkel írt szövegét is tartalmazza: „Luc. 10. v. 42. Una re opus est. *Egy dolog szükséges* [rovásírással] Clarissimo Viro ac venerando in Christo Seniori D. Stephano P. Miskolcino Antistiti Ecclesiae Liczkaviensi fidissimo vicinarumque Seniori vigilantissimo. Scribendam haec amoris et observantiae ergo Patachini die 22 Februarii Anno Christi 1644. Georgius Czulajj Illustrissimo ac Celsissimo Transylvaniae Principi a Sacris. mp.” (l. fénykép)

A fenti sorok tehát Csulai Györgytől (?–1660), a későbbi erdélyi református püspöktől⁴ származnak, akiről már kortársai is feljegyezték, hogy levelezésében nagy kedvelője volt a rovásírásnak.⁵ Most egy konkrét emlékekkel is alá lehet ezt a tényt támasztani.

Bejegyzésünk jobbról balra haladó, ligatura nélküli, könnyen kiolvasható rovásírással készült. A jelek merevebb duktusa még nem hasonlít a XVIII. századi rovásábécék⁶ kalligrafikus, sok ívelt vonalból álló betűihez; közelebb-áll Miskolci Csulyak ábécéjéhez,

¹ Életéhez és munkásságához 1. Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977. 408.

² Jakó Zsigmond: *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*. Irodalomtörténeti Dolgozatok 71. 1972. 59–72.

³ Jakubovich Emil: *A székely rovásírás legrégebbi ábécéi*. Magyar Nyelv XXXI(1935). 1–2. sz. 1–17.

⁴ Csulai életéhez 1. Zoványi: *i.m.* 130.

⁵ Sebestyén Gyula: *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Bp. 1915. 111.

⁶ Uo. 91–117. és Sebestyén Gyula: *Telegdi János Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kézírata*. Bp. 1903.

melyet az eredeti Telegdi-féle *Rudimentára* (1598) vagy annak valamelyik korai másolatára vezetnek vissza.⁷

Csulai a jelzett bibliai helynek (Lukács 10,42) sem latin, sem pedig magyar szövegét nem idézte pontosan. A *Vulgatában* a szóban forgó mondat így hangzik: „...porro unum est necessarium”, magyarul pedig, a *Vizsolyi Biblia* (1590) óta: „De egy a szükséges dolog.” Ez olvasható a XVII. század valamennyi magyar nyelvű bibliájában, kivéve a Káldi Györgyét, ahol is ez áll: „De egy a szükséges.” Az idézet nyilvánvaló pontatlansága Csulai emléksorai alá újabb bejegyzést eredményezett Huszti N(agy?) Zsigmond pávai lelkész⁸ tollából: „Praescriptus S. Scripturae Versus Literis [!] Hunniacis delineatus sic corrigitur a Sigismundo N. Husztj qui hoc Anno 1715 ab Anno 1701 pascit Ovile Christi quod est apud Pavaenses *De egy a szükséges dolog* [rovásírással]. Generosi Sigismundi Miskolczi Possessoris et grati Patroni Alumnus. S. N. Huszti.”

Huszti rovásbetűi alapján véve megegyeznek a Csulai által használt jelekkel, jelentősebb eltérést csak az *ü* betű írásán figyelhetünk meg. Az igazi különbséget a feliratok kétféle ductusa jelenti. Csulai merev vonalvezetésű betűi mellett szembeötlő a későbbi felirat rajzosabb volta, a sok hajlított, ívelt vonal alkalmazása, különösen az *e*, *o* és *sz* betűk írásában. A jelek formája kétségtelenné teszi, hogy írójuk a Telegdi-Rudimenta valamelyik késői másolatából inspirálódott.

A két felirat jól szemlélteti ugyanakkor azt a folyamatot is, hogy miként váltak a középkori, valóban fára róható rovásjelek értelmiségiek, elsősorban papok kezén szinte titkosírásként használt, papírhoz, tollhoz alkalmazkodó hajlékony betűkké.

⁷ Jakubovich: *i.m.* 14.

⁸ Személyéről keveset tudunk. 1681-ben a nagybányai Schola Rivulinában írta alá az iskolai törvényeket, l. Thurzó Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története 1547–1755*. Nagybánya 1905. 71. Mint bejegyzéséből kiderül, 1701 óta pávai lelkész, s hogy *alumnus*-nak nevezi magát, minden bizonnyal azt jelenti, hogy Miskolci Zsigmond adománya segítségével külföldi egyetemet is látogathatott.

Luc 10. v. 42

Una re opus est.

:1212102 | 4240+ #?

Carissimo Viro ac Amico

in Chrō Sani D. Stephano

P. Miskolci Anafiti

Ecclē Lierkauf felicitatis

Vicināz Sonien vigilatōe,

Scribam hac amaris et de pr.

vankū egi Patas dno die 22

Ibr An Chrī 1644.

Gyorg. Szulij Illustrato

ac Optimo Transyl.

Principi à Sarris. My

Præfatus S. S. Verse

Licetis Hunnicis Relictis Sic Cor-

rigiz a Sigismundo R. Huzzy qui

hec An 1715. ab An 1704 pascat Ovi-

le Cui quod est ager Pavaieses

dit 1212102 | 4240+ #?

Grōt. Sigismundi Miskolci Poppo. A. D. M.

1715. 8. 10. Pavaieses. Pavaieses. Pavaieses.

Rovásírásos bejegyzések Miskolci Csulyak István peregrinációs albumában

Az abafői címeres kandalló

Huszár Péter gyűrűs pecsétje. Nagyítás.

Reneszánsz címeres kandalló Abafáján

Az abafájai egykori Huszár kastély klasszicizáló, oszlopsorokkal tagolt előcsarnokában a hatvanas évek elejéig érdekes kandalló állott. Akkor újították meg az épület fűtését és a használaton kívüli köépitményt lebontották, darabjainak egy részét pedig a kastély — ma iskola — egyik műhelynek használt melléképületében helyezték el. Ott őrzik ma is az építmény két oldalsó részét és oromzatát (1. kép). A lábazat kövei és az oromzatot kétoldalt lezáró díszek elkallódtak vagy lappanganak valahol.

A kandalló egy-egy oldalát az előlap felével együtt egyetlen kötömbből faragták ki.¹ Az oromzat egy-egy denevérszárnyú, meztelen felsőtestű, kissé tömzsi hárpia-alakra támaszkodott egy-egy félhornyok közé fogott lemezekből kialakított fejezet közvetítésével. E hermák derekát hangsúlyozott plaszticitású drapéria övezi, amelynek lehulló redői levéldísszé alakulnak. Az ovális előlap keretét akantuszlevelekből és kagylókból formázott voluták díszítik. Az oromzatot összehajló voluták fölött kagylódísz és egy akantuszlevelekkel kerített, ovális kártus határolta feliratos címerkő alkotja.² A kandalló sötétszürke mészkőből faragott részeitől elütő, világosabb és kevésbé ellenálló kőből faragott lapot utólag illesztették az oromzat közepébe. A laposan faragott címerkövet — felső negyede kivételével — volutákban végződő szalag kereteli MATTHIAS HUSZAR DE BRENHIDA felirattal. Mezejét kerek talpú hasított pajzs foglalja el, amelyben ágaskodó egyszarvú és három harántfonal látható. Az elmosódott, lekopott körvonalú (torna?)sisakot (lomb?)koronából kinövő unikornis és kiterjesztett sasszárny díszíti. A korona alól kiinduló, levélszerűen faragott foszlányok oldalról fogják közre a pajzsot.

Első pillantásra szembetűnő a stíluskülönbség a kandalló egésze és a címerkő között. Az előbbi akár barokk alkotásnak is vélhetők³, noha óvatosságra int frontális kompozíciója, fagyosan kimért részletei, az alakok kifejezéstelen szeme és arca, a ruházat merev redői és maga az építészeti környezet, amelyből származik. Úgy gondoljuk, hogy a XIX. század végén historizáló szellemben átalakított épülethez illik ez az eklektikus alkotás, amely távol áll a XVIII. század második harmadának kedves és közvetlen magátólértetődőséggel esetlen faragványaitól. A címerkő ezzel szemben az erdélyi késő reneszánsz stilisztikai és technikai jegyeit viseli magán: a címerpajzs formája, a foszlányok megoldása, a lapos faragásmód elütnek a historizáló környezettől, és az erdélyi reneszánsz mestereinek grafikai előképeken iskolázott előadásmódját idézik. A címerkő oválisa is a XVII. század első felének emlékein jelentkezik.

Korát a felirat segítségével határozhatjuk meg pontosabban. Brenhidai Huszár Mátyás 1652. június 16-án hunyt el Abafáján.⁴ A tizenötéves háború végvári harcaiban kitűnt, ugyancsak Mátyás nevű atyja Báthory Zsigmond uralkodása alatt a Dunántúlról telepedett

¹ Teljes magassága: 110 cm; az előlap magassága: 85 cm; a fejezet szélessége 33 cm; szélessége az előlappal együtt: 75 cm.

² Magassága: 100 cm; legnagyobb szélessége 100 cm; a címerkő tengelyei 49, illetve 41 cm-esek.

³ Sabău, Nicolac: *Einführung in die Barocke Skulptur aus Siebenbürgen*. Ars Transilvaniae 1991. Abb. 14. — Uő: *Sculptura barocă în România*. București 1992. 61.

⁴ Köblös Zoltán: *Brenhidai Huszár Mátyás temetési meghívója*. Genealógiai Füzetek 2/1904. 128.

Erdélybe⁵ s 1603-ban Lugoson a Székely Mózeset támogató tatárok koncolták fel. Huszár Mátyás így Bethlen Gábor Erdélyében nevelkedett, de első országos hivatalát csak I. Rákóczi György uralkodása alatt érte el. A harmincas évek elején főasztalnokmesterként említik, később Marosszék főkirálybírája (1635), főkapitánya (1642), a fejedelmi tábla ülnöke (1638–1649), Küküllő vármegye főispánja (1638–1648), főlovászmester (1639–1652), Torda vármegye főispánja (1649), fejedelmi tanácsos (1649–1652), Udvarhelyszék főkapitánya (1650)⁶, abafájai és fiátfalvi birtokairól tudunk. Az előbbit valószínűleg még atyja szerezhette, mert bátyja, Péter is birtokos volt ott.⁷ Huszár Péter itt bemutatott pecsétje csak annyiban különbözik a fentebb leírt címertől, hogy benne bal harántfonalak láthatók (2. kép).⁸ Mivel a család erdélyi ága Péterben és Mátyásban fiágon kihalt, a »fentebb ismertetett emlék kapcsán felvetődik a kérdés, hogy mit keres XIX. század végén keletkezett kandalló díszítésében a birtok több mint kétszáz évvel korábban elhalt tulajdonosának a címere.

Az abafájai birtok a XVIII. század elején a kövesdi Boér család birtokába került, talán azon a jogcímen, hogy Boér Ferenc krasznai főispán felesége, Torma Éva Huszár Mátyás unokája volt.⁹ Fiuk, József 1730-ban kövesdi Huszár néven báróságot szerzett. Így valószínű, hogy Huszár Mátyás címerkövének a viszonylag újszerű bárói család ősiségét kellett alátámasztania. A kérdés másik vetülete a kompozíció kialakulásának a korára vonatkozik. A XIX. század elején klasszicista stílusban épült emeletes épületet¹⁰ a század utolsó évtizedeiben id. br. Huszár Károly országgyűlési képviselő alakíttatta át. Róla azt is följegyezték, hogy kiváló asztalosmunkákat készített.¹¹ Akkor keletkeztek a historizáló részletek, a lépcsőház neogótikus ablaka, az emeleti nagyterem remek asztalosmunkájú festett kazettás mennyezete, és eklektikus szökőkúttal díszítették a kastély udvarát is. Akkor keletkezhetett az előcsarnokot díszítő, reprezentatív kandalló is, amelyet fűtésre nem is igen használhattak.

⁵ Kelemen Lajos: *A brenhidai Huszár-familiának eredete és ágazatja*. Genealógiai Füzetek 5/1907. 8–9. — Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. V. Pest 1859. 207–209. — Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata. 1540–1690*. Budapest 1980. 28.

⁶ Lázár Miklós: *Erdély főispánjai (1540–1711)*. Századok 1887–9. Kny. Bp. 1889. 85–6. — Trócsányi: *i. m.* 28.

⁷ Vö. Beszterce Város Levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban. 1640. XI. 21/221. sz. (régii rendezés!): Huszár Péter Abafáján keltezett levelében arra kéri Zóc (Uczás, Enggaßer) Simon besztercei bírót, hogy cserépegetőt és kőművest küldjön Abafájára, ahol sírboltot szeretne építtetni felesége és két gyermeke számára.

⁸ Uo.

⁹ Nagy Iván, *i. m.* 209.

¹⁰ Zádor Anna–Rados Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. Budapest 1943. 240.

¹¹ Bíró József: *Erdélyi kastélyok*. [Budapest 1944] 108.

Az erdélyi levéltárvédelem múltjából

Háborúk, uralomváltozások, gyökeres politikai, gazdasági és társadalmi átalakulások mindenkor megrázkódtatásokkal jártak, és ezek meghatározó módon befolyásolhatták a művelődési értékek további sorsát. Műemlékek, műtárgyak, írásos emlékek tömege pusztulhatott el, sodródhatott messze idegenbe, cserélhetett ilyen úton gazdát. E javak közül is a korábbi idők iratanyagát őrző levéltárak voltak mindig a legvédtelenebbek. A műtárgyakat, a gyakorlatilag is hasznosítható muzeológiai értékeket (antik bútorokat, berendezési tárgyakat, ékszereket) inkább eltulajdonították, mint elpusztították. Ezeket a régi és új tulajdonosok anyagi értékükért egyaránt többnyire védték a pusztulástól. Még a könyvek számára is gyakrabban nyílt mentesség. A múlt írásos emlékeit azonban, amelyeket talán már régi tulajdonosaik sem tudtak elolvasni, megszorult gazdáik is elsőként hagyták sorsukra, az értékeket birtokba vevők pedig tudatosan is pusztították.

1848 után a polgári átalakulás, 1918-at követően az uralomváltozás, 1944-ben a háborús cselekmények és társadalmi felfordulás, majd a kommunista berendezkedés során Erdélyben mind a hatósági köz-, mind pedig a magánlevéltárak minden elképzelést felülmúló mértékű veszteségeket szenvedtek. E terület írásos történelmi forrásanyaga a XX. század viszontagságai közepette megtizedelődött. Az okatlan pusztítás, a levéltárvédelem szervezetlensége, az emberi, a nemzeti és az osztályharcos korlátoltság, a hozzá nem értés által okozott, soha jóvá nem tehető és az országot szegényítő károk nagyságát a kutatók csak napjainkban kezdik érzékelni, amikor hiába keresik a szakirodalomból ismert, fél évszázaddal ezelőtt még létező forrásokat.

Az eredményeivel hivalkódó bolsevista-nacionalista diktatúra idején a művelődési értékek fentebb említett pusztulását számba sem lehetett venni. Napjainkra pedig nagyon megfogycsozott azok száma, akik szemtanúi voltak a történeteknek vagy pedig hiteles tájékoztatást nyújthatnának egyes levéltárak sorsáról. A tudományos munka számára tehát különösen hasznosak azok az egykorú beszámolók, amelyekből azóta megsemmisült vagy szétszóródott levéltárak anyagáról, a pusztulás, szétszóródás vagy mentés körülményeiről szerezhetők felvilágosítások. Minthogy az egykori Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának nyomtatásban is megjelent korábbi évi jelentései (1941: Erdélyi Tudományos Füzetek 133. sz. — 1942: EME Évkönyv 26—43. — 1943: EME Évkönyv 15—36.) ma már nélkülözhetetlen segédeszközei az erdélyi történetkutatásnak, szükségesnek látjuk közléteni a Levéltár 1944. évi működéséről az Erdélyi Múzeum-Egyesület Igazgató Választmánya részére készített, de az akkori viszonyok között kéziratban maradt hivatalos beszámolót. Úgy véljük, hogy ebből az ügyintézési iratból és mellékleteiből a kutatók nemcsak munkájukhoz szerezhetnek hasznos információkat, hanem betekinhetnek a pusztulást előidéző akkori körülményekbe, megismerhetik azt az azóta elfeledett és senki más által nem vállalt szerepet, amelyet az Erdélyi Múzeum-Egyesület az erdélyi levéltárvédelem területén a háborús viszonyok között is betöltött. Ezekből a megsárgult hivatali papírokból kiderül, hogy mi mindent köszönhet az erdélyi történetkutatás és az ország levéltárügye ennek az intézménynek általában és a nemzetiségi iratvédelem azóta is ellátatlan munkaterületén különösképpen.

És most következzenek minden változtatás nélkül az egykori hivatali iratok. Elsőként a Levéltár 1944. évi munkájáról szóló beszámolót közöljük. Ezt követi a légvédelmi óvó-

helyre menekített iratanyagok a békét követő új rendszerezésére készített tervezet szövege, majd Sebestyén József jelentése a bonchidai Bánffy-levéltár és -könyvtár pusztulásáról, végül Böződi György beszámolója a Marosvásárhely környékén és Székelykereszt úron található magánlevéltárak, könyvtárak és műértékek helyzetéről a front átvonulása után.

Tesszük ezt, egyebek mellett, abban a reményben, hogy mások is lesznek, akik további hiteles tájékoztatásokkal szolgálhatnak elpusztult vagy szétszóródott történeti forrás-együttesek egykori anyagáról, sorsáról és esetleg jelenlegi őrzőhelyükről.

J.Zs.

1.

Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1944. évi működéséről

Olyan esztendő sáfárkodásáról készül az alábbiakban számvetés, mely méltán sorolható Erdély legzordabb korszakai közé, és amely Levéltárunk eddigi életének kétségtelenül legsúlyosabb időszaka volt. Azok a fenyegető viharfelhők, melyeknek előrevetődő árnyéka elmúlt évi munkánkat is erősen befolyásolta, az idén ősszel szörnyű istenítéletként zúdultak le reánk. A fehér emberfaj legvéresebb küzdelmében mérkőző gigászi erők fejtünk felett is összecsaptak egymással. Voltak napok, amikor úgy látszott, hogy a pusztítás szabadjárá engedett ördögei mindazt megsemmisítik, amit az erdélyi múlt megtizedelt emlékeiből az előttünk járó nemzedékek napjainkig megőrizhettek. Hiába igyekeztünk minden tőlünk telhetőt idejében megtenni a gondjainkra bízott gyűjtemény biztonsága érdekében. Amikor a vihar elért hozzánk, és körülöttünk minden recsegett-ropogott, éreznünk kellett, hogy minden emberi előrelátás tökéletlen és hiábavaló a reánk szabadult erőkkal szemben, mert a megtartatás gyarló óvintézkedéseinktől független. Az erdélyi magyarság jövőjével szemben múltunk pótolhatatlan emlékei őrzéséből reánk szakadt óriási felelősség a háború minden megpróbáltatásánál és a teljes bizonytalanság érzeténél is súlyosabban nehezedett mindnyájunkra. De ahol az emberi lehetőségeknek már vége szakadt, az isteni gondviselés ott sem maradt el. Ennek köszönhető, hogy most Levéltárunk teljes sértetlenségéről számolhatunk be.

Nagyobb ellentét aligha képzelhető el, mint ami az idejé esztendő zajos, népünknek szinte pusztulását hozó külső történései és Levéltárunk csendes építő munkája között mutatkozik. Éppen ez a különbség lett Levéltárunk és tisztviselőink számára egyaránt gyümölcsöző erőforrássá és eredményezte a levéltári munka fokozódását, valamint elmélyülését. Tavasztól kezdődőleg a gyorsan pergő események a Levéltár kérdéseinek erőltetett ütemű rendezését követelték. Ez a múltba menekülés adta aztán meg a tisztviselőknek az erőt, hogy a külső történéseket higgadtan elviselhessék, és ez edzette meg őket lelkiileg, hogy amikor kell, helyükön lehessenek. A hivatalos teendők és a személyzet magánélete szerencsés ötvöződésének köszönhető, hogy a külső események munkánkban semmiféle törést nem okoztak. Levéltárunk működése a város ostromának legnehezebb napjaiban sem szakadt meg. S bármilyen különösen hangozzék a megállapítás, ez az esztendő, a rendkívüli események ellenére, békebeli mértékkel mérve is igen eredményesnek minősíthető.

Mindenekelőtt ez az esztendő hozta el több, hosszú idő óta húzódó lényeges kérdésünk rendezését. Ezek között első helyen Levéltárunk teljes önállóságát kell megemlítenünk. A Múzeumi Könyvtár kereteiből kinőtt Levéltár további zavartalan fejlődését kívánta biztosítani az Erdélyi Múzeum-Egyesület, amikor e két gyűjtemény különválasztását elhatározta. Természetesen a közel egy évszázadig közös igazgatás alatt

működő két gyűjtemény szétválasztása csak fokozatosan történhetett meg. A közös múltból ugyanis több olyan, mindkét fél számára fontos kérdés adódott, melyeket előbb külön megállapodásokkal kellett rendezni. Legkönnyebb volt a pénzügyek szétválasztása. 1942. január elsejétől kezdődőleg a Levéltár önálló dotációt kapott, melynek elszámolása a Könyvtárétól külön történt. Ezt követte 1942 júniusában a levéltári munkához szükséges kézikönyvtár anyagának átengedése és a gyűjtőkörök felől a Könyvtár és a Levéltár között történt megállapodás (93/1942 Lsz.). 1942 decemberében a Kézirattárban kezelt, levéltári provenienciájú anyaggal kapcsolatos kérdésekben egyezett meg a két gyűjtemény (108/1942 Lsz.). A tényleges szétválasztás tehát 1943 tavaszára befejeződött. Ettől kezdve csupán levelezésünk iktatása, irattári kezelése maradt közös a Könyvtáréval. Kis létszámú személyzetünket ugyanis ennek az újabb feladatnak az ellátásával egyelőre nem lehetett terhelni. Az 1942. évi júniusi közgyűlésen elfogadott és a Belügyminisztérium 163042/1944. VII. b. sz. rendeletével jóváhagyott alapszabály-módosítások végrehajtása során azonban az Elnökség folyó évi július 18-án elrendelte ügyintézésünk teljes különválasztását. Ennek megfelelően a Múzeumi Könyvtár irattárából a Levéltárra vonatkozó ügydarabokat kiemeltük, és külön iktatókönyvünkben vettük nyilvántartásba. Ugyanekkor a Könyvtár vezetőségével megállapodtunk arra nézve, hogy a folyó év bezártáig a levéltári kézikönyvtár gyarapodását továbbra is a Könyvtár naplójában tartjuk nyilván. 1945. január 1-től kezdődőleg azonban a Levéltár külön leltárt vezet a könyveiről, melybe a Könyvtár naplójában szereplő korábbi tételek is átírandók.

Hasonló módon kedvezően rendeződtek Levéltárunk függőben lévő személyi kérdései. Önállósult tárunk, Elnökségünk többszöri sürgetésére végre megkapta saját személyzetét. Szabó T. Attila egyetemi ny. rk. tanár úrnak május folyamán levéltári igazgatóvá és dr. Jakó Zsigmond egyetemi könyvtári I. osztályú segédörnek augusztus 30-án I. osztályú levéltári segédőrré történt kinevezésével megszűnt az a fonák helyzet, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum az Egyetemtől legfüggetlenebb eme térében egyetlen saját tisztviselővel sem rendelkezett. Minthogy azonban a Levéltárunk részére rendszeresített gyakornoki állás betöltése a közbejött rendkívüli események miatt elmaradt, a személyzet számszerűleg e kinevezésekkel sem növekedett. Jelentőségük azonban így is nagy. A Levéltár önálló személyi kerethez jutásával ugyanis most már biztosítható az utánpótlás neveléséhez nélkülözhetetlen állandóság. E fontos kérdés a Könyvtárból történt ideiglenes átosztásokkal eddig megoldhatatlan volt.

Szabó T. Attila professzor kinevezésével az Erdélyi Múzeum-Egyesület és gyűjteményünk szempontjából a legszerencsésebben intéződött el a Levéltár igazgatásának Kelemen Lajos főigazgató 1942. július 1-én történt nyugalomba vonulása óta függőben tartott fontos kérdése. Az új igazgató ugyanis éppen Kelemen Lajos mellett, Levéltárunk anyagában szerezte meg szakismereteit. Levéltárunk és az új igazgató kapcsolata négy esztendei itteni szolgálata után 1940-ben egyetemi tanárrá kinevezésével sem szakadt meg. Újabb törekvéseinket ezután is meleg érdeklődéssel kísérte és szinte külső munkatársként állandóan segítette. Ez biztosítékunk arra, hogy a Kelemen Lajos idején elkezdett munkálatok Szabó T. Attila vezetése alatt szervesen tovább folytatódhatnak.

Bár az Igazgató Választmány felkérésére Kelemen Lajos az elfoglalt új igazgató mellett továbbra is tevékenyen részt vesz ügyeink vezetésében. Szabó T. Attila hivatalba lépésével (1944. szeptember 1.) Levéltárunknak olyan korszaka zárult le formailag, melynek jelentősége mellett nem mehetünk el szóltanul.

Amikor Kelemen Lajos ezelőtt négy évtizeddel munkáját fiatalos lelkesedéssel elkezdte, Levéltárunk még mindig azok között a kezdetleges szűk keretek között leledzett,

melyeket fél évszázaddal korábban, a Múzeum-Egyesület alapításakor biztosítottak részére. Tervszerűen nem gyarapították, a gyűjtemény sajátos levéltári célokat nem szolgált. A néhány szekrénybe bezsúfolt ún. levéltár csak a régi könyvtárak kuriózumgyűjteményének számító kéziratok poros raktárának volt tekinthető. Kelemen Lajos ismerte fel elsőnek, hogy Levéltárunknak külön munkateret kell ellátnia. Vállalnia kell, mint népünk egyetlen ilyen intézményének, a gondozatlanság következtében rohamosan pusztuló magyar magánlevéltárak megmentését. Az ötletszerű adományok elraktározása helyett tervszerű gyűjtésre van szükség. Így aztán az „Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára ... hatalmas erdélyi magyar levéltárrá nő meg, amelyben összesimulnak a nemzet minden rétegének emlékei”. Célkitűzése, az erdélyi levéltárvédelem problémáinak ez a megfogalmazása ma is olyan időszerű, hogy azt kell gondolnunk, e pálya kezdetén álló, a Levéltárral éppen csak ismerkedő fiatal embert elődeitől öröklött hajlamok vezették rá a helyes útra. Felismerését tett követte, s az általa megindított gyűjtés eredményeként nőtt Levéltárunk két évtized alatt, a huszonnegyedik órában, az ország második legnagyobb és legértékesebb történeti forrásgyűjteményévé. E gyűjtés mozgatója mindvégig Kelemen Lajos maradt. Akkor is, amikor életkörülményei a Múzeumi Könyvtártól elválasztották. Ezért tekinthető Levéltárunk Kelemen Lajos legszemélyesebb alkotásának, élete főművének. Az első világháborút követő helyzetben mutatkozott meg teljes nagyságában az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának és a vele egybeforrott Kelemen Lajos személyének különös jelentősége. Levéltárunkkal elválaszthatatlanul egybeolvadó szerepét méltatni az utolsó negyedszázad erdélyi történetkutatása terén tudománytörténetünk hivatott. Itt csupán néhány mondattal azt a bensőséges kapcsolatot szeretnénk megvilágítani, mely Kelemen Lajost, a levéltárost a gondjaira bízott forrásanyaggal összefűzte.

Csak szülő közeledhet akkora szeretettel sok gonddal-bajjal felnevelt gyermekéhez, ahogyan Kelemen Lajos intézi Levéltárunk ügyeit. Más szakembereknél egészen szokatlan az a személyes jellegű barátság, mely őt az erdélyi múlt minden emlékéhez egyformán fűzi. Tőle idegen az a szakkörökben egyre inkább lábra kapó szemlélet, hogy mindenki főként azoknak a forrásoknak a megmentésével törődik, melyekre tudományos munkájához neki vagy baráti körének szüksége van vagy a jövőben szüksége lehet. A specializálódással járó korlátozott anyagismeret szintén nem az ő sajátja. Sohasem szűkíti le érdeklődését, amikor a Levéltárban dolgozik, mert nem csupán egy előre meghatározott bizonyos kérdésre kutat, hanem az elmúlt élet teljességét igyekszik megismerni. Tág érdeklődési körének köszönhető, hogy egyháztörténész, a gazdaság, a művészet, a politikai élet, az egykori erdélyi intézmények kutatója vagy a hadtörténész egyaránt nyugodtan fordulhat hozzá részkérdéseinek anyaga felől tudakozva. Tőle minden elenchus és inventárium nélkül megkapja a pontos felvilágosítást. Nem kevésbé megkülönbözteti őt az új levéltáros típustól az a sokszor tékozlónak tűnő bőkezűség, amellyel páratlan tudásának kincseit mindenkinek rendelkezésére bocsátja. Bizonyára előbb említett hihetetlen anyagismeretéből fakadó magabiztossága teszi Kelemen Lajos egyik legjellemzőbb tulajdonságává az igazi szellemi arisztokraták ismertetőjelét, a féltékenység nélküli bőkezűséget. Hosszan sorolhatnók tovább azokat a különleges adottságokat, amelyek a nyugdíjba vonuló főigazgatónak egyedülálló helyet biztosítanak mai levéltáros-társadalmunkban. Ezeknek akaratlanul is formáló hatása alól senki nem vonhatja ki magát, aki szerencsés az ő környezetében dolgozni. Röviden azonban csak azt mondhatjuk, hogy Kelemen Lajos a régi idők és a jövőndő magyar levéltárnokának legszebb vonásait egyesíti magában, annak örök mintaképe. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára az ő önfeláldozó alapvetése nélkül ma nem vállalkozhatna azokra a nagy feladatokra, melyeket

Erdély magyarsága vár tőle. Ha valakivel azt akarnók röviden megértetni, hogy az ő levéltároskodása mit jelentett az Erdélyi Múzeum-Egyesület számára, csak ennyit kell mondanunk: Nézd meg családi levéltáraink gyűjteményét! Ha pedig valaki azt akarná lemérni, hogy az ő feltűnést kerülő munkássága mit jelent időtlen időig az egész magyar tudományosság számára, elég arra utalnunk, hogy azok az udvarházak, kastélyok, ahol az általa gyűjtött páratlan értékű forrásokot korábban őrizték, az elmúlt és a mostani háborúban szinte kivétel nélkül mind elpusztultak. Ha Kelemen Lajos az ottani levéltárak biztonságba helyezésén kívül semmi egyebet nem tett volna, neve akkor is az Erdélyi Nemzeti Múzeum és a magyar történettudomány leghasznosabb munkásai közé kerülne.

Kelemen Lajos személye — amint láttuk — valójában elválaszthatatlanul egybeforrott az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárával. Ez a kapcsolat teljes életre szóló, és olyan külső változás, mint a nyugdíjazás, nem befolyásolhatja, mert sohasem volt a szó hétköznapi értelmében vett hivatali viszony. Volt főigazgatónk sohasem nézte, hogy mennyit ír elő a hivatali szabályzat, ha levéltári munkáról volt szó. Ezért nyugdíjba vonulása sem jelenti itteni munkájának befejezését. Mert amiként ő sem élhet Levéltárunk nélkül, ugyanúgy ez sem működhet a korábbihoz hasonlóan az ő ismeretei nélkül. Ez a világos felismerés vezethette az Elnökséget, amikor Kelemen Lajost újból felkérte, hogy a Levéltár vezetésében Szabó T. Attila kinevezése után is tevékenyen vegyen részt.

Itt emlékezünk meg dr. Entz Géza I. osztályú segédörnek munkánkból való kiválásáról. Miként ismeretes, dr. Entzet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1943-ban az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti és Művészeti Tárához osztotta be. Ennek ellenére a Levéltár személyzeti nehézségeinek megoldásáig továbbra is nálunk dolgozott, amíg ez év márciusában be nem hívták katonai szolgálatra. Minthogy időközben a Levéltár kérdései rendeződtek, a frontról hazakerülése után Entz dr. végre ez év végén elfoglalhatta új munkahelyét a Művészeti Tárnál.

Entz dr. katonáskodása, valamint a politikai helyzet romlása miatt lehetetlenné vált, hogy Jakó Zsigmond dr. a Bécsi Magyar Történeti Intézetbe nyert ösztöndíját felhasználhassa. Bár a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egy esztendei tanulmányi szabadságot engedélyezett részére, a levéltári anyag mielőbbi biztonságba helyezése érdekében azt egyáltalán nem vette igénybe. A katonai és politikai összeomlás idején Levéltárunk minden tisztviseelője helyén maradt, hivatali kötelességét ellátta, sőt a legsúlyosabb időszakban Jakó Zsigmond az Egyetemi Könyvtár épületébe beköltözve állandóan a gyűjtemény mellett volt készenlétben.

Ebben az esztendőben kisegítő munkaerőket csak kis mértékben foglalkoztathattunk. Állandó segítségeink közül dr. Valentiny Antal ny. könyvtárigazgató és dr. Árvay József az idén is folytatták munkájukat. Külön meg kell említenünk annak a négy történelem szakos tanárjelöltnek: Bodor Irmának, Erdei Arankának, Faragó Irmának és Simon Katalinnak a nevét, akik a márciusi német megszállás idején önként, minden díjazás nélkül hatékonyan közreműködtek abban, hogy anyagunkat légvédelmi óvóhelyen biztonságba helyezhessük.

Ez évi munkálataink szinte teljes egészükben anyagunk megóvását szolgálták. Rendezéseink folytatására még annyi mód sem nyílt, mint az elmúlt esztendőben. Személyzetünk munkaerejét az óvintézkedések végrehajtása teljesen lekötötte. Már tavaly jelentettük, hogy a Levéltár anyagát 1943 folyamán rendre leköltöztettük az Egyetemi Könyvtár második emeletéről a pincébe, illetve a könyvkötő műhely szomszédságában kialakított, ablaktalan, földszinti óvóhelyre. E helyiségek biztonságot nyújtó megfelelő átépítését az Egyetem légoltalmi parancsnoksága kilátásba helyezte ugyan, de ennél többre

az Egyetemi Könyvtár igazgatójának többszöri sürgetésére sem jutott. Mikor láttuk, hogy az Egyetem légoltalmi építkezéseire még a márciusi események sem hatottak gyorsítólag, a reánk nehezedő felelősség tudatában elhatároztuk, hogy tovább nem várunk, hanem az Egyetemtől függetlenül, haladék nélkül gondoskodunk a gyűjtemény biztonságba helyezéséről. Elgondolásunk szerint valamelyik szilárd építésű régi ház száraz pincéjét alakítottuk volna át saját költségünkön óvóhellyé. Érdeklődésünket hamarosan teljes siker koronázta, mert a piarista templom kriptájában minden reményünkön felüli helyiséget találtunk. A nagy kiterjedésű, teljesen száraz és emberi számítás szerint még a légi bombák ellen is kellő védelmet nyújtó altemplom minden átalakítás nélkül megfelelt céljainknak. E helyen is kifejezzük igaz hálánkat Visegrádi Lajos piarista házfőnök úrnak megértő segítőkészségéért, és hogy a kriptát minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül, rövid úton rendelkezésünkre bocsátotta. Úgy gondoljuk, hogy a piarista rend helyi előljáróinak és tagjainak ezt a nemes gesztusát méltó módon megköszönni, illetve azt megörökíteni az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnöksége és Igazgató Választmánya lesz hivatott.

Miután az óvóhely beállványozásához szükséges faanyagot az Egyetemi Könyvtártól megszereztük és nagy nehézséggel a szükséges egyéb anyagokat (főként szeget) előteremtettük, április 21-én megindulhatott a munka. Az altemplom két oldalhajóját beállványoztuk és a főhajótól deszkafallal elválasztottuk, hogy elzárhatók legyenek. Az ács- és asztalosmunkát takarékoságból az Egyetemi Könyvtár asztalosságához értő altisztjeivel végeztettük el. Sikerült azt is elérnünk, hogy az Egyetem Gazdasági Hivatala az átköltöztetéshez ingyen bocsásson rendelkezésünkre egy kétlovas stráfszekeket. Levéltárunk legféltebb állagának átszállítása az Egyetemi Könyvtárból a piarista altemplomba április 27-én kezdődött el, és fokozatosan folyt május 10-ig. A költöztetést igyekeztünk úgy lebonyolítani, hogy arról sem a város lakói, sem az itt tartózkodó idegen (német) katonaság lehetőleg ne szerezzen tudomást, ne figyeljen fel rá. Biztonsági megfontolásokból csak korán reggel, fél öt és hét óra között szállítottunk. Így az egész műveletről, a Levéltár újabb őrzési helyéről néhány személyen kívül senkinek sem volt tudomása. Anyagunk részint eredeti fém- és kartondobozáiban, részint pedig ládába rakva került átszállításra. Új helyükön minden levéltártestet úgy állítottunk fel, hogy ha fáradságosan is, de bármikor kutatható maradjon. Az altemplomban már el nem helyezhető, kevésbé féltett iratainkat az Egyetemi Könyvtár pincéjéből a biztosabbnak látszó földszinti óvóhelyre hoztuk fel a piaristákhoz átköltöztetett állagok helyére. Így aztán háromszori költöztetés után Levéltárunk egész anyaga végleges óvóhelyre került. Gyűjteményünk már régen biztonságban volt, amikor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által az óvóintézkedések megtételére kiküldött bizottság Kolozsvárra érkezett. Ennek megállapítása szerint óvóhelyünk az Egyetem összes óvóhelye között messze a legbiztosabb és legmegfelelőbb berendezett volt.

Kitűnő óvóhelyünk előnyeit megosztottuk a Múzeumi Könyvtárral, mivel az egyetemi óvóhelyek építése a június 4-i bombázás után sem készült el. Ezért a Kézirattár becesebb köteteit és a Régi Magyar Könyvtárat átszállítottuk a piarista altemplomba. Ugyancsak ott helyeztük el a Művészeti Tár legértékesebb festményeit.

Saját anyagunk biztonságba helyezése után minden erővel annak láttunk neki, hogy a háború közelgő veszedelmei elől az erdélyi történelem legféltebb forrásaiból minél többet biztosítsunk fényképezés útján. E célból Leica-filmre felvettük Dés, Beszterce város, Beszterce-Naszód vármegye, valamint a kolozsmonostori konvent Kolozsvárott őrzött levéltárának teljes középkori anyagát. Ezzel az újabb akcióval az Észak-Erdély területén vidéki levéltárakban őrzött majdnem minden középkori szöveget sikerült össze-

gyűjtenünk. Így az erdélyi középkori oklevelek kiadását függetlenítettük az egyes levéltárak sorsától, s e fontos munkálatok folytatását a mai zavaros időkben is biztosítottuk.

Nem kisebb jelentőségű ennél az a munka sem, amelyet Levéltárunk a teljes felbomlás napjaiban gazdátlanra vált és pusztulásnak kitett iratanyag megmentésével végzett. Intézetünk működésének legszebb tényei közé tartozik ez a szolgálat, és mindennél szebben bizonyítja, hogy Levéltárunk valóban érdemes volt arra a bizalomra, amiben társadalmunk eddig részesítette. Az általános fejtelenség időszakában, amikor az államhatalom már nem működött, mindenki számára nyilvánvalóvá vált az erdélyi magyar társadalom és Levéltárunk érdekeinek azonossága. Reméljük, hogy e felismerés következményeit mindkét fél levonja, s ha az újraképzés ideje elérkezik, Levéltárunk az erdélyi magyarság teljes történeti forrásanyagának egységes védelmét, szakmai felügyeletét is megszervezheti.

Levéltárunk kezdettől fogva arra törekedett, hogy az erdélyi föld életének írásos emlékeit minél teljesebben menthesse át az utókorra. Sohasem kérdezte, ha egy forráscsoport léte veszélyben forgott, hogy annak tulajdonosa milyen világnézetű, nemzetiségű vagy melyik társadalmi osztály tagja. Mikor ez év tavaszán az elhurcolt zsidó lakosok tulajdonában található könyvek és műtárgyak megmentésére a Múzeum-Egyesület lépéseket tett, Levéltárunk is megkísérelte az iratanyag összegyűjtését. Részint a Pénzügyigazgatóság magatartása és az a mód, ahogyan a zsidó ingóságokat kezelték, leginkább azonban az, hogy Levéltárunk egész személyzetének saját anyagunk óvóhelyre szállítását kellett mielőbb elvégeznie, e tervünket keresztülhúzta. Egyedül a felosztott szabadkőműves-páholy még megmaradt iratait és egyéb emlékeit sikerült a pusztulástól megmentenünk.

Sokkal eredményesebben léphettünk közbe az iratanyag érdekében a szeptemberi nagy menekülés, majd a háborúval járó felfordulás idején. Ekkorra ugyanis már minden belső munkát elvégeztünk, és teljes erőnket a kallódó művelődési javak mentésére fordíthattuk. Még augusztus folyamán saját óvóhelyünkön biztonságba helyeztük a kolozsvári római katolikus plébánia őrzésében lévő páratlanul becses codexeket és ősnymtatványokat, valamint a kolozsmonostori konvent Erdélyben maradt levéltárát. Sombory László rendőrkapitánytól előbb családi levéltárának Kolozsváron őrzött töredékét, majd később feldúlt lakásából becses családi arckép- és fegyvergyűjteményét menekítettük be. Reményik Sándor írói hagyatékát heves légítámadások közben hoztuk be a Donát úti vilájlájból. Ugron István teljesen szétszórt, értékes személyi levéltárát kifosztott lakásának padlójáról szedtük össze a téli hidegben fáradtságos munkával. Gr. Bánffy Miklós bonchidai levéltárának megmaradt töredékeit a leégett kastély romjai közül decemberi hidegben, egészsége kockáztatásával gyűjtötte össze Köpeczi Sebestyén József kollégánk (Vö. 3. sz.). Megjegyezzük, hogy e levéltár maradványaiból, előttünk ismeretlen úton, Emil Isachoz is kerültek iratok. Hogy a Bonchidára való kijutás és az iratok beszállítása az akkori körülmények között mekkora teljesítmény volt, csak az értékelheti igazán, aki a jelenlegi közlekedési lehetőségeket saját maga is kipróbálta. A helybeli református kollégiumnak az orosz katonák által többször feldúlt levéltárát éppen úgy bemenekítettük, mint a magyarbarátnak igazán nem nevezhető, de az újabb erdélyi szász tudományos életben vezető szerepet játszó Karl Kurt Klein professzor még megmaradt iratait. Feldúlt, sokszor ablaktalan jéghideg lakásokban mérhetetlen rendtelenségből és piszokból, fosztogató hiénák között dolgozva gyűjtöttük össze a megsemmisülés előtt álló iratokat. Az így megmentett források értékét majd a későbbi kutatás lesz hivatott megállapítani.

A közlekedési nehézségek és a szabad mozgás különféle korlátozásai megakadályozták, hogy mindenüvé elmehessünk, ahol levéltári anyag forgott veszélyben. Minden

lehető megtettünk azonban, hogy a pusztítások után esetleg még maradt iratokat helyi megbízottakkal biztonságba helyeztessük. Lépéseket tettünk, hogy Észak-Erdély orosz katonai parancsnoksága Egyesületünket bízta meg a pusztulásnak kitett művelődési értékek megmentésével. Ennek reményében dr. Bözödi Györgyöt, az Egyetemi Könyvtár Marosvásárhelyre utazó tisztviselőjét kiküldtük, hogy a Koronán és Nyárádszentbenedeken lévő gr. Toldalaghi, valamint a Gernyeszegen és Sáromberkén őrzött gr. Teleki levéltárat igyekezzék biztonságba helyezni. Kiküldetéséről készített jelentését 4. sz. alatt mellékeljük. Ugyanezeknek a gyűjteményeknek az érdekében már korábban is tettünk lépéseket Vigh Károly marosvásárhelyi könyvtáros útján. Fáradásunk remélhetőleg nem lesz teljesen hiábavaló. De akkor is, ha már semmit sem lehetne belőlük megmenteni, legalább nyugodt lelkiismerettel mondhatjuk, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára mindent megtett, amivel a tudománynak és az erdélyi magyarságnak ilyen időkben is tartozott.

Az őszi háborús események tanulságai alapján újabb akciót indítottunk az erdélyi magyarság irodalmi, művészeti, művelődési, politikai, egyházi, gazdasági életében fontos szerepet játszó személyek iratainak összegyűjtésére. A közelmúlt ugyanis mindenkit meggyőzhetett afelől, hogy olyan nehéz helyzetekben, mint amilyeneknek szenvedő részesei voltunk és lehetünk a jövőben újból, az írásos emlékek számíthatnak legkevésbé a mindennapi élet bajaival viaskodó tulajdonosok gondoskodására. Gyűjtésünket egyelőre a két nagy magyar művelődési központban, Kolozsvárott és Marosvásárhelyt kezdtük el. Ha azonban a viszonyok megengedik, ki akarjuk terjeszteni egész Erdélyre. Minthogy kérésünket a legkülönbözőbb oldalakon kedvezően fogadták, reméljük, hogy vállalkozásunk a nagy átalakulásokkal együtt járó veszteségeket jelentősen csökkenteni fogja. Ezen az úton igyekszünk elejét venni, hogy a mostani összeomlás forrásanyagunkban olyan jóvátehetetlen károkat okozzon, amint ez az első világháborút követően történt.

E gyors beavatkozásokat kívánó menekítések mellett, azokban a napokban, amikor az élet teljesen megbénult körülöttünk és az utcákon járnak sem volt tanácsos, a Levéltár külön irattárának a kialakításával foglalkoztunk. Régen érzett hiány volt az, hogy Levéltárunk legkorábban bekerült darabjairól és állagairól semmiféle feljegyzéssel sem rendelkezünk, minthogy a Múzeumi és Egyetemi Könyvtár működésére vonatkozóan az 1890 előtti időkből alig maradtak iratok. Ennek az állapotnak a megszüntetése érdekében a Múzeum-Egyesület jegyzőkönyveiből és központi irattárából, az alapítástól kezdődőleg, a Levéltár (akkor a Könyvtár Kézirattára) gyarapodására vonatkozó minden feljegyzésről hiteles másolatot veszünk, ezeket szabályszerűen iktatjuk s így alkotjuk meg intézményünk 1890 előtti irattárát, valamint az anyagunk nagyobb és értékesebb részét kitevő letétek régóta hiányolt nyilvántartását. Ez év végéig az 1858—1880. évi jegyzőkönyvek levéltári vonatkozású bejegyzéseinek másolatával készültünk el.

A rendezési munkákat kénytelenek voltunk majdnem teljesen szüneteltetni. Egyedül a kendilónai Teleki-levéltár missiliseinek két év óta folyó munkáját nem szakítottuk félbe. Ez a hatalmas levélsanyag most már teljesen rendezett, csupán revíziója van hátra. Ez azonban, mivel az anyag kihozása az óvóhelyről egyelőre még nem tanácsos, csak később végezhető el.

Nagyobbszabású munka volt még az EMGE utólag beküldött 1930-as évekbeli ügyiratainak elrendezése. A hatalmas irattömeg rendjének helyreállítása egy ember munkaerejét hónapokon át teljesen igénybe vette. Az óvóhelyre szállítás idejére azonban sikerült elkészülnünk vele.

Anyagunknak az óvóhelyről annak idején történő visszaszállítása sok olyan problémát fog felszínre hozni, melyek megoldására már most idejében fel kell készülnünk. Mint-hogy az elköltöztetés kitűnő alkalmat nyújt anyagunk átcsoportosítására és felállítására, e feladatokról részletes tervezetet állítottunk össze. E tervezet, melyet teljes szövegében mellékelünk (2. sz.), kiterjeszkedik mindazokra a munkálatokra, amiket Levéltárunk használhatósága és a reánk váró feladatok sikeres végrehajtása érdekében fokozatosan végre kell hajtánunk. Ez az esetleg csak évtizedek alatt megvalósítható tervezet hivatott arra, hogy a Levéltár jövődő munkájának irányát megszabja és biztosítsa ennek egyöntetűségét, folyamatosságát. A törzsgyűjteményekbe kerülő új szerzemények regesztázását 1944. december 1-től fogva már el is kezdtük. Reméljük, hogy a tervezett változtatások végrehajtásával az a nagy munka, amit Levéltárunk menekítésére fordítottunk, gyűjteményünk fejlődése szempontjából nem marad gyümölcsötlen.

A körülöttünk lejáratott nagy változások mindenki előtt nyilvánvalóan bizonyították, hogy az erdélyi magyar történeti kutatások természetes központja csakis Levéltárunkra építve képzelhető el. Ez a tény a több lehetőséget kínáló megelőző néhány évben egyesek előtt mintha elhomályosult volna. Ennek tudható be, hogy 1940 után újrainduló forráskiadásunk nem hozott a rendelkezésére álló anyagi eszközökhöz mérten megfelelő eredményeket. Így aztán az Erdélyi Tudományos Intézet helyzetének megrendülésével éppen a legfontosabb feladat, Erdély középkori okmánytárának kiadása akadt meg mindjárt a kezdet kezdetén. Levéltárunknak az elmúlt négy esztendőben is az volt az álláspontja, hogy az erdélyi forrásfeltárásnak jelenleg ez a legfontosabb feladata. Egyebek mellett azért is, mert ezen felnevelhető lenne a hiányzó szakképzett kutatógárda. Amíg ez el nem indul legalább, nem várható az egyéb középkori kutatások elmélyülése, új anyaggal, korszerűbb módszerekkel való feltöltődése. Ezért Levéltárunk minden tőle telhetőt elkövetett, hogy e feladat iránti érdeklődést felszínen tartsa. Maga részéről a nem Kolozsváron őrzött okleveleknek Leica-filmre fényképezésével, saját középkori okleveinek átrendezésével igyekezett előmozdítani az oklevéltár ügyét.

Az előzményekből teljesen érthető tehát, hogy amikor ez a feladat az Erdélyi Tudományos Intézetben gazdátlaná vált, Levéltárunk egyedül is folytatta azt, mert nem nyugodhatott bele a vállalkozás eltemetésébe. Véleményünk szerint ugyanis ilyen alapvető fontosságú tudományos munkálat félbeszakítása nem indokolható az eddigi bőséges anyagi eszközök elmaradásával. Különösen akkor nem, amikor az öt-hat évet még igénylő előkészítés nem annyira anyagi, hanem inkább egyéni, szellemi áldozatot, lemondást igényel. Mivel Levéltárunk személyi viszonyai nem olyanok, hogy ekkora feladatot hivatali kötelességként elláthassa, a Kelemen Lajos ny. főigazgató vezetése alatt megalakult Diplomatarium Transsylvanicum munkaközösség tagjai vállalták a munka folytatását. E munkaközösség a Levéltár kebelében dolgozik, és első feladatának a kiadásra kerülő teljes okleveles anyag regesztázását, kicédulázását tekinti. Csak ennek elvégzése után kíván sort keríteni a szövegek másolására. A gyűjtött anyag, a kiadás jogával együtt, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának, illetve az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek a tulajdonába kerül. Minthogy az okmánytár munkálatai évtizedekig eltarthatnak, az egyöntetűség biztosítása érdekében aprólékosan kidolgozva írásba foglaltuk azokat az alapelveket, módokat, melyekhez a mostani és a későbbi munkatársak tartani kötelesek magukat. Az Erdélyi Tudományos Intézet a regesztázáshoz szükséges, ma beszerezhetetlen, drága kartoncédulák átengedésével lehetővé tette, hogy a munka haladék nélkül elkezdődhessen. Levéltárunk az oklevelek fényképezésével, a kiadott szövegeket tartalmazó okmánytárak és folyóiratok előteremtésével támogatja a munkaközösséget.

A modern erdélyi történetírás megszületése idején Egyesületünk éppen Levéltárán keresztül mutatott példát az Erdélyi Történelmi Adatok és a Székely Oklevéltár megvalósításával arra, hogy szerény eszközökkel is fontos feladatokat lehet megoldani, ha nem hiányzik a tudományos cél eléréséhez az egyéni áldozatvállalás. Levéltárunk ennek a munkaközösségnek a létrehozásával kívánja elejét venni annak, hogy korszakos fontosságú tudományos feladataink sorsát a mai szomorú helyzetből eredő kishitűség döntse el. Eszközeink szerények, ha az anyagiakat nézzük. De ha akaratban és kitartásban meg nem fogyatkozunk, akkor Levéltárunk mégis előbbre fogja vinni a Diplomatarium Transsylvanicum megvalósítását. Ennél fontosabb és magához méltóbb feladatot pedig sem az Erdélyi Múzeum-Egyesület, sem pedig Levéltára nem találhat történetkutatásunk területén. A november közepe óta folyó közösségi munka biztató kilátásokkal kecsegtet. A munkatársak eddig a következőket végezték: Dr. Valentiny Antal a gr. Wasslevéltár középkori darabjainak korábban elkezdett regesztázásával eljutott az 1425. évig. Dr. Entz Géza és dr. Jakó Zsigmond a kolozsmonostori levéltár Budapesten őrzött részéről készített fényképmásolatokat kivonatolta. Eddig a DL 26368-27045 jelzetű oklevelek regesztáival készültek el. Dr. Bodor András a kiadott anyag cédulázására vállalkozott. Jelenleg a Hazai Oklevéltár átnézését végzi.

A vidéki levéltárak nyilvántartását ebben az évben, az ismeretes körülmények miatt, alig folytathattuk. Egyedül a Lészay család Magyarországban őrzött levéltárát sikerült Szabó T. Attilának és Jakó Zsigmondnak átnéznie. Ez utóbbi által akkor készített jegyzeteinek becsét az a szomorú tény adja meg, hogy ezek az iratok azóta talán mind áldozatul estek a háborús felfordulásnak.

Levéltárvédelmi tevékenységünkben megemlíthetjük még, hogy Dés város, Szék nagyközség, a kolozsvári Rhédei-házban volt Petrichevich–Horváth-levelek megmentése és az erdélyi káptalan gyulafehérvári, valamint a nagyváradi Múzeum levéltára egész középkori anyagának lefényképezése érdekében megtettük a szükséges lépéseket, hogy tél elmúltával erre is sort keríthessünk.

Áttérve újabb szerzeményeink ismertetésére, ismét meg kell állapítanunk, hogy ez az esztendő Levéltárunk gyarapodása szempontjából, minőség és mennyiség tekintetében egyaránt, vetekedik a legjobb békeévekkel. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy intézményünk a legnehezebb körülmények között is megszakítás nélkül ellátta iratvédelmi kötelességeit. Újabb szerzeményeink tartalmi ismertetését most a szokottnál rövidebbre fogtuk, mert a rendkívüli helyzetben még nem volt mód alaposabb áttekintésükre.

A családi levéltárak sorában első helyen kell megemlékeznünk a gr. Bánffy Miklós bonchidai feldúlt kastélyából beszállított levéltártöredékről. E levéltár letétbe helyezését Bánffy Miklós már két évvel ezelőtt megígérte, beküldése azonban egyik terminusról maradt a másikra, amíg aztán reászakadt a háborús veszedelem. A tulajdonos tájékoztatása szerint a bonchidai archívum legújabb kori gazdasági iratokat tartalmazott. Bár az ismeretlen mennyiségű eredeti állagából csak ötládányit sikerült megmenteni, ezek a kiismerhetetlenül összekeveredett töredékek is világosan elárulják, hogy a Bonchidán őrzött iratoknak csupán egy része lehetett a gazdasági adminisztráció terméke. Valójában inkább tekinthető a nálunk őrzött ún. Bánffy rokonsági levéltárak kiegészítőjének. A Bánffyakra csak az utolsó 80–100 esztendő anyaga vonatkozik. A korábbi iratok főként a gr. Toldalaghi és gr. Korda család birtokaival kapcsolatosak. Ezek között tényleg bőven található gazdasági iratok és szintén inkább gazdasági vonatkozású missilisek. Amint e töredékek mutatják, a bonchidai levéltár pusztulása az erdélyi mezőgazdaság-történetnek

okozott súlyos veszteséget. Segítségével ugyanis az egyik legjelentősebb erdélyi nagybirtok üzemét lehetett volna rekonstruálni.

A lajstromozatlan iratoktól egészen eltérő természetűek a jelzeteit levelek. Ezek egykor 103 fasciculusba voltak rendezve. Terjedelmes jegyzéküket a tulajdonos gyalakuti gr. Lázár József magtalan halála után, 1844-ben, Zsigmond László és Buzogány Mózes táblai jegyzők készítették el. Nagy kár azonban, hogy csak az első 53 csomónak az elenchusa maradt reánk. A többi fasciculus jegyzéke vagy elpusztult, vagy, ami az első kötet szabályszerű hitelesítéséből még valószínűbbnek látszik, el sem készült. A levelek nagyobbik része a XVI. század végétől számított száz évből, kisebbik fele pedig a XVIII. századból való. A korábbi rész azonban nem a Lázárookra, hanem a velük rokon Kassaiakra és nagymegyeri Keresztiesiekre vonatkozik. Ezeknek a birtokai ugyanis a gyalakuti Lázárookra szállottak. Ennek megfelelően a levéltár törzsét Kassai Istvánnak, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György nagy hatalmú fiscalis directorának és ítélőmesterének a birtokszerzéseire vonatkozó iratok teszik. Belőlük pontosan megrajzolható a Kassáról Kolozsvárra került kereskedősarj felfelé ívelő pályája, a XVII. század eleji erdélyi állam egyik jelentős főhivatalnokának addig alig ismeretes élete. A hirtelen magasra emelkedett Kassai István családja azonban már unokájában kihalt, és kiterjedt birtokai a kincstárra, valamint a leányági rokonokra szállottak. Ezért szólnak a XVII. század második feléből való levelek Keresztesi Sámuelné Kassai Borbála birtoklásáról. Az ő 1700 körül bekövetkezett gyermektelen halála után birtokai Lázár György kezébe kerültek.

A Kassai és Keresztesi család mellett azonban bőségesen található itt adatok a velük rokon familiákra is. Kassai Borbála anyja, Bánffy Sára, később Pernyeszi Zsigmondné jussán a Pernyeszиеkre, a Kassai–Gerendi, Toldalaghi–Apafi atyafiságra, a Haller, Mikes, Pekri, Kovacsóczi, Sükösd, Kendeffi, Teleki, Tomori család több tagjára és ezeknek Bacán, Báldon, Balázstelkén, Bátoron, Borsán, Drassón, Faragón, Galacon, Gálfalván, Gergelyfalván, Kenteikén, Kerlésen, Kolozsvárott, Kolozsmonostoron, Körtvélyfáján, Kötelenden, Kövesden, Mártonfalván, Megykeréken, Mihályfalván, Mikesen, Orbón, Springen, Szászfenesen, Szászfülpösön, Nagyszőlösön (Ugocsa vm), Szpinen, Szinán, Teremiben, Türen és Vingárton levő birtokaira derül fény ezekből a levelekből.

Külön kiemelendők, a három eredeti középkori oklevelen kívül, a Köleséri Sámuel, Mikes Kelemen és gr. Lázár János életére vonatkozó adatok, valamint gr. Horváth-Toldy János tábornok ügyes tollrajzai a múlt századi hatvanas évek erdélyi előkelő társaságának jellegzetes alakjairól. Becsesek továbbá a bonchidai kastély múlt században tervezett átépítésének vázlatai, a különböző birtoktérképek és a kolozsvári Toldalaghi-Korda-ház Carlo Justi által készített eredeti tervrajza.

A megcsonkult levéltár jelzeteit részének rekonstruálása során igen nagy hiányokra derült fény. Az elenchus és a néhány sértetlen csomó összevetéséből azonban megállapíthattuk, hogy a jelenlegi hiányok csak részben írhatók a mostani pusztítás számlájára. E levéltárat még a múlt század közepén felosztották, és a Bánffyok kezére annak csupán egy része kerülhetett. Az őrizetünkben lévő Bánffy rokonsági levéltár és többi letétünk gondos átvizsgálása talán majd rávezeti a kutatókat, hogy a hiányzó iratok, ha nem pusztultak el, melyik család levelei között keresendők.

Különösen értékes gyarapodást jelent a gr. Béldi, gr. Haller és makfalvi Dósa család levéltára. Mindhárom Kelemen Lajos főigazgató úr őrizetéből került ideiglenes letétként Levéltárunkba. Ezzel helyes útra terelődött e levéltárak több mint egy évtizede függőben lévő sorsa. Tulajdonosaik ugyanis mindegyiket Kelemen Lajos személyes felelősségére és őrizetére bízták, amíg az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményeinek a román állammal

való viszonya rendeződik. Ez év tavaszán a főigazgató úr az iratok további őrzését Levéltárunkra ruházta át, hogy a háborús veszedelmek ellen fokozottabb biztonságban legyenek. Ezzel a kutatás számára addig is hozzáférhetővé váltak, amíg sorsukról Dél-Erdélyben élő tulajdonosaikkal véglegesen megállapodhatunk.

Kelemen Lajos a Béli család mezőméhesi levéltárának csak töredékét menthette meg. Anyagának nagyobbik része gondozatlanság következtében már elrothadt, mire ő tudomást szerzett az iratok hollétéről. A megmaradt ládányi töredék azonban csonkaságában is becses adatokat szolgáltat Erdély XVII. századi történetéhez. 15—20 középkori és nagyobb számú XVI—XVII. századi darab után különösen Béli Pál felesége, Vitéz Zsuzsanna korára nő tekintélyesebbre a levéltár anyaga. Rokoni összeköttetések szálán bőven található benne adatok az Alia, Kamuti, Kékedi, Baládfi, Cserényi és Vitéz családra, valamint ezek terjedelmes birtokaira. Bár elenchusa nem került elő, jelzeteit része azonban enélkül is visszaállítható a régi rendbe. Anyaga, melyet a múlt század végén Deák Farkas, Koncz József és Franz Zimmermann már használt, hiányos székelyföldi forrásaink becses gyarodását jelenti. Egyben jól megvilágítja a székely családoknak a megyei területen és az államvezetésben a XVII. század második felétől kezdve megfigyelhető előretörését.

A Haller család 1918-ban feldúlt balázstelki levéltárából egy kisebb ládát megtöltő töredék került be hozzánk. Néhány középkori oklevelen kívül becses XVI. századi anyaga van, melyből a nürnbergi eredetű Haller család erdélyi meggyökerezése tisztázható. A leveleket a XVIII. század végén rendezhették. A levéltár egykori összetételéről az erősen megcsonkult csomók helyreállítása után adhatók bővebb információk. Előzetes tájékoztatástól azért is eltekinthetünk, mert ez megszerezhető Torma Károly kijegyzéseiből, melyeket a Történelmi Tár 1887. 578—594. tett közzé, és dr. Nagy Jenő csíkszentmártoni gyűjteményéről tavaly készített jelentésünkben (Erdélyi Múzeum 1943. 271—273.). A XVI. századi erdélyi gazdasági életre vonatkozó adatokon kívül különös figyelemre tarthatnak számot Bocskai István itteni birtoklásának emlékei. Területileg e töredék anyaga főként Küküllő és Doboka vármegyére vonatkozik.

A most bekerült Dósa-levelesláda a makfalvi Dósa család ama ágának iratait tartalmazza, melyhez Dósa Elek, a múlt századi nagy erdélyi jogtudós is tartozott. A levelek zöme nem korábbi a XVIII. századnál s majdnem kizárólag birtokjogi vonatkozású. Minthogy a Dósák Marosszék múltjában vezető szerepet vittek, levéltáruk bekerülése székelyföldi forrásaink újabb értékes bővülését jelenti. Külön is megemlíjtük az Aranka György halála után lefolytatott hagyatéki eljárásra vonatkozó iratokat, melyek itt maradtak reánk. Dósa Eleknek már régóta őrizetünkben lévő személyi levéltára és ez az újabb letét jól kiegészítik egymást. E leveleket eredeti jelzetüknek megfelelően elrendeztük.

A Rettegi család levéltártöredékének letétbe helyezéséért Orosz Endre ny. iskolai igazgató úrnak tartozunk őszinte köszönettel. Közismert Orosz igazgató úrnak az erdélyi múlt emlékei gyűjtése terén végzett értékes tevékenysége. Ennek bizonyára egyik legjelentősebb eredménye, hogy e veszendőbe indult levéltárat legalább részben megmentette a pusztulástól. A három nagy ládát megtöltő iratanyagot a tulajdonos halálát követően csomagolópapírnak adták el, s Orosz igazgató úrnak már csak egy részét sikerült visszavásárolnia, két láda tartalma azonban megsemmisült. De még ez a töredék is fogalmat nyújt, hogy mekkora veszteség történetkutatásunk számára ennek a középkori és XVI. századi okmányokban egykor gazdag levéltárnak majdnem teljes pusztulása. A megmentett darabok legbecsebbjei egy XIII. századi és néhány későbbi középkori

oklevél. Mind ezek, mind pedig a 15—20 darabot számláló XVI. századi rész Szilkerékre és környékére vonatkozik. A zöm azonban XVIII—XIX. századi birtoklevél és missilis. Ez a csoport gazdag az Apahidára vonatkozó iratokban. A naplóíró Rettegi György családján kívül a váradi Veres, palatkai Jánosy, Incze, Fülöp, Pataki, erzsébetvárosi Csiki családra találhatók benne bővebben adatok. Itt maradtak egyébként fenn a kolozsvári Külmagyar utcai református egyház, a kolozsvári kaszinó és Nemzeti Színház számadásai a múlt század hatvanas éveiből. Ez az anyag is jelentősen hozzájárul a régtől nálunk őrzött Rettegi-levéltár teljesebbé tételéhez.

Török Bertalan gyűjteménye két évtizedes hányódás után, szintén Kelemen Lajos főigazgató úr útján, végre az idén teljes egészében bekerült Levéltárunkba. Három évvel ezelőtt számot adhattunk a gyűjtemény egyik ládjának beszállításáról. Most az Unitárius Egyházközség levéltárának rendezése során a második láda is előkerült. E gyűjtemény a Török Bertalan által Alsófehér vármegye monográfiájához összeszedett eredeti iratokat és a monográfus különféle jegyzeteit tartalmazza. Jóllehet Török kijegyzései is becsesek, a gyűjtemény jelentőségét mégis a különböző helyekről származó eredeti iratok adják meg. Különösen értékesek középkori oklevelei. Ezeknek száma a második ládából kikerültekkel 45-re emelkedett. Mind a középkoriak, mind pedig a XVI—XVII. századi darabok majdnem mind a Kemény család csombordi és a Barcsay család alvinci levéltárából valók. A középkoriakat eddig csupán Magyar Károly regesztáiból (Történelmi Tár 1907. 80—120.) ismerte a kutatás. Külön csoportot alkotnak Vízakna levéltárának 1784—1786. évi ügyiratai és a város 1699—1754. évi eredeti jegyzőkönyve. Figyelmet érdemelnek a községekből beküldött dülönévjegyzékek és Beke Antal kanonoknak az erdélyi püspökségről, a gyulafehérvári székesegyházról és a gyulafehérvári régi nyomtatványokról a monográfia részére készített terjedelmes, sajtókész kéziratai. Nagy kár, hogy Bekének ezek a munkái annak idején nem jelentek meg, mert gazdag anyaggyűjtésük ma is fontos forrásokká teszik őket és a püspökség történetének legalaposabb összefoglalása mindmáig ez a kézirat.

A gyűjteményen belül teljesen külön csoportot alkotnak Török Bertalan és felesége családi iratai. Inczédi László házassága révén alakult ki a dési Diószegi és a váradi Inczédi család XVIII—XIX. századi leveleit tartalmazó rész. A Diószegiek iratai elsősorban Désre és Középszolnok vármegyére szolgálnak adatokat. Nagyobb tömeget tesznek ki a klotovivai Pogány család levelei. Ezek között, a szokásos birtoklevelek mellett, gazdag XIX. századi missilis anyag és a múlt század negyvenes éveiből Alsófehér vármegye ügyeire elég sok hivatalos irat is található.

A gyűjteménynek jegyzéke is van, melyből tájékozódhatni az egyes részek provenieneciája felől. Török Bertalan hagyatéka nem csupán forrásanyagunk további gazdagodását jelenti, hanem egyben érdekes tudománytörténeti emlék. Emléke azoknak a helytörténeti törekvéseknek, melyek Szolnok-Doboka vármegye monográfiáját is létrehozták. Török Bertalan vállalkozása azonban nem volt olyan szerencsés, mint a Kádár Józsefé. Annál nagyobb tehát a jelentősége, hogy hosszú éveken át összegyűjtött anyaga végre közgyűjteménybe kerülve megmenekült a szétszóródástól. Így mai állapotában is hasznára lehet az Alsófehér megyére vonatkozó kutatásoknak. Később pedig alapul szolgálhat a megye történetének megírására esetleg indítandó újabb vállalkozásokhoz.

Sombory László családjának nála őrzött leveleit helyezte el Levéltárunkban. E számra nem nagy letét jelentősége abban áll, hogy jól kiegészíti a korábban hozzánk bekerült Sombory-levéltártöredéket. Így ennek a többfelé szakadt nagy családi levéltárnak legalább az Erdélyben maradt részei újból összekerültek. Ezáltal talán egy lépéssel közelebb jutot-

tunk ahhoz, hogy alkalmasabb időben a család Budapesten letétbe helyezett törzslevéltára is visszakerüljön Erdélybe Levéltárunkhoz. A most őrizetbe jutott iratok főként a Sombo-ryak Kolozs és Doboka megyei birtokaira (Kis-, Nagyesküllő, Ördögkeresztúr) vonatkoznak. Legrégibb darabjai a XVI. század elején keltek.

Székelyföldi forrásanyagunkat jelentősen gyarapította a Kispál család levéltára, melyet Kispál László helyezett letétbe. E levelek teljesen rendezetten, gondosan regesztázva kerültek őrizetünkbe. Az iratok jelenlegi rendje maradandóan bizonyítja azt a gondos szeretetet és hozzáértést, mellyel a tulajdonos családja múltjának emlékeit kezelte, hogy azokat most a történetkutatás útján közkinccsé tegye. Anyagának zárt egysége e hét csomót kitevő iratanyagot a székely családi levéltárak prototípusává avatja. Területileg szűk körben, néhány rokon családra és ezek lakóhelyére nyerhetők innen adatok. De éppen az anyagnak ez a zártsága hozza magával, hogy segítségével mélyen bevilágíthatunk a szűkös gazdasági lehetőségeivel viaskodó székelység múltjának hétköznapijaiba. Szinte kizárólag csak Uzon, Sepsiszentiván, Kökös, Ilyefalva, Dálnok, Laborfalva község és a Kispál, Czirjék, Mihálcz, uzoni Pünkösti, Könczei, kökösi Simon és Veres, szotyori Nagy, Zajzon és Györbíró familia tagjai szerepelnek e levelekben. A levéltár legrégebb eredeti darabja 1577-ben kelt. Értékes XVI—XVII. századi anyagához csatlakoznak a levéltár törzsét alkotó újabb kori iratok. Az anyag jelenlegi rendje tökéletesen kielégítheti a kutatók minden igényét.

Családtörténeti anyagunk rendkívüli értékű gyarapodását jelenti Kelemen Lajos főigazgató úr genealógiai gyűjteményének letétbe helyezése. E gyűjtemény 823, túlnyomóan erdélyi magyar családra tartalmaz leszármazási adatokat, és méltóan csatlakozik Kemény József, Mike Sándor és Sarkantus Gyulay Richárd genealógiáihoz, sőt bizonyos vonatkozásokban felül is múlja ezeket. Kelemen Lajos gyűjtése ugyanis évtizedek szakszerű levéltári kutatásainak terméke, nem pedig időtöltésből, nemes kedvtelésből keletkezett. Közismert az a felülmúlhatatlan anyagismeret, amellyel egykori főigazgatónk az erdélyi családtörténet területén rendelkezik. Ennek az ismeretömegnek az eszenciáját kapja a kutató e gyűjteményben, mely nélkülözhetetlen tájékoztatás családtörténeti anyagunkhoz. Letétbe helyezése által Levéltárunk legalább részben időtlenítheti azt az értékes szolgálatot, melyet Kelemen Lajos útbaigazításai hosszú idő óta annyi kutatónak és erdélyi családnak jelentettek.

Meg kell említenünk, hogy galgói Rácz Viktor (Budapest) genealógiai gyűjtését, mely saját családján kívül főként a somogyi Tordai famíliára tartalmaz adatokat, szintén felajánlotta letétül, de ez az anyag a háborús események következtében már nem jutott el hozzánk.

Hasonlóan gazdag gyarapodásról adhatunk számot személyi levéltáraink esetében is. Tavaly megindított akciónk eddigi eredményei azt mutatják, hogy vállalkozásunk valóban hiányt pótol és jelentőségét társadalmunk felmérte. Ha a körülmények munkánk folytatását megengedik egész Erdély viszonylatában is, ezen a téren még igen nagy és becses gyarapodásra számíthatunk. Így idővel talán sikerül elejét venni, hogy az erdélyi magyarság életében fontosabb szerepet vivő személyek iratanyaga szétkallódjék.

Személyi letéteink sorában első helyen kell megemlékeznünk Reményik Sándor írói hagyatékáról, melyet dr. Imre Kálmánná úrasszony bízott őrizetünkre. A két kisebb ládányi anyagot már a város ostroma idején szállítottuk egyenesen az óvóhelyünkre. Tartalmuk felől tehát most még nem adhatunk részletesebb tájékoztatást. A költő kéziratán kívül azonban levelezése (vagy annak egy része) is a ládáknak van. Úgy gon-

doljuk, hogy e ládák megmentésével felbecsülhetetlen értékű anyagot óvtunk meg a biztos pusztulástól a jövő irodalomtörténete számára.

Hasonlóan irodalomtörténeti jelentőségű Kovács Dezső írói hagyatéka, melyet leányai: dr. Kovács Margit, Miklós Viktorné és gr. Teleki Artúrné helyeztek letétbe. Ezeken az iratokon keresztül nem csupán a meleg, derűs lelkű író egyénisége ismerhető meg közelebbről, hanem korának erdélyi irodalmi életébe is betekintés nyerhető. Főként az Erdélyi Irodalmi Társaság iratanyaga egészíthető ki jól innen. E letét egy ládát tölt meg.

Gr. Bánffy Miklós több ízben beadott kisebb letétei részint irodalmi, részint politikai működésével kapcsolatosak. Jelentőségük Bonchida pusztulásával különösen megnőtt.

Egészen más jellegű Ugron István levelezése, melyet korábban kinyilvánított akarátának megfelelően családi levéltára kiegészítéséül elmenekülése után feldúlt lakásából szedtünk össze. Tulajdonosuk élményekben gazdag, változatos életének emlékei a volt monarchia külképviseleteinek munkájáról tájékoztatnak valóságosan. Érdeklődésre tarthatnak számot Ugron István varsói és szentpétervári szolgálatának emlékei. Ezeken kívül a két háború közötti magyar kisebbségi politika megszervezésével és a református egyház helyzetével, törekvéseivel kapcsolatban nyerhetők innen értékes adatok.

Vita Sándor letéte a fiatalabb nemzedék irodalmi és politikai mozgalmába enged betekintést. Karl Kurt Klein professzor megcsonkult személyi levéltára a harmincas évek száz tudományos életének és a Harmadik Német Birodalom kelet- és közép-európai politikai szándékainak megismeréséhez így is elsőrangú forrása.

Domokos Pál Péternek a moldvai magyarságra és a szászokra vonatkozó tudományos jegyzeteinek is védelmet biztosítottunk. Hasonlóképpen ideiglenes letétként óvóhelyünkön vészelte át a legnehezebb időszakot Jancsó Elemérnek Aranka Györgyre és a Nyelvmívelő Társaságra vonatkozó anyaggyűjtése.

Néhai Koncz József, a szorgalmas marosvásárhelyi történetkutató és gyűjtő levelezése vásárlás útján került őrizetünkbe. A századvégi erdélyi történeti kutatások, törekvések felől nyerhetők innen értékes felvilágosítások. Koncz József egyik jellegzetes képviselője volt annak a szerény, az ügyért magáért lelkesedő, lelkiismeretes tudóstípusnak, melyből a századforduló tájára annyira kikopott történetírásunk. Gergely Sámuel, Koncz József, Barabás Samu munkássága alkotja az átmenetet Nagyajtai Kovács István, Mike Sándor, Kőváry László autodidakta nemzedékétől a ridegebb, de szakszerűbb újabb kutatóiskolákhoz. Éppen ezért öröndetes, hogy Koncz iratgyűjteményének megszerzése (1941) után most 1641 darabot számláló levelezését is megóvhattuk a szétszóródástól. Így most már Levéltárunkban meglehetősen teljes tudományos hagyaték őrzi Koncz József működésének emlékét. Ez az anyag az erdélyi tudománytörténet értékes forrása.

Gyallay Pap Domokos letéte saját irodalmi levelezésének egy részét tartalmazza. Az a fontos munka, melyet Gyallay Pap a Magyar Nép szerkesztőjeként a falusi magyar nép művelésével végzett, csonkasága ellenére is becses forrássá avatja e letétet.

Egyesületi levéltáraink osztálya ebben az évben is terjedelmes állagokkal gyarapodott. Ezek között különös megnyugvással és örömmel emlékezhetünk meg az Erdélyi Múzeum-Egyesület központi és szakosztályi irattárainak letétbe helyezéséről. Ezzel megvalósult az Egyesületünk iratanyagának megőrzésére Levéltárunk által javasolt tervzet. A szakosztályok által beadott, rendkívül hiányos iratanyag mindennél jobban igazolja e szabályozás szükséges voltát. A Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály 1920-tól, az Orvostudományi Szakosztály 1929-től kezdődően szolgáltatott be iratokat. A Természettudományi és Matematikai Szakosztály működésének, néhány 1930 utáni iraton kívül, semmiféle emléke sem került el az enyészetet. A Bölcsészet-, Nyelv- és Történet-

tudományi Szakosztálynak, valamint folyóiratának, az Erdélyi Múzeumnak az iratai alakulásától kezdve megmaradtak. Sőt az elődjének tekinthető Történelmi Szakosztály 1861-gyel kezdődő jegyzőkönyvei is előkerültek. Mindez annak köszönhető, hogy ez utóbbi Szakosztálynak az iratai már az első világháború előtt Levéltárunk őrizetébe jutottak. E Szakosztály anyagával együtt helyeztük el a Magyar Történelmi Társulat egykori kolozsvári bizottságának jegyzőkönyveit is. A szakosztályok iratanyagára vetett egyetlen pillantás bárkit meggyőzhet arról, hogy Egyesületünk tudományos működésének bizonyosságait önmaga pusztítja el, ha az iratok levéltári beszolgáltatására vonatkozó rendelkezésnek a jövőben nem szerez érvényt.

A Múzeum-Egyesület központi irattárának 1923 előtti, nálunk őrzött részét már tavaly rendeztük. Ehhez csatlakozott most az 1939. évig terjedő iratanyag, melyet az Elnökség ez év nyarán adott át. Ennek rendezésével is elkészültünk. Tehát ma már Egyesületünk egész levéltára könnyen kezelhető.

Új célkitűzéseink megvalósítása felé jelentős lépés a volt Romániai Magyar Nép-közösség irattárának őrizetünkbe adása. E letétért gr. Bánffy Miklós alelnök úrnak tartozunk köszönettel. Ezzel sikerült elérnünk, hogy az 1918 utáni megszűnt magyar politikai szervezetek (Népszövetség, Magyar Párt, Népközösség) iratanyaga gazdátlanságában szét ne szóródjék. Kívánatos volna, hogy most, amikor az erdélyi magyarság élete új keretek közé ágyazódik be, a volt Erdélyi Párt irattára is őrizetünkbe kerüljön. A Nép-közösség letétbe helyezett iratai egy szekrényt töltenek meg. Ehhez járul még a kolozsvári helyi szervezet iratanyaga, melyet Puskás Lajos tanár úr adott át.

A kolozsvári Tízesszervezet irattárát szintén Puskás Lajos úr, e feloszlott szervezet vezetője helyezte letétbe. Ennek a városunk lakosai kezdeményezéséből kinőtt szervezetnek az írásos emlékei bizonyára értékes forrásai lesznek a Kolozsvár társadalmával foglalkozó későbbi stúdiumoknak. Ez a letét is új szint képvisel társadalmi szervezeteink iratörökségének sorában.

Inkább csak kuriózumjellegű a kolozsvári szabadkőműves-páholy erősen selejtezett iratanyagának Levéltárunkba menekített kicsi töredéke.

Egészen kis terjedelmű a Hitel folyóirat szerkesztőségének levéltára. Letétbe helyezése mégis új gyűjtőkör nyitását jelzi. Bírjuk a szerkesztők ígését, hogy a folyóirat 1940 előtti emlékeit személyi levelezésükből összegyűjtik és csatolni fogják a letéthez. Ezzel válna teljessé az a forrásanyag, mely kellően érzékeltetné a későbbi kutatás számára azt a fontos és előkelő szerepet, amelyet ez a kitűnő folyóirat a közelmúlt erdélyi magyar szellemi életében játszott. Reméljük, hogy a Hitel letéte az első lépést jelenti a többi fontos magyar folyóirat (Erdélyi Helikon, Erdélyi Iskola stb.) és lap (Ellenzék, Keleti Újság, Magyar Nép stb.), irodalmi és művészeti szervezet (Barabás Miklós Céh, Kemény Zsigmond Társaság, Szépműves Céh stb.) írásos emlékeinek intézményes biztosítása felé. Ezt engedi remélnünk a Pásztortűz folyóirat kis letéte is, mely a szerkesztőség 1940—1944. évi iratait tartalmazza. Ezt a letétet a Minerva rt. igazgatóságának köszönhetjük. Amint tavaly, úgy most is lépéseket tettünk, hogy a Pásztortűz korábbi időszakára vonatkozóan az egykori szerkesztők személyes levelezéséből szerezzünk kiegészítést.

Gazdasági levéltáraink gyarapodása volt az idén a legkisebb. A kolozsvári mészárosceh 1939-ben beadott, de az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményeinek rendezetlen helyzete következtében a Kelemen Lajos által kezelt Unitárius Egyházközség levéltárába beszállított két láda leveléből egyelőre csak az egyik láda érkezett be hozzánk. Az eddig átvett rész legrégebb darabjai a XVI. század közepéről valók, a zöm azonban a XVIII—XIX. században kelt.

Az elmúlt esztendő sorozatos megrázkódtatásai nem kedveztek a céhlevelek 1943-ban elkezdett gyűjtésének. A jövő év feladatául maradt újabb akció kezdeményezése. Ezzel párhuzamosan folytatnunk kell az üzemi iratanyag védelmére tett lépéseinket. A Minerva rt. kedvező válasza felhívásunkra azt sejteti, hogy kezdeményezésünk, a körülmények megváltozásával, ebben az irányban sem marad eredménytelen. Reméljük, hogy az erdélyi gyáriparra és a munkásság életére vonatkozó forrásanyagból is sikerülni fog a leglényege-
sebbet átmenteni az utókorra.

A legutóbbi események Levéltárunk és az egész erdélyi magyar levéltárügy jövődjé szempontjából döntő kérdéscsoportként vetették fel az egyházi levéltárvédelem problémáit. A háborús pusztításoktól ugyanis egyházi levéltáraink is jelentősen szenvedtek. S ezek a veszteségek előreláthatólag még növekedni fognak. Egyházaink ugyanis — sajnos — nincsenek és sokáig nem is lesznek abban a helyzetben, hogy a folyó ügyintézésükben már nem szükséges, szétdúlt irataikat összeszedjék, újrendezzék és szakszerű védelemben részesítsék. Így aztán a gondviseletlenség folytán a pusztításokból megmenekült töredékek fokozatos szétkallódásával is számolnunk kell. Jól tudjuk, hogy ennek oka nem az, hogy az illetékesek nem lennének tisztában az iratok megőrzésének fontosságával. Egyházaink azonban nem rendelkeznek iratvédelmük megnyugtató rendezéséhez, az anyagiakon kívül, a nélkülözhetetlen személyi feltételekkel. Valóban nem is kívánható, hogy az azonnali orvoslást követelő problémákkal viaskodó egyházaink egymaguk oldják meg ezeket a túlélés szempontjából másodrendűeknek tekinthető kérdéseket. A református, római katolikus, unitárius és evangélikus egyház levéltárügye azonban annyira lényeges része levéltárvédelmünknek, hogy rendezéséhez Levéltárunknak, mint az erdélyi magyar forrásanyag felelősének, szaktanácsokkal és tényleges tettekkel is hozzá kell járulnia.

Két évvel ezelőtt konkrét javaslatokat tettünk egyházi levéltárvédelmünk megszervezésére. Világos, hogy ami az akkori kedvezőbb lehetőségek között is csak jámbor óhaj maradt, azt egyházaink mostani helyzetükben tényleg nem vállalhatják. Ennek a szomorú ténynek a megállapítása azonban nem jelentheti, hogy tétlenül, bénultan nézzük múltunk eme pótolhatatlan és eddig kiaknázatlan forrásanyagának pusztulását. Levéltárunknak tehát fel kell kínálnia a segítséget egyházaink számára. Bizonyosra vehető ugyanis, hogy a két érdekelt fél: egyházaink és a tudományosság kívánalmait képviselő Levéltárunk külön-külön elégtelen eszközeinek összefogásával e fontos kérdés még ma is megoldható. Meggyőződésünk, hogy e kérdés rendezéséhez mindkét félnek fontos érdekei fűződnek. Ezek kölcsönös felismerése esetén a végrehajtás módozataiban való megállapodás sem ütköznék nehézségbe.

Az utóbbi hónapok eseményei ugyanis nem csupán a rendezés halaszthatatlanságát bizonyították, hanem egyben a megoldás útját is megmutatták. Amikor az oroszok a Kolozsvári Református Kollégium levéltárát ismételten újra és újra feldúlták, az illetékesek belátták, hogy anyaguk csak úgy menthető meg, ha azt Levéltárunk védelmére bízzák. Mi vállalkoztunk is erre. Az egész szobát megtöltő, teljesen szétszórt iratanyagot összeszedtük, biztos helyre szállítottuk, s most már újrendezésével foglalkozunk. A Kollégiumból behozott, ömlesztett anyag három főcsoportra oszlik: 1) a Kollégium levéltára; 2) a Kollégium levéltári gyűjteményei; 3) az erdélyi református Püspöki Hivatal 1850—1915 közötti iratainak egy része.

A Kollégium levéltára a XVII. századra nyúlik vissza, és a múlt század hetvenes éveigiig terjed. Belőle e fontos tanintézetünk belső életéről, anyagi kérdéseiről egyaránt

tájékozódhatunk. A Kollégium falain belül folyó oktatói és tudományos munka, a színes diákélet és a nagy hírű tipográfia működése elevenedik meg ebből az iratanyagból.

A Kollégium levéltári gyűjteménye kéziratokból és néhány kisebb terjedelmű családi letétekből áll. Ezek közül kiemelkednek a br. Wesselényi család idekerült és a XV. századig visszanyúló levelei, valamint a br. Bánffy László guberniumi referátumainak fogalmazványait tartalmazó kötetek, továbbá egy gazdag gyűjtemény nyomtatott rendeletekből, végül nagy számban megőrzött halotti búcsúztató beszédek és szomorújelentések.

A Kollégium anyagával teljesen összekeveredett egyházkerületi iratok a püspöki levéltárnak még az első világháborút követő feldúlása óta hányódtak gondozás nélkül a Magyar utcai templom tornyában, majd a Kollégium könyvtárában. A püspöki irattár 1849 előtti anyaga vagy megsemmisült Nagyenyeden a forradalom alatt, vagy pedig még lap-pang valahol. Nyomára eddig — sajnos — nem akadhattunk.

A Kollégium iratainak rendezése során igyekszünk ennek az igazán jobb sorsra érdemes anyagnak a régi rendjét visszaállítani. Úgy gondoljuk, hogy az erdélyi református egyház levéltárvédelmének elvi kérdéseiben könnyebb lesz megegyeznünk az illetékesekkel, miután az általunk javasolt megoldás eredményessége a gyakorlatban már beigazolódott. És ebben az esetben a háborús károk a pusztulás mellett a korszerű levéltárvédelem építő munkájának lennének az elindítói. Ezt elősegítendő Levéltárunk gyakorlati megoldásokat tartalmazó átfogó tervezetet készül benyújtani az illetékes református egyházi hatóságokhoz.

Régóta érezhető hiányon kívántunk segíteni azzal, hogy a családi levéltárakban és az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti Tárában lévő arcképekből történeti arcképgyűjteményt alakítottunk. A művészi érték hiányában múzeumi megőrzésre különben nem számítható régi arcképek gyűjtése nem csupán a családtörténet számára hoz újszerű forrásanyagot, hanem egyben elősegíti a történeti kép kutatás (ikonográfia) új stúdiumának meghonosodását Erdélyben. A Múzeum Történeti Tára és a Levéltár megegyezett abban, hogy a különösebb művészi értéket nem képviselő arcképek gyűjtése ezután a Levéltár feladatai közé tartozik és a Történeti Tár korábbi ilyen szerzeményeit átadja a Levéltárnak további megőrzésre.

Ikonográfiai gyűjteményünk, a családi letétek hatalmas fényképanyagát nem számítva, máris 108 darab festménnyel rendelkezik. Ezek megfelelő tárolása mostani raktárainkban nem biztosítható. Tetszetős elhelyezésük csak akkor remélhető, ha Levéltárunk végleges és önálló otthonhoz jut. Meggyőződésünk, hogy ikonográfiai gyűjteményünk mostani szerény alakjában is lehetőséget nyújt olyan történeti forrásanyag megmentésére, mely eddig a Múzeum gyűjtési körén kívül esett. Úgy képzeljük, hogy a vidéken lévő régi arcképeket levéltári kiszállásaink alkalmával számba vesszük, lefényképezzük, és ha szükséges, Levéltárunkban vagy más közgyűjteményben biztonságba helyezzük. A jelen idők nagyon súlyos kérdése a vidéki kastélyokban, udvarházakban veszélybe került, sokszor a XVII. századig visszanyúló ősgalériák megmentése a teljes pusztulástól.

Az egész erdélyi történetkutatás szempontjából döntő fontosságúnak érezzük a Magyar Országos Levéltárban őrzött erdélyi középkori oklevelek lefényképezésére Levéltárunknak az Erdélyi Tudományos Intézettel karöltve végrehajtott vállalkozását. Ennek során sikerült Leica-nagyításokat kapnunk a Budapesten őrzött kolozsmonostori és gyulafehérvári hiteleshelyi levéltár középkori anyagáról. Összesen 7340 oklevél fényképe érkezett be azelőtt, hogy a háborús események megszakították az összeköttetéseket. Ekkor azonban már csak a kolozsmonostori protokollumok lefényképezése volt hátra. Az, hogy a háborús körülmények ellenére mégis eddig jutott ez a vállalkozás, az Erdélyi Tudományos Intézet

hozzájárulásán kívül, az Elnökség által erre a célra Levéltárunk részére kiutalt rendkívüli segélynek köszönhető.

E fényképanyag megszerzésének jelentőségét azon mérhetjük le, hogy ezáltal az erdélyi magyar települési területre vonatkozó középkori oklevélszövegeknek 80—90%-a vált Levéltárunkban hozzáférhetővé Budapestre utazás nélkül. Ez biztosítja a mai körülmények között is a Diplomatarium Transsylvanicum munkálatainak zavartalan folytatását. Meggyőződésünk, hogy középkori okleveleinknek fényképen vagy másolatban való összegyűjtése akkor is termékenyítő hatású lesz középkorkutatásunkra, ha az anyag közzététele egyelőre nem lenne megvalósítható. Medievistáink ugyanis Levéltárunkban olyan viszonylagosan teljes forrásanyagot találhatnak most már, melyre támaszkodva sikeresen vállalkozhatnak bármilyen erdélyi téma tanulmányozására, a legsürgősebb alap kutatások elvégzésére. Bizonyosra vehető, hogy Leica-gyűjteményünk hatása nem marad el sem az egyetemen folyó utánpótlás-nevelésre, sem pedig a Diplomatarium Transsylvanicum sorsának további alakulására. Egyesületünk a pesti anyag lefényképeztetése érdekében hozott komoly áldozatával döntően beleszólt az erdélyi történeti kutatások helyes útra terelésébe.

A Magyar Országos Levéltáron kívül vidéken is tovább folytattuk a középkori oklevelek fényképezését. Ebben az esztendőben dr. Jakó Zsigmond Leica-filmre felvette Dés város, Beszterce-Naszód vármegye, a kolozsmonostori konvent Erdélyben hagyott levéltárának összes középkori oklevelét, a Nagyvárad Múzeum Zsigmond-kori okleveleit. Ezek az akciók összesen újabb 2250 felvétellel gyarapították gyűjteményünket. Az Erdélyi Tudományos Intézet a nürnbergi Hunyadi-levéltár erdélyi darabjairól készített kb 1000 felvétel filmjét és a Borsa-völgyben lefényképezett anyakönyvek nagyításait ajándékozta filmtárunknak. E tavaly megszervezett fényképgyűjteményünk állaga, az idei gyarapodással együtt, meghaladja a 15 000 darabot. Ha az anyag különleges forrásértékétől el is tekintünk, pusztán a felvételek száma is meggyőzhet az iratfényképezés új módjának jelentőségéről a kutatás és a levéltárvédelem szolgálatában.

Korábbi letételeik kiegészítésével és kisebb adományokkal ebben az évben következő pártolóink gyarapították Levéltárunkat: Bornemissza Adél bárónő (Kolozsvár) öt láda anyaggal növelte családjának levéltárát. Letéte nagyobb részben szülei, kisebb részben pedig az ő saját iratait tartalmazza. — Marsinai Pap Lajos (Kolozsvár) családjának 1689-ben kelt bojárlevelével növelte letétét. — Özv. Tatrossy Móricné (Alőr) az Újfalvi-levéltárhoz küldött be kiegészítéseket. — Az Erdélyrészi Méhész Egyesület 1881—1894. évi jegyzőkönyvét, 1927—1937. évi iktatókönyvét és 1942—1943. évi ügyiratait, a Kolozsvári Gazdasági Egyesület pedig 1909—1931. évi jegyzőkönyveit és 1941—1943. évi iratait csatolta őrizetünkben lévő levéltárhoz. — Róth Jenőné Berde Mária (Kolozsvár) Gáspár János becses levelezését és a Helikon-kör írónak kéziratát ajándékozta Levéltárunknak. — Herepei János (Sepsiszentgyörgy) Bánffyhunyadra vonatkozó XVIII—XIX. századi leveleket küldött be. — Kelemen Lajos br. Bánffy Jánosné naplóját, Nemes Ödön írásismereti kéziratát, Kelemen Benjámint levelezésének egy részét és a Hatfaludi-levéltár Erdélyben maradt töredékét bízta őrizetünkre. — Csiszár Lajos (Marosvásárhely) önéletírását helyezte el zárt letétként.

Ideiglenes letétként őrizzük az Egyetem 1943/44. évi kiadatlan rektori jelentését, Fekete László, a Fotofilm tulajdonosa művészettörténeti fényképgyűjteményét, Kazimiera Ulakovicz lengyel—magyar fordításait, dr. Áfra Tamás (Kolozsvár) és Nagy Györgyné (Kolozsvár) családi iratait, Deák Farkas iratgyűjteményének Sipos Lajos (Marosvásárhely) tulajdonában lévő részét.

Egyes iratokat adományoztak: Filep Anna (Kolozsvár), Jászai László (Kolozsvár), Kelemen Lajos (Kolozsvár), ifj. Markos András (Kolozsvár), Molnár Dénes (Marosludas), Szabó T. Attila (Kolozsvár).

Címeres- és rangemelőlével-gyűjteményünk szinyei Affra Máté deák (1583), Bischotka család (1654), váradi Borsos Péter (1572), Vaska Lőrinc (1628) armálisának, Demjén Boldizsár (1614) lófőlevelének, Popa Ona (1689) és Szevesztrényi János (1664) boérlevelének eredetijével gyarapodott.

Kézíkönyvtárunk katalogizálását és végleges felállítását anyagának óvóhelyre szállítása nagyon visszavetette, örvendetes gyarapodását azonban a rendkívüli események sem tudták megakadályozni. Egész évi gyarapodásunk 925 kötet. Ebből 145 vásárlás, csere és ajándék, a többi pedig a Múzeumi Könyvtár duplumaiból került ki. Különösen becses az 532 kötet folyóirat, mely a régebbi szakirodalmat majdnem teljesen felöleli. Vásárlásra 1292 pengőt és 50 fillért fordítottunk. A könyvkötő anyagok silánysága és a munkabérek irreális drágulása miatt csak a halaszthatatlanul szükséges köteteket végeztettük el. 32 művet köttettünk 322 pengő értékben. Kézíkönyvtárunk rendszerének tervét kidolgoztuk, a Könyvtár és a Levéltár közötti megállapodást majdnem teljesen végrehajtottuk. A Múzeumi Könyvtártól átveendő könyvek és folyóiratok kiválasztása befejezettek tekinthető. Ebben az évben is, a megnehezült körülmények ellenére, a korábbihoz hasonló mértékben élveztük a Könyvtár igazgatóságának szíves segítségét. Herepey Árpád, majd pedig Monoki István igazgató urak megértése nélkül e mindkét gyűjteményt érintő munka nem haladhatott volna ennyire előre. Monoki igazgató úr kézikönyvtárunk katalogizálására, amikor csak mód nyílt erre, könyvtári munkaerőt is rendelkezésünkre bocsátott. Ha lesz módunk kézikönyvtárunk kifejlesztésére, akkor ezt a magyar, román és szász Erdély-kutatás termékeinek összegyűjtésével az erdélyi történetírásnak nélkülözhetetlen műhelyévé fejlesztjük. Egy ilyen szakkönyvtár kialakítása, a Levéltár munkáján, anyagának használatán kívül, nagymértékben előmozdítaná történetírásunk annyira kívánatos elmélyülését. Lehetővé tenné ugyanis, hogy kutatóink minden kérdésben a teljes szakirodalom és az Erdély határain túlra nyúló összefüggések tökéletes ismeretében fogalmazhassák meg mondanivalójukat.

Az iratanyagukat letétbe helyező tulajdonosokkal és a magyar történettudománnyal szembeni régi adósságunk törlesztését kezdtük meg állagaink anyagának ismertetésével. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára címmel sorozatot indítottunk, melynek első füzeteként a torockószentgyörgyi Thorotzkay család őrizetünkben lévő levéltárának ismertetése meg is jelent. Az ismertetés dr. Valentiny Antal és dr. Jakó Zsigmond közös munkája. A szakkörök részéről megnyilvánult általános elismerés azt bizonyítja, hogy az új mód, ahogyan állagainkat bemutatni kívánjuk, valóban jól megfelel a célnak. Két és fél ív terjedelmű, a XIV. század előtti eredeti okleveleket hasonmásban, az anyag területi vonatkozását térképvázlaton szemléltető kiadványunkat minden levéltár-tulajdonosunknak díjtalanul megküldöttük. Bár e sorozat folytatására jó ideig aligha lesz anyagi lehetőség és politikai légkör, a további ismertetéseket előkészítő munkákat folytatni óhajtjuk, bízva abban, hogy később nyílik Levéltárunknak lehetősége az elkészült ismertetések közzétételére.

Az erdélyi történelmi forráskiadás tervszerű művelésére elhatároztuk a gr. Mikó Imre által 1855-ben elindított Erdélyi Történelmi Adatok című kiadvány folytatását. A negyedik kötetével 1862-ben elakadt sorozatot természetesen a mai követelményeknek megfelelő módon és tartalommal szándékoztunk felújítani az utóbbi években. Nem ötlet-szerű adatközléseket akartunk, hanem előre átgondolt terv szerint kívántunk anyagot

feltárni az erdélyi történet egyes elhanyagolt témaköreire. Azt reméltük ugyanis, hogy így ráterelhetjük a figyelmet e hiányokra, és elősegíthetjük azok pótlását. Az őszi események közvetlenül a megvalósulás küszöbén szegték útját tervünknek. Mivel azonban a kiadványt szükségessé tévő okok változatlanul fennállnak, tervünk megvalósítását mostani szerény eszközeinkkel is elkezdjük. Az Erdélyi Múzeum folyóirat Adattár rovata ugyanis módot nyújt arra, hogy egészen szűk keretek között ugyan, de mégis folytassuk Mikó Imre kezdeményezését. Folyóiratunk évente kb. négy ívet fordíthat adatközlésre. Ezt a nyomdai teret a jövőben elsősorban Levéltárunk anyagának kiadására használjuk fel. Az egy évfolyamban megjelenő közlések különnyomatai fogják alkotni az Erdélyi Történelmi Adatok köteteinek egyes füzeteit. Négy-öt évfolyam anyaga adná ki az Adatok egy újabb kötetét. Az egyes füzetek tartalmilag egységesek lesznek, s a köteteken belül a füzetek között is igyekszünk az összetartozást biztosítani. Bármily kezdetleges legyen is ez a közlési mód, mégis meg kell ragadnunk a felkínált lehetőséget mint egyetlen arra, hogy az előző nemzedékek által Levéltárunkban felhalmozott gazdag információs anyag végre áramolhassék a kutatás vérkeringésébe.

Ebben az esztendőben is minden lehetőt elkövettünk az erdélyi tárgyú kutatások előmozdítására. Mályusz Elemér professzornak a Zsigmond-kori oklevéltár részére Budapestre kikölcsönöztük Leica-gyűjteményünk e korszakbeli anyagát. Dr. Bélay Vilmosnak Csík megye történetére vonatkozó kutatásai útjából elhárítottuk a helyi akadályokat. Beszterce-Naszód megye levéltárának segítettünk a Berger-féle regeszták korszerű, új kiadása előkészítésében. Mándi Máriának Doboka megye középkori településtörténetére vonatkozó munkáját támogattuk. A Magyar Országos Levéltárból és a Székely Nemzeti Múzeumból ez évben is több esetben kölcsönöztünk kutatóink részére iratokat.

Kutatószobánk forgalma ebben az évben sem maradt volna el a múlt esztendei mögött, ha anyagunk óvóhelyre szállítása lehetetlenné nem tette volna a kutatást. Június 20-tól kezdve a nagyközönség részére teljesen szüneteltetni voltunk kénytelenek a kutatást. Csak így tudtuk biztosítani igen fontos tudományos munkát végző néhány kutató zavartalan kiszolgálását. A tavalyi 2135 látogatóval szemben idén 965 kutatónk volt. Tehát még mindig több, mint 1941-ben.

Végigtekintve az elmúlt esztendőn, megállapíthatjuk, hogy a rendkívüli háborús és politikai események eddig nem befolyásolták lényegesen a három éve folyó átrendezés munkáját, de teljesen a jövődő alakulásától függ, hogy Levéltárunk folytatja-e az erdélyi tudomány számára valóban pótolhatatlan és szépen bontakozó munkáját.

Kolozsvárott, 1944. december 31-én

Jakó Zsigmond

2.

Pro Memoria

az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában szükséges átrendezésekről

Ismeretes, hogy a tavalyi és ideai munkánk jelentős részét Levéltárunknak a háborús veszélyek elől biztos helyre való szállítása tette ki. E munkálatok során az egyes levéltártestek régi sorrendjét, az óvóhelyek által nyújtott lehetőségek szerint, több esetben kényszerültünk megváltoztatni. Ezt a hosszú, sok pénzt és fáradságot igénylő munkát szeretnék az alábbi javaslatok Levéltárunk számára a jövőre nézve gyümölcsöztetni.

Levéltárunk utóbbi örvendetes gyarapodása folytán máris jelentkeznek olyan problémák, amelyek csupán bizonyos átrendezésekkel oldhatók meg. A távolabbi fejlődés

várható iránya pedig máris előrevetíti az általános átrendezés szükségét. Levéltárunknak ugyanis előbb-utóbb vállalnia kell az erdélyi magyarság teljes levéltári forrásanyaga feletti gondozás, felügyelet nehéz kötelezettségét. Erre az eddigi munkakörünkhöz mérten óriási feladatra azonban idejében fel kell készülnünk. Minthogy Levéltárunk mostani keretei máris szűkek, legelső teendőnk bővebb, áttekinthetőbb és logikusabb rendszer kialakítása — általános átcsoportosítással. Ez az átrendezés pedig sohasem történhet meg kevesebb áldozat árán, mint most, amikor raktáraink üresek és az óvóhelyről visszahozott levél-tártestek minden különmunka nélkül egyenesen a kijelölt új helyükre kerülhetnek.

Talán különösnek látszik a teljes bizonytalanság napjaiban egy olyan feladat érdekében, mely nyugodtabb világban is esetleg évtizedek alatt valósulhatott volna meg, ekkora változtatásokat javasolni. Nézetem szerint azonban távolabbi tudományos célkitűzéseinknél sohasem ismerhetjük el döntőnek a jelent, legyen az bár mégoly kevésbé is kecsegtető. Sőt éppen a kialakulatlan jelen sürgeti leginkább, hogy igyekezzünk tisztába jönni feladatainkkal, legalább önmagunk számára pontosan jelöljük ki céljainkat, állapítsuk meg az azokhoz vezető utakat, módokat. Megfogyatkozott lehetőségeink között ugyanis csak úgy érhetünk el eredményeket, ha minden erőnket legjobban felhasználva, legkisebb tevékenységünkkel is átgondolt, nagy tervet munkálunk. A mindenkori jelen ugyanis legfeljebb csak bizonyos részletek megvalósítását akadályozhatja, késleltetheti. De ezt is csak ideig-óráig — ha munkánk egy nagyobb célkitűzés keretébe illeszkezik bele. Bizonyos részletek ugyanis mindig megvalósíthatók, s minden kicsivel tulajdonképpen az egészhez, a végső célhoz jutunk közelebb. Lehet, hogy egy nemzedéknek nem adatik meg a kitűzött célok elérése, de ha munkájukban biztosítható a folytonosság, akkor az utána következő, vagy ha az sem, hát a harmadik vagy tizedik megvalósíthatja azt. Nagy tudományos feladatok megoldásához úgyis generációk egymásba fonódó munkája szükséges. S újabb erdélyi magyar történetírásunk — véleményem szerint — éppen ennek az egymásra építésnek a hiányát sínyli leginkább. Nem álmodok után futok, teljesen tisztában vagyok azokkal a realitásokkal, melyeket az Erdélyi Nemzeti Múzeum helyzetének tisztázatlansága és az a tény jelent, hogy Levéltárunknak csak két alkalmazottja van, és hogy véglegesnek tekinthető szállása sincsen. Álláspontom mégis ez: bármit rejtse is méhében a bizonytalan jövő, Levéltárunknak vállalkoznia kell azoknak a feladatoknak az ellátására, melyeket múltja és eddigi munkája alapján úgyis egyedül csak ő oldhat meg. Hogy Levéltárunkkal és egész Múzeumunkkal holnap mi lesz, az más lapra tartozik. A kérdés tehát, amelyre ma kell felelnünk, így hangzik: Levéltárunk hajlandó-e vállalni az erdélyi magyarság írásos forrásanyagának megmentését, megőrzését, feldolgozását, vagy sem. Feleletünk erre csakis igen lehet. Ismétlem, megtörténhet, hogy nem érünk célra. Többet azonban, mint amennyi mindenkori lehetőségünkből telik, senki sem kíván tőlünk — még az utókor sem. Ennyit azonban joggal kérhetnek számon Levéltárunktól. Lehet, hogy munkánk csupán meddő viaskodás lesz a meg nem értéssel, közönnyel, mégis, ha felismerjük, hogy mit kell tennünk, s igyekeztünk a rendelkezésre álló erőket e cél elérésére megszervezni, ha tőlünk telhetőleg biztosíthatjuk a folyamatosságot e munkában, akkor minden látszólagos eredménytelensége dacára sem lesz fáradságunk hiábavaló.

Ebbe a távolabbi célkitűzésbe kapcsolódik be igénytelen, de lényeges részletként az alábbi tervezet. Feladata csupán annyi, hogy a teendőket számba vegye és a sokszor évtizedekre elnyúló levéltári rendezések alapelveit írásban is rögzítve biztosítsa a később jövő munkájának szerves és egyöntetű kapcsolódását az előzményekhez. A tudományos folyamatosságot szeretné biztosítani, hogy ez mentesítse Levéltárunkat a különben előbb-

utóbb óhatatlanul felmerülő ötletszerűségek sok visszamaradást okozó káros következményétől.

Mielőtt Levéltárunkat a provenienciának megfelelő csoportokra tagolnók, a majd újból felállításra kerülő anyag tárolásánál a következő általános szempontokat véljük érvényesítendőnek:

1) Amint erre mód nyílik, tehát ha a Levéltár végleges szálláshoz jut, az eddigi tárolással szemben, a hely jobb kihasználása” céljából a raktárhelyiségek a szabályos mód szerint teljesen beállványozandók.

2) Mivel a jövőben a költséges, de nem a legpraktikusabb fémdobozok alkalmazására úgysem számíthatunk, át kell térnünk anyagunknak csatos hevederrel összefogott, két kemény papírlemez közötti tárolására. Kivételt képeznek ez alól a középkori oklevelek, függőpecsétes iratok és mindazok a levéltári darabok, melyek különleges elhelyezést kívánnak (térképek, tervrajzok, tekercesek, nagyalakúak stb.). A később bekerülő és feltétlenül dobozos elhelyezést kívánó anyag helyszükségletéhez képest a már dobozolt levéltárak egyes erre alkalmas részei szintén fasciculálандók: A kötegek a mostani gyakorlattól eltérően ne gerincükkel, hanem lapjukkal álljanak kifelé, hogy a jelzet látszódjék rajtuk. Egy levéltártest, amint polcrendszerre áttérünk, tekintet nélkül arra, hogy anyaga fém-, papírdobozban vagy kötegben van, egyvégtében állítandó fel. Az egyes osztályok csoportjai között a következő évek gyarapodására elegendő hely hagyandó ki. A végleges felállítás megtörténte után az egyes csomók alosztályonként újrakezdődő sorszámmal látandók el. E számok a leltári egységek jelölői a levéltár helyrajzi útmutatójában.

Az egyes részek tárolási módjáról, ha ez egyáltalán szükségesnek látszik, az illető forráscsoportnál szólunk.

Levéltárunkat a következő osztályokra, fő- és alcsoportokra tagolva javasolom újból felállítani:

I. Törzsgyűjtemény

- 1) Kemény József gr. kéziratai és eredeti oklevélgyűjteménye
- 2) Kemény Sámuel gr. kéziratai és oklevélgyűjteménye
- 3) Mike Sándor kézirat- és oklevélgyűjteménye
- 4) Oklevelek Törzsgyűjteménye
 - a. Időrendbe szedett oklevelek
 - b. Kisebb levéltárak
 - c. Aranka-gyűjtemény
- 5) Oklevélmásolatok és -kivonatok
 - a. Kézirat másolatok
 - b. Vegyes provenienciájú másolatgyűjtemények (Gál László, Székely Sámuel stb. gyűjt.)
 - c. Fényképmásolatok
 - d. Leica-gyűjtemény
 - e. Nyomtatott rendeletek
- 6) Ün. kéziratári anyag
 - a. Országgyűlési iratok
 - b. Conscriptiók, inventáriumok
 - c. Könyv alakú pertestek
 - d. Vegyes tartalmú kéziratok
- 7) Családtörténeti gyűjtemény

- a. Mike Sándor genealógiai gyűjteménye
- b. Gyulay Richard genealógiai gyűjteménye
- c. Kelemen Lajos genealógiai gyűjteménye
- d. Családfa-gyűjtemény
- e. Rangemelő levelek
- f. Anyakönyvi adatgyűjtemény
- g. Szomorújelentések (kéziratban és nyomtatva)
- h. Halotti beszédek gyűjteménye
- i. Arcképgyűjtemény

II. Családi levéltárak

III. Egyesületi, közületi levéltárak

IV. Gazdasági levéltárak

V. Egyházi és iskolai levéltárak

Levéltárunk egyes osztályaiban, illetve azok bizonyos csoportjaiban a következő munkálatok várnak sürgős elintézésre:

I. Törzsgyűjtemény

1) Kemény József gr. kézirat- és oklevélgyűjteményének végleges lajstroma elkészítendő és az „Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára” sorozat egyik füzeteként nyomtatásban is közzéteendő. Az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak az alapítókkal szemben immáron száz év óta fennálló e tartozását elsősorban Kemény József gyűjteményeinek zömét őrző Levéltárunknak kell letörlesztenie.

E lajstrom három részből állana. Az első tartalmazná az oklevélgyűjtemény regesztáit. A középkori anyag regesztáihoz Szabó Károly kivonatai szolgálhatnának alapul. Azokról az 1542 előtti oklevelekről azonban, amelyek nyomtatásban nem jelentek meg, a Thorotzkay-levéltár publikált regesztáival azonos elvek szerint bővebb kivonatokat kell készíteni. Az újkori iratok regesztája a tudományos pontosság érdekeit szem előtt tartva csak a legényegesebb adatokat tartalmazná. Ezek a regeszták először külön cédulákra készüljenek. Ezek aztán az egész gyűjtemény feldolgozása után egy kötetbe írsanak le. Az iratok jelzete, a rövidebb idézés kedvéért, az időrendbe rakott darabok sorszáma. Átírás esetén a darab a legkorábbi átírt szöveg dátumának megfelelő helyre teendő! A regeszták sorszáma tehát nem lesz mindig azonos a levelek sorszámaival!

A regesztázandó iratmennyiség lehető csökkentése érdekében a Veress Endre által időrendbe szedett anyagból mindazokat, melyek egykor nem lehettek az „oklevélgyűjtemény” részei, ki kell emelni. Ilyennek látszik — már felületes szemlélésre is Kemény József gr. személyi iratanyaga, levelezése, valamint más családtagok missilisei, az alapító és családja birtokjogi iratai. Ezeknek ugyanis nem a Kemény tudományos működése folytán keletkezett, vegyes provenienciájú gyűjteményben van a helyük, hanem Kemény József személyi, illetőleg családi levéltárában. Ez a különválasztandó rész a családi levéltáraknál alább részletezendő mód szerint rendezendő és a lajstrom harmadik részében irandó le.

A jegyzék második része Kemény József ún. kéziratait tartalmazná. Ennek a fejezetnek a szakok szerint csoportosított gyűjtemény egyes kötetei tartalmát egészen az egyes forrásjegységekig tagolva kell leírnia.

Az első és második fejezetben ismertetendő anyag darabjainál pontosan megjelölendő, hogy mostanáig mi, hol jelent meg belőle. A regeszták, illetve az ún. kéziratok egyes darabjai után elhelyezendő kritikai jegyzéknek tájékoztatnia kell az illető forrás felől a

szakirodalomban felmerült legfontosabb véleményekről. (Pl. az illető oklevél hamisítvány, Kemény másolatában a dátum hibás, a Kemény által másolt krónika hiányos, teljesebb variánsa itt és itt van stb. stb.) E sok fáradságot igénylő kritikai munka a jegyzék kinyomtatása előtt feltétlenül elvégzendő. Csak így oszlatható el ugyanis a néhány hamisítvány alapján a szakkörökben tapasztalható általános bizalmatlanság. A múlt századi Erdély legnagyobb forráskutatójának e rehabilitálása előtt ugyanis nem remélhető, hogy élete gazdag munkásságának eredményei, benne gyűjteményének kiaknázatlan forrástömege bekapcsolódhatnak a a kutatás vérkeringésébe.

E teljes jegyzékhez alapos név- és tárgy- (esetleg szak-) mutató szükséges.

2), 3) Gr. Kemény Sámuel és Mike Sándor gyűjteményéről teljesen hasonló elvek szerint készítendő jegyzék. Természetesen Kemény és Mike esetében is a teljes gyűjtemény együtt ismerttetendő, tekintet nélkül arra, hogy Veress Endre időrendbe rakta, vagy pedig ma is kötetekben, két-három helyen vannak tárolva. E jegyzékbe felveendő az ún. „Országgyűlési iratok” közé áttett darabok is. Ezek — ha külön kezelésüket az országgyűlési gyűjtemény teljessége feltétlenül nem kívánja — visszateendő eredeti egységükbe. Ha azonban külön kezelésük valóban elkerülhetetlen, azt magában a tárolási egységben (csomóban) és a jegyzék megfelelő helyén jelölni kell.

4) a, b, c. Mindenekelőtt fontosnak látom annak meghatározását, hogy mi kerülhet az Oklevelek Törzsgyűjteményébe. Véleményem szerint ide kizárólag csak olyan egyes okiratok helyezendők, melyeknek levéltári rendjük nem volt, vagy szerves levéltári rendjükből kikerültek és oda visszahelyezésükre nincs mód. Ez a gyűjtemény tehát a kisebb ajándékokból és vételekből bekerülő olyan darabok elhelyezésére szolgál, melyek más gyűjteményekbe logikusan be nem illeszthetők.

Okleveleink Törzsgyűjteménye a kutatás modern szempontjainak megfelelően szintén csak az 1) alatt kifejezett regesztázási elvek szerint rendezhető. A Veress által kezdeményezett cédula-katalógus-rendszer könyvtári szemléletben fogant, és a történeti kutatás céljait — harmincéves gyakorlat szomorú bizonyossága szerint — kellőképpen nem szolgálja. Minthogy az utóbbi két évtized gyarapodásáról nem minden esetben készültek cédulák, e katalógus nem tájékoztat a gyűjtemény teljes anyagáról. Ez a hiány azonban csak a teljes iratanyagnak a cédulákkal darabról darabra történő összevetése útján küszöbölhető ki. Mivel e hatalmas munkával is csak egy korszerűtlen rendszert állítanánk vissza, helyesebbnek látszik ehelyett teljesen új utakra lépni. Különben ezt követeli az egyes levéltárrészeknél alkalmazandó elvek egysége is.

Véleményem szerint tehát a Törzsgyűjtemény is regesztázandó. Az új darabok addig nem helyezhetők el a gyűjteményben, amíg kivonatuk el nem készült. A regesztázás ténye az iraton a szerzeményi pecsét mellé írt R betűvel jelölendő. E cédulák az anyaggal teljesen azonos sorrendben állítandók fel. A regesztákban szereplő nevekről és tárgyakról kicsi utaló-cédulák készítenők a gyűjtemény indexe számára. Tekintet nélkül arra, hogy e hatalmas régi anyag regesztázására mikor kerülhet sor, a regeszta-rendszer életbeléptetését 1944. december 1-től kezdődőleg feltétlenül szükségesnek látom.

Bár a vázolt módon elkerülhető, hogy Törzsgyűjteményünk idők folyamán olyan használhatatlan monstrummá növekedjék, mint amilyen a Magyar Nemzeti Múzeum ún. törzsanyaga, tudományos és kezelési szempontból egyaránt szükségesnek látom bizonyos forráscsoportok különválasztását a gyűjtemény egészétől. A tudományos kutatás érdekei és a levéltári alapelvek ugyanis egyaránt azt kívánják, hogy a közös provenieneciájú, külön kezelésre elegendő darabból álló egységek ne bontassanak szét. Megtalálásuk

ti. a Törzsgyűjtemény időrendjében rendkívül hosszadalmas; keresésük pedig a többi oklevél fokozott rongálását eredményezi.

Ha tehát olyan levéltártöredék vagy iratcsomó kerül be, mely a kisebb családi levéltárak közé valami okból nem illeszthető be, akkor azokat a jövőben együtt tartjuk. Ezek alkotják a „Kisebb levéltárak” elnevezésű részét a Törzsgyűjteménynek. A „Kisebb levéltárak” közé tartozó állagokról (a letevő vagy az elnevezés szerint készült betűsoros nyilvántartás vezetendő, mely tájékoztat, hogy az iratok a raktárban milyen sorszám alatti tokban vagy csomóban találhatók. Az állag darabjainak koráról, számáról, tartalmáról rövid jegyzék — fontos iratoknál regeszta is! — készítendő, mely az illető egység első darabja előtt helyeztessék el. Az együtt tartás kötelezettsége alól egészen rendkívüli esetben kivételt alkothatnak a középkori és pecsétes darabok. Csomózás vagy tokozás esetén ugyanis ezek megfelelő elhelyezése sokszor nem biztosítható. Ilyen esetben az illető darab átteendő az Oklevelek Törzsgyűjteményének időrendes részébe. Helyén azonban utaló-lap maradjon.

Mivel a Törzsgyűjtemény régi anyagában bőven van ilyen szétbontott egység, ezek az időrendes részből szintén kiszedendők. Ilyenek a különféle levelezések (pl. Cserei Farkasé, vagy a Kornis-levéltárból bekerült oklevelek és az Aranka-gyűjtemény darabjai stb. stb.). Ezek szintén a „Kisebb Levéltárak” közé kerüljenek. Kezelésük, jegyzékelésük a fenti módon történjék.

„Kisebb Levéltárak” vagy pedig az Egyesületi, Közületi Levéltárak közé volna helyezendő a régi egységébe visszaállított Aranka-gyűjtemény, mely a Magyar Nyelvmívelő Társaságnak jelenleg a Múzeumi Könyvtár kéziratárában és Levéltárában külön kezelt iratait foglalná egybe. Természetesen ide kerülnének az Aranka-gyűjtemény jelenleg Törzsgyűjteményünkben levő darabjai is.

5) a, b, c, d, e. Az eredeti oklevelek mesterségesen kialakított gyűjteményeihez csatolozik a kézzel vagy fényképi úton másolt és kivonatolt, valamint a nyomdailag sokszorosított szövegek gyűjteménye. E csoport öt részre tagozódik.

Első részébe a kéziratok másolatok és kivonatok kerülnek, szoros időrendben. Minthogy e gyűjteményünk Szabó Károly, Tunyogi Csapó József, Gál László stb. azóta többnyire publikált másolataiból keletkezett, forrásértéke nem akkora, hogy elenchesse és indexének elkészítése halaszthatatlan feladat lenne.

Szintén későbbi időre hagyható a második részben elhelyezendő kisebb másolat-kollekciók (Gál László, Székely Sámuel stb.) kötetének jegyzékelése. Ezeknek a többékevésbé megbízható másolatoknak ugyanis, mióta az eredetiek nagyobbára hozzáférhetők, csupán tudománytörténeti jelentőségük van.

Harmadik csoportot a különféle fénykép- vagy litografált oklevélmásolatok alkotják. Ezek szintén időrendben kezeltessenek. Regeszták és index egyidejű készítése hozzájuk feltétlenül mielőbb szükséges az előbb részletezett egységes elvek szerint. Ezzel a csoporttal kapcsolatban hajtandó végre a fényképész-laboratóriumban lévő lemezgyűjtemény átrendezése. Halaszthatatlanul szükségesnek tartanám, hogy az iratokról, címerekről, pecsétéről készített felvételek lemezei a többi vegyes anyagtól különválasszassanak, külön jegyzékeztessenek, mutatóztassanak.

Egészen külön csoportot alkotnak a Leica-felvételek és az ezekről készült nagyítások. A filmek és nagyítások tárolása, jegyzékelése úgy folytatandó, amint azt eddig is csináltuk. (Jelzetezésének, tárolásának az egyes csoportokra vonatkozó részletes utasítását lásd 35/1943. 1943 L.sz.) Megjegyzendő, hogy ha majd a Levéltár anyagi helyzete és az egyéb körülmények megengedik, a filmek elhelyezésére speciális

vasszekrényt kell beszerezni. Kívánatos volna, hogy a Leica-gyűjtemény minden új darabjáról az Oklevelek Törzsgyűjteményéhez hasonló módon, egyidejűleg regesztá és a mutatóhoz utaló készüljön. E gyűjtemény mai örvendetesen óriási gyarapodása mellett azonban erre jó ideig nem kerülhet sor. Mivel ez a gyűjteményünk lesz a Diplomatarium Transsylvanicumban kiadandó középkori szövegek gyűjtőmedencéje, az Oklevéltár előmunkálatai során készítenő regeszták egyben e forráscsoport segédeszközét is alkotják.

A másolatokat magában foglaló levéltárrész utolsó csoportjába az ún. Nyomtatott oklevelek kerülnek. Bár ez a hatalmas anyag valójában gépi úton sokszorosított rendeletek gyűjteménye, melyek tartalmuknál fogva az Oklevelek Törzsgyűjteményében nyugodtan elhelyezhetők volnának, külön kezelésük mellett gyakorlati szempontok szólanak. Ide helyezendők a megőrzésre érdemes új falragaszok, rendeletek. Regesztázásuk és indexelésük a kézzel írott darabokkal egyformán történjék. Egyidejű regesztázás és indexelés 1944. december 1-től kezdődőleg ennél a gyűjteménynél is bevezetendő.

A Törzsgyűjtemény hatodik főcsoportját az ún. kéziratos anyag alkotja, mely részint a Kézirattár és Levéltár közötti megállapodás révén (részletesen lásd 89/1943. 1943. L.sz.), részint pedig az egyes adományokból került kezelésünkbe. A Kézirattárból átvett darabok közül természetesen kizárólag csak az kerülhet ebbe a gyűjteménybe, mely a provenienciájának megfelelő eredeti keretei közé nem helyezhető vissza. Családi vagy céglevéltárból, szóval szerves rendszerből egykor a Kézirattárba adott darabok régi helyükre teendő vissza.

E „kéziratok” első csoportját az ún. „országgyűlési iratok” alkotják. Itt a régi katalógus nem folytatandó tovább. Az iratok országgyűlésenként csoportosítandók, és ennek megfelelően újra jelzetelendők. E jelzet az országgyűlés évszámából és a darab csomóbeli sorszámából álljon (pl. 1841/43: 103). Ha egy kötetben több országgyűlésnek vannak végzései, akkor a darab a legkorábbi diéta dátuma alá kerüljön. A benne szereplő országgyűlésekről azonban utaló készítenő, és ezt a megfelelő helyre kell betenni. Az egyes országgyűlések anyagáról — tekintet nélkül arra, hogy a darab hol fekszik — külön-külön elenchus készítenő, mely rövid kivonatban felsorolja a darabokat. Ezek a jegyzékek egyelőre egybe nem kötött íveken, de egy helyen tartandók és a Levéltár általános átrendezése után bekötendők.

Kutatás kívánta praktikus okokból külön sorozatba gyűjtjük az úrbéri conscriptionokat. A ma birtokunkban levő anyag úgy rendezendő el, hogy az egy falura, birtoktestre, családra vonatkozó összeírások és inventáriumok időrendben egymás mellé kerüljenek. Ezekből aztán római sorszámozású fasciculusok alakítandók. A fasciculusokon belül az egyes darabok helyét újakezdődő arab számok jelöljék. Az így elrendezett anyagról aztán elenchus készítenő, mely minden egyes conscriptionnál a következő adatokat tartalmazza: kelet, mely birtokra vonatkozik (a falunevek betű szerint másolandók), egész- vagy részbirtok-e az, a birtok milyen megyében vagy székben fekszik, kiknek a birtoka, az összeírás hiteles eredeti-e, vagy másolat, milyen formátumú, hány lapból áll, kötött-e. A rendezés lezárta után bekerülő újabb összeírások a beérkezés sorrendjében elenchizáltassanak és fasciculáltassanak. Az elenchus előre bekötött könyvbe írássék, és a benne foglalt család- és helységnevekről ismét külön kötetben mutató készüljön. A régi anyag bevezetése után az újabb gyarapodás a szerzeményezés után azonnal elenchizáltassék és indikáltassék. Ennek megtörténte a szerzeményi bélyegző mellé írt E betűvel jelölendő.

Megjegyezni kívánom, hogy az erdélyi népiség-, hely- és helynévtörténeti kutatásokat nagyon előmozdítaná, ha összeírá anyagunk felől tájékoztató jegyzékünk volna. Ez fokozatosan úgy készülhetne el, hogy a rendezések, kutatások során felbukkanó urbáriumokról és conscriptiókról a levéltárosok egy-egy külön lapra elkészítenék az előbbi módon a regesztát, s ezeket az utaló-lapokat bejelzetelve besoroznák az eredeti összeírások közé. Ezeknek az utaló-lapoknak a szövege természetesen bekerülne az elenchusba, névadatai pedig az indexbe is.

A conscriptiókkal teljesen azonos elvek szerint kezelendő sorozatot alkotnak a perek, transmissiók. Az elenchusnak itt a következő adatokat kell tartalmaznia: kelet, al- és felperes neve, a per melyik fórum előtt folyik és miért (birtok neve. és meghatározása — egész, rész — pontosan bevezetendő), hány levélből áll, kötött-e. Ha a per folyamban korábbi okleveleket is átírnak, ez (a dátumok pontos felsorolásával együtt!) az elenchusban jelölendő. Abban az esetben pedig, ha a perben úrbéri összeírás is van, az egész per test átkerül a conscriptiók közé és ott elenchizálendő. A kutatók ugyanis inkább itt keresik. A conscriptiók elenchusában azonban az ilyen daraboknál jelölni kell, hogy az összeírás perben készült átíratban található.

Végül külön sorozatot kell alakítani a többi, vegyes természetű „kéziratból”. Kívánatos azonban, hogy a közös provenienciát sejtető vagy tartalmilag rokon darabok lehetőség szerint egymás mellé kerüljenek (pl. különféle diariumok vagy gazdasági számadások, illetve jegyzőkönyv-törédek).

Megjegyzendő, hogy az egész „kéziratos” anyag két borítólappal közé hevederrel összefogott csomókban, nyitott polcokon tartandó.

Törzsgyűjteményünk hetedik alosztálya „Családtörténeti gyűjtemény” elnevezés alatt speciális genealógiai forrásanyagunkat fogja egységbe. Ez az alosztály a kutatószoba közelében helyezendő el úgy, hogy a levéltárosnak keze ügyében legyen, de a kutatók ne férhesenek olyan szabadon hozzá, amint az egyes részeivel eddig történt.

Praktikus okokból itt helyeznők el Mike Sándor genealógiai kéziratait, valamint Sarkantus Gyulai Richárd és Kelemen Lajos kéziratos családtörténeti adatgyűjtését. Hogy ezek a páratlanul becses gyűjtemények az esetleges összezavarástól vagy megcsonkítástól megkíméltessek, a levéltáros mindig csak annak a családnak az adatait adhatja át a kutatóknak, előzetes leszámolás után, amelyikkel éppen foglalkozni kíván.

E szakszerű gyűjtések mellé külön egységként kerüljenek azok a régi, különféle igényű és értékű genealógiák, melyek egyik családi levéltárban sem helyezhetők el.

Az eddigi „Címeres levelek” elnevezésű gyűjtemény bővítessék ki „Rangemelő levelek” gyűjteményére. Ide helyeztessenek tehát pl. a grófi, bárói diplomákon kívül a lófősítési, boérátusi, puskás-szabadosi stb. levelek, testimonialisok; vagyis minden olyan irat, amely egy családnak a rendi társadalomban elfoglalt helyét hivatott volt meghatározni. Eredetieken kívül másolatok, sőt fotokópiák, fényképek is beoszthatók a gyűjtemény időrendjébe. Ehhez a gyűjteményhez külön cédulákra írt regesztákat és indexet kell készíteni, úgy, ahogy azt fentebb az Oklevelek Törzsgyűjteményénél ismertetttem volt.

Külön csoportban kezelendő anyakönyvi adatgyűjteményünk (születési, házassági, halálozási anyakönyvi kivonatok eredetiben vagy egyszerű másolatban). Ezek az iratok az anyakönyvezett személyek névsorában helyezendők el.

Halotti beszédeink az elhaltak névsorában állítandók fel. Könyvtári elvek szerint katalógus készítenő róluk a néhai Köblös Zoltán által készített cédulák felhasználásával.

Szomorújelentés-gyűjteményünk két részből áll. Ezek a jövőben egymás mellett tárolandók. A néhány doboznyi kéziratos szomorújelentés tehát papírtokokba teendő át. Egyébként mindkét gyűjtemény mostani rendje teljesen kielégítő.

Teljesen újonnan szervezendő volna az írott forrásokhoz csatlakozó családtörténeti arcképgyűjtemény. Ez a családi levéltárakban hányódó hatalmas fényképanyagból és az egyes adományokkal bekerülő arcképekből (festmény, rajz, metszet, fénykép stb.) alakítandó ki a következő módon. Az egyes levéltártestekből kikerülendő képanyag a megfelelő tárolás érdekében egy helyen, de provenienciájának megfelelően külön csoportokban tárolandó. Minden fénykép ellátandó tehát szerzeményi pecséttel és az illető levéltár bélyegzőjével. Az így összehordozott egész anyag külön naplóba leltározandó. Feldolgozása levéltáranként történik a mellékelt minta szerinti kartotéklapokon. A képek hátára — ha megállapítható — ráírandó, hogy kit ábrázol. Minden kép kap egy számot. E számozás levéltári testekként újakezdődik. Ha a képek albumban vannak, a képek alá is felírandó a név, valamint a sorszám. A kitöltött kartotéklapok az ábrázoltak névsorában együtt, tehát nem levél tártestekként tagolva állítandók fel. Az adományokból, vételekből bekerülő egyes darabokból éppen olyan törzsgyűjtemény alakítandó, mint az okleveleknél. A fényképek, rajzok és metszetek, festmények, anyaguknak megfelelően, külön csoportokban raktározandók. A festmények és az erre alkalmas rajzok, metszetek lehetőség szerint kiállítandók a levéltári raktárban.

II. Családi levéltárak

Ebbe az osztályba sorolandó az összes családi levéltárnak minősülő iratanyag, tekintet nélkül arra, hogy saját tulajdonunk-e az vagy (örök, ideiglenes) letét. Tehát idekerülnek a személyi levéltárak (Kovács Dezső), írói és tudományos hagyatékok (Reményik-hagyatékok) is.

Itt a rendezés számára nem állíthatók fel olyan egységes elvek, mint pl. a Törzsgyűjtemény részeinél. Családi levéltáraink ugyanis a legkülönbözőbb elvek szerint rendezve kerültek kezelésünkbe. Rendezésük során tehát mindig ezekhez az adott előzményekhez kell igazodnunk. A megoldások tehát levéltáranként változhatnak, csak az alapelveket kell egységesíteni. Ezek pedig a következők lehetnek:

1. Ha a Levéltárnak volt valami rendje, akkor az visszaállítandó. Még abban az esetben is, ha elenchusa hiányzana.

2. A további rendezésnek szervesen kell az előző rendszerhez csatlakoznia. A birtokjogi szempontok tehát továbbra is maradjanak döntőek. Emellett azonban fokozottan érvényesítendő a tudományos kutatás érdeke.

3. Az 1542. január 1. előtti szövegek — akár eredetiek, akár egyszerű vagy hiteles másolatok — különválasztandók és a levéltárak elején helyezendők el.

4. Ennek megfelelően az egyes levéltárak nagyjából a következő csoportokra oszlanak: I. Középkori oklevelek, II. Birtoklevelek, II. Személyi iratok, IV. Missilisek.

5. Az I. csoport időrendeződik. Éspedig úgy, hogy átírások esetében az oklevél mindig a legkorábbi szöveg dátumához kerül. A bennefoglalt többi szöveg dátumáról utaló-lap készítenendő. Ez a csoport az ismertetett módon regesztázandó. A második és harmadik csoport anyagában fasciculus és numerus jelzetek tájékoztassanak. Ha index nem is, elenchus azonban feltétlenül készüljön hozzájuk. A missiliseket (IV.) az írók s azon belül a címzettek betűsorában kell elrendezni. Úgy, ahogy ez a kendilónai Teleki-levéltár anyagával történt. Index-elenchus készüljön a levelezésről, mely tartalmazza az

írók és címzettek nevén, esetleg foglalkozásán kívül leveleik számát és a legkorábbi, valamint a legkésőbbi missilis keltét.

6. Nyomatékosan megjegyzendő, hogy az ún. kéziratári anyag (naplók, fogalmazványok, beszédek stb.) íróik személyi levéltárai részeinek tekintendők és a személyi iratok (III.) között kezelendők.

A családi levéltárak végleges rendje alakítható ki a legnehezebben. Évtizedekig tartó következetes és egységes rendezések nélkül ez nem is remélhető. Az átrendezés már három év óta folyik, s a szétrombolt régi rendszerek visszaállítása, középkori oklevelek és missilisek különválasztása nagyjából megtörtént. Következő lépés tehát a jelzeteletlen levél tárrészek jegyzékelése és rendezése. Mivel ez a munka egyetlen nagyobb levéltárnál is évekig eltarthat, a kutatás érdekei mellett tekintettel kell lenni arra, hogy melyik levéltár átrendezése fejeződhet be hamarabb. Érdeünk és kötelességünk ugyanis, hogy Levéltárunknak minél több részletét ismertessük meg a kutatókkal. Ez pedig az egységes végleges átrendezés előtt nem lehetséges.

III. Egyesületi, közületi levéltárak

Ennek az osztálynak a gyűjtőkörébe tartoznak mindazon szervezetek irattárai, melyekben az erdélyi magyarság sajátos külön élete folyik. Ezen az osztályunkon őrizzük az Erdélyi Múzeum-Egyesület központi és szakosztályi irattárain kívül a volt romániai Magyar Párt, a Romániai Magyar Népközösség, Erdélyi Irodalmi Társaság, Kolozsvári Zenetársaság irattárát.

Bár a fentiekkel nem azonos természetű, mégis ezen az osztályon őrizzük a régi fiskális-levéltár, Kolozs vármegye és Marosvásárhely város kiselejtezett anyagából megmentett iratokat.

IV. Gazdasági levéltárak

Az előző osztálytól csupán gyakorlati megfontolásból választottuk külön az erdélyi magyar gazdasági élet szervezeteinek iratanyagát. Ide tartoznak az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület, a Kolozsvári Gazdasági Egyesület, Erdélyrészi Méhész Egyesület irattárai és a céhek levéltárai. Törekednünk kell azonban arra, hogy idővel ennek az osztályunknak anyagát gyarapítsák a legjelentősebb erdélyi magyar kereskedelmi, iparvállalatok irattárai is.

V. Egyházi és iskolai levéltárak

Ez az osztály még csak most van alakulóban. Felállítását egyelőre csupán a kolozsvári Református Kollégium bemenekített irattárának az elhelyezése indokolja. Az erdélyi történetkutatás számára azonban felmérhetetlen jelentőségű volna, ha Levéltárunk és magyar egyházaink között fokozatosan sikerülne olyan kapcsolatot létesíteni, mely számunkra lehetővé tenné a pusztuló egyházi levéltáraink védelmének megszervezését. Ennek az osztálynak a jelentősége egy ilyen megállapodás után bontakozna ki teljes egészében.

Ezek azok a munkálatok, melyeket Levéltárunknak saját jövője érdekében mielőbb el kell kezdenie. Az új keretek körvonalai ebből a vázlatból is elénk rajzolódnak. A körülmények akadályozása folytán bármilyen keveset is valósíthatunk meg a fenti feladatokból, ha ezek az apró részletek mind a fenti keretekhez igazodnak, egyszer mégis célt érünk: kialakul iratanyagunk új rendje s Levéltárunk tényleg az egész erdélyi magyarságnak lesz a levéltára.

Kolozsvárt, 1944. november 16.—december 3.

Jakó Zsigmond

3.

Jelentés

a bonchidai gróf Bánffy-kastély könyv- és levéltármaradványainak az Erdélyi Nemzeti Múzeumba való beszállítására vonatkozó kiküldetéséről

A magyar és német csapatok kivonulása után azt a szomorú hírt kaptuk, hogy a bonchidai gr. Bánffy-kastély két könyvtárával, levéltárával s pótolhatatlan műkincseivel együtt a lángok martaléka lett. Egyik odavaló altisztünk, Szakács József, kit tájékozódni kiküldtünk a helyszínre, mindenben megerősítette a híradást, s kijelentette, hogy oda nem érdemes kimenni, mert minden elpusztult. Később Német Hugó vármegyei gazdasági felügyelő úr arra figyelmeztetett, hogy a levéltár nagy része, valamint egy kisebb könyvtár megmaradt, s azt ő szívesen — ha nem is egyszerre, de részletenként — beszállíttatná olyan alkalmakkor, midőn a grófi uradalomból vagy malomból terményeket hoznak. Említette, hogy a gazdasághoz kinevezett adminisztrátornak, Stoia Dumitru agronomnak is parancsot adott arra, hogy a szerteszét hányt könyveket s levéltári anyagot — melyből az udvaron is nagy, sáros kupac volt — gyűjtse össze, s a Múzeum kiküldöttjének mindenben legyen segítségére. Stoia úr, mint meggyőződtem, a kapott rendelkezést hűségesen teljesítette.

Két ízben voltam ez ügyben Bonchidán. Először december hó 10-én, fél napi várakozás után, délben utaztunk ki Kelemen Lajos ny. levéltári és múzeumi főigazgató úrral, valamint Máté Márton egyetemi könyvtári szakaltszttel, ki odavaló származású. Szomorú látványt nyújtott a hatalmas barokk kastély füstös falaival, leégett fedélzetével és üresen tátongó, füstös szélű ablakaival, melyeknek szárnyatlan nyílásain át az ég látzott. Pusztulás, szemét, rablás nyomai mindenfelől.

A kisebb — az előudvartól balra levő ún. Miklós-kastély — nem égett le, csupán kirabolták. Bástyájának földszintjén, mely biliárdterem volt, van egy mély faliszekrény, mely zsúfolásig meg volt tömve levéltári és könyvanyaggal, minden rendszer nélkül. A főigazgató úr rögtön nekikezdett a látszatra legértékesebb anyag kiszedésének és ládába csomagolásának, s a további munkára megadta az utasítást.

A levéltári anyag gr. Bánffy Miklós kötetlen, legnagyobbbrészt közgazdaság-tudományi, művészettörténeti, külföldi képes folyóiratai füzetivel volt összekeverve. Meglátszott, hogy a szekrény régi rendje erőszakosan felbontatott, illetve az egész anyag a földre szórattott, s a mellette volt hárompolcos kőrisfa könyvállvány lehányt könyvanyagával együtt összekevertetett. Stoia úr intézkedésére azután begyűrték ezt az egész anyagot — ahogy éppen jött — a faliszekrénybe. Kincseket kerestek a levelek és könyvek mögött. Azt állítják, hogy kétszekérnyi levéltári anyagot az ablakon át a 6 méternyire folyó Szamos malomárkába dobtak volna.

A rövid téli délután, a hideg meg az ebédnél eltöltött idő (az autóra várva nem reggeliztünk) miatt Kelemen főigazgató úr hosszasan nem tudott ott foglalkozni, s az autóval haza is kellett jönnie. Én ott maradva, még három zsákkal válogattam ki, s másnap, december 11-én autón hazaindultam az 1 ládányi s 3 zsáknyi levéltári anyaggal az amúgy is terményekkel túlterhelt autón. Útközben öt orosz katona Zsuknál utánunk löve megállította az autót, felült, mire ennek egyik tengelye letört. Az autó az öreg vezetővel az útszélen maradt, mi pedig szakadó esőben gyalog jöttünk haza (kb. 25 km). Az autó másnap éjszakára került haza, szerencsére a levéltári anyagnak semmi bántódása nem történt. A levéltári anyagból Bonchidáról még 4 zsáknyit Boldis László, a Futura helyi vezetője ho-

zott be, kinek sokrendbeli nagy szívességéért és fáradozásáért hálás köszönetünket itt is kifejezzük.

Másodszor december 18-án, hétfőn mentem Futura-autón ki Bonchidára Máté Márton egyetemi könyvtári szakaltszettel együtt, s 23-án jöttem szekéren vissza. Ez idő alatt bepakoltam a kis kastély faliszekrényének teljes levéltári és könyvtartalmát 12 zsákba, továbbá egyik raktárrá képzett padlásszerű emeletén egy ládányi levéltári anyagot találtam. Sok ócskavas alól s gyaluforgács közül azt összeszedtem, valamint a kertben szállingózó, fagyos, hóharmatos leveleket, könyveket. Ezután következett a legkellemetlenebb munka. A teljesen leégett emeletű főépületben a nyugati bástya földszintje volt gr. Bánffy Miklós hálószobája, az előtte való szoba pedig dolgozószobája. Ebben volt a folyó gazdasági levéltár régi levelekkel, rajzokkal keverve, id. gr. Bánffy Miklós, György és ifj. Miklós levelezése elhelyezve, valamint a kastély átalakítási tervrajzai s a XVIII—XIX. századi udvari gazdasági építkezések tervrajzai, gr. Bánffy Miklós több rajzával együtt. Minden a földön, nedvesen, sáros bakancsokkal összetaposva, piszkosan, összekeverve a bútorok párnázatából kikerült lószőrcomókkal, üvegszilánkokkal, porceláncserepekkel. A bútorok bőr- vagy szövetbevonatát letépték, ellopták, azután a lekopasztott bútort is ellopták; az ablakokat leverték, ezek üvegszilánkjai is a földre szórt levéltári anyag közé kerültek, majd az ajtó- és ablakszárnyakat is elhordták. A nagy hidegben és légvonatban kellett ezt az anyagot lapról lapra összeszedni s beszállításra zsákba rakni egy kupacnyi levéllel együtt, mely az udvaron össze volt ázva-fagyva. Ez az anyag még nincs egészen beszállítva, de zsákokba van rakva, s Boldis úr megígérte, hogy mihelyt arra jár autón, behozza.

A kastély felgyújtását és kirablását megvilágítják a mellékelt jegyzőkönyvek (a, b. alatt). Valamint Boldis úr ide mellékelt fényképei.

A munka végeztével meglátogattam dr. Farkas Lajos volt kolozsvári egyetemi professzor ott lakó leányát (Gócsné), aki a Múzeum részére örök letétképpen átadta néhai édesatyja levelezését, okmányait s a Lipót-rend lovagkeresztjét (körülbelül félzsáknyi anyagot), melyet beszállítottam a Múzeum Levéltárába.

Kiadásom a két úttal kapcsolatban 225 pengő volt (100 pengő lakás és élelem, 100 pengő szekérbér visszafelé s 25 pengő borraivalók az autókon).

Jelentésem tudomásulvételét kérve fogadják tisztelem nyilvánítását.

Kolozsvár, 1944. december hó 24-én

Sebestyén József
egyetemi könyvtári tiszt

a. **Jegyzőkönyv**

felvétellett Bonchidán 1944. december 19-én este Rigó György uradalmi gépész lakásán (uradalmi épület a malom mellett, tehát második ház a gr. Bánffy-kastély bejáratától) ennek feleségével. Rigó Györgyné, szül. Kigyán Mária 34 éves, református vallású, három gyermeke van, 6 elemi végzett, olvasott, intelligens falusi viszonylatban. A kastély felgyújtásáról és kirablásáról következőképpen nyilatkozik:

A németek október 13-án mentek el, du. 1 órakor, reggeltől 1 óráig tartott a kivonulás (a honvédek 12-én mentek el). E napon robbantották fel a hidakat. A kastélyt 10 óra tájban gyújtották föl. A lovardában, amely honvédkórház volt, összehúzták a szalmazsákokat, benzinnel leöntötték és meggyújtották. Ugyanakkor a főépület verandáján

is összehúzták a matracokat, benzinnel leöntve meggyújtották, erre a főépület fedele felgyúlt, s leégett mindkét szárny fedele. A bútor is ekkor égett el, valamint a könyvtár is. A tüzet nem oltotta senki sem, elenyvedt, elaludt, mert esős napok jöttek. Azután még többször felgyúlt, ez a felgyulás 3—4 hétig tartott. A későbbi felgyulásokat eloltotta az udvarhoz tartozó megmaradt személyzet.

A németek a pincét október 12-én feltörték, a bort elvitték (részben megitták, s többen lerészegedtek). Az ételnemüket (befőtteket) elvitték, részben megették. A rádiót, a cipőket, csizmákat, plaideket, evőeszközöket (alpakka), a bicikliket elvitték. Feltörték a garázst, a szerszámokat elvitték, a traktort el akarták vinni, de hibás lévén, nem tudták megindítani, egy gránáttal felrobbantották. Felvitték magukhoz a cigányasszonyokat s leányokat, ezeket leitatták, s adtak nekik paplanokat, edényeket, evőeszközöket. A csúrból, melyet feltörték, zabot vittek el, kb. 150 zsákkal.

A németek kivonulása után egy órával megérkeztek a román csapatok (nem oroszok, hanem románok), házról házra járva keresték a németeket, s gépfegyverezték a parkot. A kastélyba 14-én reggel mentek be. A bútort, szőnyeget autókra rakták s elvitték. Erre a falusi románság is bement, s ami elvihető volt, azt elvitték (bútort, szőnyeget, ruhaneműt, ágyneműt, díványpárnákat stb.). A gabona nagy részét, a majorságot, 50—60 dunyhat s a juhokat elvitte a román katonaság. A honvédség sem a kastélyból, sem a lakosságtól nem vitt el semmit; a borból a németek adtak nekik néhány vederrel. Hogy könyveket vittek volna a németek, nem láttam. A román tiszték és katonák vittek el könyveket; nálunk volt elszállásolva egy román őrmester, az is hozott a kastélyból könyveket, s magával vitte. A levéltárról nem tudok, de láttam a Szamoson sok levelet, papirost úszni. A falusi magyarság nem vett részt a kastély kirablásában. Súlyos szenvedéseken ment át a folytonos fenyegetőzés és néhány ember bántalmazása miatt, úgyhogy hetekig nem is mozdultak ki házaikból. Én is itthon tartózkodtam gyermekeimmel, férjem nem volt itthon, mert gr. Bánffy kegyelmes urat Budapestre kísérte. (Október 9-én mentek el autón, s férjem 18-án érkezett haza.)

Kmf.

Rigó Györgyné s.k.

**E jegyzőkönyvet felvette
Sebestyén József**

b.

Jegyzőkönyv

felvétel Bonchidán, 1944. december hó 20-án, de. Lovász Márton udvari komornyikkal, ennek saját házában. Id. Lovász Márton udvari komornyik nős, református, 3 gyermeke, felesége van, vagyonos, 70 éves, s 50 éve áll a gr. Bánffy család szolgálatában. Mindenről alaposan tájékozva van, mert bent lakott a kastélyban egész október 19-ig, mikor saját házába kellett költözzön, mert ablakait, ajtait a román katonák erőszakkal leszedték s kilökték a lakásból, bútorait elrabolták.

Következőket adja elő: A németek 1944. október 13-án reggel hagyták el Bonchidát s a kastélyt. Utoljára egy SS-kötél ment el, mely három napot töltött itt. A németek rosszul viselkedtek, engem többször levitték a pincébe, hogy adjam elő a bort. Feltörték mindent, a bort elhordták. Elvitték a kegyelmes úr ruháit, ágyneműket, s ezeket innen lopott pokrócokba pakolva vitték el autókon. A szebb bútorokat is, valamint az általam elásott ezüst evőeszközöket is felfedezvén elvitték. A kastély kórháznak volt berendezve. Az egész emelet kórház volt, kivéve a két könyvtárt tartalmazó két

bástyaszubát, s kórház volt a lovarda is. Az istálló konyhának volt berendezve. A kórházzá alakított szobák szalmával voltak bizonyos magasságig megtöltve, matracokkal és ágyneművel. Az emelet 13-án reggel égni kezdett. Először a Mária-Terézia teremből csaptak ki a lángok, amint észrevettem. E tűz — bár csendes, meleg októberi nap volt — rendkívüli hevességgel terjedt, s mind a három, emeletre vezető lépcső földig leszakadt. Sikerült a földszintet megmenteni a tüztől, bár senki sem volt segítségemre a feleségemen kívül. Az északkeleti bástya tüzétől meggyúlt a mellette levő, bádoggal fedett lovarda belseje is. Itt csak ágynemű és szalma volt, bádogfedele ekkor beszakadt, s most is a padlózatán fekszik.

A kastélyban két könyvtár volt, a régi nagy könyvtár záros szekrényekbe zárt könyvekkel és az újabb nyitott polcokra rakott könyvekkel. A régi könyvtár az északkeleti bástya emeletén, a modern pedig a nyugati bástya emeletén volt elhelyezve, teljesen rendbe szedve. Először a modern könyvtár teteje égett, s stukatúros mennyezete a fedéllel együtt csakhamar beszakadt; 7 nap folyton égett. Csakhamar a régi könyvtárat tartalmazó bástya fedele kezdett égni, s ez is stukatúros mennyezetével együtt beszakadt, s ez is kb. 7 nap folyton égett. Mentésről szó sem lehetett a heves belső tűz miatt, s mert a lépcsők is csakhamar leszakadtak. Nem vagyok biztos benne, hogy aznap éjjel nem vittek-e el a németek a könyvekből, mert engem elparancsoltak onnan. Feltételezem, hogy vittek, mert az udvaron könyvek, képek, üres rációk voltak elszórva. A nyugati bástya földszintjén volt a kegyelmes úr hálószobája, ennek mennyezete vastraverzek közé rakott téglalobttal készült, mert régen egyszer a fastukatúr beszakadt. Ez a mennyezet épen maradt, s így a tűz nem terjedhetett le. Mellette van a kegyelmes úr dolgozószobája; itt volt az ő személyi s gazdasági levéltára. A régi könyvtárat tartalmazó bástya földszintje boltozott, ez nem szakadt be; e hely bútorokkal, szőnyegekkel volt telezsúfolva a kórházzá alakított szobákból.

A románok 1944. október 13-án de. 11 órakor jöttek be, előzönlötték a parkot és kastélyt, a németeket keresve, folyton lövöldözve, s gépfegyverezték a parkot, s gránátokat robbantottak. Rögtön nekifogtak a fosztogatáshoz, rabláshoz. A bútorokat marhaszekerekre rakták s elvitték. Erre a román parasztság is beözönlött a kastélyba, s ami keze ügyébe került, elvitte vagy összetörte esztelenül; a nagyobb bútorarabok huzatait letépték, a kályhákat összetörték. A tüzet csak nézték, de nem oltottak. Engem lökdöstek, rám ordítottak, s a kastélyba saját lakásomon kívül nem engedtek. Tárgyak megmentéséről szó sem lehetett, s engem is teljesen kifosztottak, s csupán a rajtam levő ruhám maradt meg. Tisztek mint legénység egyformán részt vett a rablásban. A falu utcája is tele volt szórva a piacig képekkel, könyvekkel s bútorarabokkal; ha megunták vinni, eldobták, s a román lakosság később felszedte, elégette, vagy nála van. Ebből még van megmenthető. Kihírdették (az előljáróság), hogy vissza kell mindent vinni, de a lakosság nemigen engedelmeskedik. A magyar lakosság a rablásban nem vett részt, csak a cigány és román. A magyar lakosság nem mutatkozott, otthon ült, vagy részben a határra ment, s hetekig maradt künn.

A román csendőrség udvari szekerekkel s cselédséggel vitetett magának a kastélyból bútort, fát és gabonát. Hirtelen kellett kivonulniok, s azután az előljáróság visszavitte a bútorokat. Egy éjszaka a kiharancsolt csendőrség őrmestere megjelent, s el akarta vitetni a bútorokat új állomáshelyére, de már nem voltak ott. A tűz két hét múlva újból felgyúlt, ezt az eső eloltotta. A kis kastély bástyájának boltozatos földszintjén volt a levéltár és egy kis könyvtár,- kötetlen könyvekkel. E szoba bútorzatát tönkretették, huzatait letépték — a közepén levő biliárd[asztal]nak is — s jórészt ellopták. A levéltár anyaga, melyet 1940-ben a kegyelmes úr Kolozsvárról hazahozott, a faliszekrényben volt elhelyezve, a

könyvek pedig egy hárompolcos nyitott körisfa állványon. A levéltárat leszórták a földre, valamint a könyveket is, összetaposták, s kb. két szekérre való anyagot az ablakon át kidobtak, s az ablaktól 6 méterre folyó Szamosba hánytak, úgyhogy egy egész nap tele volt a malomárok papírral, könyvekkel. A képek egy része a két könyvtárban volt berakva, ezek elégték, valószínű, hogy a németek is sokat vittek el belőlük; itt a házaknál is vannak képek, melyek visszaszerezhetőek. Más felvilágosítást nem adhatok.

Kmf.

Lovász Márton s.k.

**E jegyzőkönyvet felvette
Sebestyén József**

4.

Bözödi György jelentése az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnökségének

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnökségének 642/1944 sz. megbízó levelével 1944. december 29-én indultam el Kolozsvárról a Székelyföldre, hogy megbízatásomnak megfelelően, a pusztulásnak kitett kulturális gyűjtemények (könyvtárak, levéltárak, képek stb.) megmentése érdekében a szükséges lépéseket megtegyem. Írásbeli megbízatásom az özv. gróf Toldalaghi Józsefné (Koronka), özv. gróf Toldalaghi Mihályné (Nyárádszentbenedek), gróf Teleki Domokos (Gernyeszeg), gróf Teleki Károly (Sáromberke) és a dr. Rozsnyai György (Marosvásárhely-Udvarfalva) tulajdonában volt gyűjtemények maradványainak számbavételére és megmentésére vonatkozott, de szóbeli utasítás alapján más gyűjtemények és muzeális értékek megmentése érdekében is igyekeztem lépéseket tenni. Ezenkívül írásbeli kérelmet vittem a Múzeum-Egyesület Levéltára részéről Bordy Andrásnak, Antalfy Endrének, Molter Károlynak és Sényi Lászlónak arra vonatkozólag, hogy magán- és hivatalos levelezésüket az esetleges pusztulás elől való megmentés érdekében helyezték el levéltárunkban.

Az észak-erdélyi orosz katonai parancsnokság engedélyét, mely sokban elősegítette volna kiküldetésem eredményes munkáját, sajnos nem sikerült megkapni, így a közigazgatási hatóságok támogatását nem élvezhettem. Ez a körülmény elsősorban a megmaradt értékek elszállítását tette lehetetlenné. Kolozs vármegye főispáni hivatalának 2883/944 sz. igazolványát az orosz katonai parancsnokság láttamozása hiányában alig használhattam. Mindamellet a felsőbb közigazgatási hatóságok jóindulatot tanúsítottak az ügy iránt, és lehetőségeikhez képest segítségemre voltak.

1. Utam sorrendje és iránya a közlekedési lehetőségek szerint igazodott. Segesváron szálltam le a vonatról, és mivel véletlen szerencse folytán éppen indulóban volt egy rendkívüli szerelvény Székelykeresztúr felé (a vasúti közlekedés egyébként szünetel a Segesvár—Székelyudvarhely közötti vonalon), arra vettem irányomat, hogy az özv. Gyárfás Pálné kúriájában lévő dolgokat megtekintsem. A kúriát feldúlva találtam, mert tulajdonosa elmenekült, de az itteni pusztítás még jelentéktelen volt ahhoz képest, amit később látnom kellett más helyeken. Megérkezésem után nyomban érintkezésbe léptem a járás megbízott főszolgabírájával, Marosi Alberttel, aki készséggel jött segítségemre. Bekérte a községi előljárástól a feldúlás után a kúriában maradt tárgyak hatósági leltárát, ennek alapján azonban nem lehetett eligazodni, hogy mi muzeális értékű és mi nem. Felhívatta özv. Gyárfásné megbízottját, Simó Lídiát is, akinek megmagyaráztuk, hogy a további pusztulástól mentődnek meg a megmaradt dolgok, ha a Múzeum-Egyesület gondjára bízva, így tehát megbízója érdekeit is szolgálja. Simó Lídia az elajándékozás felelősségét nem merte vállalni, arra gondolva, hogy a tulajdonos esetleg

még hazajöhet, ellenben készségesen beleegyezett abba, hogy az általam kiválasztandó tárgyakat a Múzeum-Egyesületnél letétbe helyezze. Deák Albert községi jegyző szintén a legnagyobb jóindulattal volt segítségemre (régii barátság fűz hozzá), így különösebb nehézség nélkül sikerült ezt az ügyet elintéznem.

Másnap Simó Lídiával lementem a kúriába, és ott a kertész és egy cselédlány jelenlétében számba vettük a talált dolgokat. Mintegy ezer könyvet találtunk, nagyobb mennyiségű szétszórt iratot, térképeket és helyrajzi vázlatokat, a család nemeslevelét stb. Az újabb keletű iratok nagy része özv. Gyárfásné székelyföldi háziipari megbízotti működésére vonatkozik, így különös fontosságúnak találtam. Az iratokat válogatás és rendezés nélkül egy hosszú deszkaládába hordtuk össze és lezártuk, a könyveket szintén egy szobába hordtuk be és szekrényekben zártuk el. A megmaradt bútordarabok közül az értékesebb régiségnek látszókat szintén kiválogattuk a mellékelt megállapodásban foglalt leltár szerint, és ezeket Simó Lídia két tanú előtt a Múzeum-Egyesület letétjének nyilvánította. A leltárba foglalt minden egyes tárgyra cédulát ragasztottam azzal a felirattal, hogy „Az Erdélyi Múzeum-Egyesület letétje”. Ez a letétbe helyezés éppen az utolsó órában történt, mert másnap már megjött a rendelet, hogy az elmenekültek ingóságait el kell szállítani Székelyudvarhelyre. Nem tudom azonban, hogy a letétbe helyezésnek volt-e gyakorlati eredménye, illetve, hogy megmentődtek-e a tárgyak az elszállítástól, mert később nem volt alkalmam ismét visszatérni e községbe.

Székelykeresztúri tartózkodásomat felhasználtam arra is, hogy a Fiafalváról elmenekült Ugron család iratainak megmentése érdekében lépéseket tegyek. A járás főszolgabírája, Marosi Albert, kérésre írásbelileg megbízta Szabó Albert községi jegyzőt, hogy az Ugron János és társai házában található iratokat válogatás nélkül összegyűjtse és biztonságba helyezze. A megbízólevél hiteles másolatát mellékelem. Szóbelileg is részletesen megmagyaráztam Szabó jegyzőnek, hogy eljárása miként történjék. Az épületben szétszórt iratok megmentésén kívül egyéb tennivaló nem akadt itt, mert az épületet teljesen kifosztották minden ingóságából.

Ugyancsak érintkezésbe léptem Sebesi János székelykeresztúri vendéglőssel annak érdekében, hogy a Sebesi családnak Rugonfalván birtokában lévő Bartha Miklós-ereklyét, -leveleket, valamint Sebesi Samu levelezését az EME-nél helyezték biztonságba. Sebesi János, mint mondotta, örömmel tesz eleget ennek a kérésnek, de az elajándékozást meg kell beszélnie a család többi tagjával. Erre a megbeszélésre azonban nem volt alkalmam ott-tartózkodásom alatt, és abban állapodtunk meg, hogy legközelebbi székelykeresztúri látogatásom alkalmával intézzük el végérvényesen az ügyet.

2. Marosvásárhelyen mindenképp Sényi László cs. és kir. kamarással léptem érintkezésbe, a koronkai Toldalaghi-kastély muzeális értékei ügyében. Megdöbbenve hallottam, hogy a kastélyt teljesen kifosztották, a gazdag levéltár teljesen megsemmisült, a 12 000 kötetes könyvtárból pedig csak az a töredék maradt meg, amit Sényinek előre sikerült bementenie Marosvásárhelyre a németek visszavonulása idején. A kastély teljes berendezése megsemmisült, illetve eltűnt.

Sényi Lászlónak a következő muzeális tárgyakat sikerült két katonai teherautóval az utolsó pillanatban beszállítania Marosvásárhelyre és megmentenie:

2353 kötet régi könyvet. Ezeket a ref. kollégiumban helyezte el. Magánál őriz 44 régi miniatűr-kötetet. Ezenkívül 62 csomagba válogatás nélkül összepakolta a szétesett és szakadozott köteteket, és szintén bementette Vásárhelyre.

Behozott 21 db ősképmást, köztük 5 életnagyságút, az eredeti régi keretekkel együtt. Először a kultúrpalotában helyezte el, a románok bejövetelekor biztonság okáért

báró Schell István Főtér 8. sz. alatti lakására vitte, ma is ott tartja. Megmentett ezenkívül 2 db mellszobrot, 2 Bordy-féle arcképet, a régibb bútorokból 2 empire karszéket, 3 törött állóórát, egy régi rokkát és több aquarell-arcképet.

A románok bevonulása után több olyan könyv került forgalomba Marosvásárhelyen, amit a koronkai könyvtárból hurcoltak szét. Magam is hallottam néhány ismerősömtől, hogy a házukba behatoló román katonák némelyikének karján 5—6 kötet könyv volt a koronkai könyvtárból.

Ezeknek a híreknek ellenére is reméltem, hogy alapos helyszíni kutatással talán mégiscsak sikerül a könyvtárnak és főleg a levéltárnak bár egy részét megtalálni a pusztítás után maradt szemétkben. Vigh Károly marosvásárhelyi könyvtáros barátommal ki is siettem Koronkára. Az épület maga nem rongálódott meg, bár a tűzvonalba került, és előtte a parkban még mindig láthatók a földbe ásott fedezékek, a bejárat előtt pedig jobboldalt az elesett katonák friss sírjai sorakoznak. A kastélyt, sajnos, megtisztították a szeméttől is, így az utolsó lehetőség is megsemmisült a levéltár megmentésére. A tisztára sepert, üresen kongó termék padlójára kukoricát terítettek szét száradni, az egykori könyvtárban is kukorica szárad, csupán egyetlen megrongált, üres könyvszekrény maradt meg az egész berendezésből. A könyveket válogatás nélkül pusztították mindenféle katonák, akik csak itt jártak. A könyvtár utolsó maradványát kihordták a kastély elé és elégették. Valószínűleg a levéltár is így semmisült meg. Alaposan tudakozódtunk afelől, hogy mi történt a szeméttel, és azt a választ kaptuk, hogy elégették, némi papirosfélék pedig a nyári pavilon mögé hordták. Alaposan átkutattuk a pavilon mögötti kertrészt is, de a fagyos hótakaró alól semmi olyan irat nem került elő, aminek valamilyen értéke lett volna: nyomtatványok, folyóiratok szakadozott lapjait találtuk csak. Igaz ugyan, hogy csak a felszínen mutatkozó papirosdarabkák kerülhettek kezünkbe, mert a többi be volt fagyva a jégbe és hóba, s hogy a jégréteg alatt van-e esetleg valami, nem sikerült megállapítani, mivel a jég széttörése az esetleg benne vagy alatta lévő iratok megsemmisítését is jelentette volna. A tavaszi olvadás beálltakor talán ismét érdemes lenne megvizsgálni, de mindenesetre abban az időpontban, amikor még az iratok nem áznak szét.

Felkerestük Kis Antal községi bírót, és arra kértük, tegyen intézkedést, hogy a kastélyból széthordott könyveket és egyéb tárgyakat a falubeliek szolgáltatassák be. A bíró meg is ígérte, hogy ezt hivatalosan kihirdetteti. A bíró és az esküdtek vallomásaiból kiderült, hogy az uradalom egykori kertésze, Szabó József sok mindent magával vitt a kastélyból, amikor Marosvásárhelyre beköltözött az ősz végén. Kis István inas is „mentett meg” magának értékes tárgyakat, önála maradt egy láda is, melybe Sényi László többek között egy barokk állóórát és egy XVII. századi figurális ötvösművészeti ónkancsót csomagolt be. Az inas időközben Gernyeszegre költözött, és őt sem sikerült megtalálnunk.

Özv. gróf Toldalaghi Józsefné megbízottat nem hagyott maga helyett Koronkán, így az EME Levéltára által neki és megbízottjának címzett leveleket Sényi Lászlónak adtam át.

3. Szentbenedekre szintén Vigh Károllyal együtt mentem ki. A kastély épületében lényegesebb kárt nem tett a háború, a fosztogatással járó rongálás nyomai azonban nagyon meglátszanak rajta. Berendezését összetörték vagy ellopkodták, az épségben maradt bútorokat pedig a községi elöljáróság szolgáltatta be a hatóságoknak. A kárpitos bútorok faváza, ha rongált állapotban is, de megvan, bevonatait azonban mind letépték a fosztogatók. Egyik teremben halomra összehordva találtunk letépett bevonatú bútorokat, de szerteszét az egész épületben bukkantunk ilyenekre. A falakon találtunk 6 ösképet, amit a fosztogatók épségben ott felejtettek, eredeti keretükkel együtt. Egy külön

teremben, a megmaradt bútorroncsok közé, Csekme Margit elrejtett még 12 képet, nagyobbára ősök arcképeit eredeti kerettel.

A könyvtárat az egész épületben szétszórva találtuk, sokat ellopkodtak belőle, egy része megsemmisült. A földszinti termekben található könyveket egy terembe, ládába és szekrényekbe hordtuk össze, ugyanígy az emeleti részen lévő könyveket is Toldalaghi Samu gróf egykori lakosztályának egyik szobájába gyűjtöttük össze. A levéltár maradványait az épület ellenkező szárnyán, két padlásszobában szétszórva találtuk meg. Az újabb gazdasági levelezést, teljesen szétszórva, az egyik félreeső földszinti kis szobában fedeztük fel. A földszinti részt összegyűjtve, a könyvekkel együtt helyeztük el, a padlásszobában lévő tulajdonképpeni levéltárat pedig három ládába gyűjtöttük össze. A levéltár anyagából valószínűleg nem sok hiányozhatik, mert széthordásnak és kallódásnak csak a földszintről felvezető lépcsőn és környékén volt nyoma. A megmaradt rész jó állapotban van. Mindenféle limlom és széttépett párnák tollhalmazából válogattuk ki. Lehetséges azonban, hogy azért nem találtunk a kastélyban szétszórta levéltári anyagot, mert a szemetet már összegyűjtötték és elásták. Szemtanúk vallomása szerint a szemétben sok papiros is volt. A hótakaró és fagy miatt nem áshattuk ki a gödröt, de a tavasz beálltával nem lenne felesleges kiásni és alaposan átvizsgálni.

Miután a munkával készen voltunk, arra kértük Móré Kelemen községi bírót, hogy legalább három fuvarat bocsásson rendelkezésünkre, a megmaradt értékeknek Marosvásárhelyre, a Teleki Tékába való beszállítása végett. A bíró bizalmatlanul tekintette ügyünket, a szállítást sem akarta megengedni, nehogy baja legyen az orosz hatóságokkal, fuvar sem akadt, mert éppen másnap reggelre 34 fuvar kiállítása volt kiróva a községre. Tőkés Sándor tanító jóindulatú és megértő közbelépése végre engedékenységre hangolta a bírót, külön is megmagyarázva, hogy a muzeális tárgyak megmentésének milyen nagy értéke van. Legnyomósabb érve végül is az volt, hogy amikor a bíró tájékoztatanságát és habozását látta, magára vállalt minden esetleges felelősséget a tárgyak elszállítása miatt. Így a bíró is beleegyezett, csak a fuvaron akadtunk fenn. Végül is szerkeszt semmiképpen sem tudott keríteni Tőkés tanító, így csak igazán önzetlen és köszönetreméltó jóindulatával maradtunk.

Közben a községi tanács is tudomást szerzett az elszállítás tervéről, és az volt a kívánságuk, hogy a tanács legközelebbi ülésén határozzon a kérdésben. Végül abban állapodtunk meg, hogy Vásárhelyre visszamenve, az alispántól szállítást meghatalmazó írást kérek és küldetek nekik hivatalosan, hogy ne kelljen a felelősségre vonástól tartaniuk. Mihelyt az írást megkapják, a bíró és Tőkés tanító ígérete szerint nyomban szekerre rakják a képeket, levéltári és könyvtári csomagokat, hogy a Tékába beküldjék.

Marosvásárhelyre visszatérve, fel is kerestem Antalffy Endre alispánt. Ő azonban lehetetlennek találta a szállítási engedély kiadását, mert az ügy jogilag tisztázatlan. Szerinte a menekültek minden vagyontárgyára az orosz katonai hatóságok tartanak igényt és beláthatatlan veszedelmek származhatnak elszállításukból. Ráadásul a falubeliek azt hihetnék, hogy valami egyéb dolgokat vittünk el, és a dolog előbb-utóbb a majdnem minden községben ott tanyázó kozákok fülébe jutna. Ezzel egyúttal felhívniuk figyelmüket a könyvekre, oklevelekre és képekre, melyekkel eddig nem törődtek, és talán magunknak okoznánk a legnagyobb kárt. Ezek miatt a szempontok miatt aztán lemondtunk egyelőre a szállítás tervéről, és utam további állomásain az elszállítást szóba sem hoztam, csak a megmaradt értékek biztonságba helyezésére törekedtem.

Reméltem azonban, hogy időközben megérkezik Kolozsvárról az orosz parancsnokság megbízólevele, aminek alapján aztán a szállításra is lehetőség nyílt volna. Két alkalmi

utast is megbízta, hogy keresse fel az EME-t és hozza el az orosz igazolványt, de azt még Kolozsvárra való visszaérkezésem után, a mai napig sem sikerült megkapni. A szállítás elmaradása után a koronkai előjáróság felelősséget vállalt, hogy a számba vett és összegyűjtött értékeket a kastély épületében lezárva megőrzi. A grófnő megbízottjának címzett levelet Móré Kelemen bírónak adtam át, ki az uradalom gondnokának van ki-nevezve, a grófnőnek címzett levelet pedig visszahozva mellékelem.

4. Sáromberkén minden képzeletet felülmúló pusztulás képe fogadott. Utam során már hozzáedzöttem az emberi butaság által okozott pusztítás változatos tüneteire — mely sok esetben több kárt okozott, mint maga a háború pusztítása —, mégis megdöbbenett az az állapot, melyben a sáromberki értékes levéltár maradványait találtam. Az előbbi helyeken mindenütt akadt valaki, aki jószántából igyekezett megmenteni, ami még megmaradt, itt azonban a községi vezetőség maga is a pusztítás szolgálatába állt. A jelenlegi bíró régi baloldali harcos lévén, úgy fogta fel a dolgot, hogy mindent el kell pusztítani, ami a grófokra emlékeztet. A park fáit kiosztotta a község szegényei között, holott körös-körül van erdő, ahonnan tüzelőfát vágjanak. A szegények aztán, elsősorban a cigányok, nekiláttak és már ki is irtották a kastély és az út közvetlen közelében lévő fák nagy részét, mert ez esett legkönnyebben kezük ügyébe, csak néhány lépésre kellett hurcolni viskójukig. A park távolabbi részében lévő fák azonban nem kellettek. Vagy csak ezután kerülnek sorra. Ez a cigányság hordta szét a kastély berendezésének nagy részét is. Közzájón forog a história, hogy kibontották a putri falát, mert az ajtón nem fért be a nagy ebédlőasztal, s most ott fagyoskodnak a lyukas oldalú házban, az empire ebédlő körül.

Szabó István bíró nagy bizalmatlansággal fogadott, pedig Antalffy alispán arra is meghatalmazott, hogy az ő kiküldöttjeként jelentkezzem nála. Kijelentette, hogy a kastélyban már nincs semmi, hiába is megyek oda. Mikor a levéltár után érdeklődtem, ezt kérdezte: — Mit akarnak maguk azokkal a régi írásokkal? — Megmagyaráztam, hogy a történelmet nem lehet nélkülük a maga valójában megírni stb. — Mit történelem? Nincs arra ma már szükség! Új világban élünk, szociális tudományokkal foglalkozzanak az urak! — volt a válasz. Megmagyaráztam, hogy szociális tudomány sincs történelem nélkül, majd hosszas vita eredményeként beleegyezett abba, hogy egy fegyveres községi őr kíséretében megnézzem a kastélyt. De még egy próbálkozást tett a lebeszélésre, utánam kiáltotta, hogy úgyszólván hiába megyek, mert a szemetet is kitakarították már, éppen most van ott 5 ember évégett. — Éppen a legutolsó pillanat! — mondtam, mert a levéltár a szemétként szokott lenni.

Felsiettem a kastélyhoz, ahol valóban azon fáradozott néhány ember és gyerek, hogy a termekben vastagon álló szemetet kitakarítsák. Mindjárt a kapun beléptemkor meggyőződtem, hogy az udvar tele van levéltári anyaggal, amit részben belepett a hó, másrészt hóhullás után taposódott bele. A kastély főbejáratának ajtaján keresztül a lépcsőkre és onnan a földre szanaszét folyt ki a levéltári anyag, teljesen összetaposva az ősz óta és a hóval összefogva. A főbejáraton belépve, a tágas hallszerű teremben egy elhagyott, piszkos istálló képe tárult elém, ahol térdig érő gaz és szemet borította a padlót. A szemben lévő oldalon kétméternyi magasra emelkedett ez a szemet, szalmába és szénába ágyazva. Ebbe a töméntelen szemétként volt szétszórva a levéltári anyagnak kb. a fele. A levéltár ugyanis az épületnek ebben a lakatlan részében, a folyosón volt elhelyezve. Az átvonuló katonai csapatok pusztítása után német és magyar foglyokat zártak be ebbe a terembe, illetve épületszárnyba, ami aztán betetőzte a pusztulást. Teljesen széthordták és szétépték a levéltári anyagot, a több napig bezárt foglyok minden piszkukkal összekeverték: nemcsak szörnyű, de undorító látványt nyújtott. Éjszakai fekhelyük az első

napon nem volt, a levéltár papirosait használták fel erre, majd szalmát és szénát kaptak, amit ráhordtak a levelekre, így történt meg aztán, hogy a hatalmas szeméttömeg közé elvegyült a levéltár. Villával kellett szétszedni, meglazítani az összetaposott szemét- és szalmatömeget, és mint a rázottból, egyenként kellett kiválogatni az előkerülő okleveleket. A személtakarítást nyomban beszüntettem, és odaállítottam az embereket az iratok kiválasztásához. Hamarosan belegyakorolódtak, hogyan lehet megkülönböztetni a levéltári anyagot az egyéb szeméttől és nyomtatott papírhulladéktól, így az uradalom intézőjével, Schaff Jenővel együtt nagyban segítségemre voltak a kiválogatásnál. Az általuk kiválogatott szemetet, ahonnan az iratok nagyját már kiszedték és összehordtak a kijelölt szobába, én magam még egyszer átnéztem, úgyhogy amennyire emberileg lehetséges volt, az utolsó iratot is kimentettük a szemétből. Az itt talált iratoknak egy része erősen rongált állapotban van, jobb állapotban maradt meg a kastély bal szárnyában szétszóródott anyag, mert itt kevesebb ember járt. Az udvarról és a kastély minden részéből egy terembe gyűjtöttük össze a levéltári anyagot, közvetlenül a hall jobb szomszédjában. Csak három láda állott rendelkezésünkre, a többi anyagot halomra hordtuk, és Schaff intéző megígérte, hogy mihelyt lehetősége lesz rá, ezeket is ládába rakja. Összesen mintegy hatládányi levéltári anyag gyűlt össze, amit zár alá helyeztünk, hogy a további pusztulástól megmentsük. Sáromberkére valóban az utolsó pillanatban érkeztem, egy nappal később már a levéltár anyagának felét nem kaphattam volna meg, mert a hallban lévő részt elégették volna már a szeméttel s két-három nap múlva már a többinek sem akadt volna nyoma, éppen úgy, mint Koronkán.

Így a további pusztulás, széthordás elől egyelőre biztosítva van a sáromberki Teleki-levéltár nagy része. Még közvetlen megérkezésem előtt is hordtak szét levéltári anyagot a faluba, főleg vaskosabb kötegeket, elsősorban tűzgyújtani. Az intézőnél a WC-n találtam meg a 18. századi úrbéri szolgálmányok egyik összeírásának néhány lapját, széttépve. A többi bizonyára megsemmisült.

Könyvet keveset találtam, azt is súlyosan megrongált állapotban. Ezeket a levéltári anyaggal egy szobába gyűjtöttem össze. A híres vadásztrófea-gyűjtemény szintén megsemmisült, az intézőnek csupán két nagy elefántagyarat sikerült a törmelékek közé elrejtve megmentenie. A képeket vagy ellopták, vagy széttépték. Schaff intéző szerencsére még a háború elején levitt a pincébe 17 db festményt, nagyjából ösképmást keretestől, és ezek ma is sértetlenül megvannak. Mivel a pince megfelelő biztos helynek bizonyult megőrzésükre, továbbra is változatlanul ott hagytuk, annál is inkább, mert az újonnan épült betonpincében nem fenyegeti őket a penészedés vagy rothadás veszélye.

A sáromberki Teleki-uradalom gondnokává Schaff Jenő intézőt nevezték ki a hatóságok, és a megmentett muzeális értékek további gondozását is ő vállalta. Neki adtam át a gr. Teleki Károly megbízottjának címzett levelet, a gróf címére küldöttet pedig mellékelve csatolom.

5. Gernyeszegen gr. Teleki Domokos kastélyát kisebb rongálás érte, mert közvetlen közelébe csapódott be néhány akna. Ajtóinak és ablakainak egy részét ellopták. A kastélyt ugyanúgy kifosztva és belsejét megrongálva találtam, mint a többit. Egész berendezése eltűnt, csak néhány értéktelen bútortörmelék volt található. Sebastian községi bíró kijelentése szerint a berendezés jelentős része megvan a faluban. A lakosság széthordta a zavaros napokban, de később az elöljáróság összeírta, hogy kinél mi található, és hivatalosan leltárba vette. A kastélyban egyetlen ép képet nem találtam, csak néhány üres keretet és szétszaggatott képroncsot. Gidófalvi János kovács és Sebastian községi bíró szerint a kastélyból elhurcolt képek egy része megvan a falubelieknél, és ezeket is leltárba

vették. Összegyűjtésükre azonban nem történik intézkedés, míg nem tudják, hogy a tárgyak mely hatóságot illetik.

Megsemmisült a gr. Teleki Domokos gazdag régészeti gyűjteménye is. A tágas folyosón, ahol el volt helyezve, csak romhalmaz és törmelék mutatja a gyűjtemény egykori helyét. Néhány kisebb ládában voltak elhelyezve a szekrényben helyet nem kapott tárgyak, de ezeket is mind kidobálták és széttörték, mert kincset véltek közöttük elrejtve. Hasonló sorsra jutottak a családi sírboltok is, nemcsak Gernyeszegen, hanem környékén is. Valamennyit feltörték, a koporsókat felnyitották, és ami értéket, ékszert stb. találtak a holtakon, elvitték. Erre állítólag az adott okot, hogy Szászrégenben a menekülő szászok a sírboltokban dugták el a legfőbb értékeiket, amit a katonák felfedeztek és emiatt másfelé is feldúlták a kriptákat.

A gernyeszegi levéltárat az előbbieknél is rosszabb állapotban találtam. A kastély földszinti és emeleti termei, udvara, kapualja és földszinti nyitott folyosója tele volt szórva a levéltár és könyvtár anyagával, ázott, összetaposott állapotban vagy belefagyva a jég közé. A levéltár tulajdonképpen két helyiségben volt elhelyezve, de mindkettőt feldúlták. A kapualjban balra az első ajtón belépve találtam a gazdasági levéltárat, régebbi és legújabb keletű számadásokkal, nyugtákkal stb. Mintegy 60 cm vastag rétegben feküdt a levéltár a földön, a terem ajtaja pedig hiányzott. A berendezésből egyetlen szekrény a szobában maradt, ezt vízszintesen elhelyezve, Gidófalvi Jánossal, az uradalom egykori kovácsával ebbe kezdtük összegyűjteni az iratokat. Sebastian bíró megígérte, hogy embert rendel ki segítségünkre, de ígéretének teljesítését hiába vártuk.

A felszínen talált újabb keletű (20. századi) írások összeszedése után csontkeményre fagyott trágyaréteget találtunk; ebbe volt belevegyülve a gazdasági levéltár régebbi anyaga. Ebbe a parkettes szobába lovakat kötöttek be, és egy hétig tartották itt őket. A levéltári anyagot, főleg a régibb, vaskos csomókat alomnak rakták a lovak alá, majd összekeveredtek ezek a lovak etetésére hozott szénával, a trágyával, és valóságos konglomerátummá fagytak. Nagy vigyázattal igyekeztünk felszedni a trágyaréteget és kimenteni belőle a valamennyire még használható állapotban maradt levéltári anyagot. Az anyag egy része azonban teljesen elrothadt a lótrágya és vizelet következtében, amiben szeptember vége óta állott, tehát több mint három hónapig. Az épségben vagy legalábbis szárazon talált iratokat külön raktam, a többit pedig, ami a tavaszi elolvadás beálltával egy csomóban a még épen maradt iratokat is veszélyeztette volna, külön kis rekeszekben helyeztem el függőlegesen, hogy az olvadás megindulásával a víz lefolyjon róluk. Az összefagyott nagy trágyatömböket, melyekből az iratcsomók a szétszakadás veszélye nélkül nem voltak kifejthetők, a megtisztított teremben a falak mellett sorba állítottam a padlóra, hogy majd az olvadásnál ne egymásra olvadjanak és szétbontásuk lehetségessé válják. Itt feltétlenül szükség volna arra, hogy a tavaszi olvadás beállta idején valaki a helyszínre menjen és gondozásba vegye ezeket az iratokat, azaz idejében kimentse a megolvadt trágyából.

A levéltár nagyobbik része a kastély bal szárnyában levő könyvtárszobában volt elhelyezve. Ezt a szobát is ajtó nélkül találtam, az ajtónyíláson keresztül pedig a folyosóra innen az udvar közepéig ömlött ki a levéltári és könyvtári anyag. A könyvtár deszkapolcait ugyanis mind elhordták a falusiak, csak a vasvázak maradtak meg, a sok könyv és irat pedig egymásra omlott összevissza, mintegy méter magas réteggént. A réteg tetejét alaposan összetaposták a járkálók, de az alsóbb része meglehetősen tisztán maradt meg. Polcok hiányában sem hely nem volt, ahová ezt a rengeteg anyagot felszedhettük volna a földről, sem időnk nem engedte, hogy ilyen állapotban biztosítsuk a további pusztulástól. A kovács állítása szerint ebbe a terembe sem lovakat nem kötöttek be, se

más olyan szemét nem került, ami veszélyeztetné a könyvek és iratok épségét, és erről magam is meggyőződtem, amikor néhány helyen a padlóig lehatoltam próbaképpen. Szabaddá tettük közvetlenül a bejáratnál levő részt, a folyosóra, udvarra, valamint az épület többi részébe szétszórt levéltári és könyvtári anyagot ebbe a terembe hordtuk össze, majd mindkét teremre jól zárható ajtót kerítettünk. Az udvaron talált havas és jeges iratokat külön helyeztem el, hogy a többinek ne ártsanak.

Ilyen módon meglehetősen gazdag levéltári és könyvtári anyagot sikerült Gernyeszegen ideiglenesen megmenteni a pusztulástól és a továbbdúlások elől biztonságba helyezni. Sebastian bíró megígérte, hogy kihirdeteti a községben: senki ezután a kastély épületébe ne menjen, az ajtókat feltörni ne merje és semmit el ne vigyen. Ígéreténél többre tartom Gidófalvi kovács éberségét, aki a katonaság elvonulása óta lelkiismeretesen igyekezett eddig is megőrizni a még megmaradt dolgokat. Most a bíró őt bízta meg a kastély felügyeletével, és a gr. Teleki Domokos megbízottjának szóló levelet neki adtam át. A grófnak címzett levelet mellékelem.

6. Futólag megtekintettem a nagyernyei és sárpataki kastélyokat is, de mivel erre megbízatásom nem volt és értékesebb dolgokat nem őriztek ezek a kastélyok, lényegesebb tevékenységet nem fejtettem ki. Az épületek közül csak a sárpataki nagyobbik kastély rongálódott meg, mégpedig súlyosan, mert több találat érte és tetőzete jórészt elpusztult. Berendezéseik, értékeik a többi kastélyok sorsára jutottak. A parkok fáit mindenhol irtani kezdték, amiről jelentést tettem Marosvásárhelyen a megye alispánjának, mert ez az eljárás semmivel sem indokolható. Ha az épületekben majd gyermeknyaralót, munkásüdülőt, szanatóriumot helyeznek el, ezekre a parkokra még nagyobb szükség lesz, mint eddig, és ha nem volnának, akkor drága pénzzel kellene létesíteni. Antalffy alispán nyomban feljegyezte szóbeli jelentésem adatait, és megígérte, hogy azonnal intézkedik rendeletileg, hogy a parkokat sehol ne bántsák.

Antalffy alispánnak részletes jelentést tettem utam eredményéről, az egyes kastélyokban tapasztalt állapotokról, a megmentett, illetve biztonságba helyezett értékekről. Az alispán a maga részéről biztosított, hogy mindent el fog követni ezeknek az értékeknek további megőrzése érdekében, s mihamarabb a szállításra engedélyt kapunk, támogatásunkra lesz az értékek biztonságos helyre való elszállításánál. Úgy beszéltük meg, hogy az engedély megszerzésekor a Teleki Tékába kellene ideiglenesen beszállítani mindezeket a dolgokat. A falvakban ugyanis minden megőrzési törekvés ellenére ki vannak téve további pusztításoknak, ellopásoknak.

7. Rozsnyai Györgynek, a marosi-felső járás jelenlegi főszolgabírójának tulajdonában lévő levéltárat szintén veszteség érte. A levéltár Rozsnyai házában a pincéjében volt elhelyezve. A Maroshoz közel fekvő épület a tűzvonalba került, román katonák fészkeltek be magukat a házba, főleg a pincébe, és onnan lőttek a németekre, akik természetesen viszonozták. Az épület némely része még most is véres, a román katonák által feldúlt levéltár pedig rendezetlenül áll. Rozsnyai véleménye szerint a levéltári anyag 20 százaléka semmisülhetett meg, a többi elég jó állapotban maradt. A tulajdonos nem mutatott sok hajlandóságot arra, hogy a gyűjteményét további pusztulás elől a Múzeum-Egyesület levéltáránál helyezze el. Az mondta, hogy először számba akarja venni, mi maradt meg, és majd azután meglátja, miképpen találja jobbnak.

8. A fenti pusztításokban egyformán kivették részüket a német, román és orosz katonák, sőt némely tekintetben a magyar katonák, illetve foglyok is. De míg a többiek minden határozott cél nélkül pusztítottak, addig a román katonákról megállapítható, hogy szándékosan a magyar kultúrértékek elpusztítására törekedtek. A medgyesfalvi Bissingen-

könyvtárat pl. a román Vöröskereszt főorvosának intézkedésére égették el. De a falusi lakosság sem maradt el a katonák mögött a pusztításban, különösen ott, ahol cigányok és románok nagyobb számban laknak. Ez a lakosság legalább annyi kárt okozott, mint maga a katonaság, vagy még többet. Természetesen fasiszta cigányok és románok követték el ezeket a dolgokat, meg aztán hasonló fasiszta magyarok is akadtak...

9. Utam tehát nem volt eredménytelen, ha végleges megoldásokat nem is érhettem el. A megmentett és összegyűjtött anyag nemcsak mennyiségileg, hanem tudományos szempontból is nagy értéket képvisel. Számbavételére, leltározására vagy bár áttekintésére sem volt idő, mert akkor hetekig kellett volna egy-egy kastélyban — a koronkait kivéve — töltenem. De a számbavétel azért is lehetetlen volt, mert mindenütt kitört vagy hiányzó ablakok mellett csikorgó hidegben kellett dolgozni, ilyen viszonyok között az iratoknak pusztán egyenkénti összeszedése, megtisztogatása is nehéz feladat volt: ujjaim dagadtra fagytak, és falusi orvossággal, sós káposztalevéllal kötöttem be őket esténként. De a sok fázódás, viszontagságos utazás és gyaloglás ellenére örvendetes kárpótlás volt az elért eredmény és az a tudat, hogy tudományos életünknek teszek szolgálatot általa.

Ezek után legyen szabad néhány szóban összefoglalnom szerény javaslataimat a jövőre nézve. Mindenekelőtt szükségesnek látom olyan hatósági írásbeli meghatalmazás beszerzését a EME részére, amit a vidéki közigazgatási hatóságok magukra nézve felsőbb rendelkezésnek ismerhetnek el, ennek alapján a szállítási engedélyt megadhatják. Legmegfelelőbb lenne, ha ezt az iratot az észak-erdélyi orosz katonai parancsnok adná ki, a már kért módon. De erre nem lehet a végtelenségig várni, mert az ideiglenesen megmentett értékek a falvakon egyáltalán nincsenek biztonságos helyen. Ha az orosz meghatalmazást nem kapjuk idejében, a Magyar Népi Szövetség vagy a Kommunista Párt igazolványát kellene megszereznünk, mert a közigazgatási hatóságoknak egyebekben is a pártok rendelkeznek s remélhetőleg megteszik ebben is.

Függetlenül attól, hogy sikerül-e megfelelő igazolványt szerezni, szükségesnek látom a tavasz beálltával valakinek kiküldését, hogy a Szentbenedeken elásott, Koronkán hó alatt szétszórta szemetet átvizsgálja. Gernyeszegen pedig a trágyába fagyott iratcsomókat kimentse az olvadás beállta után. Jó szolgálatot tenne az értékek további megőrzésének is ez a kiküldetés, mert a helyiek látnák, hogy számon tartjuk őket és gondoskodunk róluk.

10. Bordy András, Molter Károly és Sényi László írásbeli válaszát mellékelem az EME-nek arra a kérésére vonatkozólag, hogy levelezésüket levéltárunkban helyezték el. Antalffy Endre nem küldött írásbeli választ, és nem mutatott hajlandóságot a kérés iránt.

11. Végezetül kiküldetésem költségeiről kell elszámolnom. Utam folyamán minden lehetőség szerint a takarékosagra igyekeztem, és a mai nagy drágaságban csak a legszükségesebb kiadásokra szorítkoztam. Szentbenedekre, Koronkára gyalog mentem ki és mentem vissza Marosvásárhelyre, majd utam végén alkalmi teherautóval jöttem fel Vásárhelyről Kolozsvárra, amit a Hangya-központ elnöke volt szíves díjtalanul rendelkezésemre bocsátani. Ezzel nemcsak pénzt, hanem időt is takarítottam meg. Így vált lehetővé, hogy az EME pénztára által előlegként rendelkezésemre bocsátott összeg utam minden költségét fedezte, s mint a mellékelt részletes számadásomból kiderül, még 31 pengő felesleg is maradt, amit jelentéssel együtt az EME pénztárának visszajuttatok.

Jelentésem szíves tudomásulvételét kérve, vagyok kiváló tisztelettel

Kolozsvár, 1945. január 22.

Dr. Jakab (Bözödi) György
egyetemi könyvtári segédőr

MEGEMLEKEZÉS

Radu Popa, a régész (1933—1993)

Ha élne, 60. születésnapján köszönhetnénk, ám az életünk fonalát sodró, gömbölyítő és — fájdalom — oly sokszor időnek előtte elvágó könyörtelen Párkák arra készítetnek, hogy rövid, de súlyos szenvedés után 1993. február 12-én bekövetkezett halála alkalmából emlékezzünk meg róla.

Erdélyi értelmiségi családból származott; Kolozsváron született 1933. július 23-án. Középiskoláit Segesvárott kezdte, és a fővárosban fejezte be, majd tanulmányait a Bukaresti Egyetem Történelem Karán folytatta. Olyan kiváló tanárok alakították egyéniségét, mint Mihai Berza, Ion Nestor és Dionisie M. Pippidi, a két világháború közötti román régészet és történettudomány legjobb hagyományainak folytatói. Kezdetől fogva vonzalmat érzett mind a régészet, mind a medievisztika iránt, s megadatott neki, hogy Ion Nestor mellett „inaskodhatott” Suceaván, a kialakulóban levő román középkori régészet iskolaásatásán.

Egyetemi tanulmányainak befejeztével, 1956-tól hat éven át Románia Művészeti Múzeumában dolgozott, s közben elvégezte a Jogtudományi Kart is. 1963-ban az Akadémia bukaresti Régészeti Intézetének munkatársa lesz; ekkor kötelezi el magát igazán, egy életre szólóan, a középkori régészetnek. Figyelme mindenekelőtt szűkebb hazája, Erdély korai középkora s azon belül a románsághoz kapcsolható társadalmi-politikai struktúrák tanulmányozása, rekonstruálása felé irányult. Nem mellőzte az elbeszélő források, az oklevelek adatait, ám kutatásai során elsősorban a régészeti emlékekre, mindenekelőtt saját ásatásaira támaszkodott. Életművének egyik méltatója kiemelte, hogy a középkori román államok kialakulásának kérdéskörét tárgyaló tudósok (így Maria Holban, Șerban Papacostea) tanulmányait, melyek elsősorban írott forrásokra épülő fejtegetések, Radu Popa szerencsésen egészítette ki terepkutatásaival, a földben rejtőző emlékek feltárásával-megszólaltatásával (1. Andrei Pippidi: *Epitaf. „22”*, IV. 1993. 7. sz.). Könyvei, tanulmányai közül már tartalmuknál fogva kiemelkednek a *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea* (Máramaros földje a XIV. században), Buc. 1970. és a *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului* (A román középkor kezdetei. Hátszeg földje), Buc. 1988. című munkák.

Műveinek Ion Chicideanu által összeállított (és a bukaresti *Dacia* című régészeti és ókortörténeti kiadvány 1993. évi kötetében megjelenendő), 166 címet felsoroló jegyzéke 6 könyvet, 74 tanulmányt, 7 ásatási jelentést, 18 műemlékkaulzt, lexikonokba, enciklopédiákba írt szócikkeket, eseménybeszámolót, nem szaklapban megjelent cikket, 5 fordítást, előszót, kiadásgondozást és 56 könyvismertetést foglal magába. Megragadó érdeklődésének tág köre, mely egyaránt kiterjedt a településtörténet, az urbanizáció, az építészet, a mesterségek, a művelődés, a társadalmi-politikai struktúrák, az egyház-szervezet, valamint a régészeti kutatás módszertanának kérdéseire. Figyelemre méltó a magyar régészet és történettudomány eredményeinek számontartása: munkáinak tudományos apparátusa mellett erről tanúskodik 16 könyvismertetése is.

Radu Popa maga is vallotta a keleti romanizmus folytonosságát a Duna alsó folyásától északra fekvő területeken is, s abban sem kételkedett, hogy a Kárpát-medence keleti felében a románság már jelen volt a honfoglaló magyarok feltűnésekor. Ám azon kevesek közé tartozott, akik hűvös tárgyilagossággal, a források és a szakirodalom alapos ismeretében, álhazafias indulatok és buzgólkodások nélkül, a rejtőzködő történelmi igazság feltárásának szándékával igyekeztek közeledni a romániai késő ókor és korai középkor „forró” — nemegyszer mesterségesen felforrósított — kérdéseire. Azon kevesek közé tartozott, akik nem voltak hajlandók térségünkben csupán „őshonosokat”, dákorománokat, korai vagy későbbi románokat látni, egy tollvonással elintézték vagy tudomásul sem véve a germánok, szlávok, türkök — s nem utolsósorban a magyarok — jelenlétét, szerepére vonatkozó adatokat.

Szakmai tisztessége miatt nemegyszer szembekerült az 1989 decemberében bekövetkezett fordulat előtti hivatalos történetírás (az ún. „román historikus front”) képviselőivel, politikai irányítóival. Nem állt be az érvekkel és józan ésszel dacoló „historiográfiai patriotizmus” követőinek és művelőinek népes és hangos táborába; nem vállalt közösséget azokkal, akik egymást túllícitálva magukévá tették a hatalom ama törekvését, hogy a kiszolgáltatottság útjára terelt román történetírást politikai-nacionalista célok eszközévé alacsonyítsa.

Tudatában volt a román tudományos életben — s nem utolsósorban éppen a historiográfiában — végbemenendő tisztulási folyamat szükségességének. Nemcsak kiadta Vlad Georgescunak eredetileg Münchenben megjelent könyvét a kommunista hatalom szolgálatába szegődött és annak hullámvásait híven követő 1944 és 1977 közötti román történetírásról, de terjedelmes utószavában saját tapasztalatai alapján ki is egészítette azt, továbbítte Vlad Georgescu mondandóját: *Politică și istorie. Cazul comuniștilor români. 1944—1977*. Ediție îngrijită de Radu Popa. (Politika és történelem. A román kommunisták esete. 1944—1977. A kiadást gondozta Radu Popa.) Buc. Humanitas 1991. 167 l.

Amikor a bukaresti Régészeti Intézet égisze alatt megjelenő *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* (SCIVA) új rovatot indított a kommunista diktatúra korabeli, hamisításoktól, torzításoktól terhes román régészet és ókorkutatás bírálatának szándékával (1. Petre Alexandrescu: *Prefață*. SCIVA XLII. 1991. 3—4 sz. 153.), Radu Popa elsőként vállalkozott térségünk története egyik „legkényesebb” korszakának ilyen szempontú vizsgálatára: *Observații și îndreptări la istoria României din jurul anului O Mie* (Megjegyzések és kiigazítások Romániának az ezredik év körüli történetéhez), uo. 154—188. Szókimondó észrevételeit, amelyek nem kímélik a levitézett vagy a ma is trónoló tekintélyeket, néhány — a korra jellemző — mű elemzése kapcsán fogalmazza meg, különösen három munkára térve ki részletesebben: *Istoria militară a poporului român*. I. *Din cele mai vechi timpuri pînă în secolul a XIV-lea* (A román nép hadtörténete. I. A legrégebbi időktől a XIV. századig. Gondozta: C. Olteanu, Șt. Pascu, I. Ceaușescu). Buc. 1984; Ștefan Pascu: *Voievodatul Transilvaniei* (Az erdélyi vajdaság) I. Cluj-Napoca 1971 és Ștefan Olteanu: *Societatea românească la cumpănă de milenii. Secolele VIII—XI*. (A román társadalom az ezredfordulón. VIII—XI. század). Buc. 1983. Radu Popa tanulmánya, mely német nyelven már olvasható: *Die Geschichte Rumäniens um des Jahr 1000. Bemerkungen und Berichtigungen* (Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde XV[LXXXVI]. 1991. 1. sz. 11—30.) megérdemelné, hogy magyarul is hozzáférhetővé váljon.

Szakterületének helyzetéről megállapítja, hogy a második világháború után kibontakozott román középkori régészet — mint a hazai történelemkutatás egyik ága — gyors fejlődésnek indult, ám hamarosan egyre erősödő tudományon kívüli nyomásnak lett kitéve. A hatalom s a történettudomány körül bábáskodók elsődleges jelentőséget tulajdonítottak e diszciplína által kutatott időszaknak, s az elért eredmények vitathatatlanok. Ám úgy tűnik, írja Radu Popa, hogy — különösen az utóbbi évtizedekben és különösen Erdély vonatkozásában — „a cél inkább az előre gyártott igazságok megerősítése volt, mintsem a tanulmányozott térség vagy időszak valamely szeletének elmélyült megismerése”. Az eredmény? Egy jobbára bizonyítékok, valóságghűség és hihetőség híján való kép kialakítása az elmúlt ezredforduló körüli évszázadok társadalmáról. Egy ilyen történelmi képnek a köztudatba való becsempészése azonban még a hazafisággal sem indokolható, „hisz egyetlen népnek sem lehet érdeke egy képzeletbeli múlt befogadása” — írja.

Számos nemzetközi kongresszuson, szimpóziumon, történész- és régészetalálkozón (így a Román—Magyar Történelmi Vegyes Bizottság összejövetelein) vett részt; műveltségével, szaktudásával, tényekre támaszkodó, urbánus érvelésével, rokonszenves egyéniségével elnyerte külföldi kollégái megbecsülését.

Radu Popa nemcsak tudós kutató volt, de vállalta a tudományszervezés hálátlan feladatát is: igyekezett életet lehelni azokba az intézményekbe, amelyek biztosíthatták a régészeti-történeti kutatás és az azzal szorosan összefüggő műemlékvédelem zökkenőmentes működését. 1976 és 1981 között — D. M. Pippidi professzor mellett — aligazgatója volt a bukaresti Régészeti Intézetnek, és sok éven át tagja (1991-től alelnöke) a hazai archeológiai kutatásokat irányító-koordináló Országos Régészeti Bizottságnak. E sorok írója, aki 1990 tavaszától vesz részt a Bizottság munkálataiban, személyesen is meggyőződhetett Radu Popa felelősségteljes, következetes, a kutatás érdekeit (és nem a kutatók személyes ambícióit) támogató állásfoglalásairól. Kiállt azért, hogy a régészeti kutatás fegyelmezettebbé váljék; nem kis szerepe volt például abban, hogy az utóbbi években a Bizottság megtagadta az ásatási engedélyt az antik és középkori emlékek feltárásához, ha nem biztosították a felszínre kerülő épületmaradványok konzerválását is.

Itt említenők meg kiadói-szerkesztői tevékenységét is: szerkesztőbizottsági tagja, 1974-től felelős szerkesztőhelyettese volt a már említett SCIVA című régészeti és ókortudományi folyóiratnak, 1990-től pedig főszerkesztője lett a Műemlékvédelmi Bizottság (Comisia Monumentelor Istorice) két, *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice* és *Revista Monumentelor Istorice* című kiadványának. Radu Popának is érdeme, hogy e szakfolyóiratokat a nemzetközi tudományos világ számon tartja.

Tevékeny tagja volt a nemzeti műkincsek védelmére létrehozott országos bizottságnak és a lelőhelyek, műemlékek restaurálását, megőrzését és közkinccsé tételét szolgáló, az UNESCO égisze alatt működő nemzetközi fórum (ICOMOS) romániai bizottságának egészen addig, amíg a kommunista rendszer mindkét szervezetet felszámolta. Ám, dacolva a vállalt kockázattal, a diktatúra legsötétebb éveiben is volt bátorsága felemelni szavát a lebontásra ítélt műemlékek, történelmi értékkel bíró épületek megmentése érdekében.

A Ceaușescu-rendszer összeomlása után az elsők közt látott hozzá a hazai műemlékvédelem intézményeinek hamvaiból való feltámasztásához és a nemzetközi fórumokhoz való visszairányításához. 1989 karácsonyának első napján az ő intézeti dolgozószobájában jött létre az a Műemlékvédelmi Kezdeményező Bizottság (Comitetul de Inițiativă pentru Apărarea și Îngrijirea Monumentelor Istorice), melynek nyomására már 1990. február 5-

én törvényerejű rendelet szentesítette a Műemlékvédelmi Országos Bizottság, a CNMASI (Comisia Națională a Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice) újraalakulását, melynek Radu Popa tevékeny alelnöke lett és maradt halála pillanatáig.

Ugyancsak 1990-ben sikerült életre keltenie az ICOMOS Román Nemzeti Bizottságát, melynek elnöke lett. 1991-től a Román—Magyar Vegyes Műemlékvédelmi Bizottság elnökeként és az Európa Tanács Régészeti Bizottságának tagjaként nemzetközi fórumokon is képviselte a hazai régészet és műemlékvédelem ügyét. Ösztöndíjakat szerzett régész- és építészhallgatóknak, fiatal szakembereknek; együttműködési szerződéseket kötött francia-, magyar- és németországi testvérintézményekkel (l. Aurel Trișcu: *Atitudini și altitudini*. „22”, IV. 1993. 7. sz.).

Egyik utolsó, a „22” c. hetilapban megjelent írását is a műemlékvédelemnek szentelte, összefoglalva a kérdés jelenlegi állapotát és az európai normákhoz való felzárkózásához elengedhetetlen jövőbeni teendőket. Halála előtt néhány nappal, utolsó erejével, még részt vett a CNMASI egyik megbeszélésén, jelenlétével is bizonyosságot téve az intézménybe vetett hitéről; s még élt, amikor odaítélték neki az ICOMOS kelet-európai díját, amit nevében már csak munkatársai vehettek át...

„Noha átélte a nemzeti-kommunista időszak különböző periódusait, Radu Popa egyénisége országának legmaradandóbb, felvilágosultabb és európaibb hagyományainak, a szűk látókörű és agresszív provincializmus terheitől mentes historiográfia igénylésének szellemében alakult” — írja róla Petre Alexandrescu (*Un ctitor*. „22”, IV. 1993. 7. sz.). Nem véletlen, hogy 1989 decembere után elkötelezte magát a törekény romániai demokrácia megszilárdítását célzó törekvéseknek. Alapító tagja volt a Társadalmi Dialógus Csoportnak, s tevékeny munkatársa a csoport „22” című hetilapjának. E minőségében (is) több hazai és külföldi megbeszélésen vett részt; számos cikket írt; megnyilatkozásaiban — szakterületének határain túl — mindig súlypontosan szerepelt a jogállam szükségyszerű megteremtésének gondolata.

Személyében nem csak kiváló tudóst, de az európai gondolatnak elkötelezett értelmiségit veszítettünk, olyan embert és polgárt, akinek erkölcsi tartására, józan bölcsességére még nagy szükség lett volna e változóban lévő ország — szélsőségektől, tudatosan szított konfliktusoktól terhes — közéletének. Egy Prágában Európa régióiról tartott tanácskozásról hazatérőben, a Románia történelmi-földrajzi helyzetéről kialakult-kialakuló képről elmélkedve megjegyzi, hogy „az olyan magatartások és aktusok, amelyek révén az utóbbi időben Kolozsvár polgármestere jeleskedik, nemcsak a »közép-európai« státusunk elvesztéséhez vezetnek, [...] hanem még a Balkánról is kirekesztenek, valahová Kurdisztán tájaira vetvén bennünket, az egykori »elvbarát«, Szaddam Husszein közvetlen szomszédságába” (Radu Popa: *Europa est-central-sud-răsăriteană*. „22”. III. 1992. 25. sz.).

Bízunk benne, amint Radu Popa is hitte, hogy nem így lesz. De ne feledjük — Petre Alexandrescu búcsúszavait idézve —, hogy „az irány, melyet a változás vesz, immár tőlünk függ, akik megmaradtunk, megfogyatkozva, de rendíthetetlenül”.

László Attila

SZEMLE

A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I–II.

*A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. szám.
Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Bp. 1991. 31 lap + 608 térkép.*

A moldvai magyarság iránti tudományos érdeklődés nagyon régi keletű, kezdetei a XVIII. század második feléig nyúlnak vissza. A több mint két évszázad alatt a nem hivatásos és hivatásos kutatók rendkívül gazdag és változatos ismeretanyagot tártak fel e népcsoport eredetére, településtörténetére, nyelvére, néprajzára és népesedési viszonyaira vonatkozóan; és már jó száz éve annak, hogy a nyelvészek figyelme is ráterelődött a csángó nyelvjárásra. Úgy vélem, hogy e tájnyelvi atlaszt több nyelvészemzedék kitarót és áldozatos munkája betetőzésének tekinthetjük.

Az atlasz (a továbbiakban rövidítve: CsángNyjA) a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszékén készült. Szerkesztői Gálffy Mózes, Márton Gyula és Szabó T. Attila. A jelen kiadás előkészítői Murádin László és Péntek János. A magyar nyelvjárás anyagát Balogh Dezső, Bura László, Gálffy Mózes, Gazda Ferenc, Márton Gyula, Murádin László, Nagy Jenő, Szabó T. Attila, Teiszler Pál és Vámszer Márta gyűjtötte. A román nyelvjárás adatokat Petru Neiescu jegyezte le. A térképlapokat és rajzokat Jakab Ilona, az alaptérképet Ștefan Poenaru, a rajzok eredeti vázlatait dr. Kós Károly készítette. A mű a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása program” támogatásával jelent meg.

A kétkötetes CsángNyjA egy bevezető részből és a törzsanyagot alkotó térképlapokból áll. Az előszóban Péntek János tömören összefoglalja a tájnyelvi atlasz munkálataival kapcsolatos legfontosabb kérdéseket (a kutatás módszertani előkészítése, a helyszíni gyűjtés menete, a szerkesztés), ismerteti a kiadás elhúzódsának okait (a térképek gyenge technikai kivitele, a csángó téma tabuvá nyilvánítása), és beszámol a jelen kiadás előkészítésének gondjairól, nehézségeiről. Amint írja, „1969-ben, pontosan húsz évvel a gyűjtés megkezdése után, kiadásra készen állott az atlasz eredetileg kétkötetesre tervezett, utóbb háromra bővített változata”. Az előszót az atlasz munkálataira vonatkozó, ill. az atlasz adatait feldolgozó legfontosabb tanulmányok jegyzéke követi. Ez az igényes válogatás (az öt szerzőtől felsorolt tizenhat cím) azt bizonyítja, hogy a csángó nyelvjárás kutatásának tapasztalatai és eredményei már az anyaggyűjtés meg a szerkesztés idején, ill. alig néhány évvel a szerkesztés befejezése után nagyrészt ismeretessé váltak a magyar tudományos életben. Ebben a részben jegyzékek és mutatók is vannak a térképek tanulmányozásának megkönnyítése

céljából. Ilyen a csángó települések jegyzéke a gyűjtés időrendje szerint: az itt feltüntetett 94 településből a kiemelt 43 az atlasz kutatópontja. Ezután következik a hangjelölési rendszer, a térképlapok címszavainak betűrendes jegyzéke, a térképlapoknak a címszók betűrendjében csoportosított jegyzéke, a szómutató, valamint az atlasz román szavainak a mutatója (indice de cuvinte).

A CsángNyjA törzsanyagát természetesen a térképlapok alkotják. Ezek sorát három tájékoztató térkép nyitja meg. Az első az ún. alaptérkép, amelyen a kutatópontok sorszáma, valamint a nagyobb folyók meg városok neve van feltüntetve. A második térképen a moldvai csángó települések vannak bejelölve a megfelelő sorszámok mellé. Ennek ponthálózata a magyar nyelv ismeretének a fokáról, ill. használati köréről is tájékoztató. A harmadik térképen a kutatópontok hivatalos román és helyi magyar neve található a megfelelő sorszám mellett. Nyelvtérkép összesen 603 van az atlaszban. Az első kötet 297 térképet tartalmaz hét fogalomkörü csoportosításban: *A ház és környéke* 3–52; *Közigazgatás, közélet* 53–77; *Az ember* 78–186; *A ruházatkodás* 187–206; *Az étkezés* 207–241; *Ének és zene* 242–251; *Tulajdonságok* 252–302. A második kötet 306 nyelvtérképen közli az adatokat hat fogalomkörü csoportosításban: *A földművelés* 303–373; *Az állattenyésztés* 374–432; *A népi mesterségek* 433–460; *A természet* 461–552; *Az időszámítás* 553–586; *A számolás* 587–608.

Amint a felsorolásból is kitűnik, ez a tájnyelvi atlasz nagyon gazdag és változatos nyelvjárás anyagot tartalmaz. A gyűjtés a meg-megismétlődő kiszállások alkalmával állandóan bővülő kérdőfüzet alapján történt, és 1949-től 1962-ig tartott. (A kérdőív végül is 1372 kérdést és 12 ige paradigmáit tartalmazta.) A kutatók lényegében minden csángó lakosságú településről (92) gyűjtöttek nyelvjárás anyagot, hogy eszményi sűrűségű kutatópont-hálózatot nyerjenek, de később, 1962 elején szakítottak ezzel a felfogással, és végül 43 kutatópont anyagát térképezték, mivel csak ennyi helység tekinthető jellegzetes, anyanyelvében is még élő településnek (4 északi, 6 déli és 33 székelyes csángó nyelvjárás-változat).

A román nyelvi hatás meg a nyelvváltás tanulmányozása céljából egy román nyelvész hat kutatóponton kikérdezte a kérdőívet román anyanyelvű, illetőleg románul jól beszélő kétnyelvű adatközlőktől. Az atlasz román anyaga ebből a gyűjtésből származik.

A CsángNyjA gazdag anyaga — a már említett „legfontosabb tanulmányok” tanúsága szerint is — bőséges és megbízható adatokat szolgáltat nemcsak a nyelvjárás hangrendszerének leírásához, hanem nagyon sok alaktani meg szóföldrajzi jelenség tanulmányozásához is. S bár az eddig megjelent tanulmányok nagyban elősegítik a moldvai csángó nyelvjárás alaposabb megismerését, mégis úgy vélem, hogy az atlasz anyagát újabb tanulmányok írásához kell és lehet is hasznosítani. Még akkor is, ha nem feledjük, hogy az atlasz a XX. század közepének csángó nyelvjárását tükrözi, és az anyaggyűjtés befejezése óta már „három évtized telt

el, három sötét évtized az ország és a csángóság történetében, amely nyelvemlékes adattá változtatható e térképlapokon még élőként rögzített nyelvi formákat, végleg megfoszthatott anyanyelvjárásuktól egyéneket és közösségeket. A moldvai magyarok mai nyelvi és kulturális helyzetének felméréséhez immár új kutatásokra volna szükség” — olvashatjuk az előszóban.

Újabb hasonló művek megszületésében bizakodva örülünk annak, hogy a magyar nyelvöldrajz nagy nyereségére bár késve, de mégiscsak napvilágot látott ez a tájnyelvi atlasz.

Szász Lőrinc

Adósságtörlesztés kétszáz év múltával

Szabó Miklós—Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521—1700.*
Közreadja a József Attila Tudományegyetem. Szeged 1992. 394 lap.

1791-ben, amikor Aranka György közrebocsátotta „újabb elmélkedését” az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság „felállításáról és annak módjáról”, a teendőket pontokba szedve, a „Hazánk esmeretéről” szóló IV. szakasz h. pontjában a társaság kötelességévé kívánta tenni annak rendszeres nyilvántartását, „hogy hány ifjú ment idegen földre tanulás kedvéért, kik azok, mi céllal mentek; nevezetesen kik jöttek haza, és micsoda új mesterségeket vagy hasznot hoztak haza”.

Aranka György kívánsága legalábbis az 1700-as évtel bezárólag, im, teljesült. A Keserű Bálint szerkesztette *Fontes Rerum Scholasticarum* című sorozat első három kiadványát (I. *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem*; II. *Lőcsei stipendiások és literátusok*; III. *Teleki Pál külföldi tanulmányútja*) követő negyedik kötet vállalkozott a jelzett feladatra. A könyv igazi, jó értelemben vett kollektív munka eredménye anélkül, hogy ezzel a megállapítással egy jöttányit is csorbítani akarnók a címlapon szereplő Szabó Miklós és Tonk Sándor érdemeit. Ti. a kötet a József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Tanszékén és a Román Tudományos Akadémia marosvásárhelyi Társadalomtudományi Intézetében készült, szerkesztette Font Zsuzsa, a mutatók összeállításában közreműködött Bakonyi Géza, Vadai István és Varga András, de az előszót jegyző Keserű Bálint még tíz olyan személy nevét sorolja fel, aki több-kevesebb segítséget nyújtott a szerzőknek.

A rokonszenves *captatio benevolentiae* az olvasót felvilágosítja az anyag időbeli és térbeli határait kijelölő szempontokról. Azért 1521 a kezdő év, mert Tonk Sándor *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban* (Buk. 1979) című művének záróéve 1520. Az 1700-as határ mellett szólnak az önálló erdélyi fejedelemség megszűnéséből adódó, a szellemi életre — s így a peregrinációra is — kiható változások. Ami a térbeliséget illeti, a kutatások a mai szóhasználat Erdélyre vonatkoznak, tehát ideértve a Partiumot, Máramarost, Bihart, az egykori Zaránd vármegyét. Ugyanakkor helyet kaptak olyan személyek is, akik nem Erdélyben születtek, de munkásságuk

ide kapcsolódik (pl. Méliusz Juhász Péter). Bővült a névsor továbbá azokkal, akik külföldön nem egyetemi tanulmányok céljával fordultak meg, de itthon előkelő helyet vívtak ki maguknak szellemi teljesítményeikkel (pl. Misztótfalusi Kis Miklós).

A szerzők a diákok nevét a keresztnév betűrendes sorrendjében közlik, és ez érthető, hisz a tárgyalt korban a családnév kiforratlan volt; mint Tonk Sándor írja, „ugyanaz a személy családnév gyanánt egyaránt használhatta a születési, származási helyére utaló, az atyja foglalkozásából eredő előnevet” (Bevezetés X.). Talán nem árt itt megemlíteni — mert ez is egy művelődéstörténeti adalék —, hogy a személynevek között melyek a leggyakoribbak: Johannes (509), Georgius (258), Michael (215), Stephanus (186), Andreas (177), Martinus (139), Petrus (138) és Paulus (120) — a következők már százon alul vannak. Feltűnő, hogy az Erdélyben igen erős Szent László-kultusz ellenére a névsorban csupán 10 Ladislaust találunk (vö: Demény István Pál; *A Szent László-legenda és Molnár Anna balladája*. Kolozsvár 1992. Erdélyi Tudományos Füzetek 212).

Következnek a tanulmányokat érintő információk: az egyetemi beiratkozás éve, a város neve, az egyetemi pályafutásra vonatkozó közlések (disputák, disszertációk); ezután jönnek az itthoni tevékenységet felmérő adatok, tehát az, hogy a szerzett ismereteket az egykori diákok hol és miképpen (papként, tanárként, politikusként stb.) kamatoztatták. Ez volt talán a legnehezebb munkaszakasz, hiszen a könyvtárak nem nyújtottak elegendő támpontot az ilyenszerű ismeretek feltárásához, viszont az anyag nagysága eleve kizárta a levéltári kutatásokat. Azt is természetesnek találjuk, hogy a régi erdélyi kultúra élvonalához tartozó személyek munkásságának részletes bemutatása helyett a szerzők a szakbibliográfiára utalnak.

A 2854 személyt felölelő, csaknem 300 lap terjedelmű diáknévsort (4—286.) követi az irodalomjegyzék (287—304.), a rövidítések (305.), a személynévmutató (307—347.), az időrendi mutató

(349—355.), az egyetemi és iskolai központok felsorolása (357—374.), a származási helyek mutatója (375—388.), majd a kötet román, illetve német nyelvű kivonattal zárul (389—392.).

A csaknem hetven egyetemi és iskolai központ közül a leglátogatottabb Wittenberg volt, de alig marad el mögötte Bécs, Oderafrankfurt, Franeker, Heidelberg, Königsberg, Leiden, Lipcse, Pádua, Strassburg, Torun. A német városok iránti nagyobb érdeklődés nyilván összefügg a diákok származási helyével: legnagyobb számban az erdélyi szász városokból mentek külföldre tanulni (Brassó, Beszterce, Kolozsvár, Medgyes, Segesvár, Szeben). Bár fejedelmi központ volt, Gyulafehérvárig alig küldött diákokat. A német városok iránti érdeklődés növekedése ugyanakkor feltétlenül összefügg térségünkben a Habsburg-befolyás erősödésével.

A közfelfogás azt tartja, hogy a recensens nem végez jó munkát, ha a bemutatott könyvben nem talál hibát is. Minden elismerésünk mellett, íme, néhány apróság, amely azonban semmit sem von le a nagyszerű forrásmű értékéből:

A 305. lapon a *Rövidítések* után kapunk egy listát az üres számokról; valóban, felütve a kötetet a megfelelő helyeken, a sorszámozás ugrik, pedig a munka befejeztével ez a szépséghiba aránylag könnyen kiküszöbölhető lett volna.

Az 581. szám alatti Bekes Gáspár a *Névmutatóban Békés* formában szerepel, holott már Veress Endre óta meghonosodott a helyes *Bekes* alak.

A származási helyek mutatójának végén (388.) meghatározatlannak feltüntetett személyek neve előtt egyik helyen kérdőjel van, a másiknál nincs (83 esetből 73-nál nincs), és ez a következetlenség zavart kelt az olvasóban.

Misztótfalusi Kis Miklósról nézve az *Irodalomjegyzék* a Jakó Zsigmondtól a „fehér sorozatban” közzétett *Erdélyi fénikset* veszi fel, ami rendben is van, de ennek megjelenése előtt pontosan húsz évvel, 1954-ben nyomdafestéket látott a *Misztótfalusi Kis*

Miklós című kötet (a szövegeket válogatta és jegyzetekkel ellátta Tordai Zádor, egyes szövegrészeket fordított Kiss Géza, a fordítást átnézte Jakó Zsigmond); ezt üttörő jellege miatt érdemes lett volna megemlíteni. Ugyanakkor több peregrinus diáknál (1. pl. 179., 2044., 2115. sz.) utalás történik Jakó—Juhászra (Jakó Zsigmond—Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662—1848*. Buk. 1979), ezt a kiadványt viszont hiába keressük az *Irodalomjegyzékben*.

Itt-ott kisebb sajtóhibák is előfordulnak: Kokelburg után utalás van Küköllővára, Michelsbergnél Szászveszőrsre; a román kivonatban: altmenteri, peozentare stb.

Keserű Bálint az *Előszót* azzal kezdi, hogy a kötet *kézirat gyanánt* lát napvilágot. Erre utal Tonk Sándor bevezetője is, hangoztatva, hogy „minden külföldön tanult értelmiségi pályafutásáról lehetne nagyobb lélegzetű tanulmányt írni” (XI.). Nos, első sorban fiatal történelemszerveink feladata volna, hogy erre a felhívásra válaszolva, és kihasználva a jeles szerzőpáros kínálta lehetőségeket, egy sorozat kismonográfiával lépjenek a szakemberek és a művelt olvasók elé. Megéri a fáradságot! Szabó Miklós és Tonk Sándor pedig, hasznosítva Keserű Bálint elgondolását, egy esetleges új kiadásban kísérletet tennének arra, hogy „mindenkinek, akiről egyetlen beiratkozási adatnál többet tudunk — adnának egy nevet” (*Előszó* V.), továbbá egyéb kisebb, inkább technikai jellegű javításokat is eszközölnének (esetleg megpróbálhatnák a diákok nemzetiségi meghatározását).

Ezek a szépséghibák azonban cseppet sem csökkentik a kiadvány értékét, a hazai tudományos műhelymunka e nagy fontosságú eredményét. Reméljük, hogy Szabó Miklós és Tonk Sándor — együtt vagy külön — még sok hasonló értékű munkával fogja gazdagítani múltunkról kialakult képünket.

Szabó György

Az Olvasmánytörténeti Dolgozatok első kötete

*Sipos Gábor: A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században.
Szeged. Scriptum Kft. 1991. 116 lap.*

1. 1991-ben Szeged ismét élen járt az erdélyi könyvtártörténetre vonatkozó művek kiadásában. Ekkor jelent meg Sipos Gábor kolozsvári történész kicsiny, de jelentős könyve, amely a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Könyvtartudományi Tanszékének, a József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtárának, az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának és az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek az együttműködése keretében készült. Megjelent Jakó Zsigmond 75. születésnapjára, Font Zsuzsa lektori hozzájárulásával, a Kulturális és Történelmi Emlékeink Feltárása, Nyilvántartása és Kiadása Kulturális Program, valamint az Illyés-alapítvány támogatásával.

A kötet élen álló (szerintünk túl „nagyvonalú”) tartalomjegyzék és a rövidítések jegyzéke után a

sorozatot és ennek első füzetét szerkesztő Monok István előszava következik. Idézzük az utolsó három bekezdéséből: „Az *Olvasmánytörténeti Dolgozatok* útjára indításával tehát célunk az, hogy elsősorban tanulmányokat közöljünk. [...] Bizonyos értelemben ez a sorozat az *Adattár XVII–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* kísérőfüzeteként (Beiheft) is funkcionál. [...] A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára XVII. századi történetének levéltári forrásait már kézbe veheti az olvasó. E tanulmány azonban lényegesen szélesebb forráskörre épít. Egyrészt a könyvtárat gyarapító volt diákok, professzorok, városi polgárok, főúri patrónusok életrajzát bővíti eddig hozzáférhetetlen levéltári adatokkal, másrészt a csak hiányosan fennmaradt katalógust elemzi, egészíti ki úgy, hogy a ma is meglévő

SZEMLE

könyvanyag kézírásos bejegyzéseit vállalva szélesíti az adományozók körét, s végeredményben megírja a Könyvtár XVII. századi evolúciójának történetét. (Az előző német változatában legzavaróbb a *breitere* helyét bitórló *kleinere*. Ehhez képest balga bagatell a 82. lapon az *Allgemeine Gelehrten-Lexikon* feminin *s-telensége*.)

Az 1610-es években megalakult kolozsvári református iskola könyvtárának első ismert leltárát az Apáczai-album tartalmazza. Ez a leltár az 1660-as években készült, 477 tételből áll. Sipos Gábor meggyőzően érvel amellett, hogy az illető könyvállomány akkor jó 500 kötetre rúgott. A Viski-féle, 1704-beli, ma sajnos hozzáférhetetlen katalógus már 1471 tételt tartalmaz.

A korai adományozók közt szerepel Csepei Sidó Ferenc kolozsvári lelkipásztor (20 kötet), Bihari Pap Benedek (13-mal), Tállyai Z. Márton kolozsvári rektor (8-cal), az 1672-ben elhunyt, szintén rektor Batai György (24-gyel), az 1674-ben elhunyt Krizbai György (30-cal).

Mivel könyvünk 27. lapjától — a Bataira vonatkozó adatoktól — kezdve a 17. század második felében történt adományozásokról van szó, nem világos, hogy miért áll a 40. lapon ez a cím: *A könyvtár gyarapítói a XVII. század második felében* (még hozzá ugyanakkora betűkkel, mint az egész dolgozat címe és mint az alfejezeteké).

A *kisebb adományok jegyzékei* cím alatt két 18. századi könyvtáros lajstroma kap néhány rövid bekezdést. „Függelékünkbe — olvassuk a 38. lapon — a Szathmári-féle jegyzék első 30 adományozóját vettük fel, akik még a XVII. század folyamán gazdagították több-kevesebb könyvvel az iskola tékáját. Monai listáját teljes egészében közöljük.” Valójában a függelék a kisebb adományokból is elhagy néhányat (köztük van a *Psalmi Davidis Valahice compositi* c. munka), mivelhogy csak a Pápai Párizék könyveinek a listájáig megy (amely lista teljes, nem pusztán szűrőpróbaszerű kiaknázása alapján készül — és talán idővel megjelenik — egy olvasmánytörténetnek is mondható tanulmány).

A 17. század második felének az adományozói között van Apáczai tanártársa, Porcsalmi András (legalább 19 kötet), Almási István, akinek a legrégebb ismert román ábécéskönyv fennmaradása köszönhető, továbbá az unitárius Kabos Pál. A listákban nem szereplő könyvadományozókból kimagaslík négy kolozsvári lelkész: Jenei G. István (48 kötet), Kovásznai Péter, Szatmárnémeti Mihály és Kézdivásárhelyi Matkó István (aki románul is prédikált, angoltól fordított).

A kollégiumi könyvtár 17. századi állományának „részletekbe most nem bocsátkozó” elemzését tudománysszakok szerint adja szerzőnk. Mivel „természetesen a teológia dominál”, erről közel hét lapon tárgyal, minden másról összesen négy lapon (ebből mintegy harminc sor a filozófiáról, a többi meg szepirodalmi, történet-, jog- és természettudományi művekről).

2. Hogy egy ilyen kis könyvben milyen nagy munka feködhet, csak az tudja igazán, aki már készített ilyesmit. Másrészt: minél több dolognak kell

utánajárni (sokszor igen jelentős fáradsággal), annál több hiba csúszhat be. Az utóbbi tételt jól illusztrálja kötetünkben a *személy- és helynevek mutatója*.

A mutató kisebb szépséghibája a következetlenség. Néhol eltér a betűrendtől (*Ajta* után jön *Aiud*, *Altingius* után *Althusius*, *Hutter* után *Huszi*). A nevét *Czepeinek* író személy csak mint *Csepei* kerül be, *Csinádi* és *Csukay* viszont csak *Cz-s* alakban, ugyanakkor van itt „*Tsepregi* lásd *Csepregi*”, de nincs „*Tsepei* lásd *Csepei*”. Van *Alexandria*, de nincs *Lyon*, noha a figyelembe vett *alexandriai* jelzővel egyazon sorban szerepel egy „lyoni püspök”. *Košice* ékezetes, viszont nem az *Rascru* és *Vurpar*. (Ennél sokkal érdekesebb, hogy a német *Burgberg* Alvinc mellett *Borberek* és *Vurpär* lett, Nagyszében mellett azonban — az itteni *Vurpär* közvetítésével — *Vurpód*.) Néhány lapszám téves (Bartholinus ... 101, Smigletius ... 88), mások hiányzik (Budai a 93. lapon is szerepel). Tizenhat név mellett nincs lapszám. Hiányzó nevek: Gönczi Pál (30), Dionysius Lambinus (39), Gyerőfi, Nagyari József (58), Monin (76), Porphyrius (17), Christ. Reineccius (102), Samuel Rhetorfort (Rutherford, 96), Tállyai György (24), Újfalvi Imre (101), Wien. És ha már ilyen *lakúnák* tátonganak, említsük meg itt, hogy nem alanyeset az *Andreae Lacunae*, sem a *Lugduni Batavorum*. Ugyanakkor téves nominativizálás révén lett Jac. *Martiniból* *Martinus*. A 89. lapon Joannes Magirus szerepel, nem Joachim, a 101. lapon Csepeli György, nem Gergely, Eszéki Mihály, nem István. *Gandavo* helyesen *Gandavo*. *Heereboordot* sose hívták *Heerobordnak* (igaz: Monai is így írja), *Metus* pedig — s ezt „metus”, aggodalom nélkül mondjuk — valójában *Melius* (s ennek betűrendben a 43. lapon volna a helye, nem a 41-en, ahová mint *Alcmarianus* került). M. Fabianus Hippiusnak *Hippius* a családneve. (Az *M. a Magister* rövidítése. Apropos rövidítés: a számtalanszor használt „Akadémiai Kvt.” helyett elég lett volna az „AKvt.”)

Három baj van a „Dionysius Aeropagita 39, 52, 83” színtagmával: az első lapszám téves; a név a 94. lapon áll helyesen, „ellégiesítő” hangátvetés nélkül. (Ezért az árvetésért persze nem fog összeülni az Akropolisz melletti Arész-dombon — az Areiosz pagoszon — székelő, akrobatákat és aerobatákat, azaz fellegjárókat elhanyagoló törvényszék.)

3. Az Apáczai nevével fémjelzett kolozsvári kollégium 17. századi „szellemi fegyvertárának” a Sipos adta bemutatása jelentős teljesítmény, az egyes könyvpéldányok vándorútjának, possessorainak a feltárása dolgában igazi kincsesbánya. Belőle sok szempontból lehet adatokat kiválogatni, feldolgozni. Ilyen szempont például a művek *filozófiai* tartalma, tehát elsősorban a kiváltképp filozófiai munkák kiemelése, csoportosítása stb. Talán nem veszik rossz néven, ha itt — a Sipos-féle névsorból kiindulva — a szóban forgó filozófiai művek kapcsán adunk némi információ-többletet, nagyjából a szerzők, olykor a kiadók vagy az adományozók időrendjében — egy-két „szabadabb” társítással.

Az ókort Arisztotelész néhány műve képviseli, köztük *Organon*ának 1597-es görög—latin kiadása, melynek latin széljegyzetei részint Csepei Ferentől

valók. (Ugyanő szerezte be Magirus, C. Bartolinus és Jac. Martini egy-egy „peripatetizáló” művét.)

A kora középkori Beda Venerabilis *Axiomata philosophicá*jában (1622) a széljegyzetek nem az adományozó Karácsonyfalvi Zakariás duktusára valának. Ugyanez áll Karácsonyfalvi három másik könyvére: az 1558-ban elhunyt Hieronymus Waldenbergius *Totius humanae philosophiae partes*ére, Ramus egyik — dialektikát és metafizikát is nyújtó (valószínűleg 1569-es vagy 1578-as) — kötetére és a félramista Goclenius *Lexicon philosophicum*ára (1613). Idős R. Goclenius egy másik munkájának, az *Apotelesma philosophicum*ának a fedőlapjára talán Bihari Pap Benedek írta rá ezt: „Phoenomena apparentia.” (Ugyanő ajándékozott két 1617-es bölcséleti könyvet: F. Hippus *Problemata physica et logica peripateticá*ját és Jac. Martini *Praelectiones extemporaneae in Systema logicum Barth. Keckermannii*át. Az utóbbinak az 1617-es dedikációja magyar főurakat is említ.) Goclenius 1609-es teológiai-filozófiai Miscellaniájának mindhárom részét birtokolta Jenei G. István. A részint gocleniánus Timpler és Combachius egy-egy metafizikai írását köttette egybe 1617-ben Csepei Ferenc.

Timplerék idején hozzánk is kezdett behatolni a philippo-ramizmus, amelyet azért hívtak így, mert összehasonlítta Philipp Melancthon sztoikusán árnnyalt arisztotelizmusát Pierre de la Ramée antiarisztotelizmusával. Egyes philippo-ramistákra hatott a spanyol újszolasztika is, kivált Suarez, továbbá az „averroizáló” Zabarella. Ezért talán nem véletlenül fért meg együtt Krizbai György tékájában három Melancthon-opus (a *Liber de anima*, az *Initia doctrinae physicae* és az *Ethicae doctrinae elementa*) Suarez metafizikai disputációival, az olasz arisztotelizmusból is merítő Casmann 1602-es *De vita naturali, morali et oeconomica*jával és egy 1603-as politikai művével, továbbá a ferencrendi Viguierus *Ad naturalem el Christianam philosophiam ... institutiones*ével. (Az utóbbinak a végére tintával van beírva az 1606-os török-magyar-német békekötés 13 pontja.)

Zabarella a padovai iskola legkiemelkedőbb arisztotelistája volt. Őt is, akárcsak Ramust, hiába hívták Erdélybe, de az ő eszméi is eljutottak hozzánk. Logikai munkáinak 1608-as kiadásához Hawenreuter írt előszót, akinek az elnökletével védte meg Decsi Csimor János a *Synopsis philosophiae*-ját. Zabarella szerint a logika tág értelemben művészetnek mondható, pontosabban: elmélkedés a filozofálásban követendő útról. (Jodocus Willichius *Dialektikájának* 1561-es, bizonyára negyedik kiadása szerint — lásd R 114368, 1.1. — a dialektika, vagyis a logika az érvelésre tanító művészet, *ars*. A neoskolasztikus Toletus 1576-os Arisztotelész-kommentárjának a Vicei Gáspártól származó példányában a fedőlapra írt jegyzetek egyike jelzi, hogy Zabarella szerint a logika eszköz az igaznak a hamistól való megkülönböztetésére.) Zabarella összes műveinek a Porcsalmi Andrásról ránk hagyott példányában az első négy tomus a címlap szerint Londonban, 1636-ban készült, az ötödik viszont kölni, 1590-es. Fonseca-nak, a portugál jezsuita neoskolasztikus-

nak Porcsalmihoz került példánya szintén kölni kiadású, éspedig 1615-ös, *nem* 1613-as. Valóban 1613-as (dedikációjú) a tőle beszerzett Neufville-mű, a *Synopsis universae philosophiae naturalis*, melynek végén kézzel írt magyar miatyánk van. Porcsalmi egyik legerdekesebb könyve egy utrechti tudósnak, a Posaházi Jánosra is ható David Gorlaeusnak az antiarisztotelista, posztumusz *Exercitatione philosophicae*je (Joannes Commelinus özvegyének 1620-as kiadásában). Zölddel van aláhúzva az 5. lapon ez: „Philosophia est doctrina de perfectione animae humanae in hac vita.” „Nulla dari universalia” — olvassuk a 77. lapon (hozzáértendő: realiter distincta à singularibus). Vannak viszont a testekben atomok (235), minden test kvantum (239), az atomok is kvantumok.

Nem kvantifikálhatóan fontos, hogy előzőleg Apáczaié volt Porcsalmi Kepler-kötete (*Harmonices mundi libri V*, 1619). Szintén az Apáczaié volt egy ideig az althusiusi *Politica methodice digesta* R 114518-as jelzetű példánya. Johannes Althusius herborni jogászprofesszor a népfenség elvét hirdette, a boszorkányperek ellen is harcolt. Egyik forrása volt Apáczainak, aki zsarnokellenességét is átvette. *Politica*jának 1625-ös kiadásában hatvan oldal szól „de tyrannide ejusque remediis”. (Idézünk a görllitzi Gregorius — *nem* Georgius! — Richter *Axiomata politicá*ja 1604-es kiadásának 351., 377. és 383. lapjáról: „Odit Tyrannus honestos cives”; „Omnis feré Tyrannus tragicum habet exitus”; „Tyrannicus status non est durabilis”). Az althusiusi *Politica* végén található — zöld NB-kell is ellátva! — egy „oratio panegyrica de necessitate, utilitate et antiquitate scholarum”, amely joggal juttatja eszünkbe Apáczainak az iskolák fölöttébb szükséges voltáról szóló beköszöntőjét és természetesen Comenius. A nagy cseh pedagógusnak „a teljes tudás előjátékául” szánt *Pansophiae prodromusát* egy haldokló diák testálta 1662-ben kollégiumára. (Mivel Comenius a tudás és a hit egyesítésére törekedett, itt említjük a holland Matthias Walsweer posztumusz *Analysis logica variorum textuum tarn Veteris quam Novi Testamentijét*, amely sokszor utal Amesiusra, egybe is van kötve ennek az angol puritánnak a Pál apostol leveleit magyarázó 1650-es írásával.)

Szintén diák és szintén halálos ágyán hagyta kedves iskolájára azt a kolligátumot, amely négy (*nem* három) 1640-es holland nyomtatványt tartalmaz. Az első: Arnold Senguerd utrechti tanár metafizikai disputációjának második kiadása. Az utolsó disputáció „de accidente” tárgyal, s ennek esetében — akcidentálisan — a respondens (a legény a gáton, a dijken) egy van den Dijck. Az ő nevének utolsó eleme (mint „pars ante totum”) átvezet a kolligátum másik három részének szerzőjéhez, Franco Burgersdijckhez (latinosan Burgersdicius, *nem* Burgersdicius). A szóban forgó három mű egyike — az *Institutionum metaphysicorum libri duo* — posztumusz; az *Idea philosophiae naturalis* és az *Idea philosophiae moralis* pedig újabb kiadás, „ex Officina Elseviriorum” származik, Leidenben jelent meg, *nem* Lyonban. Burgersdijck két logikai művének 1666-os kiadásával egy időben jött ki a *Logica sive ars dirigendi*

SZEMLE

cogitationes ...ex Gallico traducta per Cornelium ab Ackersdyck. A két holland névvég azonossága persze nem indokol „közös nevezőre hozást”, még akkor sem, ha tény, hogy Burgersdijck a karteziánus Heereboord tanára volt, és az Ackersdyck-kötet tábláján tintával — lényegében joggal — *LOGICA Cartesiana* áll. E kötet mindenestre kiérdemelte — mai szóval — a „családi szponzorálást”, és nem szolgált rá arra, hogy szakírók is elhanyagolják, hiszen eredetije a híres Port-Royal-i *Logika*. Ez névtelenül jelent meg, de szerzői vitán felül Arnauld és Nicole.

Nem ilyen vitathatatlan szerzője a *Philosophia vetus et nova ad usum scholae accomodata, in Regia Burgundia olim pertractata* című munka, amely Londonban, 1685-ben (nem 1681-ben) került forgalomba, s amelynek mindkét tomusát ajándékozta Almási József a kolozsvári Alma Maternek. (A fedőlapján tintával írt utalás van Descartes *Principiájának* 1690-es kiadására és az okkazonalista Arnold Geulincx néhány munkájára, köztük a *Metaphysica verára* és a *Gnóthi szeauton* című etikára, melynek az oly közismert jeligéből lett címe egy fővárosi lap december 5-i számában a négyyszeresen hibás „Gnóti sze authón”-ná torzult — nem Irgumburgundiában.) A hajdan Burgundiában is használt, jó 1400 lapnyi terjedelmű, logikát, etikát és fizikát is adó, anonim *Philosophia vetus et nova* aligha tulajdonítandó Paulus Voetiusnak csupán azért, mert szintén Almási József adományozott egy példányt Voetius *Prima philosophia reformata* című, 1657-es, Lórántffy Zsuzsannának ajánlott könyvéből, amely végig metafizika. (E könyv Szászvárosról Kolozsvárra került példánya az Enyedi Sámuelé, majd bizonyára ifj. Mihail Halici-é volt, aki Regius *Fundamenta physices*ét is megszerezte.)

A természettudományi kérdésekben Descartes-nál bátrabb, következetesebb Henricus Regius 1646-os, Elzevirtől kiadott *Fundamenta physices*e Porcsalmitól (az Apáczai-féle *Philosophia naturalis* tőle készített másolata elé kötve) 1681-ben került a kollégiumi tékába. Egy év múlva érkezett ide Szathmári Pap János újdonsült, 1682-ben, Franekerben megvédett és kiadott munkája: a *Philosophia prima seu metaphysica brevibus (nem levibus) aphorismis delineata*. Ez a mű Monainak az adományozókról készült listáján *Metaphysica Aris* gyanánt szerepel. Az *Arisnak Autoris* (nem *Aristotelis*) a helyes feloldása, már csak azért is, mert Szathmári a karteziánus Joh. Chr. Schotanusnál védte meg dolgozatát, melyben néhol szó szerint vesz át Descartes-ból. Példányunk széljegyzeteket is tartalmaz, ezek egyike a német földön úttörően karteziánus Clauberg *Logikájára* utal annak kapcsán, hogy „a facilioribus magisque cognitio incipiat”. Sipos Gábor hangsúlyozza, hogy a karteziánus gondolatrendszer erdélyi terjesztésében meghatározó szerepet játszó Szathmári diákori adományozó gesztusa is úttörő jelentőségű, mivel Descartes eredeti munkái közül az első 1704-ben regisztrálható a kollégium tékájában. Hozzá kell azonban tennünk, hogy ez a kései regisztrálás megtéveszthet, hiszen nyilvánvaló, hogy karteziánus eszmék már Apáczai idejében keringtek Kolozsvárt, mint ahogy kepleri műveknek, köztük az *Epitome astronomiae Copernicanae*nak a református kollégium könyvtárába jutása előtt is hozzáférhető volt kincses városunkban a heliocentrizmus alapműve, és pedig első kiadásban (vö. *Korai Kopernikusz-vonatkozásainkról*. Korunk XXXII. 1973. 1113—1116.).

Hajós József

Bécsi kiadvány a magyar városról

Deák, Ernő: Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone (1780–1918). (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Wirtschafts-, Sozial- und Stadtgeschichte 3–4.). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien. I, H/1, H/2, 1979–1989.

A szerző immár „rég” bécsi: 1956-ban került Ausztriába, Innsbruckban érettségizett, a bécsi egyetemen tanult gazdaság- és társadalomtörténetet, valamint Kelet-Európa történetét, mellékszakjának pedig a germanisztikát választotta. Jelenleg az Osztrák Tudományos Akadémia Gazdaság-, Társadalom- és Várostörténeti Bizottságának tudományos munkatársa. Az ausztriai magyarság szellemi életében is tevékeny részt vállal: a Bécsi Napló c, havonta megjelenő lap főszerkesztőjeként figyelemre méltó elemzéseket közöl Közép-Kelet-Európa időszerű kérdéseiről. Érdeklődésének középpontjában áll az európai integráció, behatóan és kitaróan foglalkozik a sokat próbált közép-kelet-európai magyar kisebbség kérdéseivel.

Deák Ernő évtizedek tudományos munkáját szentelte a Habsburg-monarchia s ezen belül különösen a történelmi Magyarország városfejlődésének. E tudományos érdeklődésnek előzményei

jó fél évszázadra nyúlnak vissza. Mind Alfred Hoffmann professzor, az osztrák várostörténeti kutatások nagynevű vezető személyisége (az első kötet előszavának szerzője), mind pedig a kiváló gazdaságtörténész Othmar Pickl, akinek a két további kötet (II/1, II/2) bevezetése köszönhető, ismerteti, hogy az Osztrák Tudományos Akadémia kezdeményezésében már a harmincas évek elején megkezdték az „Európai Városok Könyve” elnevezésű, nagyszabású kutatási terv kivitelezését. A folyamatos munkát keréke törte a második világháború, s így Ausztriában csak 1961-ben alakult meg a fentebb említett akadémiai bizottság, azzal a célkitűzéssel, hogy feldolgozza és kiadja a Habsburg-birodalom városi településeinek történetét. 1979-ig megjelent a sorozat első, Felső-Ausztria, Vorarlberg és Burgenland városainak fejlődését tárgyaló, valamint második, Alsó-Ausztriával foglalkozó része. Az itt

ismertetett mű a sorozat harmadik és negyedik részeként a magyar városfejlődést tárgyalja.

E nagyszabású vállalkozás kereteit és méreteit a mű felépítése szemlélteti a legpontosabban:

I. Teil. *Allgemeine Bestimmung der Städte und der städtischen Siedlungen.* [I. rész. A városok és városi települések általános áttekintése.] 227. 1., 3 térkép.

II. Teil. *Ausgewählte Materialien zum Städtewesen.* [II. rész. Adattár a városfejlődéshez.] E rész két kötetre oszlik:

A. *Königliche Freistädte — Munizipalstädte.* [Szabad királyi városok — Törvényhatósági joggal felruházott városok.] 1989. 405 l. és

B. *Privilegierte Städte und Markflecken — Städte mit geordnetem Magistrat.* — C. *Kroatien — Slavonien.* [B. Kiváltsággal rendelkező városok és vásárhelyek — Rendezett tanácsú városok. — C. Horvát-Szlavonorság.] 1989. V-VII. + 407–1042. l.

A harmadik, megjelenés előtt álló, illetve hozzánk még el nem jutott rész címe:

Typologie und Struktur der Städte. [A városok tipológiája és szerkezete.]

A szerző már bevezetőjében leszögezi: elemzésére és az azt követő összefoglalásra nem is annyira az készítette, hogy tárgya — az újabkori magyar városfejlődés — jóformán ismeretlen a mai külföldi szakkutatásban, mint inkább az, hogy a nemzetközi szakkutatás végre a lehetőség szerint minél pontosabban és szakszerűbben tájékozódhassék az 1918 előtti magyar városok helyzetéről.

Deák Ernő az újabkori (1780–1918 közötti) magyar városfejlődésre összpontosít. Periodizálásában elsősorban társadalom- és jogtörténeti szempontok vezérlik. Eszerint az első időszak az 1780–90-es évektől 1848-ig terjed. A szerző ezt az időszakot az iparosítás előtti és a korai ipari fejlődés szakaszának nevezi. Átmeneti időszak következik: a múlt század 50-es és 60-as éveiben a kapitalista gazdasági fejlődés kezdetének időszaka. A történeti fejlődés csúcspontját a magyar városok a kiegyezéstől 1918-ig tartó évtizedekben érik el. Ekkor teljesedik ki az iparosítás, a magyar törvénykezés pontosan és részletekbe menően szabályozza a városok közjogi státusát, kialakulnak a közigazgatás hosszú ideig érvényes alapvonalai.

A magyarországi városok újabkori fejlődését azonban történetiségükben lehet igazán megérteni, ezért a szerző műve első részében javarészt a magyar városi települések létrejöttével foglalkozik. A politika- és jogtörténet szemszögéből elemzi azokat a különbségeket, amelyek a középkor első századaitól kezdve, tehát már az alapítás pillanatában jellemezték a magyar városi településeket. Kitér az első évszázadok városjogának, közigazgatásának lényeges kérdéseire, a város és az uralkodó, illetve a város és az egyház viszonyára, a városok és falusi birtokaik kapcsolatára. E tekintetben felhasználja a 12. század közepére visszamenő elbeszélő forrásokat is, majd a későbbi krónikásokat és a hűbéri törvénykezés publikált adatait. (Hadd jegyezzük itt meg, hogy e valóban átfogó elemzésbe belefértek volna a kora középkori régészeti kutatásnak a városalakulás szempontjából

lényeges adalékai is. Érthető viszont, hogy a 60–80-as évek hazai kora középkori régészeti kutatásai, még ha hozzáférhetőek is lehetnek volna a bécsi szerző számára, nem voltak használhatók: részrehajló, gyakran félrevezető, a történelmi valóságot meghamisító tényanyag-kölzésekkel és következtetéseikkel semmit sem tudott kezdeni a tisztességes szakkutatás.)

Művének e részében Deák régebbi, ma már nehezen hozzáférhető szakkölzések megállapításait sorakoztatja fel és helyezi el újra a hazai várostörténeti kutatás megoldott kérdései között, az őket megillető helyre. Így például, főleg Makkai munkái alapján, leszögezi, hogy a korabeli okleveles forrásokban említett *hospites* nem csupán egyetlen rétegre vonatkozhatók. Ez a megállapítás fokozottan érvényes Kolozsvár esetében. Régebbi és újabb kutatások nyomán megmagyarázza a *Hospesrecht*=vendégjog és a *Stadtrecht*=városjog között fennálló különbségeket. Kiemeli, mennyire érdekelt volt a királyság az ipar és a kereskedelem fejlesztésében akkor, amikor a 13-14. században kibocsátja városalapítási kiváltságleveleit. Ebből kiindulva kitér a civitas és oppidum, a szabad királyi város és a „mezőváros” (vásárváros, vásárhely) településtörténeti, gazdasági és más szempontok szerint történő árnyalására, illetve különbségeire. Várolja, miben áll a városoknak már kezdeteiktől meglévő gazdasági funkciója.

A szerző több ízben figyelmeztet arra, hogy a magyar nyelvterület városainak alakulása és fejlődése hosszú és gyakran nem törésmentes folyamat. Az idők folyamán a katonai, gazdasági, művelődési funkcióik számos változáson mentek át. A magyar városfejlődés — hangsúlyozza Deák Ernő — a török hódítás és hódoltság előtt már elérte csúcspontját. Ennek tulajdonítható, hogy Erdély fontosabb városai (Kolozsvár, Marosvásárhely stb.) jogállásának megszilárdítása vagy meghatározása a fejedelemség korában tulajdonképpen már csak szentesíti azt a városi fejlődést, amelyet addig elértek.

A dunai kereskedelem nagy fontosságú volt a városok gazdasági szerepének kiteljesítésében. Jórészt a folyami kereskedésnek köszönhető, hogy a magyarországi árubehozatal — írja Deák Ernő — nagyobb volt a kivitelnél. Nos, az újabb kutatások, a felszínre került és közölt levéltári adatok megingatták ezt a tételt, ugyanis bebizonyosodott, hogy főként a török hódítás után a főbb magyar (tehát a királyi és az erdélyi fejedelemséghez tartozó) kereskedelmi központokban az árukivitel — évtizedes átlagokban — kiegyenlíti a behozatal tételeit (l. pl. a 16–17. sz.-i kolozsvári vámnaplók adatait bemutató és sommázó tanulmányainkat). Ez viszont aláhúzza Deáknak azon megállapítását, hogy a magyar nyelvterület kereskedővárosai már a 13. századtól kezdve komoly szerepet töltek be a régió (sőt — tegyük hozzá — egész Európa) átmenő kereskedelmében. E jótékony folyamatban a királyi hatalom (virágkora, tehát a központosítás különböző időszakaiban) is szerepet játszott, de talán még hathatósabban működtek ilyen irányban maguk a városok, kialakult foglalkozási adottságaikkal, valamint az őket körülvevő falusi környezet gazdasági hozzájárulásával.

SZEMLE

A szerző figyelemre méltó periodizációval zárja idevágó megállapításait. Eszerint a magyar városfejlődés négy korszakra osztható: 1. kb. 1250-ig, amikor létrejönnek a korai város alapvonalai; 2. 1250 és 1500 között határozható meg az önálló városok alakulásának kora, s ebbe az időtávba beépül a 15. évszázadban a városok virágkora; 3. 1500-tól 1848-ig tart a késő hűbéri kor, ennek első szakasza 1500-tól 1700-ig, míg a második 1700-tól 1848-ig terjed; és végül 4. 1848-tól 1945-ig jegyzi fel a kapitalista városfejlődés korát.

A mű következő részében (ugyancsak az első kötetben) a szerző a Közép-Duna területének földrajzi-közigazgatási fejlődését tárgyalja. A földtörténeti, földtani és földrajzi adatok elősorolása után ismerteti azokat a szempontokat, amelyek Magyarország közép- és újabb kori politikai-adminisztratív felosztásának szolgálták alapjául. Itt kiemeli a török hódítás és hódoltság következményeit az ország területi felosztására. Megállapítja, hogy ez a felosztás a földrajzi egységek, a történelmi fejlődés és a politikai helyzet alakulása összehangolt eredményeként jött létre. Erdély esetében „a történelmi fejlődés okozati összefüggésben volt a területi megoszlással” (59. l.), s ezt a tényt még jobban kidomborítja a székely székek, valamint a szász universitas helyzete. 1690 után viszont Erdély politikai fejlődését közvetlenül Bécs határozta meg. A kiegyezés után Magyarország és Erdély egyesült, de ez utóbbi — bár a Részek nélkül — megőrizte sajátos voltát (68. l.). A magyarországi közigazgatási egységeknek 1910-es statisztikája szerint összeállított teljes jegyzéke zárja ezt a részt.

A magyarországi városfejlődés politika- és társadalomtörténeti vonatkozásainak, valamint a városi közigazgatás alapvonalainak ismertetése után az első kötet harmadik részében a szerző a települések születésének és életének konkrét adataira tér rá. Először részletekbe menően tárgyalja a *civitas*, a szabad királyi város eredetét és jellegét. Jogi és népszámszámstatistikai források alapján tárja fel azokat a mozzanatokat, amelyek a püspöki alapítások, illetve a püspöki székhelyek és városok születéséhez és életéhez kapcsolódnak. Az 1848-ig nyilvántartott *civitas*-jellegű települések sorában három földrajzi-politikai egység városait különbözteti meg: a magyarországi (beleértve a Felvidéket és a tengerparti városokat), az erdélyi és a horvát-szlavón városokat. Így természetes, hogy a Tisza bal partján telepített négy várost, valamint a Tisza-Maros-medence két nagyvárosát a magyarországiak között sorolja fel, míg a tulajdonképpeni Erdélyben 11 várost iktat be jegyzékébe. Ezután áttér a korábban *oppidum*ként, a 15. századtól kezdve általában vásárhelyként (*Markt flecken*) említett települések elemzésére. Ezek sorában különbséget tesz a mezőváros és a bányaváros között (pontosabban azon bányavárosok említésével, amelyek nem lettek *civitas*-sokká). Korabeli összeírások alapján és főként Mátyusz, Makkai, Bácskai, Kubinyi munkáit összegezve összeállítja a magyar kisvárosok (*oppida*, vásárvárosok, vásárhelyek) jegyzékét a 18–19. században. Földrajzi és politikátörténeti szempontjai azonosak a

civitasjegyzék összeállításában követett szempontokkal. Diagramszerűen is kimutatja (l. k. 94. l.), hogy 1720 és 1875 között a magyarországi, erdélyi és horvát-szlavonországi *civitas*-jellegű települések száma lassú, de egyenletes növekedést mutat, míg a vásárhelyek száma, kiugróan magas 19. századi növekedéssel, 1840-ben éri el csúcspontját, s 1863-as visszaesés után 1875-ben újra enyhén növekvő irányzatú. De rámutat arra is, hogy a 18. századi kimutatások adatai nem mind egyformán fogadhatók el hiteleseknek (így pl. a II. József idején készített kimutatás hiányos), ezzel szemben a 19. századiak már újabb szempontok, pontosabb munka alapján készültek, így elfogadhatóbbak. A vásárvárosokat s -helyeket behatóan elemzi jogi sajátosságai alapján, s így külön jegyzi az erdélyi „kiváltságos” (bevorrechtete) helységeket is, a „loca taxalia”-kat (14 helység) és az „oppida nobilium”-okat (3 helység). Mennyiségi kimutatását-elemzését az ún. „átmeneti időszak” (1848–1876) városi településeinek önkormányzati alakulásával és jogi változásaival zárja. Ekkor jelenik meg a „rendezett tanácsú kisváros” Magyarországon, a szabad királyi városokkal egy időben. A harmadik rész utolsó fejezetei azokat a változásokat ismertetik, amelyek a vármegyerendszer 1876/77-es törvénybe foglalása és kiépítése után az első világháború végéig jellemezték a magyarországi és erdélyi városfejlődést.

A szerző százalékos megoszlását is nyújtja a különböző típusú vásárvárosoknak. A „polgárváros” kiválasztódásának alkotóelemeit a 19. század első felében abban látja, hogy központi szerepre emelkednek, lakosaik száma legkevesebb 3000-re rúg, gazdasági életükben túlsúlyba kerül az ipar, önkormányzatot (községi önállóságot) alakítanak ki, a 15. századtól kezdve városi, azaz *civitas*-múlta tekintenek vissza, végül pedig (vármegyék központjaként) területükön kívül eső vidéken (a környező falvakban) is gyakorolják közigazgatási hatáskörüket. E jellegzetességek közül az 1876-os törvények életbe lépté után is elsősorban a középkori városi múlttal rendelkező települések maradnak meg polgárvárosoknak. Az 1876–1918 között létező városok teljes jegyzéke zárja az első kötet harmadik részét. Eszerint Magyarországon (beleértve a Felvidéket, Bácskát, a Tisza bal partját és a Tisza-Maros közét is) 1876 és 1918 között 175 város volt, Erdélyben 36, míg Horvát-Szlavonországban 22 városból áll a nyilvántartott települések jegyzéke.

A rendkívül adatgazdag, rendszeresen összeállított első kötet utolsó, negyedik része összefoglaló jellegű. Címéhez híven: *Phänomenologie der Städte* (A város mint jelenségegység), történeti és jogtörténeti áttekintéssel indít. Ezután átfogja a közép- és újabb kori magyar város társadalmi, gazdasági, közigazgatási jellegzetességeit. Behatóan foglalkozik a 18–19. században végbement változásokkal, a magyar város jogi státusával, a törvényhozásban elfoglalt szerepének alakulásával. Ezen belül kiemeli a községi önkormányzat szerepét, s ezt jórészt a reformkornak a városfejlődésre gyakorolt hatásával magyarázza. Áttekinti a 16–17. századtól kezdődő, a későbbiek során sokasodó és a 19.

században kialakult eszmei irányzatoknak a város szerepére, szerkezetére vonatkozó elméleteit, tételeit. Kiemeli azt a hatást, amelyet a 48-as szellem gyakorolt a magyar városok polgárosodási folyamatára. A kiegyezés utáni időszakban fölerősödik a városok öngazgató tevékenysége. Beszámol a múlt század végén és századunk elején városügyben kezdeményezett (parlamentari és nyilvános) eszmecserékről, az ilyen tárgyú összejövetelekről és kongresszusokról, ismerteti a megjelent elméleti és népszerűítő kiadványokat. Vita folyik arról, hogy a magyar városok milyen európai városmodellt válasszanak maguknak követendő példának. Ezzel az egész elméleti, természetesen szigorúan gyakorlati vonatkozású mozgalommal egyidejűleg jelentkezett azonban a magyar városfejlődés legnagyobb kerékkötője: a reformtervek és a városok pénzügyi lehetőségei között egyre jobban mélyülő szakadék. Ezért — következett a szerző — a magyar város az első világháború végéig nem térhetett rá az óhajtott európai felsorakozásra. E történeti pillanattal, az első világháború végével zárja Deák Ernő műve első kötetének fejtegetéseit. Ezzel máris felépítette a továbbiakban következő adattárának szilárd vázát.

A két kötetből álló második rész (*Ausgewählte Materialien zum Städtewesen*) módszeres adattárként szervesen folytatja az első rész fejtegetéseit. Vizsgáljuk a már ismert városjegyzéket, de ezúttal felbontva minden egyes városi település azonos, lényeges adataira. A szerző politikai-adminisztratív szempontok alapján három nagy egységre osztja hatalmas anyagát. Ezek közül az első (A. *Königliche Freistädte — Munizipalstädte*) a H/1-es kötetben, míg a második és a harmadik (B. *Privilegierte Städte und Marktflecken — Städte mit geordnetem Magistrat; C. Kroatien — Slavonien*) a II/2-es kötetben található. Az A. és B. egység településeinek feldolgozása azonos szerkezetű. Mindkettő sorra veszi I. a dunántúli, II. a felső-magyarországi, III. a Nagy Magyar Alföldön elterülő és IV. az erdélyi városi településeket, míg a C. egység összefoglaló (csoportosan ismertető) jellegű. Az A. és B. egységbe tartozó települések sorjázva, a szerző városokként a következő adatokat nyújtja: I. Elnevezés és (közigazgatási) alárendeltség (5-féle adattal); II. Jogi jellegzetességek (6-féle adattal); III. A terület (8 adat); IV. Helyrajz (16 adattal, itt lakhelyre, népelessűrűsége, foglalkozási ágakra, egyházi, közigazgatási, egészségügyi objektumokra vonatkozik az információ); V. A népesség (a 9 adatféle tudósít a lakosság számának változásairól, bel- és külnegye-

denként való megoszlásáról, a nyelvi, vallási, társadalmi, foglalkozási struktúráról); VI. Belső gazdaság és jövedelmi források (a lakosság bevételének és kiadásának hullámzása és mérlege); VII. Funkciók (minden egyes város adminisztratív, pénzügyi, egyházi, oktatási, művelődési intézményei, a városi hatáskörön túl terjedő funkciók — így például az ott rendezett vásárok —, s végül egyesületek, közlekedés, távközlés, vasút).

A C. Horvát—Szlavonország egység tulajdonképpen ugyanezeket az adatokat nyújtja, de összesítve, csoportosan. Ennek oka egyrészt magának a városanyagnak szerényebb méreteiben rejlik, másrészt pedig a vonatkozó források jellegével: összefoglaló voltukkal magyarázható.

*

Deák Ernő művének eddig megjelent köteteit igen vázlatosan ismertettük, de remélhetőleg így is kiderül, hogy e kiadvány nemcsak érdekes és értékes, de elengedhetetlenül szükséges is a mai kutató számára. A középkor és az újabb évszázadok magyar, sőt közép-kelet-európai történetének kutatói, szakemberei itt sűrítve megtalálják az őket érdeklő város-történeti adatokat és elméleteket. A 18-19. századdal és a 20. század első két évtizedével foglalkozó historikusok pedig a mai szakirodalomban — tudunkkal — egyedülállóan összefoglaló jellegű, megbízható (mert ellenőrzött, elsődleges forrásokon alapuló), tehát rendkívül használható kiadványból meríthetnek város-, közigazgatás-, gazdaság- és szellem-történeti kutató és feldolgozó munkásságukban.

E meggondolások teljes mértékben indokolják fokozott érdeklődésünket, mellyel a harmadik részt (*Typologie und Struktur der Städte*) várjuk. Annál is inkább, mivel a szerző e kötetben ígéri a vonatkozó levéltári források és könyvészeti anyag közlését is. Reméljük, tárgy- és névmutató is gazdagítja majd ezen utolsó rész tartalmát.

A Deák Ernő művét teljes mértékben megillető hazai fogadtatást csakis megfelelő hazai terjesztése tenné lehetővé. Sajnos még ma is jórészt megszenvedjük a kommunista diktatúra szűkkeblű, részrehajló művelődési politikáját; ezzel leszámolni, tudjuk, nem könnyű. Nem ártana ez esetben az Osztrák Tudományos Akadémia kiadóhivatalához fordulni, tekintve, hogy az ismertett mű elengedhetetlenül szükséges forrásmunkája a város-történeti kutatómunkának.

Pap Ferenc

A magyar—román együttműködés esélyei a XIX. század második felében

*Borsi-Kálmán Béla: Nemzetfogalom és nemzetstratégiák.
A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez.
Akadémiai Kiadó, Bp. 1993. 353 lap.*

A második ezredvégi délkelet-európai véres nemzeti konfliktusok felhívják a figyelmet arra, hogy e térségben a nemzetté válás folyamata nem zárult le. Ennek oka a XIX. századi fejlődés lassú előrehaladása, valamint a XX. századi két világháború utáni kommunista jellegű totalitárius rendszerek kialakulása. A polgári fejlődés ki nem teljesedése mellett a nemzeti ellentéteknek sokszor a történelemben visszanyúló olyan gyökerei vannak, amelyek feltárása a történész feladatává válik. Ezért csak üdvözlőni lehet Borsi-Kálmán Béla könyvét, amely e térség szomszédságában élő románok és magyarok korántsem zökkenőmentes együttélésének egy bizonyos szakaszát tekinti át. Az 1848-as véres összetűzések utáni két évtized román—magyar kapcsolatának történetét kutatva a szerző sikeresen felvázolja a két fél nemzetfogalmának és nemzetstratégiájának alakulását, megvilágítva ezzel a még ma is néha előbukkanó ellentétek okainak történelmi hátterét. 1849 után a román és magyar emigráció egyaránt arra törekedett, hogy megteremtse a saját független nemzeti államát. Azonban a számos rokon vonású törekvések egyeztetése „a történelem legnehezebb — eddig megoldhatatlannak bizonyult — feladatai közé tartozik. Az 1848-as forradalmak, a polgári fejlődés és nemzetté válás előrehaladása az egyes nemzetek között egyben új ellentéteket teremtett: megkérdőjelezte a történelmileg kialakult államhatárok jogosságát, régi hierarchiák fenntarthatóságát, és amíg egyik-másik nemzetet a pozícióörzés, a többséget — Kelet-Európa e térségében — a pozíciószerezés útjára taszította.” Ennek a pozícióharcnak a felszínre törését és első megnyilvánulásait mutatja be a szerző a magyar emigráció és a román politikai erők kapcsolatának elemzése révén.

A könyv első fejezete (*A román nemzettudat fejlődése a Kárpátokon innen és túl egy nemzedék készülődésének tükrében*) felvázolja annak a politikai elitnek a kialakulását, amely a XIX. század első felében döntő szerepet játszott a román nemzettudat megfogalmazásában. Elemelvén azt a társadalmi, politikai, etnikai és ideológiai közeget, ahonnan e vezető réteg származott, a szerző bemutatja azokat a tényezőket, amelyek e réteg nemzettudatának kialakulását befolyásolták.

A román társadalom polgárosodási foka döntően befolyásolta a nemzetté válás folyamatát. A polgári fejlődés elemei különböző közegekben jelentek meg Moldvában és Havasalföldön, annak ellenére, hogy mindkét társadalom nemesi jellegű. Moldvában a majorságok kialakulása nagyobb méreteket öltött, a kis- és középbőjások rendszerint maguk kezelték földjeiket; ezért e réteg lassan kezdett öntudatosodni és

néhány vonásában hasonlítani a magyar és lengyel köznemességhez. Havasalföldön a bojártság nem bocsátkozott gazdasági vállalkozásokba; inkább arra törekedett, hogy megszerezze az államapparátus közigazgatási és pénzügyi tisztségeit, s ezért beköltözött a városokba, főként Bukarestbe. Ennek következtében a havasalföldi bojártság fokozatosan olyan városlakó hivatalnokréteggé válik, amelynek alig van köze a régi őshonos bojári osztályokhoz. Ugyanakkor kevésbé kötötték őket a hagyományok, rugalmasabban reagáltak a tőkés viszonyok kihívásaira, s több esélyük volt arra, hogy egyéb polgári érdekekkel összeolvadjanak.

A román progresszió kialakulását etnikai tényezők is befolyásolták. A fanarióta korszak (1711—1821) idején fontos szerephez jutott mindkét fejedelemségben a görög elem, olyannyira, hogy „csak a nép maradt volt olá [román], az úri osztály görögül tanult, görögül kormányzott, görögül beszélt, görögül imádkozott...” A görögök fokozatosan megszállták a fejedelmi udvarban összpontosuló adminisztráció különféle posztjait, ők töltötték be a közvetítő kereskedelem kulcspozícióit. „A görög hatás oly erős, hogy az udvar, a fejedelmi akadémiák (közép- vagy főiskolák), az udvari istentisztelet, a közélet s természetesen a jobb társaság nyelve elsősorban görög lesz.” Az összeolvadás a felső körökben olyan nagy arányú, hogy még azok is anyanyelvi szinten beszéltek a görög nyelvet, akik eredetileg román származásúak. A görögül és románul, majd franciául írogató román elit „a délkelet-európai viszonylatban fejletlenek tekinthető újjörög polgárosodás igényeinek és tájékozódásának megfelelően”, első kézből ismerkedik meg a francia felvilágosodás eszméivel és eredményeivel. A francia nyelv ismerete olyannyira divattá vált, hogy nemcsak a fejedelmi udvarban s az előkelőbb bojárrok udvarházaiban beszéltek, hanem a görög iskolák tananyagába is felveszik már a XVIII. század végén. „Paradox helyzet, hogy a neolatín nyelvet beszélő románsággal a fanarióta görögök ismertették meg a francia nyelvet...” s a két fejedelemség felső rétegei körében a francia nyelv ismerete annyira elterjedt, hogy a román nyelv használata a harmadik helyre szorult. 1821-ig a görög—román szimbiózis zavartalanul zajlik, és a román nemzettudat nem érzi tehernek a görög elem jelenlétét. A közös nyelvek és kultúra, az azonos vallás, a felvilágosodás jegyében fogant humanitárius, társadalomjobbító elképzelések hasonlósága, a közös ellenségnek tekintett deszpotikus oszmán-török hatalom elleni összefogás közös görög—román célkitűzéshez vezetett; mindez 1821-ben együttes fellépést eredményezett a Portával szemben.

Az 1821-es mozgalom antifanariotizmusa görögellenességet is jelentett, s ettől kezdve a két román fejedelemben a nemzeti mozgalom „kikerült a görögység szárnyai alól és saját útjára lépett”. 1821 után a felsőbb rétegek elgörögösödése megtorpant, a görög—román összeolvadás bár folytatódik, irányja azonban megfordul, s a görögök beolvadását eredményezi. A polgárosodással egyidejűleg végbement a társadalom felső és középső rétegeinek nem elhanyagolható hányadát alkotó, politikailag iskolázott görög népelem asszimilációja. „A fokozatosan elrománosodó görögység többsége, mivel a polgárosodáshoz fontos érdekei fűződnek, könnyűszerrel magáévá teheti a román nemzeti célokat, és minden főhalmazódott tapasztalatát, ügyességét kész a nagy vállalkozás, az egységes Románia megteremtésére fordítani.” A görögység asszimilációja ugyanakkor a politikai gondolkozást értékes hagyományokkal gyarapítja. Innen ered az a politikai rugalmasság, amelynek segítségével „a kritikus helyzetekben a mindenkorai román vezetés és diplomácia gyorsan tájékozódott, s habozás nélkül lecsapott a kínáló lehetőségekre”.

A kialakuló román politikai elit egy másik sajátossága a francia orientáltság. A francia nyelv és műveltség hatása felerősödik a XIX. század húsz-harmincas éveiben, részben a megszálló orosz csapatok révén, melyeknek tisztjei a román családokkal franciául társalognak, de nagyobb mértékben a Franciaországban tanuló ifjak révén. Eleinte a legelőkelőbb körökben terjed el a szokás, hogy az ifjakat Párizsba küldik tovább tanulni, később, a polgári fejlődés fellendülésével, a feltörekvő alsóbb rétegek gyermekei, kivált havasalföldiek, jutnak el Franciaországba. Ezek az ifjak „kulturális egyletekbe” tömörülnek, majd „beépülnek” a francia politikai életbe, és tudatosítják a francia közvéleményben, hogy „él valahol az Al-Duna táján egy sokat szenvedett rokon nép, melyet a nagy francia testvérnek illik megsegítenie”. Ugyanakkor ezen ifjak közül kerülnek ki a francia mintájú, ellenzéki tartalmú román liberalizmus zászlóvivői, akik oroszán részt vállaltak az 1848-as forradalom vezetésében, majd 1859-ben Franciaország támogatásával a román nemzeti állam megvalósításában.

A szerző megállapítása szerint „a lassanként végleg elrománosodó régi fanarióta családok fiai mellé tehát — életstílusukat, mentalitásukat, politikai módszereiket jórészt elsajátítva — felzárkóznak az etnikailag ugyan szintén heterogén, de többségükben (s érdekeikben már teljesen) román, a korlátozott polgárosodásban érdekelt alsóbb rétegek — a majdani román burzsoázia képviselői. Így »száll alá« lassan, fokozatosan a XVIII—XIX. század fordulójának görögös-franciás elit kultúrája s válik, természetesen a főként francia liberalizmus gondolatkincsével kiegészülve, egyre szélesebb rétegek számára hozzáférhetővé.”

Ebbe a formálódó társadalmi, etnikai és kulturális képletbe kerültek aztán bele az Erdélyből érkező román értelmiségiek, akik óriási hatással voltak a román nemzettudat fejlődésére. Az erdélyi és magyarországi román társadalom az ún. „csonka” tár-

sadalomhoz tartozott, azaz városi polgársága alig volt, saját nemessége beleolvadt a magyar nemességbe. Így az erdélyi románok rendi társadalmának kialakulása megrekedt, ami azt eredményezte, hogy a román kiváltságos réteg kimaradt abból az 1437-ben kötött rendi alapszerződésből, amely „Unio trium nationum”-ként vált ismertté és 1848-ig fennmaradt. A XVII—XVIII. század fordulóján, a Habsburg-hatalom berendezkedése évtizedeiben létrejött az a kompromisszumos egység, amelynek következtében az erdélyi román papság egy része vallási unióra lépett a katolikus egyházzal; ezzel az egyesült egyház papjai és tagjai elvileg ugyanazokat a jogokat követelheték, mint a katolikus egyház papjai és hívei, azaz csatlakozásukat a többi rendekhez. A gyakorlatban ez nem valósult meg, és ezért a XVIII. században kibontakozott román értelmiségi mozgalom céljává vált a románság negyedik (rendi) nemzetként való elismerése. Ehhez megfelelő érveket keresvén, felfedezik a román nyelv latin (római) eredetét, amiből azt a következtetést vonják le, hogy a román nép a hajdani római lakosság utóda, ők tehát Erdély őslakói, és mint a legrégebb és legzámosabb „nemzet” kéri a „Natio Valahica” negyedik rendként való elismerését. A római származás és az erdélyi őshonosság tanát (az úgynevezett dákó-román kontinuitást) a felvilágosodás eszméinek felhasználásával az Erdélyi Iskola (Școala Ardeleană) képviselői (Samuil Micu-Clain, Gheorghe Șincai, Petru Maior) fogalmazták meg. Ennek az eszmének második, majd harmadik generációs képviselői vándorolnak ki a fejedelemségekbe, ahol tevékenységük révén fogalmazódik meg az egységes román nemzet gondolata. Ezzel tehát a római származástudat filológiai adatból történelmi érvvé (és politikai fegyverré) vált, s a modern román nemzettudatnak mindmáig fontos összetevőjévé. Amint a szerző megállapítja, ennek az eszmének az elterjesztésében a román vezető politikusok körében nem kis szerepe volt Alexandra Papiu-Ilariannak (1827—1877), aki Alexandra Ioan Cuza uralkodása idején a fejedelem tanácsadóává vált. Ily módon a kialakulóban lévő havasalföldi és moldvai román nemzettudat történelmi háttérrel gazdagodott, amit az újonnan létrejött román politikai állam vezetői átváltak és politikájuk irányvonalává tettek.

Papiu álláspontjának az elemzése mellett a könyv első fejezete több olyan kiemelkedő román értelmiségi és politikus eszméit mutatja be, akik hozzájárultak a román nemzettudat és nemzeti állam megteremtéséhez (Ion Ghica, I. H. Rădulescu, A. I. Cuza, N. Bălcescu, az Alecsandri és Brătianu testvérek). E nemzedék képviselői született diplomaták voltak, akik „úgy lettek európeerek, úgy sajátították el a nyugat-európai műveltséget, nyelveket, úgy illeszkedtek koruk követelményeihez, hogy közben régebbi beidézéseiket is megőrizték: átmentették őseik diplomáciai kifinomultságát, kitartását, rátermettségét. Mindez egyfajta kétarcúságot eredményezett, amit nyugati és közép-európai szemmel (beállítódással) nemigen lehetett követni, s nem egyszer félreértésekre, túlzott reményekre, téves következtetésekre teremtett alkalmat.”

A román nemzeti ideológia kialakulásának bemutatása után a könyv második fejezete a magyar emigráció román helyzetmegítélésének a változásait mutatja be. (*A magyar emigráció [román] helyzetmegítélésének változásai 1849–1863.*) Amint a szerző megfogalmazza, a fejezet célja az, „hogyan minél szervezettebben és életszerűbben bemutassa: hogyan szembesült a magyar fél [a Kossuth-emigráció] a korabeli román állapotokkal ... hogyan alakult, módosult, formálódott a román jelenséghez [a román társadalmi fejlődéshez és nemzetiségi válsághoz] való értelmi-érzelmi viszonya”. Ezen belül bemutatásra kerül Kossuth, Szemere Bertalan, Teleki László ama véleményének alakulása a nemzetiségi kérdésben, amely Kossuth „Duna-Konföderációs tervezet”-ének megfogalmazásához vezetett. A román–magyar tárgyalások elemzésében hangsúlyt kap annak bemutatása, hogy miként látta és mit tudott a magyar fél tárgyalópartnereiről, és miként látta a román valóságot.

Berzenczey László, Oroszhegyi Józsa, Kajdáczy Antal, Dunyov István, Vidats József, Buda Sándor, Karacsay Sándor véleményének ismertetésével a szerző bemutatja azoknak az álláspontját, akik közvetlenül tájékozódtak a román társadalomról. Habár sokszor különböző módon ítélték meg a román politikai helyzetet, véleményük ismertetése azért fontos, „mert a magyar emigráció irányítói, mindenekelőtt Kossuth és Klapka, de Türr is, első-sorban tőlük szerzik értesítéseiket. Ők pedig majd ezek alapján alakítják ki avagy módosítják véleményüket.” A magyar ügy román megítélésének hangulatváltozását, amely főleg Alexandra Papiu Ilarian tevékenységének köszönhető, legjobban Vidats József 1862-ben írt szavai igazolják: „Alkalmam volt meggyőződnöm, hogy az oláh nép, azaz mit jelenleg népek neveznek, a legveszedelmesebb ellenségünk — de nem azért, mivel nem tudnak, mit várhatnak az osztrákoktól, hanem azon hiedelmi félelemtől, hogy mi el akarjuk nemzetiségüket tiporni — hiába beszélünk nekik —, az úgynevezett szabadelvű pártjuk meg nem kevesebbről, mint egy nagy Daco-Romániáról álmodik, mellynek határa a Tiszaig egyfelől, másfelől meg egész Besszarábiai orosz határig [terjed].” A dáko-román eszme térnyerése a vezető román politikai körökben, valamint az osztrák diplomácia közbenjárása eleve kudarcra ítélték Marco Antonio Canini velencei újságíró balkáni küldetését, aki 1862-ben az olasz diplomácia egyetértésével, Kossuth Duna-Konföderációs tervezete alapján akart együttműködési tárgyalásokat folytatni a román és szerb politikusokkal. A román együttműködési szándékok eltávolodását, ideológiai okok miatt, legjobban az 1863-ban történt Al. I. Cuza—Türr István tárgyalások világítják meg. Cuza fölkérte Türrt, hogy a kérdéskör román szakértőjével, Papiu Ilariannal konzultáljon, aki a következőket nyilatkozta Türrnek: „A románok mindaddig nem tárgyalhatnak a magyarokkal, míg ők nem akarják elismerni a nemzeti egyenlőség természetjogi és pozitív elvét, s kiváltképp Erdély függetlenségét Magyarországtól...” Ezek után a könyv szerzője megállapítja: „Zárult

tehát a kör: a XVIII. századi erdélyi viszonyokból kinövő román nemzeti ideológia ugyancsak erdélyi származású hirdetői nézeteinek még a XVIII. századi rendi csatározások során szerzett szociális (és érzelmi) töltetét (az 1848—49-es tragikus összecsapások emlékével megterhelve) immár Bukarestben, a román politika centrumában mozgósítják — aktuálpolitikai célok érdekében.” E tárgyalások alkalmával „a román reformnemzedék régóta dédelgetett vágyai túljutottak a tervezetek szintjén: ott és (nyíltan) akkor váltak a hivatalos román (kül)politika érvrendszerének egyik fontos elemévé”.

A könyv harmadik fejezete, *Az 1864-es magyar—román megegyezési kísérlet története* részleteiben bemutatja Klapka György és gróf Arthur Seherthoss tervét egy Habsburg-ellenes fegyveres akció megszervezésében. A terv végrehajtására, amelyhez Klapka olasz és lengyel felkelők támogatását is megszervezte, szükség volt Cuza hozzájárulására, hogy a Nyugat-Európából szállított fegyverek eljussanak a magyar felkelőkhöz. Cuza megnyerése gróf Arthur Seherthoss feladata lett volna. Klapkák arra számítottak, hogy a belpolitikát elhanyagoló Cuzát, aki 1864 első felében növekvő ellenzéki támadásnak volt kitéve, rá tudják venni arra, hogy beleegyezzen egy fegyveres akció támogatásába. Cuza az 1864. május 2-án végrehajtott államcsíny után bel- és külpolitikai szempontból megerősödve került ki, és Seherthoss 1864. augusztusi bukaresti tárgyalásai a gróf romániai kiutasításával végződtek.

Az *Epilógusban* a szerző végigkíséri a román—magyar egyezkedési kísérletek alakulását a XIX. század hatvanas éveinek végéig. Cuza eltávolítása (1866. február 11.) az Osztrák—Magyar Monarchia létrejötté (1867) más erőviszonyok kialakulását eredményezte. A kiegyezés után a magyar emigráció politikai szerepe véget ért, és 1868-ig a román politikában is azok a radikálisok kerültek előtérbe, Ion C. Brătianuval az élen, akik abban reménykedtek, hogy porosz—orosz segítséggel „a Monarchia darabjaiból összerakhatják álmaik államát, megvalósíthatják a román reformnemzedék régi vágyát, a nagyromán országot, vagy ahogy ők nevezték: Dáko-Romániát”. Brătianu porosz nyomásra történt eltávolítása (1868) után a román politikának le kellett mondania végső céljainak azonnali eléréséről. Ezért javítania kellett viszonyát a Monarchiával, beleértve Magyarországot, „hátha szépszerével is el lehet érní azt, amit erővel még nem”. Újból előtérbe került Magyarország, Erdély, Moldva és Havasalföld konföderatív egyesítésének már Bálcescunál felmerült elképzelése, de immár Hohenzollern Károly uralma alatt. „Hogy ez az elképzelés fantazma lenne 1868—69-ben? Bizonyára sokak számára az, de a román vezetők mentiségül szolgáljon, hogy ez a második ötlet nem tőlük származik. Erdélyből érkezett magyar emigránsok »működnek« rajta.” Egyikük gróf (Bolnay) Bethlen Miklós, a másik valószínűleg báró Bánffy Dezső, aki „Ifjú korában tevékeny részese volt egy Erdély elszakítására s a Dunai Fejedelemségekkel való egyesítésére irányuló megmozdulásnak — Károly jogára alatt”. E tervek mellett olyan magyar—román

megbékélési és megegyezési kísérletek történtek 1868 decembere és 1869 októbere között Radu Ionescu belgrádi román ügyvivő közreműködésével, amelyeknek hátterében Mihail Kogălniceanu személye állt.

A könyv végén a szerző levonja azokat a következtetéseket, amelyek a magyar—román megegyezési kísérletekből erednek. Hangsúlyozván az egyezkedések pozitív folyamatát, többek között rámutat arra a tényre, hogy a két egymásra utalt nép és nemzet között nem alakult ki „a polgárosodott magyar köznemesek és a polgárosodott moldvai román bojárok tanácskozása, vagyis egyenrangú felek kiegyensúlyozott párbeszéde”. A történelmi körülmények nem teremtették meg a lehetőséget annak, hogy a Kossuthhoz hasonlóan gondolkodó „egyetlen igazán kompetens román politikus, a moldvai Kogălniceanu” Kossuthal tárgyalóasztalhoz üljön. Ez főleg annak tulajdonítható, hogy az egyezkedésre s alkudozásra a Duna-völgyi népek nemzetfejlődésének kritikus szakaszában került sor, amikor a magyar és román tömegek tudatában még élt az 1848—49-es tragikus egymás ellen fordulás emléke.

A *Függelékben* a szerző közli azoknak az egyezményeknek a magyar fordítását, amelyeket Klapka és Cuza kötöttek 1859-ben és 1861-ben, a Bălăceanu-féle Konvenciót 1859-ből, Kossuth Duna-Konföderációs tervezetét 1862-ből, valamint azt a jegyzőkönyvet, amelyet 1865-ben írtak alá Genfben Ion Ghica és Ion Bălăceanu egyfelől, másfelől pedig

gróf Csáky Tivadar és Éber Ferdinánd. Az olvasó tájékoztatására a szerző összeállította az *Életrajzi jegyzeteket*: ama személyiségek rövid életrajzát, akiknek a neve a könyvben előfordul.

A több mint száz lapot kitevő *Jegyzetek* nemcsak a választott téma irodalmának és levéltári forrásainak leltára, hanem a könyv szövegének értékes kiegészítője, amelyben a szerző részletes adatokat közöl az elemzett személyiségekről vagy eseményekről.

Borsi-Kálmán Béla könyve példaként szolgálhat azok számára, akik a román—magyar kapcsolatok kérdéseivel foglalkoznak. Aki ilyen jellegű kutatásokat végez, annak tisztában kell lennie a kérdéskör román irodalmával és forrásanyagával. Emellett előfeltételek nélkül, bizonyos empátiával kell a választott kérdést megközelítenie. A jelen esetben mindezeket a feltételeket a szerző dicséretre méltó módon teljesítette. Az az elfogulatlanság és tárgyvilágosság, ahogy a román—magyar viszony kérdéskörét elemzi, példaértékű lehet azok számára, akik elfelejtve a történész felelősségét, napi politikai indítékokat szolgálva, propagandisztikus célokra használják fel a nem mindig felhőtlen román—magyar együttélés egyes eseményeit. Ezért aki a mai román társadalomban akar tájékozódni, annak feltétlenül meg kell ismernie a román nemzettudat kialakulásának körülményeit; ehhez nélkülözhetetlen olvasmánnyá válik Borsi-Kálmán Béla könyve.

Wolf Rudolf

Hagyományörzés és emancipáció

Moses Gaster: Judaica et Hungarica. A zsidó, magyar és román művelődési és politikai kölcsönhatások történetéből. A bevezetést írta és a forrásokat válogatta Miskolczy Ambrus. (Encyclopaedia Transylvanica) Budapest 1993. 252 lap.

A budapesti kiadású *Világirodalmi Lexikon* 1975-ben megjelent harmadik kötetében Moses Gaster (1856–1939) nevét hiába keresnők, holott a populáris román irodalom és folklórkutatás kiemelkedő egyénisége volt a maga korában, akinek művei mellett ma sem mehet el a kutatás, a tudománytörténet szótlánul. A román enciklopédiák sem bánnak személyével és pályájával kegyesebben, néhány langyos sorban méltatják, noha Gaster igen sokat tett azért, hogy a román népköltési szövegek, a régi román irodalom remekei bekerüljenek a romanisztika közös kincsesházába, hogy összehasonlító irodalomtörténeti munkái révén bizonyítható legyen a román-ság kultúrájának európai egyenrangúsága. Azért az országért, hazájáért tett oly sokat itthon és külföldön, amely megtagadta tőle az állampolgárságot, az egyenjogúsítást, az elismerést. Iorga nekrológiájában zsidó pátriárchának és patriótának nevezi, igaz, ez már kései, túl kései elismerése. Még leginkább a *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900* (Bukarest 1979) irodalmi lexikon foglalkozik vele a legátfogóbban, felsorolva életművének és karrierjének állomásait, valamelyes bibliográfiával is szolgál a kérdés iránt érdeklődők számára. Most

nemrég, a nyolcvanas években volt ugyan reneszánsza, ugyanis újra kiadták szöveggyűjteményét, a *Chrestomație Română*-t és levelezéséből kezdték közétetni azokat az írásokat, melyek a román kultúra nagyjaihoz érkeztek, melyeket Gaster kapott boroszlói tanulmányai, itthoni tartózkodása vagy londoni száműzetése idején.

A magyar közönség számára azonban jóformán teljességgel ismeretlen Moses Gaster, a román-zsidó folklorista, a nyelvész és irodalomtudós, a cionista, a kettős identitást vállaló kiemelkedő értelmiségi, a hagyományörző emancipáció-hívő. Említettük már, hogy fáradhatatlan levelező volt: Londonban őrzött hagyatékában Virgiliu Florea számításai szerint 170–200 ezer iromány maradt reánk, ennek tetemes része levelezése, mintegy 961 vaskos iratgyűjtőbe rendezve.

Miskolczy Ambrus, a budapesti tudományegyetem román tanszékének vezetője, az *Encyclopaedia Transylvanica* sorozat szerkesztője részben saját angliai kutatásai nyomán összegyűjtött anyagot tesz közzé Moses Gasternek a címben is jelzett témaköréből, leveleiből, azokat az írásokat, melyek a

SZEMLE

magyar olvasóközönséget, a szakma magyar kutatóit érdeklik.

A bevezető tanulmány a XIX. századi román(iai) zsidóság helyzetének bemutatására vállalkozik, benne Moses Gaster életútjának legfontosabb pillanatait is felvillantva. Hangsúlyozzuk: vállalkozik, ugyanis ez a fejezet hiányzik a romániai zsidók historikumából, nem írták még meg, nem nyúltak hozzá elemző igénnyel, nem dolgozták fel monográfia formájában. A forrásanyag publikálása is megállott az 1800-ik évnél. Még kevésbé érintette a kutatás a vele szorosan összefüggő másik kérdéskört, az újkori román(iai) antiszemita mozgalmakat, hiszen ez 1944 előtt nem volt tudományos téma, objektív kutatás, vizsgálódás tárgya, hanem a mindenkori politikai csatározások hordaléka; az egymást követő nemzedékek maguk előtt görgették a heccelést, uszítást, a zsidógyűlöletet, a kirekesztés „indokait”, sorozatosan ráhengerítették a Romániában élő hatalmas, nyolc százezres tömegre, akiket adminisztratív és felekezeti szűkkeblűséggel kiszorítottak a román polgárosodás fővonalából, később emancipálták politikai-felekezeti-társadalmi tekintetben. És nem lett kutatás tárgya a kommunista hatalomátvétel után sem, ekkor ugyanis intézményesen tagadták, hogy lenne zsidókérdés országunkban, noha a zsidókat önálló nemzetiségként kezelték (még a cári orosz gyakorlatból inspirálódva). Ugyanaz volt a helyzet a többi „szocialista” országban is — ha ez valakit megnyugtathat. Az antiszemitizmus, a cionizmus, a zsidóság problematikájáról, történelmi, gazdasági vagy szellemi gyökereiről, szárbá szökkenéséről, nyílt vagy rejtett virágzásáról kevés, kódosító és szubjektív, a valós tartalmaktól megfosztott kijelentések erejéig cikkeztek főállású ideológusok, propagandisták.

Ha kezünkbe vesszük Miskolczy Ambrus tanulmányát, kiderül, hogy a román-zsidó újkori viszony másféle utat járt be (annak ellenére, hogy a torkolatvidék, a vészorszak, a holokauszt végül majdnem azonos volt), mint — mondjuk — a magyar és zsidó együttélés. Míg a reformnemzedék (1820–30-as évek) óta Magyarországon és Erdélyben egyre erőteljesebbé válik az a tendencia, mely a bevándorló és az évszázadok óta honos zsidó tömegeknek polgárjogokat, szabadságot, elismerést kíván nyújtani, emancipálva, vallását is elismerve, addig a Kárpátokon túl az eddig viszonylag toleráns vagy inkább nemtörődöm magatartást felváltotta a megszülető politikai antiszemitizmus, türelmetlenség, mely a román kormányzatok, főleg a liberális párt egyik leggyakrabban bevetett kormányzási eszközévé válik. Paradox módon — mint a tanulmány rámutat — ennek születésénél az erdélyi román menekült értelmiségiek bábáskodnak Havaselnén és Moldvában is.

Hogyan, kérdezhetné az olvasó, ezt a szellemiséget hozták volna magukkal a 48–49-es nemzedék tagjai? Az elnyomottak a faji, vallási és nemzeti megkülönböztetés, megbélyekezés, a kisebbségellenes politikai prozelitizmus terjesztőivé váltak? Azok, kik maguk is elszenveték a hasonló valós és vélt sérelmek sorát, akik egykor hátrányos

helyzetben voltak hitük, származásuk, politikai elveik okán?

A magyarázatot, véleményünk szerint, az eötvösi liberális politikai ajánlatban (Gerő András kifejezése) kell keresnünk. Emez a magyarországi zsidóság emancipációját a zsidóság belső re formálásához, átalakulásához és átalakítási hajlandóságához kötötte. Egyszerű szavakkal fogalmazva Eötvös és társai már 1848 előtt felajánlják: jogokkal ruházunk fel beneteket, egyenrangú szabad polgárokká teszünk, beemelünk az ország politikai-társadalmi életközpontjába, a gazdasági felhajtóerő mellé politikai jogokkal is felruházunk, ha cserében lemondtok szokásaitok egy részéről, ha kiszabadítjátok magatokat a hagyomány béklyóiból, ha nyelvetekben és erkölcsökben magyarokká lesztek, gondolkodásotok nem lesz más, mint a nemzeté, ha vallásotok és előírásaitok ősi exkluzív, a keresztényeket ingerlő paragrafusait elvetitek. Ezt kéri, követeli tőletek a haza, a haladás, a nemzet csinosodása, a nemzeti egység. A liberális ajánlat a magyar zsidóságot megosztotta, három különböző irányzatot, sőt felekezetet hozott létre egyedülálló módon Európában, s ez a zsidóság nem megrázkódtatások nélkül rálépett objektíve is a magyarosodás útjára, teret nyert a gazdasági életben kívül is, a társadalmi és a szellemi életben, megostromolt sikerrel minden előtte addig zárt pályát és pozíciót, a liberális rendszer hívévé, a kiegyezés támogatójává lett. A XIX. század második felének magyar zsidóságát mindenképpen az egyik legsikeresebb csoportnak kell tekintenünk, a liberalizmus termékének és a modernizáció egyik legjelentősebb hajtóerejének.

Ez a sikeresség dühítette az Istóczy Győző-féle antiszemitizmust, ezt a felemelkedést akarta megakadályozni a tiszzaeszlári vérvád, s ugyanebből a forrásból táplálkozott az ébredő, izmosodó erdélyi román nemzeti mozgalom, illetve annak aktivistái, akik a „regátban” a politikai antiszemitizmust terjeszteni kezdték. Jó talajra hullottak a magvak, hiszen a közvetlen szomszédságban van a cári Oroszország, ahol a zsidóüldözés igen szép múltra tekint vissza, ahol a ortodoxia felmondta addigi közömbösségét és xenofóbiával párosult. Ugyanez a folyamat játszódik le Romániában is, ahol a zsidóságra eleve mint nemzetiségre tekintettek, s 1918 után mindent megkíséreltek, hogy az erdélyi zsidóságot leváltszák a magyar kisebbségről.

A magyarhoz vagy némethez hasonló emancipációs-asszimilációs folyamat nem ment végbe a régi Romániában tehát, egyrészt ugyanis senki sem tett az ottani zsidóságnak hasonló eötvösi javaslatot, másrészt a kormányzati és politikai elit minden eszközzel uralni akarta a gazdasági helyzetet és annak életmegnyilvánulásait, ezért a legprimitívebb propagandisztikus eszközökkel manipulálták a választókat a zsidók ellen, a saját érdekeiknek megfelelően: veszélyt láttak az izraelitákban, akik felhígtanák az ősi latin kultúrát és erényeket, erkölcsöket, meghamisítanák az ortodoxia államvallással terjesztett eszményeit, másságot jelentenének tömeges emancipálásukkal. Az idegengyűlölet a legkiválóbb indulatvezető mechanizmusként működött az elmaradt polgárosodás, a

modernizáció torzóban maradt, az európaiosodás felszínes volta felett érzett kiábrándultság és csalódás semlegesítésében. Az általános nyomor és alacsony életműködés időről időre robbanásszerű társadalmi-politikai földmozgást szült, ilyenkor kiválóan lehetett a zsidókra mutogatni: ők tették, őket büntették, ők, a földbélők szipolyoznak ki benneteket. (Gondoljunk az 1907-es parasztlázadás antiszemita felhangjaira.)

Moses Gaster tragédiája, hogy a havaselvei zsidó elithez tartozott, családjá idegen hatalom (a hollandok) védelme alatt állott, s e védelemből erőszakosan vetették ki, üzték el; a zsidóság egyik szellemi vezetője lehetett volna, de a kormányzat a maga kisebbségpolitikájával éppen a kisebbségek szellemi vezető rétegét kívánta lefejezni, amikor kiutasította őt és néhány társát 1885-ben Romániából.

Hithű, hagyományörző családból származott, és a német kultúrkörnyezetben, Boroszlóban, Lipszében találkozik a zsidó felvilágosodás, a mosese-mendelsohni *hászkalá* ekkor már százszentendős eszméivel és dilemmáival. Tudatát a német romantika nemzetszemlélete hatja át, a „kultúrmentet” koncepciója, a nemzetteremtő pozitív előjelű nacionalizmus minden hibájával együtt. Küzd benne a hagyományokhoz való ragaszkodás, a kelet-európai zsidó értékek megőrzésének vágya, a tradicionális zsidó identitástudat (vallási gyökerű, ösztönös, befelé forduló, gyanakvó, gettó-egyenlőség) a nyugati típusú emancipációval (mely a hagyományok egy részéről való kötelező lemondással jár), a felvilágosodással; vágyik az asszimilációra, hiszen a román népi műveltség és irodalom avatott gyűjtője és értője, régi ritka kéziratokat fedez fel, ment meg, tesz közzé, hihetetlenül gazdag romanica-gyűjteményét a Román Akadémiának ajánlja fel, először szól románul hittestvéreikhez nagyapja bukaresti zsinagógájában, cikkeiben és tanulmányokban fejtegeti a románság írott kultúrájának európaiságát, emigrációjában sosem szól az őt megtagadó haza ellen, ugyanakkor folklórvizsgálódásaiban a túlzott eredetiséggel szemben a keleti vándormotívumok elsődlegességét föltételezi, az arab-zsidó szellemiség befolyásáról értekezik, a latinítással szembe a balkáni és szláv szókincs hangsúlyosabb voltát szegezi, a kontinuitás kérdésében a Roesler-féle elméletnek ad igazat. Emancipációt követel, mert 1878-ban a berlini kongresszuson Bismarck segítségével Brătianuék csak az egyéni polgárjogúsításra korlátozzák a zsidók romániai egyenjogúsítását (85 személy nyer teljes jogokat 1900-ig!); tagja a szabadkőműves páholyoknak, melyben Brătianu is helyet foglalt kizárásáig (antiszemita politikája vonta maga után eltávolítását), az Alliance Israélite nemzetközi zsidó szervezet aktivistája Romániában, és ugyanakkor többször szóba kerül akadémiai tagsága, végül is 1919-ben tiszteletbeli tagjává választja a Román Akadémia — miként egyik kortársa nem kevés malíciával megjegyezte: a nemzetközi szabadkőművesség nyomására. A cionizmus egyik első nemzetközi elméleti szakembere, felvázolója, aki a romániai zsidóság végcélját — az emancipáció elmaradása, az állandosuló pogromhullám miatt — a kivándorlásban jelöli meg, mondván, minden embernek joga van élete megmentéséhez;

megszervezi a legkorábbi román aliját (kivándorlást Izraelbe) közvetlenül az oroszországi után, egy regáti román faluból mintegy 200 embert küld halucként (telepes foglalként) az ősi földre, bankárokat győz meg, hogy földet vásároljanak a telepesek számára a törököktől a Közel-Keleten. Ez vonja maga után kiutasítását Romániából, konfliktusba keveredik D. Sturdza belügyminiszterrel, s 1885-ben Londonban telepszik le, a Bevis Markt-i szefárd (spanyol-portugál) zsinagóga hitszónoka, majd főrabbi lesz Angliában. Másfelől — hogy továbbra is ellentmondásos, enciklopédikus személyiségénél maradjunk — a román folklórról és nyelvészetről értekezik, előadássorozatot tart Ilchesterben és Oxfordban, úgy éri a halál, hogy épp egy ilyen előadására tart 1939-ben, miközben azt indítványozza, hogy a megalakuló új zsidó állam nyelve a felélesztett és megreformált héber legyen, amit aztán a nyelvújító Ben Jehuda (a zsidó Kazinczy) el is végez; az izraelita-arab összecsapások láttán a zsidó nemzeti otthon helyét, melyet a Balfour-deklaráció már 1917-ben megígért a szétszóratásból visszatérőknek, Afrikába szeretné áttenni, hogy elkerülhetők legyenek azok a konfliktusok, melyeket a világ immár háromnegyed század közel-keleti válság mégeven nem ért.

Levelezik a közismert antiszemita hecckampányokat szervező B. P. Haşdeuval, tőle kér támogatást, hogy műveit az Akadémia jutalomban részesítse (!), és a konzervatív európeér Titu Maiorescuval, aki tüntetően kíséri ki Gastert az állomásra, amikor kiutasítják (de Gaster soha nem él a visszatérés jogával, holott 1889-ben a megalakuló konzervatív kormány visszavonja kiutasítását), jó kapcsolatokot ápol Take Ionescuval, aki végül Párizsban 1919-ben aláírja a győztes nagyhatalmak nyomására a romániai zsidók emancipációját szinte utolsónak Európában.

Nincs egybemosó, nosztalgikus képe saját népéről sem. Gaster világosan látja, hol húzódnak a romániai zsidóságban a társadalmi és kulturális törésvonalak, szimpátiája az elittel szemben a kisemberek felé irányul. Bírálja saját közösségét, mert csak külsőségekben majmolja a nyugati mintákat, és ugyanakkor félti őket attól, hogy nagy erősségüket, a hagyományokhoz való ragaszkodást, az előírásos életet, melyet a nyugati zsidóság már levetkőzött, hazai hitsorsosai is eltékozzolják egy hamis és talmi emancipáció kedvéért.

Mestere, a kitűnő zsidó romantikus történész Graetz szellemében maga is hasonló elveket vallva keresi a judaizmus felbukkanását, térdhódítását az emberiség történetében. Megfogalmazza a zsidó küldetés-tudatot, a kiválasztottság privilégiumát-ódiúmat úgy értelmezi, mint azt a szellemiséget, amely az emberiséget felszabadítja és az emelkedett erkölcsök, a hitbeli őszinteség felé irányítja. Kutatásai során bukkan rá Kohn Sámuel könyvére, mely az erdélyi szombatosokról ad hírt, maga is ellátogat a húszas években Bözödújfaluba és Erdőszentgyörgyre, hogy a judaizánsok leszármazottaival személyesen ismerkedjen meg, angol nyelvű tanulmányt ír róluk egy New York-i kiadvány számára, izgatja az erdélyi antitrini-

SZEMLE

táriusok története és ideológiája, ezért is levelezik kolozsvári unitáriusokkal, érdeklődik Magyarország és a magyar zsidók sorsáról, múltjáról, levelet vált Hunfalvy Pállal, budapesti neves század eleji héber hittudósokkal stb.

Nagy élménye, gondolkodásának meghatározója volt a romantikus német nacionalizmus, melynek különben egyik hirdetője volt, állapítja meg Miskolczy a kötet bevezetőjében. Meg kell ismerkednie az emancipáció utáni modern antiszemitizmussal, és híve lesz a „kultúrnemzet” fogalmának. Türelme esendő és

emberi, megható, már-már példaértékű. Fogékonysága az új eszmék iránt inkább cselekedeteiben fedezhető fel, magát konzervatívnak tartja, olyan értelemben, hogy az ősi értékek eltékozlásával szembehelyezkedett hosszú élete során. Az életművét feszítő ellentmondások teszik alakját időszerűvé a nacionalizmusokba és -ből menekülő Kelet-Európában.

Miskolczy Ambrus kötete igen hatásos példája annak, mit kell tartalmaznia egy széles spektrumú erdélyi enciklopédiának.

Sebestyén Mihály

Három jubileum — három emlékkönyv

A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.

Szerkesztette Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézete.

Bp. 1993. 451 lap.

Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Szerkesztette Glatz Ferenc.

MTA Történettudományi Intézete. Bp. 1993. 306 lap.

Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára.

Szerkesztette Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézete. Bp. 1993. 470 lap.

Ritkán fordult elő a magyar historiográfiában, hogy egy esztendőben három jubiláló történetírót köszöntsenek pályatársaik egy-egy ünnepi kötetel. Emlékezetes év marad tehát 1993: Benda Kálmán és Kosáry Domokos nyolcvanadik, Niederhauser Emil hetvenedik születésnapjának tiszteletére láttak nyomdafestéket a testes emlékkönyvek. Kézbe venni is jólesik e köteteket; nem túlcicomázott kölesükkel kívánják fölhívni magukra a figyelmet; egyszerű és izléses, a korszerű technika nyújtotta lehetőségeket kihasználó borítójuk is jelzi, hogy itt a belső értékek a fontosak. Elég aztán a tartalomjegyzéket áttekinteni, hogy az értékek aranyfedezetéről meggyőződünk.

Igen sok tanulsággal szolgál a jubilánsok műveinek bibliográfiája, amire ily száraz tényközlő műfaj esetében nem is számíthatnánk. A sorakozó évek és sokasodó művek egymásutánjában ugyanis olyan anomáliákra bukkanunk, amelyek nyomozó kedvünket nyomban felszítják. Mert az rendben van, hogy Kosáry Domokos első tudományos közleményét 1935-ben, Benda Kálmán egy évvel később jelentette meg, és debütálásuk után tanulmányok, szövegközlések, könyvismertetések folyamatosan gyarapodó számával voltak jelen a tudományos közéletben. A Pázmány Péter Tudományegyetem és az Eötvös Collegium közösségében történészé formálódott, külföldi tanulmányutakon tapasztalatokat szerzett fiatal szakemberek esetében nem is lehetett másként. És az is helyénvaló, a magyar tudomány évszázados fejlődésrendjébe illő, hogy 1946-tól Kosáry Domokos egyetemi magántanár állt a Teleki Pál Tudományos Intézet keretében működő Történettudományi Intézet élén, mellette igazgatóhelyettesként pedig Benda Kálmán dolgozott. Tudományos közleményeik növekvő számát regisztrálhatja e korból bibliográfiájuk is.

1949-től azonban meredek zuhanás tapasztalható a megjelent művek sorában: alig néhány közlésük lá-

tott nyomdafestéket szaklapok és ismeretterjesztő folyóiratok hasábjain. Nem rajtuk múltott, a Rákosi-korszak tudománypolitikája szorította vakvágányra a kiváló szakembereket. Nincs azonban olyan gályapad — figyelmeztet Németh László —, amelyet az igazi értelmiségi kutatólaboratóriummal ne tudna változtatni, és e gondolat valósággá épült Benda és Kosáry erőszakkal félresiklatni akart életpályáján. Ekkoriban született „A Kosáry”-ként közismert történeti bibliográfia három vastag kötele, Benda pedig a magyar jakobinusok iratait rendezhette sajtó alá példamutatóan.

Különös firtora a sorsnak, hogy a tíz évvel fiatalabb Niederhauser Emil, szintén az Eötvös Collegium neveltje, életmű-bibliográfiájának tanúsága szerint szinte hasonló elbánásban részesült. 1948-ban még nyolc szakrecenziója jelenhetett meg a pályakezdő fiatal tudósnek, a következő években alig kettő-három. Nyilvánvalóan orosz, szlovák, lengyel, bolgár nyelvtudásának köszönhető, hogy mégis megmaradhatott a pályán.

Ha a nagy történelmi sorsforduló jeleit nyomozzuk a jubilánsok műveinek könyvészetében, Kosáry Domokos 1957—1961 közötti hiátusa azonnal szemünkbe ötlük, és a közelmúlt ismerője számára nem meglepő a magyarázat: az 56-os forradalomban való részvétel miatti börtönbüntetés.

Ótestamentumi korhatárokat fiatalos munkabírásával ünneplő történészeink szakmai rehabilitációja hamarabb következett be, mint a politikai. Bibliográfiájuk a tanú rá, hogy a hatvanas évek második felétől kezdve könyveikkel, tanulmányaikkal folyamatosan jelen voltak a szakma közéletében, míg tudománygazdagító munkájuk hivatalos elismerése egyre később. Az igazi rehabilitáció az 1990-e.s változások hozták el, amikor Kosáry Domokost immár szabadon választhatták a Magyar Tudományos Akadémia elnökévé. És hogy nem megérdemelt

babéaikon kívánnak pihenni, azt 1991-től a megszokott mennyiségben és értékben megjelenő közleményeik jegyzéke bizonyítja.

Lezárva az ünnepek életmű-bibliográfiájának korántsem érdektelen vizsgálatát, figyelmünket az emlékkönyvek igen változatos és gazdag tartalmú tanulmányaira fordíthatjuk. Óhatatlanul kalászat lesz e rövid áttekintés, bocsáttassák meg tehát a recenzensnek, ha a szívéhez közelebb álló művelődéstörténeti írásokra vet először pillantást.

Tóth István György a vas-zalai meg az abaúji kisenesség betűismeretének, olvasni tudásának igen tanulságos elemzésére vállalkozott a Benda-emlékkönyvben; kiderül, hogy e réteg 70 százaléka a betűk passzív ismeretéig sem jutott el a 18. század elején, a század folyamán azonban sokat javult a helyzet, párhuzamosan az olvasni-írni tudás társadalmi megbecsülésének növekedésével. A Kosáry Domokos tiszteletére összeállított kötetben a nyugat-magyarországi írni tanuló nemesasszonyokat veszi számba Tóth, rámutatva, hogy az írástudás először a nagybirtokos réteg asszonyai között terjedt a 16. század első felében. E mesterség nehézségeinek még a következő évszázadban is tudatában volt a társadalom; Csáky István írta menyasszonyának, Mindszenti Krisztinának 1643-ban: „ne fárasszad sok írással magadat, mert aki ahhoz szokatlan, el nem kerülheti a főfájást miatta.” Hogy a főúri asszonyok keze alól milyen helytelen, fonetikus írású, gyakorlatlan betűvetésű szövegek kerültek ki, azt az erdélyi levéltárak-kézirattárak búvárlói is tapasztalhatják, Telekiné Vér Judittól és Beldiné Vitéz Zsuzsannától Árva Bethlen Katáig ívelvén a Tóth István György dunántúli megállapításaira rímelő erdélyi analógiasor. V. Windisch Éva ugyane kötetben a magyarországi értelmiségi réteg számszerű felmérésére tesz kísérletet az 1784–1809 közötti időszakból, jelezve, hogy az értelmiségiek túltermelődése már az egykorúaktól is regisztrált társadalmi gyűnyanyagot jelentett. R. Várkonyi Ágnes a Niederhauser-emlékkönyvben Comenius békefelfogását taglalja, nem titkolt célzással a jelenre, hiszen a nagy pedagógus megálmodta békesség, az egyetemes műveltségen alapuló „kölcsonös megértés Európája ma is a vágyak birodalmában létezik csupán”.

Számban nem túl nagy, értékben annál jelentősebb a mediaviszítka tárgykörébe sorolható tanulmányok együttese a három emlékkönyvben. A neves szlovák történész, Richard Marsina a nyitrai püspökségről értekezik a Niederhauser Emil születésnapjára készült kötetben, ugyanott Engel Pál egy pápai szolgálatban álló magyar vitéz, Panyiti Jakab Rodosz szigetéről 1361-ben írott levelét közli, Györffy György pedig Galgóc, más néven Szolgagyőr középkori várispánságának történeti adatait teszi közzé. Csáky Mihály erdélyi kancellár származásáról szólva Jakó Zsigmond a román történettudomány egyik, még Ion Lușăș professzorra visszamenő tévedését igazítja helyre a Benda-emlékkönyvben, kézzelfoghatóan bizonyítva a szemellenzős szakirodalmi „tájékozódás” évtizedekre kiható kárait. Ugyane kötetben Klaniczay Gábor a szent hercegnők uralkodói rezidenciájuk szolgáló családi kolostorok

közép-európai elterjedését mutatja be, Engel Pál pedig Zsigmond király jövedelmeinek felmérésére tesz kísérletet. Székely György Mátyás király birodalomépítő politikáját tekinti át a korábbi földrajzi és történelmi feldolgozások és a források fényében. Engel Pál a Kosáry Domokos tiszteletére összeállított kötetben Ung megye 1398-as nemesség- és birtokösszeírására támaszkodva, a birtoktörténet és a genealógia módszereit egybekapcsolva rekonstruálja egy kistáj nemességének rétegződését. Ugyanott Borsa Iván a megyei levéltárak középkori kezdeményeit mutatja be szabolcsi és gömői regisztrumtörvényekkel segítségével.

A három kötet tanulmányainak zöme 16–19. századi témákat tárgyal. Egyháztörténeti-művelődéstörténeti fogantatású Péter Katalin *A református gyülekezet első száz éve Sárospatakon* és Szakály Ferenc *A sárvári provinciális humanista kör és a reformáció kezdetei* című tanulmánya a Benda-emlékkönyvben. Külpolitikai vonatkozásokat tár fel ugyanott Sahin-Tóth Péter *A francia külpolitika és a Bocskai-felkelés* és R. Várkonyi Ágnes *(Anna királynő levélváltása Rákóczival és az európai egyensúly esélyei)*, míg Demény Lajos az erdélyi fejedelmek székely politikájának mérlegét vonja meg. Csetri Elek Körmöczy János kolozsvári unitárius kollégiumi tanár és püspök, Soós István pedig Fodor Gerzson jakobinus érzelmi nagykörösi tanár életrajzát adja. Heckenast Gusztáv a Rákóczi-szabadságharc tábornokainak életrajzi adattárát közli, a Kosáry-emlékkönyvben pedig II. Rákóczi Ferenc szenátorainak életrajzi adatait teszi közzé. Ez utóbbiban olvashatjuk Kalmár János tanulmányát III. Károly magyar király kormányzási elveiről, H. Balázs Éva pedig a bécsi magyar testőrtisztek futárszolgálati utasítását ismerteti. A havasalföldi, erdélyi és bánáti bolgárok 18. századi közösségi jogairól ír Magyar István Lénárd a Niederhauser-emlékkötetben, Fenyő István Eötvös Józsefet, az író-politikust és a politikus írókat mutatja be, Vörös Károly pedig az 1868-ban Budapestre küldött francia főkonzul miniszteri utasítását elemzi.

Örömmel látjuk a kötetekben a magyarországi szerzők mellett Richard Prazak, Andrei Pippidi, Rudolf Vierhaus, Jean Aubin, Arnold Suppan, Horst Haselsteiner, Alexander Zub vagy Karl Otmar Freiherr von Aretin nevét. A személyes vallomásokhoz laudációk szerzői között — mint várható — még több a neves külföldi történész: Georges Duby és Karl Nehring Kosáry Domokost, Gottfried Schramm és Alexandra Duțu Benda Kálmánt, Alekszandr Milnyikov és Olli Vehviläinen Niederhauser Emilt köszönti. Azt már a magyar történettudomány egyetemessége jegyében nem is kell külön kiemelni, hogy mindhárom emlékkönyvben közölnek tanulmányt vagy laudációt erdélyi történészek: Benkő Samu, Csetri Elek, Demény Lajos, Egyed Ákos és Imreh István.

Gyarlóságának tudatában vállalkozott a recenzens e három szép kötet belső értékeinek fölvilágítására, méltatlanul rövid áttekintését azonban nem zárhatja anélkül, hogy mindhárom könyv megálmodójának és szerkesztőjének, Glatz Ferencnek munkájáról dicséret szót ne ejtene. Miként az ősnymtatványok kolofon-

jában, itt is a végére került annak neve, ki a betűkbe-
mondatokba-szövegekbe átlényegült gondolatot
könyvekbe foglalva tette az olvasó asztalára.

„Köszöntjük Öt” — e szavakkal zárta Glatz Fe-
renc egyik üdvözlő írását. Hozzá csatlakozva

köszöntjük a három történész-akadémikust: Benda
Kálmánt, Kosáry Domokost és Niederhauser Emilt,
nem feledkezve meg az emlékkönyvek értő szer-
kesztőjéről sem.

Sipos Gábor

A csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport

Kapcsolat, környezet, közösség. Csíkszeredai antropológiai írások.

Kiadja a Politika + Kultúra Alapítvány. H. n. és é. n. 245 (+3) lap.

A hetvenes évek második felében, egészen pontosan 1977-ben A Hét TETT címmel (a betűszó jelentése: *Természet — Ember — Tudomány — Technika*) negyedévi mellékletet indított. A füzet alakú, hatvan és egynéhány lap terjedelmű melléklet — a szerkesztőség egykori szándékai szerint — az elméleti kultúra gyarapítását, a nivós ismeretterjesztést, a tudományok iránti laikus érdeklődés kielégítését volt hivatott szolgálni. Ha a melléklet 1989-ig megjelentetett mintegy félszáz füzetét ma ismét kézbe vesszük és végiglapozzuk, megállapíthatjuk, hogy olykor botladozva bár s meglehetősen váltakozó színvonalon, de a magára vállalt feladatot a körülményekhez képest tisztességgel teljesítette. Midőn a hetvenes-nyolcvanas évek romániai magyar sajtókiadványait a história majd egyszer tárgyilagosan számba veszi, A Hét vállalkozásáról minden bizonnyal elismeréssel fog szólni. Külsőjét tekintve a TETT nem volt túlságosan vonzó, ellenkezőleg, olykor izléstelen köntösben jelent meg, de amit a rítkító-tarka fedőlap takart, arra a tudomány eredményei és az élet dolgai között eligazodni akaró embernek a legtöbbször érdemes volt odafigyelni.

A Hét több mint másfél évtizeddel ezelőtt indított s a szellemi helyállás — az „ahogy lehet” — sok más példájával együtt mára már könnyedén elfeledett vállalkozását e helyütt nem azért említettük föl, mert magát az egykori vállalkozást kívánjuk post festa méltatni. Egy nemrégiben megjelent cikkgyűjteményt szeretnénk az alábbiakban bemutatni, s ez készített, sőt mondhatni kötelezett arra, hogy bevezetésként a bukaresti hetilap tudományos rovatvezetőinek, Ágoston Hugónak és Rostás Zoltánnak a szerkesztői teljesítményét megidézzük. A kötet csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport (KAM) tagjainak a TETT-ben közzétett írásait foglalja magába. Hét szerzőtől összesen hetvenhárom különböző jellegű és témájú, hosszabb-rövidebb dolgozat található a kötetben; valamennyi A Hét tudomány népszerűsítő mellékletében látott első ízben nyomdafestéket a nyolcvanas években.

Egy létrejöttét és fölépítését tekintve meglehetősen rendhagyó, a benne olvasható dolgozatok eszmetörténeti összefüggéseit és egybetartó szellemi hangulatát illetően fölöttébb érdekes és egyszersmind igen tanulságos kötet áll előttünk. Bizonyos mértékig már az is szokatlannak mondható, hogy bár a kötet szerzői a nyolcvanas évek folyamán helyel-közzel, sőt egy időben elég gyakran más lapokban is publikáltak, könyvük összeállításakor mégis csak a

TETT-ben közölt írásaikból válogattak. Ám aki tisztában van azzal, hogy a csíkszeredai KAM mily sokat köszönhetett a TETT-nek, milyen nagy szerepe volt e tudomány népszerűsítő füzetnek s szerkesztőinek abban, hogy néhány frissen végzett tanárember, egy vidéki városkában, csaknem kizárólag a maga erejére hagyatkozva, s némi nemzedéki lázongást is magában hordozó „csakazértis” éthosztól vezéreltetve, tudományos munkaközösséggé tudott formálódni, az egyáltalán nem csodálkozik ezen. A kötethez írott (*Az olvasóhoz* címzett) előszavában Biró A. Zoltán azt mondja — s ki tudná jobban, mint ő, aki a csíkszeredai csoportnak éveken át nemcsak a legcél tudatosabb tagja, hanem az egyik legfőbb animátora is volt —, hogy „a TETT-cikkek története bizonyos értelemben a csoport története is”. A bukaresti hetilap melléklete nem egyszerűen csak közlési lehetőséget kínált a csoport tagjainak — tájékoztatja az olvasót Biró —, hanem ugyanakkor munkára is ösztönözte őket. A TETT minden száma megkísérelt körüljárni valamilyen időszerű elméleti kérdést vagy társadalmi-társadalomszociológiai jelenséget, ehhez pedig tudományos szerző, hozzáértő szakemberek, valamint jó tollú és jó szemű értelmiségiek közreműködésére volt szükségük. Miután a csíkszeredai csoport tagjait is sikerült megnyernie a közreműködésre — a kötet alapján sejteni lehet, hogy ez nem volt teljesen zökkenőmentes —, szüntelenül újabb meg újabb föladatak elé állította őket. A tudomány népszerűsítő melléklet szerkesztői hol ilyen, hol olyan téma tanulmányozását és kidolgozását kérték a csoport tagjaitól, s ez utóbbiak, miközben igyekeztek annak rendje és módja szerint eleget tenni a rájuk bízott föladataknak, ők maguk is folyamatosan formálódtak, elméleti jártasságuk izmosodott, ismereteik gazdagodtak és egyre sokrétűbbé váltak. Tíz esztendő alatt, amíg együtt volt a csoport, „kijárt egy második egyetemet” — írja Biró A. Zoltán —, s az úgynevezett „TETT-cikkek” voltaképpen „e második egyetem történetét tartalmazzák, hordozzák”.

Aki tehát kézbe veszi a kötetet (ez, sajnos, inkább csak véletlenül eshet meg, mert minálunk nem forgalmazta a könyvkereskedelem), s a benne található írásokat alaposan — tartalmukra, koncepcióra, formai-módszertani kimunkáltságukra és keletkezésük időrendjére egyaránt odafigyelve — áttanulmányozza, az egy szellemi műhely megszületésének a históriáját, egy önmagát kereső, a provincializáló körülményekkel, a kulturális közeg

bágyadt sztereotípiáival és önnön elfogultságaival egyként küszködő fiatal értelmiségi csoport többszöves történetét ismerheti meg. Aki pedig kíváncsi ember, s a fáradságot sem sajnálja, ha előveszi az egykori TETT-füzeteket, vagy a *Néphagyományok új környezetben* címmel 1987-ben megjelentetett, s ugyancsak a KAM műhelyéből kikerült tanulmánygyűjteményt, azok életrajzi függelékéből a jelen kötet szerzőinek személyi adatairól, pályakezdésükről és a hetvenes-nyolcvanas években folytatott kenyérkereső foglalkozásukról is sok mindent megtudhat. A kötet átfogó megítélése szempontjából is hasznos lesz majd ez, mert a benne foglalt írások tematikai súlypontozását és a tárgyalt témák társadalmi-területi lehatároltságát is jobban meg fogja ilyenképpen érteni az olvasó. Úgy véljük, föltöbb kíváncsi és sok tekintetben igen tüdvös volna — talán leginkább magának a KAM-nak használna —, ha a csíkszeredai csoportnak mind a barátai, mind az ellenfelei köréből — mert köztudomásúlag ilyenek is és olyanok is vannak — nagyon sokan elolvasnák a kötetet. Persze nem csak amúgy futólagosan vagy pusztán időöltésből, hanem egy olyan munkának kijáró intellektuális komolysággal és elméleti igényességgel, amely új megközelítésmód és elméleti paradigma meghonosítását ígéri a hazai magyar kultúrában, közelebből a kifejezés egészen tág értelmében vett „népi életvilág” kutatásában. Meggyőződésünk, hogy ha tárgyilagosan mérlegelnék, s a kötet írásait kizárólag csak azok koncepcionális látóköre, elméleti hozadéka, fogalmi egyöntetűsége és módszertani szakszerűsége alapján értékelnék, az egyik tábornak is és a másiknak is a mostaninál jóval szordinósabbá szelődne a hangja. Kiderülne ugyanis, hogy a csíkszeredai KAM eddigi munkásságát illetően nincs oka se a mértéktelen lelkenedezésnek, se az elutasító merevségnek. Nincsen többről szó, mint arról, hogy egy fiatal értelmiségi csoport áldatlan körülmények között s a tevékenységét kísérő sokféle értetlenség ellenére megpróbált dolgozni, s amit végzett, az kétségkívül tiszteletet érdemel, ám valóban jelentős tudományos eredményeket — ha mint csoport továbbra is létezni fog, ami több jel szerint korántsem biztos — csak ezután lehet remélni tőle.

Mielőtt kissé közelebből is szemügyre vennénk a szóban forgó kötetet s néhány tartalmi-koncepcionális észrevételt is megkockáztatnánk vele kapcsolatosan, szükségesnek tartjuk még egy-két, látszólag csak formai-szerkesztésbeli, valójában azonban nagyon is lényeges, részint a csíkszeredai csoport történetével és szemléleti tájékozódásával is összefüggő dologra föl hívni a figyelmet. Föltétlenül jelezniük kell például, hogy abból, amit a csoport tagjai a TETT-ben közöltek, csak azok az írások kerültek bele a kötetbe, amelyekről a szerkesztő, illetve maga a csoport úgy vélekedett, hogy témakezelésük és vizsgálódási módszerük révén antropológiai társadalomfelfogást érvényesítenek. Ugyancsak jelezniük kell azt is, hogy a csíkszeredai csoportban rövidebb-hosszabb ideig dolgoztak olyanok is, akik sem a TETT-ben, sem máshol nemigen publikáltak, s így természetesen e kötetben sem kaptak helyet. De nem található a kötetben írások azoknak sem — s ezt Bíró

A. Zoltán a bevezetőjében futólag bár, de külön is megemlíti —, akik valamikor csatlakoztak ugyan a csoport törekvéseihez, de nem tartottak ki mindmáig azok mellett. Ha a kötetben szereplő szerzőket abban a sorrendben számláljuk elő, ahogy „a TETT-cikkek történetében” a nyolcvanas évek folyamán föltűntek, a következő névsort kapjuk: Bíró A. Zoltán, Gagy József, Bodó Julianna, Turos Endre, Oláh Sándor, Magyar Nándor László, Magyar Vincze Enikő. E névsor közvetve azt a folyamatot is érzékelteti — persze csak annyiban, amennyiben egy póre névsor egyáltalán valamit érzékeltetni tud —, melynek eredményeképpen a csíkszeredai KAM, helyesebben a csoport magját jelentő szellemi együttes az évek során fokozatosan kifomálódott.

A csoportnak, illetve ama bizonyos „második egyetemnek” a története, amely, mint láttuk, lényegében azonos „a TETT-cikkek történetével”, Bíró A. Zoltán szerint mintegy tíz esztendő fog át. Lévéni hogy a KAM más kiadványait is ismerjük, s azokból például arról a munkáról is tudunk, amelyet a csoport tagjainak egy része a hajdani megyei pártkabinet védnöksége alatt működő etnológiai kör keretében 1980-tól kezdve Balázs Lajos vezetésével végzett, ezt a közel tizesztendős múltra való visszautalást egészében véve nem kérdőjelezhetjük meg. Némi túlzást mindazáltal fölfedezni vélünk benne. A tények ugyanis, amelyek egy kívülálló számára is hozzáférhetők, azt bizonyítják, s a jelen kötet ugyancsak arról tanúskodik, hogy — 1989 végéig számítva a dolgokat, tehát csak addig, ameddig „a TETT-cikkek története” is tartott — a Bíró által emlegetett tíz esztendő tulajdonképpen csak négy vagy öt volt. Mert igaz ugyan, hogy a kötet első írása, a Gagy József, 1980-ból való, ám ez az első írás egyszersmind az egyetlen is ebből az esztendőből. (A pontosság kedvéért megjegyezzük, hogy 1980-ban Bíró A. Zoltánnak is volt egy TETT-cikke, de ez nem került be a mostani válogatásba.) Birótól eltelve, akinek 1984-ben a Kriterion kiadásában önálló munkája is megjelent, a nyolcvanas évek elején a csíkszeredai csoport (majdani) tagjai még csak elvétve publikáltak. Amit pedig közöltek, abból — s ez bizony Biróra is érvényes — csak helyel-közzel sejlett elő valamelyes elméleti igény. Még azok az „oroszlánkormók” se nagyon mutatkoztak meg bennük, amelyeket kezdő tollforgatókkal kapcsolatban szoktak olykor emlegetni.

A *Kapcsolat, környezet, közösség* írásai határozottan azt jelzik, s a kötetben szereplő szerzők más egykori publikációi ugyancsak arról tanúskodnak, hogy a csíkszeredai csoport munkássága a nyolcvanas évek közepén vált annyira céltudatosá, s amit a csoport tagjai együttesen és külön-külön végeztek, az ekkoriban tett szert olyan minőségi jellemzőkre, amelyek alapján valóban tudományos közösség kialakulásáról lehet beszélni. 1985-ből a szerkesztő már tíz TETT-cikket vonultat fel a kötetben, s e mennyiségi megugrás már egymagában is azt sejteti, hogy a csoport történetében ez idő tájt egyfajta csendes fordulat következett be. A cikkek tartalmi értéke és megformálásbeli becse kiváltképpen nyilvánvalóvá teszi a változást: a korábbi évek írásaihoz képest

SZEMLE

nagyrészt körültekintőbben közelednek a tárgyalt témához, s többnyire elmélyültebb elemzést nyújtanak. Az elméleti érzékenység hangsúlyozottabbá válásában alkalmasint szerepe lehetett annak is, hogy 1984–85-től a csoport addigi tagjaihoz, akik csaknem mindannyian nyelv- és irodalomtudományi végzettségűek voltak, új tagok csatlakoztak, Magyarai Nándor László és Magyarai Vincze Enikő, s ők már filozófiai végzettséget hoztak magukkal. Az előrelépés döntő oka mégis inkább a csoport szakmai-tudományos tapasztalatainak általános gyarapodásában, illetve a magára vállalt feladatokhoz való fokozatos fölnevelkedésében keresendő. Mindenesetre a csoport tevékenységében — mi legalábbis így látjuk, s bizonyosak vagyunk, hogy nem tévedünk — a nyolcvanas évek derekán új szakasz kezdődött. Tagjai ez időtől kezdve csaknem folyamatosan jelen vannak a hazai magyar elméleti publicisztikában, s egy-két állásfoglalásuk kisebb vihart is kavart a társadalomtudományi szakemberek, elsősorban a néprajzkutatók körében. 1990 februárjában aztán, amikor a politikai fordulat nyomán lehetővé vált, hogy közületi státust szerezzenek maguknak, fölvtették a Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport (KAM) nevet, e néven hivatalosan is bejegyeztették magukat, s azóta láthatóan szívesen veszik, ha mások, a kívülállók is így emlegetik őket.

Ezzel elérkeztünk a legfontosabb problémához, melyet a kötet írásai elháríthatatlanul elibénk vetnek: a csoport szemléleti alapállásának, az általa követett és követendőnek tartott tudományos paradigmának a kérdéséhez. E kérdésről az utóbbi három-négy esztendőben a KAM tagjai többször is nyilatkoztak már, s ilyen vagy olyan megközelítésben — hol a rokonszenv, hol az elutasítás hangján — mások ugyancsak ismételtlen szóltak róla. Mindazáltal tárgyilagosan, kizárólag a csoport elméleti törekvéseit, a tagjai által közölt írások szakmai-tudományos értékét és eszmetörténeti kötődéseit szem előtt tartva, nemigen vizsgálta meg senki, hogy voltaképpen honnan indult, merre tart és — függetlenül minden alanyi szándéktól — mit nyújthat, ha esetleg kiteljesedik, szellemi kultúránknak a KAM. Kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy csaknem mindenki, aki eleddig a csíkszeredai csoport eredményeiről és elképzeléseiről véleményt mondott, valamilyen ideológiai előfeltevéshez, episztemológiai köntösbe öltöztetett világnézeti opcióhoz vagy éppenséggel társadalmi-politikai cselekvésmódelhez, nem pedig egy tudományterület sajátosságos gondjaihoz igazodott. Furcsa, de néha még az olyan méltatásokon is erős ideológiai hevület sütött át — lásd például Cs. Gyimesi Évának a csoport negyedévi kiadványáról, az azóta sajnos hamvába holt *Átmenetek* 1990. évi 2. számáról közölt recenzióját az Erdélyi Múzeum 1991. évi kötetében —, amelyek a KAM legfőbb érdemét abban vélték fölismerni, hogy a társadalmi élet tanulmányozása terén — úgymond — igyekezett leszámolni minden világnézeti rekvizitummal.

E helyütt — a bemutatott kötet írásaitól megszábotott diszkuzív-logikai keretek között — nyilván mi sem vállalkozhatunk arra, hogy a csíkszeredai csoport

elméleti törekvéseiről és szemléleti tájékozódásáról átfogó kritikai elemzést nyújtsunk. Csak a csoport eddig végzett munkájával és kinyilatkoztatott szándékaival kapcsolatban feltevődő legfontosabb kérdésekről vázoljuk röviden — jobbára interrogatív-tűnődő formában — a véleményünket. Nagyon jó támpontot kínál ehhez Biró A. Zoltán *Egy szemlélet esélyei* címmel közölt 1988-as TETT-cikke, amely az avatatlan érdeklődők számára is igyekezett megvilágítani, hogy mit is akar igazából a KAM, s mit fejez ki a csíkszeredai csoport „kissé szokatlan” elnevezése. Biró cikkét tudományos programként is föl lehet fogni, s nem kétséges, hogy szerzője is alapvetően annak szánta. Nyilván ezért kapott kiemelt helyet az itt szemlézett válogatásban: a kötet élére került, amolyan prólogusként és eligazító magyarázatként a mögéje sorakoztatott többi hetvenkét íráshoz. Jól körülhatárolható témával foglalkozik, a társadalmi közlésvilág, az embereket egymással és a környező sokrétű realitással egybefűző kommunikációs kapcsolatok tanulmányozásának és értelmező leírásának az elméleti hasznát és módszertani lehetőségeit taglalja, ám egyszersmind egy általánosabb szellemi követelményt is megfogalmaz: a társadalomkutatás korszerű tudományos alapokra helyezésének az igénye is ott feszül a mondataiban.

Biró útkereső töprengése, nézetünk szerint, feltétlenül figyelmet érdemel, s cikkének programszerű tartalmát lényegében ugyancsak helyeselni lehet. Mi magunk is úgy véljük, hogy önismereti kultúránkra jócskán ráférne a nagyobb teoretikus elmélyültség, a tudományosságunknak szintügy javára válna, ha több lenne benne az elméletalkotó készség, a dolgok szubsztanciális rétegei és mögöttes jelentései iránti érdeklődés. De miközben, olvasván Biró fejtegetéseit, minduntalan rábólintunk a megállapításaira, itt-ott homlokkráncoló-szkeptikus kérdőjeleket is odavetünk a lapszélre velük kapcsolatban. Amikor aztán Biró írása után sorra-serre a kötetbe foglalt többi TETT-cikket is áttanulmányozzuk, a kérdőjeleink kiváltképpen megsaporodnak.

A legfőbb kérdést a csíkszeredai csoport önelnevezésének, illetve a belőle kikövetkeztethető — a nemzetközi tudományosság fejlődéstendenciáitól valószínűsített — elméleti aspirációknak, valamint a KAM eleddig végzett tényleges munkájának s a maga elé tűzött kutatási programnak az egybevetése sugallja. E kérdés pedig úgy hangzik, hogy mennyiben lehet valóban antropológiainak tekinteni azt a társadalomfelfogást és valóságvallató módszert, amely a KAM munkáját ez ideig alapvetően jellemezte. Másképpen, kissé tán elvontabban, de egyszersmind tárgyyszerűbben fogalmazva: a kötet írásai mennyiben illeszkednek bele abba a heurisztikus szellemiségbe és problémátételező elméleti perspektívába, amelyet általánosan használt, ámbár eléggé pontatlan kifejezéssel antropológiainak szokás mondani, s „amelynek századunkban olyan kiváló képviselői voltak, mint — találmra említjük épp ezeket a neveket — Franz Boas és Alfred L. Kroeber, Margaret Mead és Ruth Benedict, Clyde Kluckhohn és Robert H. Lowie. E kérdéshez — a KAM önelnevezésének jelzős szerkezete folytán —

szervesen hozzákapszódik az a másik kérdés, hogy vajon eddigi munkája során a csikszeredai csoport valóban azon az úton járt-e, amelyet a társadalmi-kulturális jelenségeknek és folyamatoknak kommunikációs jelenségekként és folyamatokként való értelmezésével Edward Sapir meg Wilbur Schramm, Edward T. Hall meg Dell Hymes stb. jelölt ki a tudományos vizsgálódás számára.

Mielőtt a méltatott gyűjteményes kötet alapján megkísérelnénk válaszolni e kérdésekre, rövid kitérőt kell tennünk. Ha futólagosan és vázlatosan is, de szólnunk kell az antropológia fogalma körül kialakult elméleti-szemantikai bizonytalanságról, azokról az elsődlegesen episztemológiai-tudománytörténeti meghatározottságokban gyökerező, de világnézeti kollíziókat is hordozó szemléleti különbségekről, amelyek e fogalom értelmezése és használata során a szakemberek körében már jó ideje megfigyelhetők.

Ismeretes, hogy míg a kontinentális Európa szellemi kultúrájában az antropológia fogalmát a közelmúltig csaknem kizárólag a biológiai embertan jelölésére használták, addig az angolszász tudományosságban ez a fogalom egyfelől — egy sajátos integratív-interdiszciplináris megközelítésmód kifejeződéseképpen — az emberrel és az emberi alkotótevékenység eredményeivel foglalkozó szinte valamennyi szaktudományt felölelte, másfelől a XIX. század vége és a XX. század eleje óta — az angoloknál általában a szociálintropológia, az amerikaiaknál viszont inkább a kulturális antropológia formájában — az etnológia, illetve egy újszerűen elgondolt, kutatásait a modern társadalmak és az urbánus közösségek mindennapi életére is kiterjesztő néprajz szinonimájává vált. Az ilyenképpen kialakuló terminológiai különbözőség önmagában véve tán semmiféle zavart nem okozott volna a tudományban, csakhogy a helyzetet tovább bonyolította az, hogy az integratív-interdiszciplináris funkciókkal felruházott angolszász antropológia (vagy inkább antropológiák) létrejöttével nagyjából egyidejűleg a kontinentális Európa is megteremtette a maga ugyancsak integratív szerepet betöltő, de az interdiszciplinaritás angolszász felfogásától roppant távol álló antropológiáját: a filozófiai antropológiát. Az antropológia fogalmának e három- vagy négyfajta értelmezése mellé aztán további zavaró tényezőként odasorakozott egy alapvetően ideológiai magatartásként megnyilvánuló szellemi idióma. A neoliberalizmus legitimációs rendszerébe való beépülése, valamint — micsoda vigyori paradoxon! — a neokonzervatív etikai univerzalizmus térhódítása révén ez a szellemi idióma mindinkább terjedni-terjengeni kezdett, ami egyebek között azzal a következménnyel is járt, hogy az antropológia fogalma lassacskán amolyan divatszóvá sekélyesedett. Ma már némelyek szociológia vagy szociálpszichológia helyett is inkább antropológiát mondanak, s Pierre Bourdieu-t vagy E. Goffmannt is antropológusként emlegetik. A fokozatosan kifejlődő fogalmi zűrzavar, amely mögött nyilván szemléletbeli tántorgás is meghúzódott, azzal tetőződött, hogy az utóbbi egy-másfél évtizedben az angolszász értelemben vett antropológián belül egy igen erőteljes, de korántsem üdvös szakosodási folyamat indult

meg. „Minden egész eltört...” Az antropológiai megközelítés csaknem végtelen tematikai nyitottsága, emelkedett-egybefogó problémálatása és a velejáró interdiszciplináris szellemiség helyére hovatovább szigorúan lehatárolt kérdéskörök és meglehetősen szűkre szabott — nagyrészt a szaktudományoktól kölcsönvett — kutatói paradigmák léptek. Ami korábban szinte magától értetődően együtvé tartozott, az most mindinkább darabokra szakadozik. A vizuális antropológia vagy a divatok antropológiája ugyanúgy külön tudományos státust követel magának, mint mondjuk a nyelvészeti antropológia vagy a kommunikációs antropológia. Vannak, akik az ún. interpretatív antropológiára esküsznek, míg mások a kognitív antropológia mellett kardoskodnak. (E sorok írása közben került a kezünkbe egy nemrégiben tartott kulturális antropológiai konferenciáról szóló beszámoló. A szerzője egy helyütt kissé keserűen azt írja, hogy midőn a konferencián egyik-másik előadó „akcióantropológiáról” értekezett, ő akaratlanul is „frakcióantropológiát” vélt kihallani belőle.)

E kitérő után most már ismét föltehetjük korábbi kérdéseinket — s a vázolt tudománytörténeti fejlemények fényében azok sajátos nyomatókat is kapnak —: mi a viszony a csikszeredai csoport önelnevezése és ténylegesen végzett munkája között; összhangban van-e a külső címke a belső tartalommal; miféle antropológia, s egyáltalán antropológia-e az, amit a csoport tagjai 1989-ig s részint még azután is műveltek; a KAM törekvéseinek volt-e számba vehető, a szakirodalmi tájékozottság mércéje alá állítható affinitása a társadalomkutatás korszerű irányzataival, a szó nyugat-európai, illetve angolszász értelmében vett etnológiával, valamint a modern információelmélet művelődéstudományi leágazásaival? Szeretnénk úgy válaszolni e kérdésekre, hogy válaszunk ne sértsen semmiféle intellektuális érzékenységet, de a kritikai tárgyilagosság követelményeinek mégis minden ízében megfeleljen. Úgy hisszük, az lesz a leghelyesebb, ha továbbra is Biró A. Zoltán megállapításához igazodunk, s azokra támaszkodva próbáljuk körvonalazni a magunk véleményét.

Az elemzett-ismertetett kötethez írott előszavában a csikszeredai csoport munkáját Biró egy helyütt „benszülött antropológia”-ként jellemzi. A szövegösszefüggés, amelyben ez az első olvasásra zavarba ejtő minősítés felbukkan, nem árulja el, hogy Biró voltaképpen mit akar mondani vele. Még az sem derül ki egyértelműen belőle, hogy a KAM eredményeinek józan mérlegeléseképpen vagy pedig ironikus szándékkal, a csoport ellenfeleinek szóló gúnyolódás gyanánt vetette-e papírra a meghökkenítő minősítést. Minthogy Biró megnyilatkozásaira inkább a feszes fegyelem, nem pedig a könnyed kedély vagy a polemizáló malícia jellemző, hajlunk arra, hogy az előbbi föltételezést tekintsük helytállóknak. Úgy véljük, nincs semmi gúny vagy pejoratív mellékzöngé Biró differenciáló kitételében. Egyrészt a csikszeredai csoport indulásának és elméleti törekvéseinek fölötébb mostoha szellemi feltételeiről akart hitelesen szólni, másrészt a csoport munkálkodásának helyzeti kötöttségeire és önként vállalt, de mégiscsak kény-

szérü fogyatékoságaira kívánt rávilágítani, midőn a csoport által művelt tudomány feleséget „benszülött antropológiként” határozta meg.

„Benszülött” volt a KAM által művelt antropológia a kifejezés többféle értelmében is. Először is abban az értelemben, hogy a csíkszeredai csoport preferenciális vizsgálódási módszere, az úgynevezett „mélyelemzés” technikája, amely voltaképpen egyfajta — a szociográfiái riporttal is rokonítható — induktív problémamegközelítést jelent, s mint ilyen partikuláris élethelyzetek bemutatása, szimpomatikus, illetve annak tartott egyedi esetek és történések részletes átvilágítása alapján igyekezik általános érvényű következtetésekre jutni vagy legalább valamit az általánosból megsejtetni — szóval ez a módszer mintegy eleve föltételezi a kutatás alanya és tárgya közötti testközelit kapcsolatot, az objektum és szubjektum bensőséges kognitív kölcsönviszonyát.

Ha e módszertani eljárást nem csupán önmagában véve vagy a vele járó kutatói gyakorlat szemszögéből nézzük, hanem a mögötte álló helyzeti adottságok, jelesül a csíkszeredai csoport által folytatott tudományos tevékenység társadalmi-személyi feltételeit megszabó körülmények oldaláról is elemezzük, a KAM-féle antropológia „benszülött”-ként való jellemzésének egy másik lehetséges jelentése tárul elénk. Ez abból ered, illetve abban fejeződik ki, hogy a csíkszeredai csoport tagjai empirikus kutatásaikat roppant szűk körben végezték, helyesebben fogalmazva: a tapasztalati anyagukat nagyon keskeny társadalmi sávból gyűjtötték. A méltatott-ismertetett kötet írásainak közel a fele (Gagy József esetében tán a kétharmada is) azoknak az oktatási intézményeknek a világából veszi tematikai indítatását és kölcsönzi az illusztrációit, amelyekben a KAM tagjai tanárokként vagy kollégiumi nevelőkként a nyolcvanas években dolgoztak. Nem kerülne különösebb erőfeszítésünkbe, ha pontosan meg akarnók állapítani, hogy kinek melyik írása készült a csíkszeredai 2-es számú Építőipari Szaklíceum, melyik a 10-es számú általános iskola vagy a csíksomlyói gyermekotthon tanulói körében végzett kérdőíves felmérések s az ott szerzett egyéni élmények, valamint az azokra támaszkodó elméleti fölismérések alapján. Ha nem is az egész kötetre, de a kötet jelentékeny részére jellemző Gagyi József 1981-ben közölt *Fehér selyem csipkés szélű drága kicsi kendőm...* című cikkének a tapasztalati-módszertani horizontja. E cikk az úgynevezett „falvédős” lakáskultúrát és a benne kitapintható — falun és városon egyformán föllelhető — rétegizlést igyekezvén bemutatni, ezt líceumi tanulóktól összegyűjtött — s helyenként „tudós” idézetekkel megtűzdelt otthonleírások segítségével teszi.

A csíkszeredai csoport tudományos tevékenységét talán leginkább az tette „benszülött” jellegűvé, hogy a szakirodalmi tájékozottság és az „episztemológiai együteműség” szintjén meglehetősen lazán kapcsolódott az antropológia más égtájakon fölhalmozott eredményeihez és egyetemes gondjaihoz. S ugyancsak vékony szálak fűzték azokhoz a törekvésekhez is, amelyek a hatvanas

évektől kezdve — elsősorban Nyugat-Európában, de korántsem csak ott — az információelmélet társadalomtudományi alkalmazását és a kultúra szemiotikájának megteremtését tekintették feladatuknak.

A szellemi elszigeteltség, amely a diktatúra évtizedeiben, kivált a hetvenes-nyolcvanas években, az egész hazai tudományosságot igencsak keményen sújtotta, egy vidéki kutatócsoportra, amely ráadásul kisebbségi tömörülés volt, különösen nyomasztóan nehezedett. A kötet írásai arról tanúskodnak, hogy a KAM tagjai, miként minden magára valamit is adó értelmiségi ember egykoron, igyekeztek, amennyire csak lehetett, leküzdeni az ideológiai vesztégzár korlátait. Ám az igyekezetük nyilván csak részben járhatott sikerrel. Biró A. Zoltán korábban említett 1988-as programadó cikkét olvasván, szembeötlő, hogy miközben az antropológiai paradigmának és a kommunikációelméleti megközelítésmódnak a társadalomkutatásban való alkalmazását szorgalmazza, mennyire szükséguán s mily tétova-elmosódottan beszél azok mibenlétéről. Még inkább szembeötlő az, hogy milyen kicsi rádiusza van Birónál a szellemi előzmények és a kortárs tudományos vívmányok ama körének, ahol a KAM támaszt vél találni a maga törekvéseihez. Az antropológiai látásmód hazai meghonosítása terén a TETT-nek tulajdonít úttörő szerepet, a román tudományosságról pedig azt állítja — H. H. Stahl, Mihai Pop, Victor Săhleanu és Constantin C. Gulian nevével említvén bizonyítékként —, hogy „az antropológiai szempont érvényesítésében élen jár”.

Álljunk csak meg egy pillanatra Biró írásának ez utóbbi félmondatánál. Mert minden jel szerint jóval többről van itt szó, mint a nyolcvanas évek körülményei közül elmaradhatatlan verbális gesztusról, amolyan „add meg a császárnak...”-szerű publicisztikai pukedliéről. Úgy tetszik, a szellemi autarkia kívülről jövő követelményei itt ténylegesen is fölébe kerekedtek a világgal való együttthaladás szándékának.

A szellemi autarkia diadala folytán, amit mindazáltal csak megszorításokkal szabad a KAM vérének tartanunk, Biró 1988-as programadó fejtegetéseiben a horizontfűrkésző és társkereső tekintet átsiklik — úgy is mondhatnók, át kell neki siklania — az egészen közeli szomszédságon is. Kívül rekednek a látókörön azok az eredmények, amelyeket a KAM-tól követendőnek tartott szemléleti-módszertani paradigma elfogadtatása tekintetében a magyar társadalomkutatás már a korábbi évtizedekben fölmutatott. Olyan fontos eszmetörténeti tények merülnek méltatlanul feledésbe, mint például az, hogy 1988-ban, amikor Biró a szóban forgó cikkét papírra vetette, immáron két évtizede is eltelt volt annak, hogy a magyar tudományosság a maga első küzdelmét az antropológiáért megvívta. A budapesti Valóság s más folyóiratok lapjain lezajlott 1966–67-es vita anyagán az ahistorikus elvontságnak lehet ugyan ma már fanyalogni, ám ez nem változtat azon, hogy magyar nyelvterületen az antropológia itt és ekkor tette meg az első lépéseket egy új emancipáció felé. Az autarkia kényszere következtében ugyancsak kiszorul Biró episztemológiai látóköréből az a másik

eszméletörténeti tény is, hogy a kommunikációelmélet társadalomtudományi alkalmazására és a kultúra szemiotikájának megteremtésére irányuló törekvések magyar viszonylatban szintén a hatvanas évek második feléig nyúlnak vissza. A nagy áttörést e tekintetben az a széles körű kommunikációelméleti konferencia jelentette, amelyet a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének közös rendezésében 1969 júliusában tartottak Budapesten. A tudományos tanácskozás, amelyen szociológusok és nyelvészek, pszichológusok és művészetfilozófusok, szemiotikusok és művelődéskutatók egyaránt részt vettek, alkalmasint éppen a KAM számára oly kedves kérdéskörök, a kultúra nyelvének és a hétköznapi életvilág kommunikációs jelenségeinek a vizsgálatában hozta a leginkább figyelemre méltó eredményeket.

Félreértés ne essék, itt nem valamiféle kimerítő tudománytörténeti körképet s nem is valaminő „magyar szellemi abszcisszát” akarunk számon kérni Biró 1988-as programadó írásától. Csak azt kívánjuk éreztetni, hogy a KAM szemléleti-szaktudományi tájékozódása 1989 előtt — egyebek között az igen komisz körülmények folytán — mennyire esetleges és lebéklyózott volt. Ez az esetlegesség és lebéklyózottság, amelynek a KAM munkájában lecsapódó következményeit a rosszakarat könnyen úgy

értelmezhetette, hogy Biróék mást sem csináltak, mint feltalálták a spanyolviaszt, ott fészeng-pironkodik a *Kapcsolat, környezet, közösség* csaknem egész anyagában. Ha jobban odafigyelünk a kötetbe foglalt tanulmányok szakirodalmi hivatkozásaira, s közelebb-ről megnézzük, merre és milyen szerzőknél kerestek a csíkszeredai csoport tagjai a maguk fejtegetéseikhez elméleti támpontokat, sokatmondó episztemológiai tabló tárul elénk. Újfént meggyőződhetünk arról, mily nagy erőfeszítéseket tett a KAM a provinciális viszonyoktól megtévezett egykori ideológiai karantén korlátainak a leküzdéséért, de újól megállapíthatjuk azt is, mennyire elégtelen volt az ereje a „bennszülött” kötelmekkel s a „bolyból kiszakadt emberekre” mindenkor leselkedő veszedelmekkel szemben. Ha számba vesszük a kötet írsaiban emlegetett vagy idézett tudósokat-szerzőket, főltöbb terjedelmes — Jean Piaget-tól Harold Garfinkelig, Marx Károlytól Gustav Jahodáig, Mihail Bahtyintól Rudolf Arnheimig kacskaringózó — névsort kapunk, ami kétségkívül a széles körű szellemi tájékozódás igényét fejezi ki. Am ha alaposabban szemügyre vesszük e névsort, azt látjuk, hogy a jelenkori antropológia, kommunikációkutatás és művelődés-elméleti szemiotika reprezentatív képviselői, akikre a csíkszeredai csoport titulátúrája alapján az olvasó elsődlegesen számít, nemigen szerepelnek benne.

Nagy György

Iskolatörténet-írásunk új ösvényén

*Róth Edith: Százéves az állami kő- és agyagipari szakiskola.
Fejezetek Székelyudvarhely ipari szakoktatásának múltjából.
Készült Székelyudvarhelyen az INFOPRESS Rt.-nél [1993]. 118 lap.*

Szaporodnak könyvespolcainkon a féltett örökségünknek tudott iskoláink múltját bemutató könyvek. Műfajukat, témakezelésüket és minőségüket tekintve változatos a kínálat. Akad közöttük kiváló forráspublikáció, melynek információit időtlen időkig használhatja majd a késői maradék is; vannak kötetek, melyekben a szubjektív hang, a többékevésbé nosztalgikus emlékezés az uralkodó elem, és bizony akadnak olyanok is, melyek pusztán megismétlik jóval előttünk járt nemzedékek, elsősorban a millennium koriak iskolájuk történetéhez fűződő mondandóját. Az előttünk fekvő új kötetek legtöbbje nagyevű erdélyi felekezeti iskolák múltját idézi meg. Most nem ezekkel akarunk foglalkozni (már csak azért sem, mert egyikben-másikban e sorok írójának is olvasható írása), hanem szeretnők kiemelt hangsúllyal méltatni azt a kiadványt, melynek tárgya is eltér a sokszázados múltú iskolákétól, mivelhogy a benne bemutatott intézet szoros összefüggésben van az erdélyi városok XIX. század végi iparosodási folyamatával.

Azok a kiváló nevelésügyi szakemberek, akik Eötvös József, Trefort Ágoston kezdeményezéseihez igazodva, a szabadelvűség szellemében igyekeztek átalakítani a magyar iskolahálózatot, bölcsen számba

vették a különböző természeti sajátosságú és történelmi adottságú tájegységek nevelési intézmény-szükségeit, és ennek megfelelően döntöttek arról, hogy hol, milyen iskolát nyissanak. Így a magyar tanügykormányzat megfontolt döntése nyomán került sor arra, hogy 1893-ban Székelyudvarhelyre olyan tanintézetet telepítettek, amelynek az lett a rendelt hivatása, hogy a kő- és agyagipar számára készítsen fel korszerű ismeretekkel felvértezett iparosembereket.

A könyv szerzője már munkája kezdetén pontosan felmérte, hogy milyen terjedelmű információs anyagot kell felkutatnia, azt hogyan kell elrendezni és miképpen kell összpontosítani figyelmét mondandója lényegére, nevezetesen arra, hogy egy százesztendősi ipari szakiskola milyen úton-módon jutott ember- és környezetformáló funkcióhoz egy székely tájegységben.

Csak dicsérhetjük a szokványosnál sokkal szélesebb kitekintésű helyzetelemzést, melyből az olvasó megtudhatja, hogy a történelmi Erdély területén 1886-ban Kolozsvárott fa- és fémipari, 1892-ben Marosvásárhelyen fa-, fém- és agyagipari, 1893-ban Székelyudvarhelyen (az éppen szóban forgó) kő- és agyagipari, 1894-ben Zalatnán kőfaragó és kőcsiszoló, 1895-ben Nagyszebenben bőr- és cipészipari,

SZEMLE

1896-ban Brassóban fémipari szakiskola kezdte el a működését.

A könyv szerzője jó érzékű helytörténészként nyitját keresi annak is, hogy városában miért éppen agyag- és kőiparra szakosított iskolát alapítottak. Visszanyúlhatna ugyan a középkorig, hogy régészeti bizonyosságokat sorakoztasson fel a környék agyagművességének korán feltűnedező rangos mi voltára, de szigorúan neveléstörténeti tárgyára összpontosítva figyelmét, beéri annyival, hogy az iskola alapítása időpontjának helyzetét veszi számba: ismerteti, hogy a közigazgatási átszervezés után (amikor a régi székely székekből megyék lettek) Udvarhely, Csík és Háromszék megye területén hány ember, illetőleg család élt meg a fazekasságból és a kőfaragásból. Föltérképezi ugyanakkor a helyi nyersanyagforrások teherbíró képességét is.

A könyvet író tanár, leleményesen érvényesítve mentalitástörténeti szempontokat, azt a folyamatot is nyomon követi, hogy a kenyerét két kezével kereső székely ember a reformkortól kezdődően miképpen barátkozott meg az iparosítás gondolatával s vált idővel szakértelmére büszke mesterré. Jól járja körül azt a kérdést is, hogy sok csetlés-botlás után a székelység is lassan ráléphetett arra az útra, mely a kézműipartól a gyáripár felé vezetett. Az udvarhelyi iskolaalapítás évében az intézet célját így írják körül: „Szakképzett iparossegédek nevelésével Székelyudvarhely város és vidéke kő- és agyagiparának fejlesztése. Ennél fogva felkarolja a kőfaragó, fazekasság és kályhakészítési ágakat, s ehhez képest nyújtja azon elméleti és gyakorlati ismereteket, melyekre a kő- és agyagipar terén működő művelt iparosoknak szükségük van.” Húsz év múlva aztán új felismerésekkel bővül az imént idézett cél: „nem elég az, hogy a szakiskolák tanult, intelligensebb munkásokat neveljenek ... fontos célja kell hogy legyen az iskolának az, hogy olyan munkásokat képezzen a gyáripár számára, akiket idővel a vezető állások betöltésére lehet használni”.

A könyv megismerteti az iskola belső mikrovilágának fejlődésével, a tanműhelyek légkörével, bemutatja a szakmai-nevelő munkában a történelmi változások következtében beálló módosulásokat, így azt is, hogy az iskola homlokzatára új elnevezés kerül az 1936/37-es tanévben: Gimnaziu Industrial de Băieți din Odorhei. A negyvenes években viszont új tagozatokkal bővül az iskola. Az 1941/1942-es tanévben I. asztalos (épület-, bútor-, mintaasztalos, mintakészítő), II. sokszorosító, faszobrász, fametsző, fasztergályos, III. fazekas és cserépkályha-készítő szakmát tanulhatnak az iskola növendékei. Egy évvel később bevezetik a villanszerelő szakot is.

Olvasmányok is kitűnően sikerült fejezetei a könyvnek azok a lapjai, melyek az iskola szervezeti rendjét, az elméleti és gyakorlati oktatás arányait, a tanműhelyek különleges szerepét és egy sereg jeles képességű és jó emlékezetet maga után hagyó pedagógus személyiséget mutatnak be. A jól megírt kis portrékból az olvasó elé sorakozik eddig névtelenségbe alámerült, istenáldotta nevelő tehetségek három-négy nemzedéke.

Hogy milyen rangja volt ennek az iskolának, milyen képességű és hivatástudatú tanárok tanítottak benne, megtudhatjuk abból a felsorolásból, mely a különböző világkiállításokon díjat nyert, a tanműhelyekben készült munkákat állítja elénk. Olyan darabok kerültek a párizsi, bruxelles-i, torinói világkiállításra, melyekből egyeseket a nemzetközi zsűri „Grand Prix”-vel, másokat arany-, illetőleg ezüstéremmel jutalmaztak.

Jó szemléltetőanyag, statisztikák, táblázatok, fényképek mutatják be, hogy az iskola hova jutott fejlődése rendjén az elmúlt években, és holtait éppen ma. Ez utóbbihoz csupán annyit fűznénk hozzá, hogy ahol olyan tanárok tanítanak, mint ennek a könyvnek a szerzője, arra az iskolára nyugodt lelkiismerettel rábízhatják a székely szülők gyermekeiket.

E jól sikerült iskolatörténet íróját külön is köszöntjük mint az értekező prózában jártas tollforgatót. Vajha példája ragadós lenne!

Benkő Samu

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

Az 1994. március 19-i közgyűlés iratai

Jakó Zsigmond elnöki megnyitó beszéde

Az újjáélelt Erdélyi Múzeum-Egyesület 1990-ben választott vezetőinek megbízatása lejárt, és ma tisztújító közgyűlésre jöttünk össze. Ez teszi szükségessé, hogy az elmúlt évről szóló főtitkári jelentésen kívül az elnök is adjon számot arról, mit valósított meg terveiből mandátuma idején és mit hagyott a következő ciklus irányítóira. Alábbi sommás beszámolómat azzal a kéréssel terjesztem a tisztelt közgyűlés elé, hogy ezt a mérleget is vitassa meg, és a szükséges felmentést ne csak az elmúlt esztendőre, hanem a ciklus egészére vonatkozóan is adja meg a távozó vezetőknek.

1990-ben, közel fél évszázados kényszerű szünet után a szó szoros értelmében véve mindent a semmiből kellett újrakezdenünk. És hozzá rendkívül kedvezőtlen körülmények között. Az induláskor sokan gyökeres változásokban reménykedve buzgólkodtak a magyar tudományosság körül. Miután azonban megcsalatoztak a változáshoz fűzött reményeikben, másfelé, többnyire a határokon túl keresték boldogulásukat, vagy pedig közönyös tehetetlenségbe süppedtek vissza. A megfogyatkozott erők gyakran szétforgácsolódtak, a törekvések keresztezték egymást, egyéni vagy csoportérdekek sűrűn elébe kerültek a közösségi szempontoknak, a társadalom érdekrendjében a művelődés-tudomány ügyét ijesztő mértékben háttérbe szorították az önös anyagi motívumok. Mindezek mögött ott állott az ország nyomasztó politikai és katasztrofális erkölcsi-gazdasági helyzete. Mindez természetesen fékezőleg hatott a mi munkánkra is. A historikus azonban tudja, hogy mindezek az elszomorító mozzanatok szinte törvényszerű velejárói a történelmi válságok időszakainak. Ezért, bár keményen próbára tettek minket is, erőinket nem béníthatták meg. Kétségtelen azonban, hogy nekünk minden előrelépés többszörösebe került annak, mint egyébként normális körülmények között. Rendkívüli erőfeszítés, nagy türelem, konok kitartás kellett a legszerényebb eredmények eléréséhez is.

1990 őszén a frissen választott vezetőség a közgyűlés elé terjesztett koncepciójával az Egyesület újjászervezését, a tudományos munka új kereteinek létrehozását, ezekhez egy fiatal kutatógárda kialakítását, a tudományos közlés lehetőségének megteremtését, a tudományban nélkülözhetetlen folyamatosság biztosítását egyesületi hagyományaink időtálló elemeinek továbbadásával vette célba.

E felsorolt teendők közül a tagság újjászervezése, ha a pártolók létszámát nézzük, reményen felül sikerült. Az Egyesület munkája mögött formálisan sohasem állott nagyobb társadalmi támogatás, mint jelenleg. A gazdasági nehézségek ugyan lohasztólag hatnak a kezdeti lelkesedésre, az új tagok körében máris észlelhető bizonyos lemorzsolódás, de imponáló létszámú törzstagságra biztosan számíthatunk. Tagjaink közül természetesen hiányoznak a mai tehetősök, de szerencsére sokan vannak, akik érzik és lehetőségeikhez mérten vállalják is a magyar tudomány továbbélésének anyagi terheit. Tagságunk területi megoszlása azonban azt mutatja, hogy az ország nyugati határhozvetében és a Székelyföldön többen élő magyarság körében a többi tájaknál vontatottabb az Erdélyi Múzeum-Egyesületben adott lehetőségek felismerése. Hihetőleg azért, mert körükben a nemzeti veszélyeztetettség érzése kisebb mértékű. A jövőt illetően különös jelentőségű a magyar tudományosság egész sor fontos intézményének, egyetemeknek, kutatóintézeteknek, szakmai szövetségeknek pártoló tagságban kifejezett szolidaritása Egyesületünkkel, illetve a kolozsvári magyar egyetemi ifjúság tömeges felsorakozása törekvéseink mellett. Minden jel arra mutat, hogy a Múzeum-Egyesület fokozatosan vissza fogja hódítani korábbi pozícióit az egyetemes magyar tudományon belül és az itthon felnövekedő új szakértelmiség körében.

Újjászerveztük szakosztályainkat, sőt fórumot létesítettünk műszaki értelmiségünknek is. Szakosztályaink szakmai tevékenységének elevenebbé és színvonalasabbá tételéhez azonban még további kitartó erőfeszítésre lesz szükség, mert ezek — szándékaink ellenére — egyelőre nem váltak vonzó kutatóműhelyekké. Részint azért, mert megmaradt idősebb szakembereink — kevés kivétellel — Magyarországon keresik az elismerést, és csak félkézrel és félszívvel vesznek részt az itthoni újjáépítésben, fiataljaink kutatásba való bevezetésében, részint pedig azért, mert új, főként legfiatalabbakból verbuválódó szakgárdánk még csak most formálódik és egyelőre természetesen még nem meghatározója a Szakosztályokban folyó kutatásnak.

Ezért tartjuk döntő kérdésnek az átgondolt, csak a rátermettségre tekintő, felelős ösztöndíj-politikát fiataljaink körében. Egyesületünk kezdettől fogva ezzel a tudattal végezte és végzi a kiválasztást a hatáskörébe eső területeken. Nagyobb eredmények azonban e tekintetben csak akkor remélhetők, ha más honi szervezeteink is követik példánkat, és egyeztetett, azonos gyakorlattal gátat vetnek az ügyeskedők kalózkodásának. Ennek elkerülhetetlen feltétele érvényesíthető jogi-anyagi szankciókat tartalmazó, egységes kötelezvényhez kötni a hazamos időre szóló külföldi ösztöndíjakat. A mentalitás megváltozása, a kisebbségi lét vállalásától való ért-

hető, de el nem fogadható vonakodás időszakában ugyanis nem lehet egyedül a fiatalok meggyengült felelősségérzetére bízni, hogy az erdélyi szakértelmiség újraképzésére szánt ösztöndíjak elnyerői visszatérnek-e szülőföldjükre, vagy pedig szavukat megszegve dezertálnak. Korszerűen képzett fiatal szakemberek nélkül az erdélyi magyar tudományosság léte hat-nyolc éven túl tovább már nem biztosítható. Tudományunk sorsa tehát fiataljaink kezében van. Ennek jövője és ezen belül a mi szakosztályaink munkájának minősége is legfiatalabb nemzedékünk öntudatán és felelősségérzetén áll vagy bukik.

Az új kutatógárda formálásával párhuzamosan, ennek jelentkezéséhez és majdani munkájához, az anyagi kereteket is meg kellett teremteni; tehát fizikai értelemben is építkeznünk kellett. Amíg az Egyesület rendelkezett gyűjteményeivel, addig a szakosztályok tudományos munkája elsősorban a múzeumi tárakra épült, ahhoz kapcsolódott. Az új helyzet egyelőre csak arra adott lehetőséget, hogy szakkönyvtár létesítésével tagjaink dokumentálódását segítsük, a humán tudományok területén pedig transzvilvanológiai kutatóintézet felállításával teremtsünk új otthonot a fél évszázada brutálisan megszakított, majd következetesen üldözött önismereti diszciplínáknak. Örömmel jelenthetem, hogy — a rendkívüli nehézségek ellenére — mindkét intézmény otthonának építése befejezés előtt áll, rövidesen fogadhatja a fiatal kutatókat.

Egyértelműen sikeresek voltak a tudományos eredményeink közzétételének biztosítására irányuló fáradozásaink. Nem csupán 1950 előtti folyóiratainkat, kiadványsorozatainkat indítottuk újra, hanem technikai szakembereinket is kiadványhoz juttattuk a Műszaki Tudományos Füzetek formájában. Mindez kétségtelenül serkentőleg hat a szaktudományi közlési kedvre. A lehetőség most már adott az anyanyelvi közlésre az összes tudományterületen. Megindulhat tehát a felzárkózás az általános magyar szakmai színvonalhoz. Csupán élni kell vele, éberrel örködvé az esetleges provincializmus zátonyainak elkerülésére.

Régóta közismert, hogy a tudományos intézmények és iskolák életében mekkora hajtóerőt jelent az időtálló hagyományok megbecsülése és ezáltal a munka folyamatosságának biztosítása. Ebben a tekintetben Egyesületünk viszonylag szerencsésnek volt mondható. 1950 előtti tevékeny tagjai közül ugyan kevesen érheték meg az örvendetes újakezdést 1990-ben, de e kevesek között akadtak olyanok is, akik az egykori legszűkebb vezetőség munkájában részt vettek, legközelebről ismerték az egykori törekvéseket, ügyeket, és ezért teljes illetékeskedéssel ott vehették fel és ott folytathatták a tevékenység szálait, ahol azok egykor megszakadtak. Munkájukat jelentősen megkönnyítette, hogy Egyesületünk hagyományai, törekvései és értékei 1950 után is évtizedeken át meghatározói maradtak az erdélyi magyar tudományosságnak. Egyesületünk értékeit olyan fiatalabb nemzedékbeli szintén átvették, akiket már életkoruknál fogva sem érinthettek meg közvetlenül és hitelesen építő hagyományaink.

Egyetlen tudományos intézmény mai tagjai számára sem lehet közömbös, hogy hagyományai négy vagy pedig 144 esztendőre nyúlnak-e vissza, mert másként jár el az, aki tudja, hogy munkája nem vele kezdődik, hanem több emberöltőnyi előzmény szerves folytatása. Az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel kapcsolatosan, az 1990 utáni értetlenkedések nyomán, még ma is fel-felbukkan a tudományos monopóliumra törekvés vádjá és a „konzervatív” jelző. Azonban a gyermeket is kiönti a vízzel, aki e vád és az ún. „konzervativitás” ürügyén nem vállalja az Erdélyi Múzeum-Egyesület ma is élő hagyományait. Természetesen kinek-kinek lelke rajta, hogy miként dönt e kérdésekben. Én azonban elég idős vagyok ahhoz, és elég régóta veszek részt az erdélyi magyar tudományos életben, hogy tapasztalatból valljam: ezek a hagyományok — akárhogyan is minősítsék ezeket a tájékozatlanok — nélkülözhetetlenek a kisebbségi helyzetben. A leköszönő vezetőség ezért érezte kötelességének a folyamatosság biztosítását, a nemes hagyományok átmentését a jelenbe, és ezért ajánlja ugyanezt a helyére lépők figyelmébe is. Tudjuk, hogy mentalitásváltozás és erkölcsi válság korát éljük. Egyesületünk ma sem nélkülözhető hagyományai közül azonban legyen szabad követendőkként felmutatnom — noha napjainkban egyik sem divatos — legalább az elkötelezettséget, a puritán önzetlenséget, a közösségi áldozatvállalást és a közéleti tisztaságot, még ha ezek korszerűtleneknek minősülnek is. Szerencsénkre e fenti vonatkozásokban nemcsak leverő, negatív, hanem felemelő, pozitív példákat is sorolhatnánk a most záródó ciklus idejéből is. Úgy gondolom, hogy e hagyományok felelevenítése nélkül nehéz lesz gátat vetni értelmiségi fiatalágunk fejvesztett menekülésének és biztosítani hosszú távon az erdélyi magyar tudományművelés jövőjét.

Összefoglalóan tehát azt mondhatom, hogy a távozó tisztikar következetesen igyekezett megvalósítani a kitűzött célokat és lerakta az alapokat minden vonatkozásban a további fejlődés számára. Hivatkozhatok örvendetes eredményekre, de látnunk kell azt is, hogy — az elkezdettek folytatásán és befejezésén kívül — mekkora feladatok megoldása vár a most megválasztandó új vezetőségre.

Csak jelzésként sorolom fel azokat a sorsdöntően fontos kérdéseket, amelyeknek megoldását — az ismeretes körülmények miatt — lényegében érintetlenül az új vezetőségre voltunk kénytelenek hagyni. Megoldásra vár az Egyesületünk és az állam, illetve a kolozsvári egyetem közötti kapcsolatok szabályozása. Ennek alapfeltétele tulajdonjogunk visszaállítása az Egyesület minden ingó és ingatlan vagyona, tehát tudományos gyűjteményeink felett is. Ez nyilvánvalóan csak a magyar kisebbségi közvagyonnal kapcsolatosan 1918-ig visszanyúló kérdések jogszerű rendezésének keretében képzelhető el. Így kerülhet majd sor a múzeumi terek mint mindenki számára hozzáférhető, nyilvános, magyar közgyűjtemények kezelésének és használatának szabályozására.

Tekintve a fenti kérdéseknél előre sejtethető hosszas huzavonát, a dolgok összefüggése ellenére, halogatás nélkül tovább kell fáradozni azon, hogy Egyesületünk és intézményei mielőbb szervesen beleépüljenek mind országunk tudományos életébe, mind pedig az egyetemes magyar tudományosságba, és mindkettőben találják

meg, lássák el természetes munkaterületeiket. Ami a magyar tudomány egészével való együttműködésünket illeti, a dolgok legjobb úton haladnak, és a végleges rendezés rövidesen várható. Ugyanez nem mondható el — és nem a mi hibánkból — román kapcsolatainkról. Komolyabb változás e tekintetben csak azután fog bekövetkezni, ha olyan lényeges szakmai eredményeket teszünk le az asztalra, amelyek után mindenkinek tudomásul kell vennie, hogy nemzetiségi szakkutatás is létezik határainkon belül.

Nehéz feladatok várnak tehát továbbra is megoldásra, és ezek friss, fiatalabb és talán nálamnál politikusabb alkutú vezetőket igényelnek. Életkorom, egészségi állapotom önmagában is indokolhatja, hogy az Egyesület gondjainak további hordozása helyett saját tudományos munkáim befejezésére óhajtom összpontosítani fogyatkozó erőmet és még hátralevő rendelt időmet. Véleményem szerint mandátumommal együtt az újjászületett Erdélyi Múzeum-Egyesületnek egy korszaka lezárult. Ennek, az újjászervezésen kívül, a hagyományok továbbadása, a folytonosság biztosítása volt a feladata. Ezt a missziót — úgy hiszem — erőmhez és a lehetőségekhez képest elvégeztem. Persze az majd csak később lesz lemérhető a most kezdődő nemzedékváltás egyesületi munkáján, hogy a múzeumi hagyományokból, melyek sok másokéval együtt az én egyéni pályámat is meghatározták, mit és mennyit sikerült ténylegesen továbbörökítenem fiatalabb tagjainkra. A pályája végéhez közeledő embernek — meggyőződésem szerint — idejében helyet kell biztosítania a nálánál fiatalabbaknak, hogy felkészülhessenek és bizonyíthassanak, mert a folytatás minden gondja és felelőssége — a természet rendje szerint — reájuk száll. Visszavonulásom azonban természetesen nem jelenti azt, hogy az Egyesület és általában az erdélyi magyar tudományosság gondjainak vállalásától is felmentem magamat. Erre, ha akarnám is, képtelen volnék. Maradék erőmre az új vezetőség továbbra is mindig számíthat, amikor ennek szükségét fogja érezni.

Ezt a kijelentésemet legjobban néhány személyes hangvételű befejező mondattal hitelesíthetem. Idősebb tagtársaink közül is kevesen tudják, hogy én pályakezdőként a múzeumi levéltár akkori munkájával kapcsolatba kerülve és annak éthoszából megérintve, a harmincas évek végén Kelemen Lajosnak, Szabó T. Attilának és Kántor Lajos egyesületi titkárnak tettem ígéretet arra, hogy Kolozsvárra jövök a levéltári munka korszerűsítése végett. Az ő segítségükkel sikerült is 1941-1949 között a múzeumi Levéltár köré megszerveznem a magyar iratvédelmet és történeti kutatóközpontot, a háborút követő nagy fordulat nyomorúságai közepette rangos, új otthon is teremtve számára. Mindezeket azonban a kommunista diktatúra hamarosan kisajátította. Ezért nyújtott számomra érzelmi elégtételt minden vesződésért az, hogy ötven esztendő után újból — és remélhetőleg maradandóbb eredménnyel — fáradozhattam Egyesületünk könyvtárának és kutatóintézetének megteremtésén. Abból a triumvirátusból ugyanis, akikkel együtt egykor elkezdtem az erdélyi magyar tudományosság korszerűsítését, csak nekem adatott meg, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület újjászervezésének befejezését megérhessem és abban irányítóan részt vehessek. Továbbá elégtételek az is, hogy fiatalon vállalt elkötelezettségemhez a legnehezebb évtizedekben is hű maradhattam, az abból reám hárult feladatokat tőlem telhetőleg elláthattam, és egyesületi nemzedékem egykori közös terveit ősz fejjel ugyan, de a megvalósulás útjára terelhettem.

Most, amikor elnöki tisztemet leteszem és a közgyűléstől felmentésemet kérem, minden munkatársamnak megköszönöm támogatását. De legfőbbképpen azoknak az élők közül eltávozottnak tartozom köszönettel, akik láthatatlanul is mellettem álltak és megóvtak attól, hogy kishitűen feladjam a küzdelmet közös terveinkért. Döntéseimben mindig számításba vettem ezeknek az elhunyt fegyvertársaknak az elképzelhető véleményét is. Nélkülük 1990-ben vállalt feladataimnak a fenti mértékben sem tudtam volna eleget tenni. Amit én tehettem, megtettem. Őszintén kívánom, hogy az új vezetőség messzebb jusson előre a megkezdett úton, mint ahogy nekünk sikerült. Most következzenek tehát azok a fiatalabbak, akikre a folytatás és a befejezés vár. Mert ne feledjük: fiatalabb nemzedékeinké a felelősség azért, hogy az 1990-ben elindított erőfeszítések elhózzák-e vagy sem az annyira szükséges teljes újjászületést az erdélyi magyar tudományosságban.

Kiss András főtitkár jelentése az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1993. évi munkájáról

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1990. október 27-i ünnepi hangulatban lezajlott közgyűlésén újjászervezésünkről és további feladatainkról szólva — nem ünneprontókként, de a valóságot szem előtt tartva — jeleztük, hogy Egyesületünk, akárcsak intézményrendszerünk más hagyományos szervezetei, még a felváltott hatalom fél évszázad folyamán kialakult szabályozó rendszerében, jórészt annak jogfosztó és korlátozó irányító rendelkezései szerint kényszerült tevékenységét megkezdeni. Azt is elmondtuk, hogy nem szándékoztunk hiú ábrándokba bocsátkozni, fellegekben járni. Vállaltuk a valóság tudomásulvételét, de ugyanakkor — és ezt valamennyi azóta megtartott közgyűlésünk jóváhagyólag magáévá tette — kifejeztük, hogy jogainkhoz szilárdan ragaszkodunk és nem mondunk le azokról. Viszont — ezzel is tisztában voltunk — ahhoz, hogy ezekkel a jogokkal élhessünk, elengedhetetlennek tartottuk és tartjuk a polgári jogállami keretet. Külön fejtegetést igényelne annak elemzése, hol tartunk ezen a téren. Ehelyett kénytelenek vagyunk arra szorítkozni, hogy ezúttal is megállapítsuk: a hangoztatott jelszavak és kijelentések ellenére és leple alatt, éppen a polgári jogállamiság alappillérei közül a teljes jog- és esélyegyenlőségen alapuló, nem korlátozott állampolgári jogok, a magántulajdon és szerzett jogok csorbíthatlan biztosítása, az ezekből fakadó személyi és testületi cselekvések gyakorlása még mindig csak igények. Ezt azért tartjuk szükségesnek leszögezni, mert azok, akik tisztújító köz-

gyűlésünkön megbízatásukat és munkájuk eredményét átadják az újonnan megválasztott tisztségviselőknek, nem arról számolhatnak be, hogy mit tehettek volna az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori kereteiben és jogosan megillető lehetőségei felhasználásával, hanem arról, hogy mit tehettek a jogfosztottság állapotában és anyagi bázisunk hiányában. Ezért ez nem az áthagyományozott talentumokkal való sáfárkodásról szóló számvetés, hanem arról, hogy az újrakezdés sivár körülményei között, a magunk erejéből és önzetlen támogatóink segítségével — ez utóbbiak közül mindvégig hiányzott az állam támogatása —, az „ahogy lehet” szellemében, mit érthetünk el egyesületi célunk: a magyar nyelvű tudományművelés, annak továbbbéltetése terén, mit adunk át a változatlan célok eredményesebb megvalósításához. Mindezekről a következőket jelenthetjük közgyűlésünknek:

Szervezés. Ebben az esztendőben is megjelent, ezúttal már a 4. számú Hírlevelünk ismerteti taglétszámunk alakulását. A jelenlegi 18 656 össztagszámból 79 alapító tag, 1789 rendes tag (ebből 482 egyetemi hallgató) és 16 788 bel- és külföldi pártoló tag. A gyarapodás jóleső érzését tetézi afeletti örömünk, hogy új tagjaink zöme a fiatal nemzedék, az egyetemi hallgatóság sorából kerül ki. Úgy érezzük, hogy kötődésük (amelyet most leginkább az indokol, hogy könyvtárunkkal lehetőségeinkhez mérten az ő igényeik szolgálatában állunk) reménykeltő az új magyar nyelvű tudományművelés szempontjából. Ehhez kapcsolódva nem mulasztjuk el, hogy megköszönjük azoknak az egyetemi és főiskolai oktatóknak felelősségteljes hozzáállását is, akik nemcsak könyvtárunkba irányítják hallgatóikat, hanem gondoskodnak szakkönyvvállományunk gyarapításáról, és a könyvigénylések terén is jelzik szükségleteiket. Tavaly előterjesztett jelentésünk óta Egyesületünket támogató hazai vállalatok száma a brassói Maromacron Kft-vel gyarapodott. Változatlanul hálásak vagyunk kül- és belföldi pártoló tagjainknak, akik mind erkölcsi, mind anyagi támogatásukkal igyekeznek előbbre vinni tudományművelésünk ügyét és tagjaink kutatási eredményeit közlétező kiadványaink megjelenését.

Sajnos, úgy tűnik, az 1994. év folyamán számolnunk kell taglétszám-csökkenéssel is. Ugyanis a tagdíjbefizetési nyilvántartásból az derül ki, hogy tagjaink egy része, akik a kezdet lelkesedésétől fűtte Egyesületünk tagjai lettek, bizonyára különböző okokból (itt közrejátszhatott az egyre romló anyagi helyzet, de a közöny vagy más tényező is) három egymást követő évben nem fizették ki tagdíjukat, ez viszont Alapszabályaink értelmében a tagság megszűnését vonja maga után. Sajnáljuk, hogy Alapszabályainknak ezt a rendelkezését alkalmazzunk kell, de saját törvényeinket nekünk kell elsőként tiszteletben tartanunk. Nem szeretnénk azonban, ha azoknak szűnne meg tagsága, akik kezdetben őszinte együttműködési és támogatási szándékkal léptek sorainkba, de anyagi nehézségeik miatt nem teljesíthetik tagdíj-befizetési kötelezettségeiket. Ezért azt javasoljuk nekik, hogy továbbra is pártoló tagokként vegyenek részt egyesületi életünkben. Ez esetben csupán erkölcsi és tehetségük szerinti anyagi támogatási kötelezettségeik lennének. Tagsági átminősítéstük minden indokolás nélkül, egyszerű bejelentéssel érhetik el.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület helyi csoportjai továbbra is igyekeznek együttműködni mind a tagok toborzásában, a tagdíjak beszedésében, mind a kiadványaink terjesztésében. Sajnos a mindenemű közlekedés költségeinek terhei megnehezítették a személyi kapcsolatteremtést, az elmúlt években élénkebb helyi rendezvények szervezését, de addig is, amíg sikerül ezeket az anyagi nehézségeket áthidalnunk, kapcsolathálózatunkat fenn kell tartanunk, ki kell terjesztenünk, és jobbításra szorul ilyen irányú szervező munkánk is. Egyesületünk tisztában van azzal, hogy ezen a téren még sok a hiányosság. De ezek kiküszöbölésére éppen közgyűlésünket tartjuk a legalkalmasabbnak annak kinyilvánítására, hogy itteni erőfeszítéseink mellett szükségünk van tagtársaink cselekvő hozzáállására is. Eddig is megtettük, ezután is mindig készek vagyunk tagtársainkat, csoportokat tudományos munkájuk során támogatni, szakfolyóirataink pedig várják a szakszerűség és tudományos színvonal igényeinek megfelelő, közlésre alkalmas munkáikat.

Céljainak megfelelően Egyesületünk elsőrendű feladata keretet és lehetőséget nyújtani a tudományos munkának. De soha nem zárkoztunk el attól, hogy akár saját rendezésben, akár más tudományos vagy közművelődési egyesülettel együttműködve részt vegyünk az igényes közművelésben. Ennek megfelelően az 1994. év folyamán a Balassi Bálint, Jósika Miklós és Kossuth Lajos évfordulók alkalmával tudományos ülésszakokon szándékozunk megemlékezni múltunk e kimagasló személyiségeiről. Kossuth-előadásainkat pedig meg kívánjuk tartani a Szilágyságban is, ahonnan ilyen igény érkezett, de máshol is, ahol valamelyik emlékülés megszervezhető.

Sok nehézséggel és fáradtságos munkával létrehozott új könyvtári és munkahelyeink fenntartása, kiadványaink további rendszeres megjelentetése egyre súlyosabb anyagi terheket rónak Egyesületünkre. Ezért ismét arra kényszerülünk, hogy közgyűlésünknek a tagdíjak méltányos felemelését javasoljuk.

Szakosztályaink. Egyesületünk szervezeti felépítésének megfelelően a tudományos tevékenység öt szakosztályunk keretein belül folyik, és ugyancsak szakosztályaink gondoskodnak a kutatási eredmények közzétételéről is. E tekintetben teljes önállósággal rendelkeznek, ezért a szaktudományi kutatások támogatásának, kiadványok megjelentetésének és ülésszakok szervezésének a joga és feladata a szakosztályok hatáskörébe tartozik, a választmány és az elnökség biztosította anyagi lehetőségekhez mérten. Ennek megfelelően a szakosztályokon belül végzett munkáról, eredményekről, jövőbeli tervekről a szakosztályi jelentések számolnak be részletesen, és ezek keretében vitathatja meg a tagság az elért eredményeket, valamint a jövőbeli terveket. Tételesen az 1993-beli szakosztályi rendezvényekről és megjelent munkákról az Erdélyi Múzeum LV. kötetének 3–4. füzetébe tájékoztatót, és beszámoló az eredményekről a 4. sz. Hírlevél is. Alapszabályainknak megfelelően itt csupán összegezve szólhatunk szakosztályaink munkájáról. De mert éppen a szakosztályi munka részletesebb ismertetése egészíti ki és mélyíti el az Erdélyi Múzeum-Egyesületről szóló általános beszámolót.

molót, javasoljuk: szakosztályaink vizsgálják meg annak lehetőségét, hogy a tevékenységükről részletesen beszámoló szakosztályi jelentéseket iktassák be folyóiratuk hivatalos anyagába, ez annál is inkább indokolt lenne, mert szakosztályaink zöme nemcsak eredményekről számolt be komoly részletességgel, hanem bőven kitértek jövőbeli terveikre is. Viszont jelentésünk megszabott terjedelme nem ad lehetőséget még a felsorolásra sem.

Az 1993. esztendő folyamán szakosztályaink 20 felolvasóülést tartottak. Jórészt saját szervezésben, de más szakosztály vagy tudományos egyesület (EMT) együttműködésével is. Ezekbe magyarországi egyetemi tanerők és tudományos kutatók is bekapcsolódtak.

A *Bölcsész-, Nyelv és Történettudományi Szakosztály a Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztállyal* közösen emlékezett meg Venczel József születésének 80. évfordulójáról, tagjai pedig részt vettek Marosvásárhelyen az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság megalakulása 200. évfordulójára rendezett ülésszakon. Tagjai akár előadókként, akár hallgatókként jelen voltak a debreceni Ady Endre Akadémia szervezésében tartott előadásokon is. A Szakosztály 1993-ban is tudományos vagy megemlékező üléseken vett részt Dicsőszentmártonban, Szilágysomlyón (többek között a Báthory-napok alkalmával) és Tordán. A *Természettudományi és Matematikai Szakosztály* tagjai a szervezésben vállalt részvétellel és előadásokkal járultak hozzá a Debrecenben 1993. augusztus 10-e és 12-e között megtartott, a Kárpát-medence III. Környezetvédelmi Konferenciájának sikeréhez, környezetvédelmi előadássorozatot szerveztek a Református Főiskolán, és részt vettek Dés környékének környezetvédelmi vizsgálatában. Az *Orvostudományi Szakosztály* tagjai Marosvásárhelyen kívül Sepsiszentgyörgyön, Székelyudvarhelyen, Szatmárnémetiben (a Szent-Györgyi Albert Társaság szervezésében) vettek részt tudományos összejöveteleken és tartottak előadást. Ebben az évben pedig Nagyvárad látta vendégül a hazai magyar orvosok és a határokon túli vendégeik tudományos seregszemléjét az Orvostudományi Szakosztály III. tudományos ülésszakán. A szakmai továbbképzés érdekében a Szakosztály 60 pályázó közül 25 belgyógyászt a diabetológia és a nefrológia témakörben, 5 sebészt, urológust, valamint nőgyógyászt küldött a Segítő Jobb anyagi támogatásával a debreceni Ady Endre Akadémia előadásaira. A *Műszaki Tudományi Szakosztály* kolozsvári felolvasóületein kívül az építő-szerelő csoport szervezésében 1993. február 22-e és 27-e között határon kívüli szakemberek részvételével megtartotta a Műemlékek rehabilitációjának elméleti és gyakorlati kérdései című tudományos ülésszakát, Kudzsiron pedig a Modern gépek és technológiák tematikájú ülésszakot szervezték meg a szakosztály tagjai. Ugyancsak ők vállaltak előadásokat Miskolcon a VIII. Nemzetközi Szerszámkonferencia és Kiállítás című rendezvénysorozaton, de előadókként jelen voltak Miskolcon, Izraelben, Brnóban, Harkov Aliustán, Nyírbátorban és Budapesten is.

Egyik szakosztályi beszámoló megállapítja, hogy a „felolvasóületeken főleg tudománytörténeti és tudományterjesztő előadások hangzottak el”. Ugyancsak a szakosztályi beszámolók számbavétele során az is kiderül, hogy főleg a humán szakterületeken még mindig a megemlékezéseken, ünnepi rendezvényeken van a hangsúly. Az is igaz, hogy éppen ezen a területen még rengeteg a tennivaló, hiszen egy fél évszázad okozta nemzettudati károsodást kell orvosolnunk. De ezt a feladatot közművelődési testvéregyesületeinkkel kell elvégeznünk. Mert végeredményben az Erdélyi Múzeum-Egyesület jellegénél fogva az eredeti tudományos kutatásokat, az új eredményeket ismertető ülések és közlések megszervezésével tesz eleget meghatározott feladatainak. A szakosztályi beszámolók számbavétele során eredményesen válogathatunk ezekből, és ha nincs is jelenleg módunk arra, hogy valamennyit közreadjunk, a szakosztályok feladata, hogy kiadványaikban a legjobbakat, az elméleti jellegűeket, az újat hozó írásokat válogassák ki közlésre.

Pályázatok. Annak érdekében, hogy azoknak a feladatoknak is eleget tehesünk, amelyek sajátos helyzetünkből fakadnak és elsősorban a humán szakterületek művelőit kötelezi, valamint azért, hogy vidéken élő tagtársainkat is bevonjuk munkánkba, 1994. december 31-i határidővel ismét meghirdettük honismereti-helytörténeti pályázatunkat, kutatóink ösztönzésére pedig kutatói pályázatot tettünk közzé. Az elfogadott konkrét témákra szóló kutatói megbízásokra megállapodásokat kötöttünk.

A Gróf Mikó Imre Alapítvánnyal közösen az Erdélyi Múzeum-Egyesület néhai Entz Géza professzor emlékére és tiszteletére róla elnevezett díj alapítását határozta el. Az ötévente egyszer kiadandó Entz Géza-díjjal olyan erdélyi témájú megjelent vagy nyomdakész tudományos munkákat kíván kitüntetni a művészettörténet, a történelem és segédtudományai, valamint a régészet és medievisztika területén, amelyek a megelőző öt év alatt születtek és kimagasló tudományos értéket képviselnek. A jelentős összeggel együtt járó díj odaítéléséről az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnöksége és a Gróf Mikó Imre Alapítvány Kuratóriuma együttesen dönt, kiadására első alkalommal 1998. március 3-án kerül sor.

Kiadványaink. 4. sz. Hírlevelünk ezúttal is tájékoztat eddig megjelent és előkészületben levő kiadványainkról. A közismert nagyon magas papírárak és egyéb nehézségek ellenére, mégis jelenthetjük a közgyűlésnek, hogy — nem kis mértékben pártoló tagjaink felbecsülhetetlen támogatásával — szakosztályi folyóirataink és kiadványaink megjelentek, és további megjelenésüket is egy időre biztosítottuk. Megelégedéssel jelenthetjük, hogy eddig megjelentett szakosztályi folyóirataink és más kiadványaink mellett megjelent az Erdélyi Történelmi Adatok VI/1. füzeté. A forráskiadványt gróf Mikó Imre indította 1855-ben, és négy megjelent kötetének folytatásaként 1945-ben Jakó Zsigmond vállalta az V. kötet szerkesztését, amiből 2 füzet jelent meg, de a bekövetkezett szomorú korszak nem tette lehetővé, hogy a korszerű és igényes forráskiadványsorozat új kötetekkel gazdagítsa közzétett történeti forrásainkat. Reménykeltőnek véljük, hogy a rangos forráskiadvány ugyanannak a sorozatszerkesztőnek az irányításával megjelentette a VI. kötet 1. füzetét *Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678* címmel, Wolf Rudolf gondozásában. Hisszük, hogy a korszerű for-

ráskiadványok magas színvonalát elért füzetet most már újabb és újabb hasonló kiadványok követik. Történeti forrásaink még mindig jórészt feltáratlanok, kiadatlanok. A szakszerű, igényes kutatás lehetőségei adottak, az eredmények jórészt kutatóinktól függnék.

Sajnos, Entz Géza tavaly bejelentett alapvető erdélyi művészettörténeti munkája nem jelenhetett meg 1993 folyamán, de remélhetőleg 1994-ben az első kötet kikerül a nyomdából.

Kiadványaink, mint általában a tudományos kiadványok, veszteségesek. Viszont vállalunk kell, hogy ezek még súlyos anyagi terhek árán is hozzáférhető áron jussanak a szakemberek és érdeklődők kezébe. A szakosztályok folyóiratainak kiadási költségeit Egyesületünk viseli, de már az Erdélyi Tudományos Füzetek, valamint az Erdélyi Történelmi Adatok megjelentetését csak áldozatkész támogatóink anyagi segítsége teszi lehetővé. Ezeknek nevét minden alkalommal feltüntetjük kiadványainkban. 1993-ban az Erdélyi Tudományos Füzetek 214. füzetét Dr. Gyergyai Ferenc orvosprofesszor és az Unitárius Egyház anyagi támogatásával jelenhetett meg, az Erdélyi Történelmi Adatok füzetének kiadását pedig gróf Kornis Gabriella adománya tette lehetővé.

Kiadványaink megjelenésének gyorsítása és rendszeresebbé tétele érdekében ésszerűbben kell gazdálkodnunk szellemi és anyagi javainkkal. Tervezzük, hogy saját kezelésben végezzük a számítógépes szövegszedést.

Jóllehet kiadványaink terjesztésének megszervezése még mindig jobbításra vár, de mivel megjelenésükről mindig tájékoztatjuk tagjainkat mind hírleveleinkben, mind kiadványaink borítólapján, ezek eljutnak tagjainkhoz részben közvetlenül a titkárság útján, részben helyi megbízottjaink útján. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy néhány kiadványunk el is fogyott már. Az eddigi tapasztalatok azt is indokolják, hogy egyes szakosztályaink folyóiratainak esetében a példányszámot növelni kellene, más esetekben pedig felül kellene vizsgálni az eddig megállapított példányszámot.

Ösztöndíjak. 1993-ban is sor került a Magyar Tudományos Akadémia által biztosított öt egyéves ösztöndíj odaítélésére, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium 240 hónapnyi ösztöndíjkeretét pedig részben posztgraduális, részben kutatói ösztöndíjként hasznosítottuk. Az Europa Institut általában két hétre szabott ösztöndíjait 20 hetet kitevő időtartamra vették igénybe kutatóink, a Magyar Országos Levéltár — valóságos ösztöndíjértékű — vendégszoba-használatának igénylői (meg kell jegyeznünk, hogy megállapodásunk szerint ezt rendszeres levéltári kutatásokat végző tagjaink vehetik igénybe) 70 napra jutottak szálláshoz. A 4. számú Hírlevél részletesebben ismerteti az odaítélt ösztöndíjak tartamát és tudományágak szerinti megoszlását. Az 1990 óta juttatott különböző ösztöndíjak részletes, felmérészerű vizsgálata bizonyára értékes adatokat szolgáltat majd a kezdetben valósággal áradatként — jórészt egyéni akciók eredményeként — igényelt és kapott ösztöndíjak hasznáról, eredményeiről. Éveken keresztül sok pontot okozott a pályázók kiválogatása, egy egészséges szemlélet és rendszer kialakításának az igénylése. Ugy tűnik, és ezt a Művelődési és Közoktatási Minisztérium keretében működő Ösztöndíjtanács közzétett Állásfoglalása is igazolja (megjelent a Szabadság ez évi február 23-i számában), végre helyes meder felé halad az ösztöndíj-juttatási rendszer. Ugyanis az évek folyamán ezen az úton nemcsak az indokolatlan kiadás veszélye fenyegetett, de az is, hogy szívós küzdelemmel fenntartott oktatási intézményeinkben vagy olyan tagozatokon, ahol eredményesen tanulhattak volna az itteni magyar diákok, a jelentkezők száma fogyott és az oktatókat is valósággal légüres tér fenyegette. Ezért az előző jelentéseinkben elhangzott gyakori bírálatról eltérően ezúttal jóleső érzéssel nyugtázzuk a Művelődési és Közoktatási Minisztérium keretében működő Ösztöndíjtanács és az ügyeinkkel foglalkozó miniszteri tanácsos asszony elvszerű, rendszeres munkáját. Egyesületünk a négy év alatt kizárólag egyetemi és főiskolai végzettségűek ösztöndíjkérését kezelte. Álláspontunk változatlanul az volt, hogy olyan pályázóknak juttassunk ösztöndíjat, akik továbbképzésüket elsősorban a hazai felsőoktatásban és kutatásban értékesíthetik, illetve szakosításuk társadalmi igényként jelentkezik (például orvosoknál). Ennek megfelelően tettünk különbséget ösztöndíjaink között is. A helyzet józan mérlegelése következtében a jövőben az említett szempontok következtetésében érvényesülnek és a hangsúly a kutatási ösztöndíjakra esik, illetve az említett szempontokban az olyan szakterületekre, amelyeken a továbbképzés megkívánja a magyarországi szakosodást. Szem előtt tartva azt a szempontot, hogy a nekünk juttatott ösztöndíjkeretnek a célja hazai magyar társadalmunk tudományos érdekeinek a szolgálata, egyéves akadémiai ösztöndíjasainkkal szerződést kötünk, amelynek értelmében vállalják, hogy hazajönnek, ellenkező esetben kötelesek a továbbképzésükre fordított költségeket visszatéríteni. Ez megfelel ösztöndíjaink céljának, ugyanakkor nem korlátoz senkit sem abbeli szabadságában, hogy önmaga döntsön sorsáról. Ezt a jogát mindenkinek elismerjük, de itteni magyar társadalmunknak is jogos igénye az, hogy az itt értékesíthető továbbképzés célját szolgáló pénzügyi keretet arra használják azok, akik ezt szabadon igénybe veszik, amire azt eredetileg szánták.

Ingtalanaink, székhely, bérlemények. Ami ingatlanaink helyzetét illeti, éppen jogérvényesítési igényeink vonatkozásában nem jelenthetjük azt, ami természetes lenne, hogy jogaink érvényesítése sikerrel járt. Pedig készséggel igazoltuk volna jelentésünkben, hogy íme, egy lépést tettünk a jogállamiság felé. Az eredetileg és változatlanul tulajdonunkért, a Wass Otilia-házért tovább folyik perünk, pontosabban első fokon a bíróság előtt van megállapítási keresetünk. A Jordáky-ház ügyében indított perünket a bíróság jogerősen elutasította, ami talán kezdete is lehet egy új joggyakorlatnak: a betört ajtón keresztül rohammal szédült könyvtár útján szerzett lakterület jogossága elismerésének. Ez esetben tehát a Jordáky-házból csupán az örökölt negyedrészes ingatlant használhatjuk. Viszont a sok nehézség ellenére, saját, támogatásban részesült, vesződséges és fáradtságos

munkánk eredményeként most már körvonalazhatjuk azt a keretet, amelyben a jövőben munkánkat jobb körülmények közt végezhetjük.

Székhelyünk — a római katolikus Szent Mihály-templom plébániájának áldozatos támogatásával — továbbra is az Unió (Memorandum) utcában van. Az 1993. év folyamán a háztulajdonos plébánia jóakaratu segítőkészséggel egy új lakást ajánlott fel, ami első látásra bizonyos reményekre jogosított, főleg a jobb elrendezésű könyvtár és alkalmas olvasóterem kialakítása tekintetében, de alaposabb szemle után kiderült, hogy könyvtár és olvasóterem céljaira a lakás műszaki szempontból alkalmatlan. A debreceni Református Kollégium és itteni képviselői támogatásával szerzett bérelt szobát teljesen rendbe hoztattuk, és 1994-ben ott kezdi meg munkáját kiadvány-szerkesztőségünk.

Erőfeszítéseink eredményeként azt is jelenthetjük a közgyűlésnek, hogy tudományos tevékenységeink számára két munkahelyet sikerült kialakítanunk. A Lakatos utcai ingatlanunk teljes kijavítása és felszerelése befejezés felé közeledik. Itt lesz a szervezett kutatás otthona, a Lőrinczi-könyvtár működési helye, és itt rendezzük be külföldi és vidéki kutatóink számára a vendégszobát. A másik tudományos műhely a teljesen újjáalakított Jordáky-házrészben alakul ki. Ez a Jordáky-könyvtárnak és egy szépen kialakított olvasóteremnek biztosított helyet. Ezáltal az örökhagyó Jordáky Lajosné kívánásának megfelelően megkezdődhet a kutató és könyvvgyűjtő Jordáky Lajos nevét viselő könyvtár rendszerezése és használatba adása.

Ugyancsak megelégedéssel jelenthetjük a közgyűlésnek, hogy Marosvásárhelyen sikerült előnyös feltételek mellett egy kétszobás lakást vásárolnunk, ahol Orvostudományi Szakosztályunk és marosvásárhelyi csoportunk székhelyét rendeztük be.

Szilágysomlyói ingatlanunk jó állapotáról ottani csoportunk példás módon gondoskodik.

Úgy érezzük, hogy a fentiek ismertetése után nem hallgathatjuk el, hogy az 1993. év folyamán Egyesületünk székhelye valóságos munkatelepi irodává alakult át, említett ingatlanaink pedig munkateleppé változtak. Mindezek olyan erőfeszítéseket igényeltek, egészen a fizikai munkáig, amelyeket ugyanúgy beszámolónk részeként kell jelentenünk közgyűlésünknek, mint egyéb tevékenységeinket. Ugyanakkor pedig úgy véljük, hogy ezért a rendkívüli munkáért megilleti a köszönet mindazokat, akik részt vállaltak ebben a munkában, amely minden kisemimizetségünk ellenére új kereteket teremtett egyesületi tevékenységeinknek.

Adományok. 1993-ban sem szűnt meg pártolóink részéről a támogatás. Az Erdélyi Múzeum 1993. évi LV. kötetében, sajnos, helyszűke miatt nem tehetjük közzé adományozóink névsorait, de ezt a mulasztásunkat a jövőben helyrehozzuk. Meg kell azonban említenünk, hogy a Lakatos utcai ház és a Jordáky-házrész központi fűtésének beszereléséhez gróf Degenfeld-Schonburg Sándor pártoló tagunk ismételt segítőkészségével egy Junkers-Kombi kazán adományozásával járult hozzá. Özv. dr. Nagy Gézáné, Egyesületünk egykori főtitkára: Nagy Géza értékes tudományos könyvtárát, özv. dr. Nagy Miklósné pedig kiváló mezőgazdasági szakírónk: Nagy Miklós könyv- és folyóiratgyűjteményét adományozta Egyesületünknek. A Kriterion Könyvkiadó jelentős könyv- és folyóiratgyűjteménnyel gazdagította könyvtárunkat, Szakó Erzsébet pedig dr. Jancsó Béla könyv- és irathagyatékát helyezte letétbe. Ezzel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a tudományos kutatások elősegítése érdekében Egyesületünk arra kéri azokat a tagjait, akik az erdélyi tudományos és közélet résztvevői leveleinek, egyéb irományainak vannak birtokában, adják át ezeket fénymásolásra vagy letétbe az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek (akár bizonyos időre zárolt kutatási lehetőségek kikötésével is), mert az eddigi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a történeti forrásanyag legbiztosabban a közgyűjteményekben marad meg. Ebben a vonatkozásban köszönettel tartozunk dr. Dósa András ny. gyógyszerész tagtársunknak, aki Kelemen Lajos-leveletet adott át Egyesületünknek. Ugyancsak az említett kutatások érdekében szívesen vesszük gyászjelentések letétbe helyezését is.

Kapcsolatok, együttműködések. A könyvtárunkat folyamatosan ellátó Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára mellett a Magyar Országos levéltár, valamint a szegedi József Attila Tudományegyetem gyarapította könyvállományunkat nagy értékű adományokkal. Cserekapcsolataink a korábbi megállapodások keretében folyamatosan működnek. Ez évben a Magyar Nemzeti Múzeum Legújabbkori Történelmi Múzeumával, a Honismereti Szövetséggel, a Magyar Egyháztörténeti Vázlatok szerkesztőségével, az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Könyvtárával, a Göttingai Egyetem Könyvtárával, a kolozsvári Régészeti és Művészettörténeti Intézettel, a szegedi József Attila Tudományegyetem Társadalomelméleti Kortörténeti Gyűjteményével létesítettünk kiadványcsere-kapcsolatot.

Kapcsolataink továbbfejlesztése során az elmúlt esztendőben együttműködési szándéknyilatkozatot írtunk alá a Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetével (ennek eredményeként, többek között, az ez év április 16-i Kossuth-emlékülésen az Intézet egyik tagja is előadást tart), az Ybl Miklós Műszaki Főiskolával pedig az építés, műemlékvédelem és népi építészet témakörben kötöttünk együttműködési megállapodást.

Könyvtárunk vonatkozásában azt tartjuk a legjelentősebb eredménynek, hogy könyvállományunkat a fiatal nemzedék szolgálatába sikerült állítanunk, akik valósággal a magukénak tekintik könyvtárunkat. Ennek megfelelően az állomány állandó gyarapítását és rendszerezését egyik legfontosabb feladatunknak tekintjük.

Munkaterv. A jelentésünkben elmondottak alapján az 1994. esztendőre a következő munkatervet terjesztjük a közgyűlés elé:

1. A szakosztályok részletes munkaterveinek támogatása.
2. Az integrált kutatási tervek támogatása mind a rendelkezésünkre álló ösztöndíjak, mind a Gróf Mikó Imre Alapítvány anyagi forrásainak felhasználásával.
3. A beérkezett ösztöndíjpályázatok elbírálása.

4. További kutatási megbízások kiadása. Az Erdélyi Múzeum LV/1993. 1–2. számában közzétett pályázati felhívás alapján Egyesületünk a következő kutatási megbízásokat kötötte meg:

- Balázs Sándor: *A „Magyar Kisebbség” folyóirat*
- Bodor András: *Bethlen Farkas latin nyelvű Erdély-történetének magyar fordítása*. A szövegellenőrzésre Szabó György kapott megbízást.
- Dávid Gyula: *A Kriterion Könyvkiadó története 1989-ig*
- Deé Istvánná Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*
- Demény Lajos: *A XVII. századi lustrakönyvek*
- Egyed Akos–Kovács Kiss Gyöngy–Nagy György–Tonk Sándor: *Az erdélyi magyarság története*
- Hatházi Zsuzsa: *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon, IV. kötet*
- Janitsék Jenő–Magyar András–Pál-Antal Sándor–Rokaly József: *Gyergyószék helytörténeti lexikona*
- Kovács András: *Gyulafehérvár város XVIII. századi törvénykezési jegyzőkönyvei*
- Kristó András: *Bányai János geológus életműve*
- Murádin László: *Felcsik és Háromszék helynevei*
- Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium története*
- Szigeti Rudolf–Újváriné Balogh Marika: *A romániai magyar könyvkiadás bibliográfiája 1950–1985*
- Vekov Károly: *Váradai Ferenc erdélyi püspök művelődéstörténeti szerepe*.

Néhány megbízás véglegesítése még folyamatban van.

5. A helyi csoportok és a központ közötti kapcsolatok szorosabb kiépítése.

6. Az alábbi kiadói tervbe foglalt kiadványok megjelenésének biztosítása:

I. A Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály kiadványai:

- *Erdélyi Múzeum*, LVI. kötet, 1994. 1–2. és 3–4. füzet (Felelős szerkesztő: Benkő Samu)
Közösen a Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztállyal.
- *Erdélyi Tudományos Füzetek* (Felelős szerkesztő: Dávid Gyula)
- 215. sz. Kovács András: *A radnóti várkastély*
- 215. sz. Muckenhaupt Erzsébet: *XVI. századi német reneszánsz típusú könyvkötései a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében*
- *Romániai Magyar Bibliográfiák* (Felelős szerkesztő: Dávid Gyula)
- Szigeti Rudolf–Újváriné Balogh Marika: *A romániai magyar könyvkiadás bibliográfiája 1950–1985*
- *Erdélyi Történelmi Adatok* (Sorozatszerkesztő: Jakó Zsigmond)
- VI/2. Kovács András: *Gyulafehérvár város XVII. századi törvénykezési jegyzőkönyvei*

II. A Természettudományi és Matematikai Szakosztály kiadványa:

- *Múzeumi Füzetek*, 1994 (Felelős szerkesztő: Kékedy László)

III. Az Orvostudományi Szakosztály kiadványa:

- *Orvostudományi Értesítő* 66. kötet, 1993 (Felelős szerkesztő: Péter H. Mária)
- A Szakosztály nagyváradi tudományos ülészakán elhangzott előadások.

IV. Műszaki Tudományi Szakosztály kiadványa:

- *Műszaki Tudományos Füzetek* (Felelős szerkesztő: Barabás Tibor)
- A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései.

7. A honismereti-helytörténeti pályázatra beérkezett munkák elbírálása.

Jelentésünk élén elmondtuk, hogy amit elvégeztünk, a magunk erejéből és önzetlen támogatóink segítségével, az „ahogy lehet” szellemében értük el. Ez konok küzdelmet, újrakezdéseket, kudarcot, de állhatatosságot is jelent. Úgy hisszük azonban, beszámolónkból az is kiderül: ez új gyökérhajtásokat is jelent, a túl- és továbbélés elpusztíthatatlan gyökereit. Ezek kisarjztatását viszont már az új vezető testületeknek kell vállalniuk.

Amidőn a leköszönt szakosztályi elnököknek, titkároknak, választmányi tagoknak és valamennyi segítőképz tagtársunknak megköszöni munkáját és támogatását, a leköszönő elnökség az előterjesztettek alapján tisztelettel kéri az 1993. évi jelentésünk elfogadását.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület új elnöksége és választmánya

Elnökség:

Elnök: Benkő Samu ny. tudományos főkutató, Kolozsvár

Alelnökök: Péter Mihály egyetemi tanár, Marosvásárhely
Tonk Sándor egyetemi adjunktus, Marosvásárhely

Főtitkár: Kiss András ny. főlevéltáros, Kolozsvár

Titkár: Sipos Gábor főlevéltáros, Kolozsvár

Gazdasági tanácsos: Soó Tamás ny. főkönyvelő, Kolozsvár

Jogtanácsos: Eckstein-Covaci Ottó ügyvéd, Kolozsvár

Ellenőr: Kerekes Jenő ny. egyetemi tanár

Választmány:

1. Balla Árpád főorvos, Székelyudvarhely
2. Balogh Ferenc építészmérnök, Kolozsvár
3. Barabás Tibor mérnök, Kolozsvár
4. Benedek Zoltán ny. tanár, Nagykároly
5. Bocskay István egyetemi tanár, Marosvásárhely
6. Bodor András ny. egyetemi tanár, Kolozsvár
7. Bors József ny. jogtanácsos, Kolozsvár
8. Brassai Zoltán egyetemi előadótanár, Marosvásárhely
9. Czirják Árpád kanonok, a kolozsvári Szent Mihály-templom plébánosa
10. Fábíán Ernő tanár, Kovászna
11. Fazakas Béla főorvos, Marosvásárhely
12. Gábos Zoltán ny. egyetemi tanár, Kolozsvár
13. Gáll Ernő ny. egyetemi tanár, Kolozsvár
14. Molnár Géza főorvos, Kolozsvár
15. Murádin Jenő szerkesztő, Kolozsvár
16. Muzsnay Csaba egyetemi lektor, Kolozsvár
17. Müller Ádám fizikus, Kolozsvár
18. Pálfalvy Attila ny. műegyetemi tanár, Kolozsvár
19. Péntek János egyetemi tanár, Kolozsvár
20. Szabó György ny. egyetemi tanár, Kolozsvár
21. Tánczos Vilmos egyetemi tanársegéd, Csíkszereda

Szaksztályi elnökök és titkárok:

Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szaksztály

Egyed Ákos tudományos főkutató, Kolozsvár
Wolf Rudolf tanár, Kolozsvár

Természettudományi és Matematikai Szaksztály

Kékedy László ny. egyetemi tanár, Kolozsvár
Nagy-Tóth Ferenc tudományos főkutató, Kolozsvár

Orvostudományi Szakosztály

Pap Zoltán egyetemi tanár, Marosvásárhely

Benedek István egyetemi tanársegéd, Marosvásárhely

Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály

Nagy György egyetemi adjunktus, Kolozsvár

Mócsy László jogász, Kolozsvár

Műszaki Tudományi Szakosztály

Jodál Endre mérnök, Kolozsvár

Bitay Enikő mérnök, Kolozsvár

Entz Géza tudományos díj alapítása

Az Erdélyi Múzeum–Egyesület és a Gróf Mikó Imre Alapítvány néhai Entz Géza professzor emlékére és tiszteletére róla elnevezett díj alapítását határozta el.

Entz Géza (1913–1993) a magyar művészettörténet európai rangú képviselője és a magyar műemlékvédelem fáradhatatlan szervezője volt, akinek munkásságában a középkori Erdély művészeti emlékeinek kutatása kiemelkedő helyet kapott. Az Erdélyi Múzeum–Egyesület 1950. évi betiltásáig Entz Géza annak munkatársa volt, 1990-től pedig haláláig az újjáalakuló EME támogatására szerveződött Gróf Mikó Imre Alapítvány alapító elnökeként dolgozott.

Az Erdélyi Múzeum–Egyesület és a Gróf Mikó Imre Alapítvány az Entz Géza–díjjal olyan erdélyi témájú, nyomtatásban megjelent vagy nyomdakész tudományos munkákat kíván kitüntetni, amelyek — miként Entz Géza írásai is — a művészettörténet, a történelem és segédtudományai, valamint a régészet terén születtek, és kimagasló tudományos értéket képviselnek. A díjat erdélyi és Erdélyen kívül élő kutató egyaránt elnyerheti.

Az Erdélyi Múzeum–Egyesület Elnöksége és a Gróf Mikó Imre Alapítvány Kuratóriuma az Entz Géza professzor halálának évét (1993) követő minden ötödik esztendőben áttekinti a fenti tudományágak területén született munkákat, és közülük a legjelentősebbnek ítélt alkotást (esetleg alkotásokat) jutalmazza a komoly anyagi elismeréssel is járó Entz Géza–díjjal.

A díj odaítélésének elengedhetetlen feltétele a díjazandó munka kiemelkedő tudományos értéke. Ha ilyen munka az adott öt éves időszakban nem születne, a díj nem kerül kiosztásra.

A díj odaítéléséről, a vele járó pénzüsszegekről, továbbá a díjjal kapcsolatos valamennyi részletről az Erdélyi Múzeum–Egyesület Elnöksége és a Gróf Mikó Imre Alapítvány Kuratóriuma dönt. A díj kiadására első alkalommal 1998. március 3-án kerül sor.

Pályázati felhívás

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megismétli nagyszerű *honismereti-helytörténeti pályázatát* olyan tanulmányok számára, amelyek erdélyi falvak, városok, vidékek, intézmények, (falusi és városi) iskolák, társadalmi szervezetek, egyházközségek, műemlékek, művészeti és történeti emlékek (mútárgyak, várak) múltját és értékelését tárgyalják, valamint néprajzi, népköltészeti, népművészeti, népzenei, magyar tájnyelvi témát dolgoznak fel a szakszerűség igényével, eredeti levéltári és helyszíni kutatások, új források (tehát nem csak az eddigi irodalom) alapján, vagy ilyen tárgyú ismeretlen anyagot (pl. egy falu földrajzi neveit) gyűjtenek össze és rendszereznek. A pályaművek legkisebb terjedelme 30—40 gépelt lap. Már közzétett dolgozatokkal nem lehet pályázni. A pályaműveket jelígyés, a szerző nevét és címét tartalmazó boríték kíséretében 1994. december 31-ig kell beküldeni két gépelt példányban a következő címre: EME, 3400 Cluj 1, c.p. 191. Az Egyesület illetékes szakembereiből alakított bírálóbizottság a pályaműveket szakmai értékük szerint a pénz akkori vásárlóértékét figyelembe vevő komoly összegű (1993-ban 60, 40, 20 ezer lej értékű) pénzjutalommal díjazza.

ERDÉLYI MÚZEUM

LVI. KÖTET

1994. 1–2. FÜZET

Az erdélyi fejedelmi
udvar külföldi zenészei

*

A Kolozsvári Unitárius Kollégium
Könyvtárának olvasói a reformkorban

*

Műhely

*

Az erdélyi levéltárvédelem múltjából

*

Megemlékezés Radu Popáról

*

Szemle

*

Három jubileum — három emlékkönyv

*

Egyesületi közlemények

Közgyűlés és új vezetőség

KOLOZSVÁR, 1994
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye

Szerkeszti
Benkő Samu (felelős szerkesztő), Dávid Gyula, Faragó József, Mócsy László

Szerkesztőség: Kolozsvár str. Memorandului nr. 1. Telefon: 115 176
Postacím: 3400 Cluj 1 C.P. 191 Románia

Szedte és nyomta a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdája
Felelős vezető Tonk István

Tartalom

Király Péter: Külföldi zenészek a XVII. századi erdélyi fejedelmi udvarban és hatásuk	1
Varga Árpád: Céhes bőripar Székelyudvarhelyen.....	17
D. Nagy Anikó: Ifjú gróf Teleki Domokos	25
Lakó Elemér: A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára kölcsönzőinek magyar irodalmi és politikai olvasmányai 1813–1848 között.....	51
Faragó József: Baba Dochia román mondájának nagymohai magyar változatai	75

Műhely

Benkő Elek: Rovásírásos bejegyzések Miskolci Csulyak István peregrinációs albumában.....	81
Kovács András: Reneszánsz címeres kandalló Abafáján	83
Az erdélyi levéltárvédelem múltjából (Jakó Zsigmond, Sebestyén József, Bözödi György jelentései 1944–45-ből)	85

Megemlékezés

László Attila: Radu Popa, a régész (1933—1993)	128
--	-----

Szemle

Szász Lőrinc: A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I–II.....	132
Szabó György: Adósságtörlesztés kétszáz év múltával.....	133
Hajós József: Az Olvasmánytörténeti Dolgozatok első kötete.....	134
Pap Ferenc: Bécsi kiadvány a magyar városról.....	137
Wolf Rudolf: A magyar—román együttműködés esélyei a XIX. század második felében	141
Sebestyén Mihály: Hagyományörzés és emancipáció.....	144
Sipos Gábor: Három jubileum — három emlékkönyv.....	147
Nagy György: A csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport.....	149
Benkő Samu: Iskolatörténet-írásunk új ösvényén	154

Egyesületi közlemények

Az 1994. március 19-i közgyűlés iratai	
Jakó Zsigmond elnöki megnyitó beszéde	156
Kiss András főtitkár jelentése az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1993. évi munkájáról	158
Az Erdélyi Múzeum-Egyesület új elnöksége és választmánya	164
Entz Géza tudományos díj alapítása	166